TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ŞÛRA DERGİSİ VE İDİL-URAL TÜRKLERİNDE KİMLİK VE TARİH ALGISI

Doktora Tezi

Ramazan AYDIN

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ŞÛRA DERGİSİ VE İDİL-URAL TÜRKLERİNDE KİMLİK VE TARİH ALGISI

Doktora Tezi

Ramazan AYDIN

Danışman

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ŞÛRA DERGİSİ VE İDİL-URAL TÜRKLERİNDE KİMLİK VE TARİH ALGISI

DOKTORA TEZİ

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
2- Prof. Dr. Haldun EROĞLU
3- Prof. Dr. İbrahim MARAŞ
4- Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU
5- Doç. Dr. Alper ALP

Tez Savunması Tarihi: 17.07.2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU danışmanlığında hazırladığım ŞÛRA DERGİSİ VE İDİL-URAL TÜRKLERİNDE KİMLİK VE TARİH ALGISI (Ankara, 2023)" adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

15.08.2023
Ramazan AYDIN

ÖNSÖZ

Rusya coğrafyasındaki Türklerin her türlü hikayesi, hem kendi içinde hem Rusya tarihi çerçevesinde hem de Dünya tarihi içinde ilginç anlatılar barındırır. Bu 1990'lı yıllara kadar kapalı bir kutu olarak gelmesi, gizemi ve dikkat çekici yönleri daha da arttırır. Hemen hemen her yönünün böyle bir özelliği vardır. Bu coğrafyada, Rusya Türkler tarafından çıkarılmış olan Şûra dergisi, çıkaranlar ve dar çevresindekiler için bilinmez bir nitelik taşımıyorsa da yukarıdaki çerçevede en başta Türkiye'deki çevrelerde gizemini koruyan bir konudur. Hem bu derginin içeriği hem de burada yer alan zengin konulardan kimlik ve yenileşme konuları Anadolu coğrafyasındaki Türklerin de yaşamının ortak paydasını teşkil etmektedir.

Rusya Türkleri arasında 1905 yılına kadar basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak kolay bir iş değildi. Gazete ve dergi çıkarmak için prosedür Türkler lehine çok işlemezdi. Rusya Türkleri gazete ve dergi çıkarmak için hükümete başvurur ancak neredeyse bu başvurular her seferinde reddedilirdi. İzin alabilen gazete ve dergiler ise hükümet tarafından yazıları önceden sıkı bir sansür süzgecinden geçmek zorundadır. Sansürden geçmek ise uzun bir süreci ihtiva ediyordu. 1905 yılı İhtilali, Kazan Türkleri için de matbuatın yayılması konusunda dönüm noktası olmuştu. 1904-1905 Rusya ile Japonya arasındaki savaşta Rusya'nın yenilmesi sonucu Çarlık karşıtı hürriyet talep eden fikirler güçlü bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Bunun üzerine Çar II. Nikola, 17 Ekim 1905 tarihinde bir manifesto yayınladı. Bu manifesto ile beraber Rusya'da yaşayan gayr-i Rus halklar bir takım siyasi, sosyal ve kültürel kazanımlar elde etti. Bunlar içerisinde hiç şüphesiz en öne çıkanı basın-yayın faaliyetlerindeki serbestlik hakkı idi. Fakat bu biraz görünürde kaldı çünkü sansür hâlâ devam ediyordu. Çarlık 'sansürü'nü ancak başarılı bir dil ile aşmak mümkün olabilirdi. Bu şekilde sansür aşılarak matbuatın okuyuculara ulaşması sonrasında ciddi bir şekilde yenileşme hareketlerinin ortaya çıkması sağlandı.

Elinizdeki bu çalışma, sansür döneminde yayın hayatına geçmiş, Rusya Türkleri üzerinde önemli etkileri olan Şûra dergisi üzerine ve burada yer alan bir konulardan kimlik ve yenileşme konularındaki tartışmaları ele alan bir araştırmadır. Böylece hem derginin hem de söz konusu tartışma alanlarının Rusya Türkleri üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Rusya Türklerini içine alan bu çalışmamızın temel kaynağı 1908-1918 yılları arasında çıkan Şûra dergisidir. Fakat bununla ilgili olarak farklı kaynaklardan da istifade

edilmiştir. Şûra, Rusya Türkleri'nin çıkardığı en uzun ömürlü, en büyük ve aynı zamanda en iyi dergi olarak kabul edilir. İçeriği bakımından ilmî, fennî gibi konuların yanında maarif, tarihi, dinî, medenî ve iktisadî gibi konulara kadar uzanan farklı disiplin ve alanlarda yayın yapmış bir dergidir. Orenburg'da Zakir ve Şakir Remiyevlerin finansörlüğünde ve Rızaeddin Fahreddin'in editörlüğünde çıkmaya başlayan Şûra, bütün Türk dünyasında önemli bir yere sahip olup Türk dünyası yenileşme hareketine sağladığı katkılardan dolayı da ayrıca bir ehemmiyet arz etmektedir.

Şûra dergisi Rusya Müslümanlarının çıkardığı en önemli ve en uzun süreli yayınlardan biri olduğu halde bu zamana kadar derginin tamamını içeren bir çalışma yapılmamıştır. Oysaki günümüzde yapılan birçok çalışmada Şûra dergisinden faydalanılarak çeşitli atıflarda bulunulmaktadır. Ancak hem içerik ile konularının hacim ve genişliği hem sayısının fazla olması hem yazar kadrosunun geniş olması hem de dil olarak Tatarca'nın yanı sıra diğer birçok Türk lehçelerinde de yazıların çıkması gibi nedenlerden dolayı derginin tamamını içeren bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Tüm bu nedenler derginin tamamına yönelik çalışma yapılmasını güçleştirmektedir. Burada, derginin bu niteliklerine rağmen, böyle bir çalışmaya girişilmiştir.

Derginin editörü olan Rızaeddin Fahreddin, XX. yy başlarından itibaren, başta Kazan Türkleri olmak üzere tüm Rusya Türklerinin medeni gelişmeleri üzerinde ciddi etkileri olan, herkes tarafından sevilen ve sayılan en büyük âlimlerden biridir. Çok yönlü olan Rızaeddin Fahreddin din âlimi olmasının yanı sıra bir edebiyatçı, tarihçi ve gazeteci'dir. Başta Rusya Türkleri olmak üzere, bölgenin millî tarihinin ve matbuatının gelişmesinde çok büyük emeği olan bir aydındır. Türk lehçelerinin yanı sıra Arapça, Farsça ve Rusça gibi dilleri de bilen Rızaeddin Fahreddin, yazdığı pek çok makaleleri, kitapları ve verdiği hizmetleri ile Rusya Türkleri üzerinde derin izler bırakmıştır.

Çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. Bunlar; giriş bölümü, gelişme bölümü, gelişme bölümü de üç bölümde ele alınmıştır ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Gelişme bölümünün Birinci bölümünde; Rusya Türklerinde matbuat hayatı, basın yayın faaliyetleri ele alınarak Kazan, Orenburg, Kırım ve Bakü gibi çeşitli merkezlerde yayımlanan gazete ve dergi çalışmalarına değinilmiştir. Bununla beraber Şûra dergisinin tanıtımı, genel özellikleri, kuruluş amacı, teknik özellikleri, yayın politikası, haber ve bilgi kaynakları, dönemin gelişmeleri ve olayların yansıması gibi konular da burada ele alınmıştır. Ayrıca Rızaeddin Fahreddin'in aile ve eğitim hayatı, yetiştiği çevre,

gazetecilik yılları ve resmi dini kurumlardaki görevlerine (imamlığı ve müftülüğü) de yer verilmiştir.

İkinci bölümde; dergide yayınlanan yazıların analizi ele alınmıştır. Böylece derginin Rusya Türkleri üzerindeki etkileri de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak kimlik tartışmaları, dil meselesi ele alınmıştır. Şûra'nın dil birliği oluşturma adına düzenlediği müsabakalar üzerinde durulmuştur. Müsabakalar esnasında yaşanan sorunlara ve sonuçlara da yer verilmiştir. Kimlik konusunda; Türk-Tatar tartışması başta olma üzere, Sartlar, Bulgarlar, Saklablar'ın kim oldukları ve etnik kökenleri üzerinden yürütülen tartışmaların milli bir uyanışı da beraberinde getirmesi ele alınmıştır. Bununla beraber Şûra dergisi okuyucularının ve Rusyadaki Türk aydınlarının konuya olan ilgi ve katkıları da burada yerini almıştır. Diğer yandan Rızaeedin'in millî kimlik, ortak Türk dili oluşturma çabası, Rusya Müslümanları özelinde Türk ve İslâm dünyasına bakışı da incelenmiştir.

Üçüncü bölümde; Rusya Türklerinde tarih algısı ve önemi incelenmiştir. Dergide yayınlanan yazılarla Tarihi öğrenmenin geçmişten günümüze devletlere ve toplumlara sağladığı yararlara dair görüşer incelendi. Derginin Millî bir tarih ve tarih şuuru oluşturma çabaları. tarih eğitimi ve bu konuda atılan adımları ele alınmıştır. Özellikle Rusya Türklerinin geçmişi, yaşadıkları yerler, örf ve adetleri, gündelik yaşam, iktisadi hayatları, kurdukları devlet ile hanlıkları ve hanların tanıtımı da yapılmıştır. Burada, Türk toplumlarında meydana gelen kültür, örf ve adetlerdeki yozlaşmalara da değinilmiştir. Bunun yansıra Şûra dergisinin dünya tarihine bakışına örneklerle yer de verilmiştir.

Bu çalışma sürecicinde, araştırmanın kaynak dilinin öğrenilmesi konusunda, çalışmalarım sırasında ve sıkıntılı süreçlerimde her zaman desteğini esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya minnettarım. Bu konuyu bana danışman hocamla bana öneren ve aynı zamanda yüksek lisans tez danıman hocam Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Yılmaz'a bu süreçteki desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Odasına her gittiğimde beni güler yüzle ve samimiyetle karşılayan, desteğini esirgemeyen Tez İzleme Komitesi içerisinde yer alarak önemli katkılar veren değerli hocam Prof. Dr. Haldun Eroğlu'na ve Doç. Dr. Alper Alp'e yaptığım görüşmelerde katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Konunun belirlenme sürecinde, Türkiye'de bu alandaki çalışmaları ile öne çıkan Prof. Dr. İbrahim Maraş'ın katkıları oldu. Burada yine beni odasına her gittiğimde güler yüzle karşılayan beni her defasında dinleme zahmetinde

bulunan desteğini esirgemeyen ince ruhlu hocam Prof. Dr. Hülya Taş'a ayrıca teşekkür ederim. Diğer yandan yardımlarından dolayı Prof. Dr. Muhittin Tuş'a da teşekkür ederim.

Tez çalışmasının yurt dışı safhasında ise yardımlarını esirgemeyen pek çok isim oldu. Özellikle Tataristan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi Başkanı değerli dostum Dr. İlyas Alferedoviç Mustakimov'a kütüphane ve arşiv çalışmalarında istediğim tüm kaynakların fazlasıyla elde edilmesinde gösterdiği özverili yardımlarından dolayı kendisine teşekkür ederim. Kazan Federal Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve Tatar Tarih Enstitüsü Başkanı olan ve Kazan'da bulunduğum süre içerisinde tez danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. İskender Gilyazov'un ciddi katkıları oldu. Yine bazı resmî işlemlerin halledilmesinde, bir kısım kaynakların temininde, yardımlarını esirgemeyen aynı zamanda birlikte kültür ve sanat etkinlikleri yürüttüğümüz değerli dostlarım Tatar Türk Dostluk Derneği Başkanı Kazan Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Firdevs Fathelislam ve Aznakay şehri Meclis üyesi Dr. Rüstem Devletşah'a minnettarım. Kazanda bulunduğum dönemde bana Rusça dersler vermekle kalmayıp bazı belgelerin çevirisinde yardım eden arkadaşım Kazan Türk Konsolosluğu yeminli tercümanı ve aynı zamanda Tataristan Cumhuriyeti Halklar Dostluğu Evinin Pazar Okulu'nda Türkçe öğretmenliği yapan arkadaşım Enje Emirovna Mahmutovna'ya, teşekkür ederim. Kazan'da bulunduğum iki yıl boyunca bana kardeş gibi davranan yardımlarını esirgemeyen Yunus Emre Enstitüsü Müdürü dostum İhsan Demirbaş'a ve çalışmalarım sırasında bana yoldaşlık eden kardeşim Celal Aydoğan'a da ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak her zaman yanımda olup desteğini esirgemeyen, sıkıntılı ve zor süreçlerde beni sabırla bekleyen eşim Sena Ahsen, büyük bir teşekkürü hak ediyor.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ i
İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR viii
GİRİŞ 1
I. BÖLÜM: ŞÛRA DERGİSİ 15
A) RUSYA TÜRKLERİNDE MATBUAT 15
1) Rusya Türkleri arasında Basın ve Yayın Faaliyetleri 15
2) Matbuat Hayatı 21
3) Matbaa ve Kitabevleri 28
B) DERGİ GENEL ÖZELLİKLERİ 32
1) Kuruluş Amacı 32
2) Teknik Özellikleri 33
3) Haber ve Bilgi Kaynakları 39
4) Şûra Dergisi ve Terminolojisi 44
5) Dönemin Gelişmeleri ve Olaylarının Yansıması 45
C) DERGİ REDAKTÖRÜ: RIZAEDDİN FAHRETTİN 52
1) Hayatı 52
2) Eğitimi 55
3) Gazetecilik Yılları 69
4) Ceditciliği ve Kültürel Faaliyetleri 72
II. BÖLÜM: İDİL-URAL TÜRKLERİNDE YENİLEŞME ÇABALARI VE KİMLİK TARTIŞMALARI 76
A. KİMLİK 76
1) Mili Uyanış 77
2) Türk - Tatar Tartışması 82
3) Bulgar - Tatar Tartışması 96
3) Tatar ve Bulgar Tartışmalarının Günümüze Kadar Yansımaları 103
4) Saklablar Tartışması 114
5) Türk - Sart Tartışması 118
B. YENİLEŞME HAMLELERİ 128
1) Türkiye'nin Kazan'a Tesiri 128
2) Dil Meselesi 131

3) Eğitimde Yenileşme 143
a) Kurumlar, Cemiyetler ve Faaliyetleri 160
b) Eğitimde Karşılaşılan Problemler..... 163
4) Kadın Eğitimi..... 171
III. BÖLÜM: ŞÛRA DERGİSİ ve TARİH ALGISI 177
A. DERGİNİN TÜRK HANLIKLARINA BAKIŞI 182
1) Toktamış Han ve Yarlığı 186
2) Toktamış Hanın 2. Yarlığı 186
3) Nogaylar 188
4) Özbekler..... 190
5) Şeybani Hanlığı..... 194
6) Hive Hanlığı..... 195
a) Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayatları 199
b) Ebulgazi Han 1014-1074 201
c) Muhammed Rahim Bahadır Han 204
d) Hive (Harezm)..... 205
7) Buhara..... 207
a) Buhara'nın İdari Yapısı..... 210
b) Abdülahad Han..... 212
B. DERGİNİN TÜRK DEVLETLERİNE VE TOPLULUKLARINA BAKIŞI 214
1) Bulgar Tarihi..... 214
a) Bulgarlar'ın İslamiyet'e Girişi, Sosyal Hayat ve Anayurtları..... 215
b) Kuzey Bulgar Devleti 220
c) Bulgarların Kökeni, Dilleri, Eserleri..... 222
d) Bulgar Devletin'in Yıkılışı..... 224
2) Başkurtlar..... 225
a) Başkurtlar'da Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat 231
b) Başkurt İsyanları ve Sonuçları 233
3) Litvanya ve Polonya Tatarları..... 235
4) Barabalar..... 240

5) Kazaklar 241
a) Kazak Terimi 243
b) Kazak Devletinin Oluşumu 248
c) Kazak İsyanları 249
6) Kreşinler 252
7) Mişerler 253
a) Mişerlerin Tatarlarla Münasebeti 254
b) Mişerlerde Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat 254
8) Besermenler (Bisermanlar) 256
9) Türkiye Tarihi 263
10) Türkistan Türkleri 265
11) Çuvaşlar 277
a) Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat 281
b) Kültürel Yaşam 288
c) Bir Doğu Bilimcinin Gözünden Çuvaşlar 289
C) DÜNYA TARİHİNE BAKIŞI 291
SONUÇ 296
KAYNAKÇA 299
ÖZET 330
ABSTRACT 331
EKLER 332

KISALTMALAR

a.g.e.	**:** adı geçen eser
a.g.m.	**:** adı geçen makale
bkz.	**:** bakınız
C.	**:** Cilt
Çev.	**:** çeviren
DİA	**:** Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF Dergisi	**:** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	**:** editör
F.	**:** Fond
GİA	**:** Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi
Haz.	**:** Hazırlayan
OODA	**:** Orenburg Oblastı Devlet Arşivi
S.	**:** sayı
s.	**:** sayfa
SBE	**:** Sosyal Bilimler Enstitüsü
TKAE.	**:** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TMA.	**:** Tataristan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi
TTK.	**:** Türk Tarih Kurumu
TDV.	**:** Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

A) KAYNAKLAR ve YÖNTEM

1) Birinci El Kaynaklar

a) Arşiv Belgeleri

Şûra Dergisi ve İdil-Ural[1] Türklerinde Kimlik ve Tarih Algısı adlı doktora tez çalışmasının kaynaklarını, bugün Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan, birden fazla merkezde yer alan arşiv ve kütüphaneler oluşturmaktadır. Bu anlamda ilk olarak Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi zikredilmelidir. Arşivde fonlarda Fond 1370 ve Fond 125 Cedit çi hareketin önder isimleri başta Rızaeddin Fahreddin ve Fatih Kerimi hakkında olmak üzere önemli bilgiler vardır. Bunlardan birincisi doğrudan Fatih Kerimi adına iken ikincisi Rızaeddin Fahreddin adınadır. Bu fondlarda ayrıca **Şûra Dergisi, Vakit Gazetesi ile Tercüman** ve diğer süreli yayınlar hakkında önemli belgeler vardır. Yüzlerce belge içeren bu fondların genel olarak muhtevaları; Rusya Müslümanlarının İttifakı gibi siyasi konular, mektep-medreseler, dinî konular içermektedir. **Vakit Gazetesi ve Şûra Dergisinin** kuruluşu sırasında, ilgili Çarlık idari birimlerden alınan belgeler, yazı işleri müdürünün atanması konusunda yapılan müracaatlar, gazete ve dergi çıkarmak adına yapılan bütün başvurular yer almaktadır. Bunların dışında Rızaeddin Fahreddin'in yakın dostları ve akrabaları ile olan mektuplaşmaları da yer almaktadır. Bunlar arasında

---

[1] İdil-Ural Türkleri, bugünkü Tataristan, Başkırdistan, ve Çuvaşistan Özerk Türk Cumhuriteyleri ile Mordovya, Udmurtya ve Mari El gibi oblastlarda (bölgeler) yaşamaktadırlar. İdil Ural Türklerinin tarihi geçmişi Hunlara, Hazarlara, Kıpçaklara, Peçeneklere ve İdil Bulgarlarına dayanmaktadır. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk kavimleri, bu bölgede yaşayan bazı Fin kökenli kavimleri kendi içlerinde eriterek asimile etmişlerdir. Bölge halkına yukardaki nedenlerden dolayı zaman içinde Bulgarlar, Tatarlar, İdil-Ural Türkleri, İdil Boyu Türkleri, Bulgar Türkleri, Kazan Türkleri, Kazan-Volga Türkleri gibi isimler verilmiştir. Diğer yandan Kazak sınırına yakın bölgelerde yaşan Türklere Başkırt, Çuvaş ve Kreşin (bu ikisi Hristiyan Türklerdir) isimleri verilmiştir. "Bulgar", "Tatar", ve "Kazan Tatarları" isimleri en yaygın olarak kullanılanlarıdır. 20. Yüzyılda ise "İdil-Ural Türkleri", "Kazan Türkleri", "Türk-Tatar" ve "Şimal Türkleri" daha sık kullanılmıştır. Bkz; A. Battal Taymas, Kazan Türkleri, Ankara 1966, s. 16; Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, Ankara 1972, s. 1-202 ; Zeki Velidi Togan, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan 1912, s. 1-100 ; Şûra dergisinde, Volga boylarındaki Bulgar ile Türkiye Devletinin yakınlığı ve Tatar isimine dair sorulara Şûra idaresinin cevabında; "Bizim millî ismimiz "Şimal Türkleridir". Tatar millî ismimiz değildir. Eğer "Tatar" ismi milli ismimiz olsa millet bundan kaçmazdı cevabını vermiştir. Dergi ayrıca Mercâni'nin Kazan-Volga Müslümanlarına "Tatar" ismini verdiğini de satırlarına eklemiştir. "Murâsele ve Muhâbere", Şûra, 1913, S.8, s.249

yeğeni Fatih Kerimî, eniştesi Gılman Kerimî, can dostum dediği Abdurrahman Umerî, gibi pek çok isimle olan mektuplaşmaları da bulunmaktadır. Bunların dışında Türk ve Müslüman vekillerin Duma'daki çalışmaları hakkında da belgeler mevcuttur.

Çalışma açısından yararlanılan diğer önemli arşiv Orenburg Oblastı Devlet Arşivi'dir. Tataristan Milli Arşivi'ne göre oldukça zayıf olsa da **Şûra**'nın içeriğindeki geniş konu yelpazesinden faydalanmak adına çok önemli belgeler ve bilgiler mevcuttur. Ayrıca Rızaeddin Fahreddin'in Orenburg'da yaşaması, müftülük yapması, Şûra'nın basıldığı matbaanın Orenburg'da olması ve bu derginin Yazı İşleri Müdürü'nün Rızaeddin b. Fahreddin olması Orenburg'daki faaliyetleri açısından bu arşivi ve buradaki 21 ve 213 numaralı fondları önemli kılmaktadır.

Diğer yandan Tataristan İlimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi çalışma için önemli bir katkı sağlamıştır. Burada Fond 125, özellikle Rızaeddin Fahreddin için doğrudan bir bilgi ve belgeler barındırmaktadır. Özellikle Rızaeddin b. Fahreddin'in şeceresine ve biyogafisine dair belgelerin burada yer alıyor olması bu arşivin çalışma için önemini ortaya koymaktadır.

b) Süreli Yayınlar

Gazete ve dergiler Rusya Federasyonu içerisindeki farklı arşiv ve kütüphanelere dağılmış durumdadır. Fakat bunların pek çoğunu Kazan Federal Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden elde etme imkânı oldu. Başta **Şûra** dergisi olmak üzere **An**, **Vakit**, **İktisat**, **Kazan**, **Ak Yol**, **Muallim**, **Muhtariyet**, **Nur**, **Kazan Muhbiri**, **Yıldız**, **Çükeç**, **Mekteb**, **Marif**, **Din ve Maişet**, **Ahbar**, **Beyan'ül Hak**, **Şark-i Rus**, **Turmuş**, **Kızıl Tataristan**, **Millet**, **İttifak**, **Söz**, **El-Islâh**, **Karmak**, **Süyümbike**, **El Asr'ül Cedid**, **Musulmanskiy Mir**, **Tercüman**, **Biznin Yul**, **Biznin İl**, **İl**, **Tan Yıldızı**, **Ural**, **Ülfet**, **Koyaş**, **Avaz**, **Azat Halık**, **Başkurt**, **İdil**, **Islah** adlı gazete ve dergiler tarandı. Adı geçen dergi ve gazetelerin eksik sayılarına, Rusya Devlet (Lenin) Kütüphanesi (Moskova) ve Tataristan Millî Arşivi Nadir Eserler Bölümü'nden ulaşılabildi. Bunun dışında **Başkurd**, **Başkurdistan**, **Yol**, **Saban**, **Yana Vakit** gazetelerinin bazı sayıları, yine Rusya Devlet Kütüphanesi'nden ve Başkurdistan Millî Kütüphanesi'nden (Ufa-Zeki Velidi Togan adında) temin edildi. Başlarda **Şûra** dergisinin bazı eksik sayılarını Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Millî Kütüphane'den temin etme imkânımızda olmuştu. Kalanına Rusya Coğrafyasında ulaşıldı.

Tatar matbuatının bu önemli dergi ve gazeteleri sayesinde Rusya Türkleri'nin sosyal, dinî, içtimai, iktisadi, siyasi ve kültürel faaliyetlerini yakından takip etme imkânı

oldu. Söz konusu bu dergi ve gazete yayınları yeknesak bir karakter arz etmiyorlar. Yayınlarının bir kısmı, taşıdıkları farklı düşünce ve fikir hareketleri nedeniyle bize, Rusya Coğrafyasındaki Türkler arasındaki gelişmeleri farklı bakış açıları ile değerlendirebilme fırsatı sunmuştur.

Şûra Dergisi, çalışma ile doğrudan bağlantılı olarak diğer Tatar süreli yayınlarından ayrı bir yerde durmaktadır. **Şûra** dergisinde yer alan makaleler, çeviriler, hikâyeler ve biyografiler bütün Türk dünyasını hatta Dünya tarihini kapsıyordu. Çalışmanın hem **Şûra Dergisini** kapsaması bakımından hem de çalışmaya çok değerli ve zengin bilgiler temin etmesi bakımından **Şûra'**nın ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda Tatar, Bulgar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Çuvaş, Özbek, Uygur, Hanlar ve Hanlıklar ve diğer Türk toplulukları, İslam tarihi ve dünya tarihindeki hemen her devlet ve millet hakkında bilimsel makale ve yazıların kaleme alınmış olması bizim için Şûra'yı farklı kılıyordu. Yine, **Şûra** dergisinin yazı işleri müdürü ve aynı zamanda başmuharriri olması hasebiyle ve çalışmanın da kısmen bir parçası olan Rızaeddin Fahreddin'in anlatılması bakımından da önemlidir. Rızaeddin Fahreddin'in dergideki çalışmalarında, Onun farklı yönleri ile Rusyadaki Türklerin Ayınlanmasındaki yerini ve önemini tespit edebilme fırsatını da elde ettik. Özellikle onun **Şûra'daki** "**Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler"** başlığı altında kaleme aldığı biyografi çalışmaları ile düzenlediği **Til Yarışı Müsabakası** hem Rusya'daki Türk toplumu nezdinde kendisinin ön olana çıkmasını hem bizim kendisini tanımamızı sağladı.

c) Kitaplar

Rızaeddin Fahreddin'in 40 cildi bulan yazma eserleri mevcuttur. Rızaeddin Fahreddin'in bu yazma eserlerinin bir kısmını Tataristan sınırları içerisinde Başkurdistan Millî Kütüphanesi'nde ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde (Petersburg) bulmak mümkün oldu. Fakat eserlerin büyük bir kısmı Kazan Federal Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Bunun yanında bazı eserlerinin de Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi Nadir Eserler Bölümü'nde, bulma fırsatı elde edilmiştir. Bunun dışında pek çok matbu eserleri de bulunmaktadır. Rızaeddin'in basılı eserlerini biyografiler, hikâyeler, dinî ve içtimai meseleler olarak tasnif edebiliriz. Özellikle iki ciltlik Asar adlı çalışması; Türk, Müslüman, diğer din ve milletlerden oluşan ünlü bilim adamlarının, fikir adamlarının ve seyyahların biyografilerini bünyesinde barındırması açısından önem arz etmektedir.

Battal Taymas'ın **Tatar Tarihi**, A. Ubeydullin'in **Tatar Tarihi**, Ayneddin Ahmerov'un **Bulgar Tarihi** ve **Kazan Tarihi** ile Şehabettin Mercani'nin **Müstefâdü'l-**

Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, kimlik tartışmaları ile Tatarların ve Bulgarların kökeni konusunda tarihî veriler açısından önemlidir.

2) İkinci El Kaynaklar

Genel kaynaklar içerisinde Rus ve Tatar yazarların kaynakları ön plana çıkmaktadır. Özellikle süreli yayınların çalışılması açısından R. Merdanov, F. H. Şakurov, Gaynanov'un **XX. Yüz Başı Tatar Vakıtlı Matbuatı** isimli çalışmaları tam bir rehberlik etmektedir. M. Gosmanov ve Raif Merdanov'un **Şûra Jurnalnın Bibliyografik Kürsetgesi** Şûra dergisi üzerinde yapılacak çalışmalara Dergideki yazıların konularının sınıflandırılarak verilmesi yönüyle faydalı bir çalışma olacaktır.

Bunlar arasında Nadir Devlet'in **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)** adlı eserinde Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasi ve kültürel faaliyetleri ele alınmıştır. Abdullah Battal Taymas'ın **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu,** Ömer Hakan Özalp'in **Rızaeddin Bin Fahreddin** ile İsmail Türkoğlu'nun **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, adlı biyografik çalışmaları öne çıkmaktadır. Özellikle 1999 yılında Kazan'da düzenlenen **Rızaaeddin Fahreddin: Mirası ve Hezerge Zaman** isimli kongrede bütün yönleriyle ele alınması ve bu eserin 2003 yılında yayınlanması bir başka önemli çalışmadır. Ahmet Kanlıdere'nin **İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dinî Islahatçılık ve Ceditcilik** ve İbrahim Maraş'ın **İdil-Ural Türklerinde Ceditcilik (Yenileşme) Hareketi (1850-1917)**, Ceditçi dönem ve Türk Aydınlanması ile ilgili önemli çalışmalardır. Alper Alp tarafından hazırlanan **Kazan Tatarları 'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)** adlı doktora tezi Ceditçilere yönelik muhalif hareketlere, Tatarlar arasındaki siyasi bölünmelere ve Rusya Müslümanları arasında siyasi alanda öne çıkmış aydınların faaliyetlerine yer vermesi açısından önemlidir.

Ayşe-Azade Rorlich' in **Volga Tatarları**, Bulgarların ve Tatarların kökeni ile Cedit hareketinin doğuşu, gelişimi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Diğer yandan, Mirfatih Zekiyev 'in **Türklerin ve Tatarların Kökeni** isimli çalışması bugüne kadar ki bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birini oluşmaktadır.

3) Yöntem

Söz konusu araştırma, Orenburg'da çıkarılmış olan Şûra dergisi merkeze alınarak yapılmıştır. Adından da anlaşıldığı üzere dergi, hem yazıların kapsadığı alanlar itibarıyla bir şûradır hem yazı yazan yazarları itibarıyla bir şûradır, hem de hitap etmeye çalıştığı

alan itibarıyla tam bir şûradır. Hitap ettiği konular belki bütün Türk coğrafyası olmakla beraber bu kadar geniş bir alana ulaşamayacağı açıktır. Ancak yine de uzak Türk coğrafyalarını Tatarlara getirmesi hasebiyle de önemli bir görev ifa eden bir dergidir.

Her yönüyle zengin bir içeriğe sahip olmakla beraber ne Tatarlar tarafından ne de diğer Türk coğrafyalarında müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. Çoğu araştırmacı buradaki makaleleri ihtiyaç duydukça kullanmışlar ancak üzerinde bir araştırma yapılmamıştır. Bu yönüyle bilinmez bir dergi değildir. Bu yapılan araştırmayla daha iyi bilineceği, faaliyetleriyle sadece Tatar Türkleri arasında değil geniş bir coğrafyada nasıl etki yarattığı da anlaşılacaktır.

Dergi geniş bir spektruma sahiptir. Dergide o konuda yayınlamış bütün makaleler fişlenmiş, derginin bahsettiği konuyla ilgili bütün birinci ve ikinci el literatür, hatta bölgedeki Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi (Kazan), Orenburg Oblastı Devlet Arşivi (Orenburg), Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi (Kazan), Tataristan Milli Kütüphanesi (Kazan), Tataristan Fennler Akademisi Şihabettin Mercâni Tarih Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan), Rusya Federasyonu Milli Kütüphanesi (Petersburg), Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Petersburg), Rusya Devlet Kütüphanesi (Moskova), Kazan Federal Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan), Kazan Federal Üniversitesi Laboçevski Kütüphanesi (Kazan), Tataristan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan), Orenburg Hüseyin Yamaşev Kütüphanesi (Orenburg), Başkurdistan Zeki Velidi Togan Millî Kütüphanesi (Ufa), arşivlerden ve kütüphanelerden de yararlanılmıştır. Zaten Şûra dergisinin kendisi adeta bir arşiv niteliğnde olduğundan, bu araştırmayla Türk dünyasındaki araştırmacıların dikkatini çekecek, uzun yıllar boyunca derginin birçok yönünü ele alan çalışmalarla araştırmacılara kaynaklık edecektir.

B) KAVRAMSAL ÇERÇEVE: YENİLEŞME, KİMLİK VE TARİH

Tarih konusunda birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmanın başlı başına tarihi ele alıp, irdelemek gibi bir niyeti yoktur. Tarihin tanımından giderek tarihte de kaybolmaya niyetli değildir. Bu araştırmanın ihtiyacı olacak kadar tarihin ne olduğunu tanımlayarak diğer konuları hakkında kavramsal bir çerçeve çizmek, araştırmanın amacına daha iyi hizmet edecektir. Tarih, kısaca geçmişte yaşanan olayların günümüz insanlarının ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanması, yeniden inşa edilmesi olarak tarif edilebilir. Buna göre geçmişteki her olay günümüz insanının ilgi alanına girmez. Günümüz insanı da ilgisine giren olayları da yeniden anlamlandıracaktır. Bu yönüyle

bakıldığında hem Şûra dergisi hem de bu araştırma geçmişteki olayları günümüzün ihtiyaçları doğrultusunda ele alıp yeniden yorumlamıştır.

Kimlik konusu çağdaş gelişmelerin ışığında bilim adamlarının ilgi alanına girmiştir. Hem sosyolojik olarak hem de psikolojik olarak araştırma alanlarının temel konusudur. Başka bir yönü de tarihi derinliklerine uzanıyor olmasıdır. Kimlik çağdaş gelişmelerin ışığında araştırma konusu olmakla beraber sorun olarak ve içerik olarak gerek bireysel bağlamda gerekse toplumsal bağlamda tarihî devirlerde de insan bu sorunlarla uğraşmışlardır. Bunun için modern araştırmaların elde ettiği veriler tarih alanlarında da bireylerde ve toplumlarda test edilmelidir.

Kuramsal ve yöntem bakımından kimlik meselesi, tarihçiliğin de bu mesele ile yakından ilgilenmesine neden olmuştur. Bilimsel tarihçiliğin sorunların çözümü için kullandığı (5N 1K: ne, nerede, nasıl, niçin ne zaman ve kim vb.) temel sorular da kimlik ve aidiyetlerle doğrudan doğruya ilgilidir[2].

Kimlik kişinin ve bir grubun ne olduğunu, kim olduğunu anlatır[3]. Ancak kimlik, insanların bireysel/ruhsal geçmişleri ve toplumsal yapının ortaklaşa etkileşimleri ile kurulur[4]. Bireyin içinde bulunduğu/yaşadığı sosyal çevre, onun kimliğini belirlemede önemli rol oynar[5]. Kimliklenme sürecinde semboller, mitler, dil, din, etnisite, ortak tarih, gelenekler, görenekler, ortak değerler birey tarafından içselleştirilir[6]. Bu nedenledir ki kimlik olgusu, antropoloji ve dilbilimden tarihe, felsefe, psikoloji, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler gibi pek çok sosyal bilim disiplinlerinin temel konusunu oluşturmaktadır[7]. Bu sebepden dolayı kimlik olgusu üzerine çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımları iki temel grubda toplayabiliriz. Bunlardan birincisi kimliğin doğal yollardan edinilmiş, verili, durağan ve kapsayıcı bir olgu olarak görür.

---

[2] Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ve Kazakistan'da Ortak Tarihin Uluslaşma Sürecine Etkisi", s. 5-6; https://www.academia.edu/76008957/(Erişim Tarihi: 23.01. 2023)

[3] Fırat Mollaer, *Kimlik, Tanınma Mücadelesi ve Şarkiyatçılık*, İstanbul, 2018, s.26

[4] Mehmet Hakan; "Kimlik Nedir?", *Türkiye Günlüğü*, (Mart-Nisan 1995), Sayı 33, s.149.

[5] Mehmet Hakan, *a.g.m.*, 147

[6] A. Nuri Yurdusev; "18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik İçinde,* Haz: Nuri Bilgin, İstanbul, 1997, s.102-103.

[7] Gerd Bauman, *Çokkültürlük Bilmecesi*, Çev. Işıl Demirakın Ankara, 2006, s. 37

Diğeri buna karşı çıkarak kimliği kazanılmış, bireysel, yeni durumlara uyum sağlayan, işleyen bir yaklaşım olarak ortaya koymaktadır[8].

Kimlik konusundaki bu farklı yaklaşımlar ulus olgusuna da yansımıştır. Bu yaklaşımların ilkinde tarihselcilik eğilimlerine bağlı olarak ulusun/ulusların her dönem var olan bir olgu olduğunu savunur. Bu anlayış, ulusların, çağdaşlaşma öncesine giden derin köklere ve bir anayurda sahip olan bir gerçekliğin varlığına da işaret eder. Diğer yaklaşım, öncekine karşı olarak uluslararası ilişkiler disiplininde yer edinen sosyolojik tabanlı bir anlayıştır. Toplumsal yapısalcı/inşaacı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda failler söz konusu anlayışı ve düşünceyi sonradan edinirler. Bu yönüyle bakıldığında ulus inşaasında her türlü katkı, uluslaşmanın ortaya çıkmasında veya şekillenmesinde oldukça önemli roller üstlenmektedir[9]. Şûra dergisinin faaliyetleri içinde yer alan çabalar sayesinde Rusya Türklerinde hem kimlik tartışmalarında hem de uluslaşma sürecinde Rusya Türklerinin tarihî köklere ve anayurda sahiplik anlayışı gelişti.

Diğer taraftan modern anlamda ulus, belli bir ülkede, aynı yasalara ve kurumlara dayanan bir halk topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Fransız Devrimi'nin getirdiği milliyetçilik ideolojisiyle ilişkili olan bu modern ulus anlayışı, topluluk mensuplarının özdeşleşecekleri, aidiyet hissi duyacakları belli bir toplumsal mekân, az çok hatları kesin ve sınırlanmış bir toprak parçasına ihtiyaç duymaktadır. Bu teritoryal millet/ulus düşüncesi modern bir siyasa olan ulus-devlet ile bağlaşıktır. Dolayısıyla ulusun bu modern tanımı halk ile toprak parçası arasında siyasal bir temel üzerinde var olan bir özdeşliğe dayanmaktadır. Öte yandan ulus adlı birlik çok daha geniş bir kapsamda değerlendirilmelidir. Yukarıda da değinildiği üzere modern siyasanın inşasından çok önceleri var olagelen bir ulus düşüncesinden de söz edilebilir. Bu ulus anlayışının temeli toprak ve devletten öte, ortak tarih ve etnisitedir. Bu modele "etnik ulus modeli" denilmektedir. Bu modelin ayırt edici özelliği, doğuştan, fıtri bir topluluk fikrini öne çıkartmasıdır. Kendi topluluğunda kalsa da başka bir yere göçse de birey kaçınılmaz biçimde, organik olarak içinde doğduğu topluluğun mensubu olarak ve sonsuza dek onunla damgalanmış, tanımlanmış ve onda kendisini bulmuştur. Yani, ulus her şeyden önce "ortak soy"dan gelen bir topluluktur. Bu düşüncede ulusun kökleri, mitolojik devirlere kadar giden ve isnat edilen ortak ecdada götürülmektedir. Bu modelde, modern

---

[8] Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Çev. D. Kömürcü, İstanbul, 2002, s.27-29

[9] Craig Calhoun, *Milliyetçilik,* Çev. B. Sütçüoğlu, İstanbul, 2007, s.42-46.

hukukun yerini etnik modelde yerli kültür, gelenek, genellikle de dil ve adetler almıştır[10]. Konumuz olan Şûra dergisinin, bölge halkı olan Tatar Türklerinin kimliğinin, uluslaşma bilincinin oluşmasına veya ortaya çıkarılmasına yapacağı veya yaptığı katkı oldukça büyük olacaktır. Bu araştırmayla Şûra dergisinin, Türk milli kimliğinin ortaya çıkarılmasındaki veya oluşturulmasındaki, var olanının da korunmasındaki, yeni nesillere aktarılmasındaki ve kültürün yenileşmesindeki rolünün aydınlatılması oldukça ilginç olacaktır. Bu yönüyle Şûra dergisi oldukça önemli bir yayın organıdır.

Şûra dergisinin yazılarından anlaşılacağı üzere Türk Dünyası için çıkmıştır. Dergi, yazılarıyla kültürel, dil, kimlik, eğitim konularında hemen bütün Türk coğrafyasında aydınlanmaya olumlu katkılarda bulunmuştur.

Şûra dergisindeki aydınların Türkçülüğe bakışıyla, 19. yy.'ın sonlarına değin Anadolu'daki (Osmanlı) aydınlarının Türkçülüğe bakışı arasında farklılıkların olduğunun altı çizilmelidir. Bir kere Osmanlı aydınları neredeyse 20. yy'a kadar Türk tarihini İslam tarihiyle başlatarak Abbasilerden sonra Selçuklulara geçip sonra da Osmanlıyla bitirmektedir. Bu hâliyle Osmanlı aydınlarının Türklere bakışı İç Rusya'daki Türkleri görmezden gelmek şeklinde tanımlanabilir[11]. Buna göre Anadolu'daki Türkler, İç Rusya'daki Türkleri hariç tutarken Şûra dergisiyle ortaya çıkan anlayış, İç Rusya'daki Türkler, Anadolu'daki Türkleri de kapsayıcı fikirleri savunuyordu[12].

Öyle ki, Şûra dergisi Müslümanların hangi millî topluluğa/devlete ait olduğuna bakılmayarak neredeyse geneline "Tatar" tabiri verilerek tanımlanmıştır. Çarlık Rusya'sı, uyruğuna aldığı diğer Müslüman halklarını tanımada Kazan Tatarlarını örnek model olarak görmüştür. Tatar Türkçesi Çarlığın diğer Müslüman uyruklar ile yazışmasında resmi dil olarak kullanılmıştır[13].

XX. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu'ndaki Türklerin sayısı 14 milyona ulaşmıştı. Rusya'daki Türkler arasında kültürel ve iktisadi yönden en iyi durumda olanlar 1897 nüfus sayımına göre nüfusu iki milyondan fazla olan İdil-Volga Tatarlarıydı. Bu

---

[10] Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, S.1994, s.24-29.

[11] Osmanlıdaki ulus kurma sürecinde ister Batıcılık, ister İslamcılık isterse Türkçülük projesi olsun din temel unsur olarak öne çıkmaktaydı. Konu hakkında detaylı bilhi için bkz:Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul, 1994 s.14; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu,* Ankara, 1995, s. 11

[12]Suvai Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara, 1993, s. 148

[13] Abdullah Gündoğdu, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", *Turkiz*, S.17, Ankara, 2012, s.14

durum onları, başta Rusya'daki Türkler olmak üzere neredeyse bütün Türk dünyasındaki Türkçülük hareketinin önderi konumuna soktu. Bunu Müslüman kongrelerinde Tatarların başı çekmesi takip etti. Türk dünyasındaki Türkçülük hareketlerinde Kazan Tatarlarını Kırım Tatarları ve Azeriler takip etmiştir[14]. Anadolu (Osmanlı) Türklerinin Türkçülük hareketlerindeki rolü, neredeyse Orta Asya Türklerinin Anadolu'ya (İstanbul'a) gelmeleriyle beraber başladığı söylenebilir. Şûra dergisi hem sayılarında yer verdiği Anadolu Türklerinin tarihine ve kültürüne dair yazılarının yanı sıra İstanbul'da yayınlanmakta olan Türk Yurdu dergisinden alıntılar yaparak Anadolu (Osmanlı) Türkleri ile olan organik bağını göstermiştir[15].

Tatarların nüfus oranları, İdil-Ural coğrafyasındaki diğer Türk guruplarına göre fazla olmasından öte dillerini ve kültürel öğelerini başarılı şekilde korumaları onları ön plana çıkarmıştır. Bunlarla birlikte kimliklerini oluşturan manevi unsurları yeni nesillere aktarmalarındaki başarıları da dikkat çekicidir. Söz konusu bu özellikleri bölgede faaliyet yürüten misyonerlerin ümitsizliğe düşmesine yol açmıştır[16]. Bu yüzden misyonerler Tatarlara yönelik politikalarına özel önem vermişlerdir.

Tatarlar için uzun uğraşlar vererek ve ciddi bedeller ödenerek elde edilen bu kazanımlardan dil eğitimi bugün durmuş durumdadır. Her ne kadar Tataristan'da Tatar dili devlet dili statüsüne sahipse de bu ancak görünürde kalmıştır. Tatarca bilmek dil tazminatı

---

[14] Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 10

[15] M. Nermi, "Türk Yurdu, Türklere Aid Eserler", *Şûra*, S.17, 1913: s.2-3. Diğer yandan Şura'da Türkiye Türklerin' in tarihî, iktisadî, içtimaî, siyasî, ilmî, gündelik hayat ve Balkan savaşı süreci ile gazetelerin durumu hakkında pek çok yazı kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Rızaeddin bin Fahreddin, "Dostlarımız ve Yakınlarımıza Mahsus Açık Mektup" *Şûra*, 1912, S.21, s. Önkapak2; Fatih Nurali Hadiyev, "Seyahat Hatıraları (İstanbul)", *Şûra*, 1915, S.19, s. 594-596; *Şûra*, 1915, S.13, s. 398-399; *Şûra*, 1915, S.17, s.534-53; Ş. B. "Kamil Paşa", *Şûra*, 1914, S.6, s.161-163; Ş. B. "Said Paşa", *Şûra*, 1914, S.6, s.163; Rızaeddin Fahreddin, "Asım Efendi", *Şûra*, 1914, S.12, s. 353-356; "Bedreddin Simavi", *Şûra*, 1910, S.21, s. 641-643; "Osman Han", *Şûra*, 1912, S.24, s. 641-643; "Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S.9, s. 257-259; *Şûra*, 1910, S10, s. 289-290; *Şûra*, 1910, S11, s. 321-323; *Şûra*, 1910, S12, s. 353-354; "Murat Han Birinci (Hüdevendigar)", *Şûra*, 1913, S.5, s. 129-130; "Sultan Mehmet Hamis", *Şûra*, 1909, S.10, s. 289-292.

[16] Alper Alp, "20. Yüzyıl Başlarında İdil-Ural Bölesinde Tatarların Kültürel Nüfuzu", *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil Ural Çalıştayı*, Kırklareli, 2014, s.63

almak için kabul edilmemektedir. Özellikle aydın kesim Tatarca'dan vazgeçmiş durumda olup Rusçayı kullanmaktadırlar. Ancak köy kökenli aydınlar Tatarca'yı bilmektedirler[17].

Yenileşme konusu sadece Tatarların ilgi alanına giren bir husus değildir. Osmanlı'nın da İran'ın da kısacası neredeyse bütün İslam coğrafyasının konusudur.

Fransız İhtilaline Orta Asya'daki kimi gelişmeleri bağlamak doğru olur mu bilmiyoruz. Ancak Fransız İhtilali sadece Fransa'da değil Avrupa'da hatta Avrupa dışında birçok taşı yerinden oynatmıştır. Buradaki bağlantıyı doğrudan buna bağlamak şimdilik doğru bir önerme olduğu düşünülmese bile Osmanlı'daki Jön Türk hareketi gibi Orta Asya'da da Cedidcilik hareketi başlamıştır. Cedidcilik hakkında birçok şey söylenebilirse de en genel anlamıyla geleneksel çizgiye aykırı, ona başkaldıran her türlü hareket Cedidcilik hareketini oluşturmaktadır. Bu ceditcilik hareketinin içinde Şûra dergisinin yeri neydi? Şûra dergisi, bu gelişmelerde nasıl bir tavır takındı? Geleneksel çizgiyi mi savunda yoksa Avrupa'dan çıkıp bütün dünyada esen değişim-dönüşüm rüzgârlarının etkisine mi girdi? Bu bağlamda ne tür değişim fikirlerini savunmuştur? Bu soruların cevapları hem Kazan'da hem Tataristan'da hem de Orta Asya'da Cedidcilik hareketinin önemini ve yerini, Şûra dergisini buradaki rolünü ortaya koyacaktır.

Cedidcilik hareketi aslında Fransız ihtilali gibi radikal düşünceleri barındırmamaktadır. Bu yönüyle de Osmanlıdaki yenileşme hareketlerinin düşünsel boyutta gelişim çizgisine, farklı düzlemde cereyan etmiş olsa da paralellik gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda Cedidcilik, geleneksel düşüncenin yanlışlarına, eksikliklerine alternatif arayış olarak çıkmış, dini düşünce alanında kendisini yenileyemeyen medrese eğitiminin kendisini yenilemesi gerektiğini dile getirerek başlamıştır. Geleneksel dinî düşüncenin en temel noktası da "içtihat kapısının kapanmış" olmasıdır. Cedidciler bunun yanlışlığından bahisle Abdunnasır Kursavî, Kayım Nasırî, Şehabeddin Mercanî, Rızaeddin Fahreddin, Cemaleddin Velidî, Abdullah Bubî, Servereddin bin Miftaheddin[18]

---

[17] Nadir Devlet, "1995'ten Bugüne İdil-Ural" *İdil-Ural Çalıştayı,* Kırklareli, 2014, s.13-14 (s.7-16)

[18]Hakkında detaylı bilgi bilgi yoktur. 1862 yılında Kazan'da Çistopolsky'de dünyaya gelmiştir. Samara bölgesi Bügülme'de dünyaya geldiğine dair kaynaklarda mevcuttur. 1922 yılında vefat ettiği düşünülen Servereddin, Troitsk medresesinde eğitimini tamamlamış dini önder, muallim ve aynı zamanda bir yazardır. Türk-Tatar düşünce hayatının önemli aydınlarından olan Serevereddin, uzun yıllar Kazaklar arasında yaşadığından Kazak'a benzer manasında "Çala Kazak" olarak da adlandırılmıştır. Servereddin bin Miftaheddin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Abdullah Gündoğdu, "Servereddin bin Miftaheddîn'in İslâm, Terakkî, Islâh" Adlı Eseri ve İdil-Ural Bölgesinde Geleneksel Düşüncenin Bunalımı", s.25-31, https://www.academia.edu/16653507/(Erişim Tarihi: 30.05. 2023) Ahmet Temir, Servereddin bin

ve Nuşirvan Yavuşev gibi isimler hem düşüncelerini dile getirip yazıp-çizmişler hem de düşüncelerini eyleme dökerek savundukları fikir yönünde işler yapmışlardır[19].

Benzer gelişmeler farklı gerekçelerle de olsa Osmanlıda da meydana gelmiş; yenileşme devlet eliyle belki Fransız ihtilalinden önce bile başladığı söylense de yenileşme neredeyse devlet eliyle sürdürülmüş; ancak siyasal alandaki talepler 19. yy'ın ikinci yarısında gündeme gelmiştir[20]. Osmanlı yenileşme taraftarlarıyla İç Rusya Türkler arasında rağbet gören yenileşme, Cedidcilik hareketi taraftarları arasındaki mukayeseler de ilginç sonuçlar doğuracaktır. Osmanlı'da devlet, hem yenilikçi karakter sergilerken, yeni okullar açar, kızların okumalarını teşvik eder, yatılı kız öğretmen okullarını, yüksekokulları planlarken, medreselere hiç müdahale etmezdi. Ancak diğer taraftan yenileşme hareketinin siyasal boyutunun temsilcilerine hayat hakkı tanımaz, onları takibata uğratır, yurt dışına kaçmak zorunda bırakırdı[21]. Geleneksel veya yenilikçi Osmanlı ulemasının her hâliyle hem toplum nezdinde hem de devlet içinde bir ağırlığı

Miftaheddîn'i Hadi Atlasi'nin babası olarak göstermektedir. Ona göre; Hadi Atlasi, Miftaheddin Server'in üçüncü çocuğu olarak 1879'da doğmuştur. Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye: Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memeleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi, Ankara, 2011,* s.40-43; Servereddin bin Miftaheddîn'in Şûra dergisinde yaklaşık 70 civarında makalesi yayınlanmıştır. Makalelerinin geneli; Müslümanlar, Kura'n ve ünlü din âlimleri hakkındadır.

[19] Konu hakkında bkz: İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme(1850-1917),* İstanbul, 2002, s.36,47; Alper Alp, *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı,* Ankara, 2011, s.43; Nuşirvan Yavuşev, kendi imkânlarıyla bir mektep açar. Özellikle çocuklara yeni usulde eğitim vermeyi amaçlamış gerekli kırtasiye malzemelerini de bizzat kendisi ücretsiz temin etmiştir. Öğrencilerin kitapları olmadığı için öğrencilere yeni usulde yazdırıp okutturmuştur. Öğrenciler bir ay gibi kısa bir süre içinde okumaya başlamışlardır. Nuşirvan Yavuşev, bu konuda özellikle Abdullah Bubî'nin hizmetlerinin takdire şayan olduğuna dikkat çeker. Nuşirvan Yavuşev, "İlm Taratu", *Şûra*, S.9, 1915, s. 280-281.

[20] Osmanlı'nın ilk yenileşme süreci, Lale Devri ve sonrasındaki ıslahatlarla başlamış, asıl olarak III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemindeki askeri ve yönetsel ıslahatlarla ivme kazanmış ve Tanzimat Dönemi ıslahatları ile kapsamlı bir yenileşme projesi niteliği kazanmaya başlamıştır. Bkz: Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme,* Ankara, 1999, s.17-18; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Ankara, 2008, s.58; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul, 2019, s.73-77. Osmanlı yöneticileri yenileşmeyi devletin bekasını sağlamanın ve onu güçlendirmenin bir yolu olarak ele almış ve reformları bu doğrultuda geliştirmeye çalışmışlardır. Bkz: Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, 2018: s.10; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2018, s.34

[21] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* İstanbul, 1980, s. 55; Refika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını,* İstanbul. 1996, s. 34-41.

söz konusuydu[22]. Oysaki İç Rusya'da devlet genelde Cedidcilerin karşında iken geleneksel düşüncenin temsilcilerinin (Kadimciler) arkasındaydı hatta onlarla işbirliği içinde idiler. İç Rusya'da ulemanın da, Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar bir ağırlığı söz konusu değildi. Cedidciliğin 'kadimciler' ismiyle muhalifleri bulunsa da Kur'an'ın tercümesi başta olmak üzere, kadın müftü seçilmesi ve hutbenin Tatarca okunması gibi konularda aynı şeyleri söylemişlerdir. Fakat muhalif olma duygusu buna engel olmuştur[23]. Yenileşme adına her şey mensuplarının çabalarıyla yürütülüyordu. Ta ki 20. yy'ın ilk çeyreğinde çeşitli vesilelerle İç Rusya'da Cedidci fikirlerin savunucuları Anadolu (Osmanlı) coğrafyasına gelince hem her iki yenileşme düşüncesi birbirlerini tanıma fırsatı hem de Anadolu Türk düşüncesinin temsilcileri İç Rusya'da bir Türk varlığını, üstelik Müslüman bir Türk toplumun varlığını idrak ettiler.

19. yüzyıl Çarlık Rusya'sında yaşayan Türk aydınları; ticaret, eğitim ve matbuat gibi birçok yönden geri kalmış Rusya Türklerini aydınlatmak ve sefaletten kurtarmak için yoğun bir çaba harcamışlardır. Bu dönemde mücadele veren başta Türk aydınları olmak üzere Rusya Müslümanları, özellikle 1917'den sonra burjuvazi ve milliyetçilik suçlamalarıyla karalanmış, sürgün edilmiş hatta birçoğu 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra idam edilmiştir.

Rusya Türklerine 1917 Ekim İhtilali ve SSCB'nin kurulmasından sonra artan siyasi ve dinî baskılar sonucu Türkiye'ye de göçler artmaya başlamıştı. Bu göçler sonucunda Yusuf Akçura, Sadri Maksudî Arsal, Hamit Zübeyir Koşay, Akdes Nimet Kurat, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir, Abdullah Battal Taymas, Ayaz İshakî gibi pek çok Tatar aydını da Türkiye'ye gelmiştir. Bazılarının Atatürk'ün yanında, Cumhuriyetin kurulmasında ciddi katkıları olmuştur. Bu aydınların aynı zamanda Türk kültürü ve siyasi hayatına son derece önemli hizmetleri olmuş; Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu,

---

[22] Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1977, s. 458-459; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatoluğunda Teşkilat ve Müesseselerin Şer'iliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* İstanbul, 1945, C.XI, S.34, s. 203, 212, 224; Ahmet Cihan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Ulemâsı(1770-1876),* İ.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, s.55-56

[23]Maraş, *Dini Yenileşme,* s. 17-25. Bununla birlikte bazen ceditciler ile kadimciler arasında net bir ayırımdan söz etmek mümkün değildir. Zira bazı bilginler, kadimci, muhafazakâr tutumlarına rağmen aynı zamanda bazı yenilikleri de benimsemişler veya ceditçileri desteklemişlerdir; Muhammed Murad Remzî (1855-1934) ve Zeynullah Resülî (1835-1917) bunlardandır. Bkz: Rifat Suyargulov, *XIX. Asırda ve XX. Asrın Başlarında İdil-Ural Bölgesi Ceditçilerinin Temel Kelamî Meselelere Bakışları,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E. Ankara, 2018, s.23

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Derneği ve Türk Ocağı gibi önemli kurumlarda aktif rol almışlardır. Tüm bu unsurlar konunun sadece Rusya coğrafyası Türkleri için değil Anadolu'daki Türkler için de oldukça önemliolduğunu ortaya koymaktadır.

Şûra dergisi İdil-Ural Tatarların çıkardığı en kapsamlı (24 Ocak 1908-13 Ocak 1918) dergidir. Dergi her sayısında 32 sayfayı bulan yazılarıyla da oldukça hacimli ve doyurucu bir dergi denilebilir. Şûra, sadece Tatarlar arasında değil bütün Türk Dünyasında özellikle Türk-yenileşme hareketinde önemli bir yere sahiptir. Şûra dergisi yayınladığı makaleler ile Rusya'da yaşayan Türklerin bilimsel, teknolojik, eğitim, din, hukuk, sosyal hayat, ekonomi gibi çok değişik disiplin ve alanlarda bilgi sahibi olmalarını sağlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Hedef, Rusya Türklerinin gelişmesinde ve ilerlemesinde pay sahibi olmaktı. Şûra'yı çalışmamızın temeline almamızın başka bir nedeni de bu özelliğiydi.

Derginin önemi; ele aldığı tarihî konular ile millî bir tarih şuuru oluşturmaya, kimlik tartışmalarını başlatarak Rusya Türklerini asimilasyon politikalarına karşı millî kimliklerini öğrenmeye ve koruma reflekslerini geliştirmeye, eğitimde Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmışlığı yeni eğitim metotları ile gidermeye yönelik girişimci çalışmalarından geliyordu.

Şûra dergisi bu çalışma için oldukça önemli bilgiler sağladı. Tespit edilenlere göre bu konu üzerinde benzer nitelikte bir çalışma yapılmadığı için böyle bir araştırmaya başlanmıştır. Çalışmanın ağırlık merkezi de Şûra dergisi oldu.

Bu güçlüklere rağmen Şûra üzerinde yapılan bu araştırma, Türk dünyasının düşünce hayatına bir nebze olsun katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Konunun fikri yönüne eğilebilmek amacıyla Türk Dünyası yenileşme hareketi ile ilgili temel eserler tarandı. Sonuçta; Türk dünyasında Besermenler, Sartlar, Saklablar, Taranci Türkleri ve Kulca Sultanlığı gibi Türk topluluklarına ve tarihlerine dair ve özgün yeni veriler ortaya konuldu. Bütün bunlara rağmen, kimi yerlerde yeni bilgi ve belgeler sunulurken, kimi yerlerde de tartışmalı konulara daha detaylı bilgiler verilmiş ancak kimi konulardaki tartışmalara da belki sebep olmanın yanı sıra söz konusu tartışmaları bitirememiştir. Fakat daha zengin kaynak ve veriler ile karşılaştırmalı çalışmalar sonucunda bu konular hakkında yeni araştırmacılar için daha kesin hükümler verme imkânı olacaktır.

Böylece temel problem **Şûra** dergisinin genelde Rusya Türklüğünün özelde de Tatarlar arasında nasıl bir rolü olmuştur? Diğer taraftan derginin yayın hayatı boyunca

Türk tarihindeki kırılmalara nasıl bir çare aramıştır? **Şûra** dergisinin çıkarılmasında kimlerin rolü söz konusudur? Bu soruların yanıtı olarak karşımıza Rızaeddin Fahreddin çıkmaktadır. Türk aydınlanmasında genelde hem derginin özel de hem Rızaeddin Fahreddin'in rolü nedir? Bu araştırmanın temel problematiğini teşkil etmektedir.

Bu anlayışla ele alınan konunun öncelikle Rus coğrafyasındaki matbuat hayatı nasıldı? Şûra dergisinin de bu matbuat arasındaki yeri nedir? Dergide hem editör olarak çalışan Rızaeddin Fahreddin kimdir? Nereden buraya kadar gelmiştir? Fikirleri ve bu fikirleri doğrultusunda neler yapmıştır? Sorularına cevap aranmıştır. Daha sonra Türk dünyasındaki kırılmayı izole maksadıyla ve Türkler arasında gerek aydınlanma gerekse millî uyanış bağlamında neler yapılmıştır? Millî uyanışın, aydınlanmanın önündeki sorunlar, eksikler nelerdir? **Şûra** dergisi, tarih konusunda hangi konuları, hangi sorunları ele almıştır. Coğrafyanın sınırları dışındaki Türklerle ilgili sorunlara nasıl bakmışlardır? Dahası kendilerini hitap ettikleri kitleyi bulundukları coğrafyaya sıkıştırmamış; dünya tarihiyle de ilgilenmişlerdir. Dünya tarihine dair hangi konuları ele almış, bunda kendileri için nasıl bir fayda görmüşlerdir? Bu sorun ve sorulara cevap aramak için elimizdeki bu araştırmaya başlanmıştır.

I. BÖLÜM: ŞÛRA DERGİSİ

A) RUSYA TÜRKLERİNDE MATBUAT

1) Rusya Türkleri arasında Basın ve Yayın Faaliyetleri

Rusya Türkleri arasında 1905 yılına kadar basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak kolay bir iş değildi. Rusya Türkleri gazete ve dergi çıkarmak için hükümete başvurur, ancak neredeyse bu başvurular her seferinde reddedilirdi. İzin alabilen gazete ve dergiler ise hükümet tarafından yazıları önceden sıkı bir sansür süzgecinden geçmek zorunda olup sansürden geçmek ise uzun zaman almakta idi.

İmparator Büyük Petro zamanında Arabî harflerle Türk dilinde bazı fermanlar basıldığı gibi İmparatoriçe Katerina tarafından Kırım Türkçesi ile bir hukuk kitabı basıldı. Ancak bunlar remi şeyler olduğundan milli matbuatın yerini tutamazdı. II. Katerina'nın fermanı sonrasında da basılan ilk eser 1787 yılında Petersburg'da Kuran-ı Kerim idi. Molla Osman b. İsmail tarafından tashih edilmişti. Bu Kuran-ı Kerim 1790, 1793,1796, 1798 yılarında tekrar basılmıştı. Rızaeddin Fahreddin, bu Kuran-ı Kerimin basılmasını Rusya Türkleri arasında Milli Matbuatın 'ın başlangıcı olarak kabul etmektedir[24].

Rusya Türkleri arasında ilk Türkçe gazete ünlü bir eğitimci olan Hasan Zerdabî[25] tarafından 1875 yılında, Bakü'de Ekinci ismiyle çıkarıldı[26]. Ekinci ismi, Rus asıllı bir valinin gazeteyi ekin ve ziraattan söz edecek bir gazete kanaati oluşmasını sağlamak amacı ile verilmiş bir isimdir. Gazete ve dergi çıkarmak için ancak bu ve benzeri yollara başvurularak Rus makamlarından izin alınabiliyordu. Rusya Türkleri için ilmin ve eğitimin öneminin her fırsatta vurgulandığı Ekinci gazetesinin 1877 yılında yaklaşık 200 abonesi bulunmaktaydı. 1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla gazeteye sıkı bir sansür uygulanmaya başlaması ve Hasan Zerdabî'nin de Rusya'daki bir okula

---

[24] Rızaeedin Fahreddin, "Milli Matbuatımız", *Şûra,* S.10, 1908, s.324-327

[25] Türk dünyasının ortak bir edebî dili ve tek bir gayesi olması gerektiğine inanan, bunun gerçekleşmemesi halinde Türk dünyasının parçalanacağını söyleyen, Azerbaycan ve Kafkasya Türklüğü'nün esaret ve bilgisizlikten kurtarılması için ömrü boyunca çalışan Hasanbey'in Azerbaycan Türk kültür tarihinde önemli bir yeri vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yavuz Akpınar, "Hasanbey Melikzâde Zerdâbî (1842-1907)", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.IV, s.128-129

[26] Ekinci gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Veli Mehmedov, *Ekinci Gazeti,* Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1976, s. 3; Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri*, İstanbul, 2004, s.35

tayinin çıkması sonucu Ekinci'nin yayın hayatı sona ermek zorunda kalmıştır[27]. Ekinci'den sonra Tiflis'te 1879 yılında Celâlettin ve Hacı Sait Ünsizade kardeşler Ziya gazetesini çıkardılar. Aynı gazete bu iki kardeş tarafından 1880 yılından 1884 yılına kadar Ziya-i Kafkasya ismiyle yayın hayatını sürdürdü. Celâlettin ve Hacı Sait Ünsizade kardeşler aynı zamanda 1883-1891 yılları arasında Keşkül dergisini yayımladılar[28]. Rusya Türklerinin 1905 yılına kadar devam eden tek süreli gazetesi Tercüman[29], İsmail Gaspıralı'nın girişimleriyle Kırım Bahçesaray'da 10 Nisan[30] 1883'te yayın hayatına başladı[31]. Tercüman, Kırım'dan başlayıp Kafkasya, Kazan, Urallar, Sibirya ve Türkistan

---

[27] Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. YY,* Ankara, 1966, s.137-144

[28] Ziya gazetesi 1884 yılına kadar 76 sayı, Ziya-yı Kafkasya ise 97 sayı çıkabildi. Bu konu hakkında bkz. M., İsmayıl, "20. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara, 2002, C.19, s.287-296; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.18-21

[29] Tercüman gazetesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Devlet, *Rusya Türkleri,* s. 18-21; Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, *La Presse Et Le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920, Mouton & Co,* Paris, 1964, s.35- 47, 138-144.

[30] Necip Hablemitoğu, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri adlı eserinde Tercüman gazetesinin 10 Nisan 1883 yılında yayın hayatına başladığını yazmaktadır. Ancak Yavuz Akpınar, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Tercüman başlıklı makalesinde Tercüman gazetesinin 22 Nisan 1883 yılında yayın hayatına başladığını yazmıştır. Alexandre Bennigsen, ise 18 Nisan 1883 yılında çıktığını beyan etmektedir. Bkz; Bennigsen, a.g.e., s.35-47 Bu tarih farlılıkları ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu karışıklık Tercüman gazetesinin ilk nüshasında sağ üst köşede 10 April 1883 ve sol üst köşede ise 15 Cemazi'el- Ahir sene 1300 olarak yazmasındandır. Yani Rumi Takvim ile Miladi Takvim arasındaki 13 günlük farktan kaynaklanmaktadır. Hicri 15 Cemazi'el- Ahir sene 1300 tarihini Miladiye çevirdiğimizde 23 Nisan 1883 tarihi çıkarken Rumi takvimde ise 10 Nisan 1883 tarihi ortaya çıkmaktadır. O dönemlerde Rusya Müslümanları ve Osmanlı Devleti gibi İslam Dünyası Hicri Takvimi kullanmaktaydı. Osmanlıda mali işlerin düzenlenmesinde Rumi Takvim kullanılıyordu. Osmanlıdaki süreli yayınlarda Hicri ve Miladi Takvim'in birlikte kullanılmasını Tercüman gazetesi örnek almak istediği ancak burada teknik bir hata yaptığı görülmektedir. Bkz. Ek-1

[31] Rusya Türklerinin aydınlanma dönemi olan XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren Türk aydınlarının en önemli isimlerinden biridir. Eğitimci, gazeteci, yazar, yayıncı, cemiyetçi, fikir ve siyaset adamı gibi çok yönlü özellikleri olan İsmail Gaspıralı, Rusya'da Usul-ı Cedid okullarının yaygınlaşmasında öncülük etmiştir. Yayınladığı Tercüman gazetesi ve "Dilde, fikirde, işte birlik" prensibi ile Türk dünyasında birlik şuurunu canlandırmak ve yaymak için mücadele etmiştir. İsmail Gaspıralı hakkında detaylı bilgi çin bkz: Abdullah Gündoğdu, "İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", *Turkiz,* S.17, Ankara, 2012, s. 11-24; Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914),* Ankara, 1988; Cafer Seydahmet Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey,* İstanbul, 1996; Ahmet, Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahatçılık ve Ceditçilik,* İstanbul, 2021, s. 169-173; Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.36; Şûra dergisinde Gaspıralı vefat ettikten sonra "İsmail Gasprinski Hazretleri Vefat Buldu", *Şûra,* 1914,

Türkleri arasında okunuyordu. II. Abdülhamit'in izni ile bir ara Osmanlı'da dahi satılıyordu[32]. Rusça gazetelerin 1700'lü yılların başlarında çıkmaya başladığı dikkate alındığında gayr-ı Rus unsurların gazete çıkarma konusunda ne denli sıkıntılar çektiklerini tahmin etmek zor değildir.

Rusya'da ilk Türkçe telif eser ise 1774'te basılan Sait Halfin'in Tatar Tili Elifbası adlı risalesiydi[33]. II. Katerina döneminde basın, yayın ve basım hanelere izin verilmesi(15 Ocak 1783) sonucu Rusya Türkleri Kuran ve dini kitaplar için basma izni aldılar. Böylece Arap harfli ilk Tatar Matbaası 1800'de kurulmuş oldu. 1801-1805 yılları arasında 7 çeşit kitap basıldı. 1801'de yayınlanan iki kitaptan biri mektep ve medreseler için et-Teheci adlı Tatar alfabesi, diğeri ise Heftiyek (Kuran Cüzleri) idi. 1811 yılına gelindiğinde ilk kez bir tıp kitabı yayınladı. Bu kitap 1812 yılında 2. baskısını yapmıştır. 1801-1829 yılları arasında basılan eserlerin tirajı yaklaşık 280 bini bulmuştur. Dönemin şartları dikkate alındığında o dönem için hiç de kötü bir baskı sayısı değildir. Petersburg'daki Asya Matbaası Kazan Türklerinin girişimi sonucu Kazan'a taşındı ve bu matbaa 28 yıl Abdülaziz Tuktamışoğlu Buraş ve Yunus Apanay ile Ubeydullah Rahimoğlu Yunus'un idaresinde kaldıktan sonra 1829 yılında Kazan Üniversite Matbaası'na devredildi. Bu matbaada Tatarca kitapların basılması ve yayılmasında önemli rol oynadı. Kazan'da ilk özel matbaa 1841 yılında kurulurken bundan 3 yıl sonra 1884 yılında ikinci olarak Yahin ve üçüncü olarak da Rahimcan Sait matbaaları kuruldu. Bu üç özel matbaada 1841-1850 yılları arasına 88 adet kitap basılırken Kazan Üniversitesi Matbaası'nda ise 119 adet kitap basılmıştır. Toplamda 207 adet basılan bu kitapların tirajı 600 bini aşmıştır. 1801 ile 1855 yılları arasında bütün Rusya'da 1463 kitap basılırken Kazan matbaalarında bunun üçte birden fazlası olan 577 adet eser Tatarca olarak basılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'daki diğer Türk boylarının lehçelerinde kitap basılmadığından Tatarca kitaplar onlar arasında yayılıyor Tatar lehçesi ve kültürü yaygın hale geliyordu. 1853-1859 yılları

S.18, s.576) başlığı ile vefat haberi verildikten sonra Rızaeddin Fahreddin tarafından "İsmail Bey Gasprinsky" başlığı altında sonraki sayılarda dört makale kaleme aldı. Rızaeddin Fahreddin, İsmail Gaspıralı'nın biyografisi'ni kaleme alırken Tercüman gazetesinde onun yakın arkadaşı olduğunu beyan ettiği Hasan Sabri Efendi'nin Tercüman gazetesindeki yazılarından faydalanarak yazmıştır. Bkz. Rızaeddin Fahreddin, "İsmail Bey Gasprinsky", *Şûra,* 1914, S.21, s. 641-642; S.22, s.673-675; S.23, s.701-708; S.24, s.737-741.

[32] Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.38

[33] Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Kazan, 1979, s.207; Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.39; Ebrar Kerimullin, "Birinçi Tatar Kitapları", *Kazan Utları,* Kazan, 1979, S. 5, s.132

arasında 82.300 Kuran-ı Kerim, 165.900 Heftiyek ve 77.500 İmanın Şartı kitapları basılmıştı. XIX. yüzyılın ortalarında Kazan'da basılan Kitapların tirajı yılda iki milyonu aşmış durumdaydı[34]. 1860 yıllarında taş basma olarak Avrupa ile Asya'nın kara haritaları dahi basıldı. 1829 yılından itibaren bu matbaalarda Tatar dili ders kitaplarının basılması Kazan Türkleri arasında eğitimi hızlandırdı[35]. Basılan bu eserler sadece Kazan bölgesinde yayılmakla kalmıyor aynı zamanda Türkistan, Hive ve Buhara'ya kadar ulaşıyordu[36].

Yukardaki eserleri sadece Müslümanlar değil Hristiyanlaştırılmış Kreşinler[37] de okuyordu. Özellikle dini ağırlıklı kitap ve risalelerde ortaya çıkan bu artış Kreşinleri çok etkiledi ve bunun sonucunda tekrar Müslümanlığa geçmek için resmi başvurularda bulunmaya başladılar. Ancak Çarlık bu talepleri kabul etmediği gibi cezai yaptırımlar uygulamaya ve sert önlemler almaya başladı. Fakat Kreşinler dıştan Ortodoks içten Müslüman olma gibi akıllıca bir yöntemle Çarlık yönetiminin bu önlemlerini boşa

---

[34] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Remiyev, *Vakıtlı Tatar Matbuatı: 1905-1925,* Kazan, 1926, s.5, Taymas, *Kazan Türkleri,* s.105; Ş. Ahmer, *Matbacılık Tarihi,* Kazan 1909, s.54-59; Devlet, *Rusya Türkleri,* s. 15-16; Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.39-40

[35] İsmet Binark, "Kazan Türklerinde Matbaacılık Sahasındaki Çalışmalar", *Kazan, S.18,Yıl 6,:1976* s.19, Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.39-40

[36] Temurberk Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* Çev. Mehmet Emircan, Ankara, 1981, s. 37

[37] Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Hristiyan olmuş Tatarların bu kesimine Kreşin adı verilmektedir. Kreşin kelimesi Rusçada "vaftizli" ya da "vaftiz edilmiş" anlamlarını taşımaktadır. Kreşin sözü yalnızca İdil-Ural bölgesinde Tatar Türkçesi ile konuşan Hıristiyanları ifade etmek için değil, aynı zamanda bölge sakinlerinden vaftiz olmuş, Hıristiyanlaşmış Çuvaşlar ile Mari, Mordvin ve Udmurt gibi Fin kavimleri için de kullanılmıştır. İdil–Ural bölgesinde "Tatar" adı etnik bir kimliği ifade ederken, Tatarlar aynı zamanda dini bakımdan İslam'ın bölgedeki güçlü temsilcileri olarak da görülmektedir. Tatar kimliği Müslüman kimliği ile hemen hemen özdeşleşmiş durumdadır. Bundan dolayı "Kreşin" sözü ile "Tatar" adının "Kreşin Tatarları" şeklinde yan yana kullanılması Kreşinler tarafından pek hoş karşılanmamaktadır. Tarih boyunca Kreşinleri ifade etmek için "Kreşin Tatarları" denilmesinden çok, yalnızca "Kreşinler" adının kullanılması tercih edilmiştir. Günümüzde ise Tatar adının etnik bir gurubu belirtiyor olmasından dolayı, Kreşinler kendilerini "Kreşin Tatarları" olarak adlandırmakta bir sakınca görmemektedirler. Kreşinler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş Arık, "Tatar Türkleri Arasındaki Hıristiyanlar: Kreşinler", *A.Ü.İ.F. Dergisi,* C. XLIX, S. II, Ankara, 2008, s. 57-75: Durmuş Arık, "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dini İnanışları," *A.Ü.İ.F. Dergisi,* C. 47, S. l, Ankara, 2006, ss. 67-86; Aliya, Sharafullina, *Hıristiyanlaştırılmış Türkler (Tatarlar - Kreşinler),* SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2017.

çıkarmayı başardılar[38]. Bu durum sadece Kreşinler arasında görülmedi Çuvaşlar ve diğer Rus olmayan halklar arasında da İslam dini yayılmaya başlamış durumdaydı[39].

İlerleyen zamanlarda Kazan'dan sonra Ufa ve Orenburg'da matbaalar kuruldu. Bunları ise Bahçesaray, Tiflis, Bakü ve diğer şehirlerde peş peşe kurulan matbaalar takip etti. Bu matbaalarda yayınlanan eserler 1905 öncesi Rusya Türkleri arasındaki milli ve dini ilerlemelerin fikrî temelini oluşturdu. Osmanlı Devleti'nden buralara gönderilen eserler Tiflis'teki Sansür Bürolarına gitmekte sakıncalı bulunanlar geri gönderilmekte idi. Bu nedenledir ki Rusya'daki Türk matbaaları önemli bir engeli aşmış ciddi bir ilerleme kaydetmiş duruma geldi. Özellikle eğitime yönelik basılan eserler İsmail Gaspıralı gibi bir aydın tarafından Çar sansürünü kullandığı ihtiyatlı dil ile atlatmayı başararak okuyuculara ulaşıyordu. Bu eserlerin çeşit ve tiraj itibariyle okuyucuya ulaşması Rus Misyonerleri oldukça rahatsız etmiş ve tepkilerine neden olmuştu[40].

1904-1905 Rusya ile Japonya arasındaki savaşta Rusya'nın yenilmesi sonucu Çarlık karşıtı hürriyet talep eden fikirler güçlü bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Bunun üzerine Çar II. Nikola 17 Ekim 1905 tarihinde bir manifesto yayınladı. Bu manifesto ile beraber Rusya'da yaşayan gayr-i Rus halklar bir takım siyasi, sosyal ve kültürel kazanımlar elde etti. Bunlar içerisinde hiç şüphesiz en öne çıkanı basın-yayın faaliyetlerindeki serbestlik hakkı idi.

Çar sansürünün başarılı bir dil ile aşılarak okuyuculara ulaşması, sonrasında ciddi bir şekilde yenileşme hareketinin ortaya çıkmasını sağladı. Geçmişleri itibari ile köklü bir kültüre sahip olan Rusya Türkleri bilim ve teknik yönünden ne kadar geri olduklarını daha iyi anlamış oldular. Dini ve milli hislerin artması sonucunda Rusya Türkleri'nde yenileşme hareketi ilk olarak 19. Yüzyıl ortalarında "eski düzen eğitime" tepki olarak ortaya çıktı. Kadimcilere[41] karşı siyasi, edebi ve toplumsal hüviyette gelişti. Başlangıçta

---

[38] Taymas, *Kazan Türkleri,* s.106- 108; Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* s. 37; Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.40-41

[39] Kanlıdere, *Fikir Hareketleri,* s.124

[40] C. Seydahmet Kırımer, "Bazı Hatıralar" *Emel,* S.26, İstanbul, Şubat 1965, s. 42-64; Binark, *Kazan Türklerinde Matbaacılık,* s. 19; Hablemitoğlu, *Kongreler,* s.41

[41] Kadimciler; Usuli Cedid hareketine karşı olarak Usul-i Kadim yani eski usul tezini savunan, yenilik taraftarlarını dinsizlik ve kâfirlikle suçlayan mutaassıp tutucu mollalar, müderrisler ve hocalardan oluşan guruptu. Bunlar çağdaş bilime ve bilimin tüm yeniliklerine karşı olan tutucu zihniyetli yobaz bir zümre idi. Özellikle başta eğitim olmak üzere modernleşme yolundaki tüm adımlara karşı çıktılar. "Usul-i Cedide ve Dinsiz Muallim" *Din ve Maişet,* 1910, S.13. s.197; Ceditçilere karşı halkı kışkırtmakla

ferdi olarak, ancak 1905 ihtilalinden sonra "Kongreler Dönemi" dönemi ile organize mahiyete büründü[42].

Bu süreçte basılan dergi ve gazete gibi süreli yayınların genelinde eğitim-öğretim ve bilim gibi konularda pek çok makale yayınlanması basın ve yayın faaliyetlerinin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Buralarda mektep-maarif, talim ve terbiye, eğitim metotları ve mektep programlarına dair ve kadınların okumaları gerektiği konusundaki makaleler ile eğitime dair iç ve dış haberler halkı aydınlatmıştır. Türk aydınları yayımladıkları makale ve eserler ile eğitim meselesinin çözülmesi gerektiğini düşünerek hareket etmişlerdir.

---

kalmayıp Rus hükümeti ve polisi ile işbirliği yapmaktan da geri durmadılar. XX. Yüzyıla gelindiğinde kadimcilerin sesi olan Petersburg'da yayımlanan "Nur" gazetesi ve 31 Aralık 1906 yılında yayın hayatına başlayan ve Orenburg'da basılan "Din ve Ma'işet dergisi ile daha etkili olmaya başladılar. Usul-i Cedid okullarının kapatılması, Ceditci aydınların hapis cezalarına ve sürgün cezalarına çarptırılmalarında kadimciler etkili oldu. Daha geniş bilgi için bkz: Abdullah Battal Taymas, "Usul-i Kadim", *Türk Kültürü IV,* 1965-1966 s.403-410; R. G. Muhammedşin, *Tatarskiy Traditsionalizm Osobennosti i Formi Proyavleniye,* Kazan, 2005; Din ve Maişet, Şûra dergisine "Rızaeddin'e Açık Mektup" başlıklı yazısında Musa Carullah Bigiyev'in Şûra dergisinde yazmasını açıktan hedef alır. Rızaeddin Fahreddin'e; siz dürüst insansınız Müslüman balalarını zehirleyen o fitnenin neden Şûra'da yazmasına izin veriyorsunuz?" diyerek Musa Carullah'a Şûra dergisinde yazı yazdırılmaması talep edilmiştir. Aynı mektup Vakit gazetesinde de "Vakitçilere Açık Mektup" şeklinde yayınlanmıştır. "Rızaeddin'e Açık Mektup" *Din ve Maişet,* 1911, S.14, s.215; "Vakitcilere Açık Mektup" *Din ve Maişet,* 1911, S.21, s. 315. Oysa Rızaeddin Fahreddin de tıpkı Musa Carullah gibi eski âlimlerin geleneğini ve taklidini ret ederek içtihat kapısının açık olduğunu savunuyordu.

Musa Carullah, bazı cahil dervişlerin yaptığı gibi " Daima ibadet ederlerdi, gündüzleri saim geceleri kaim geçerdi" gibi yaşam şekline karşıydı. Bigiyev, müçtehitlerin ilimleriyle amel etmelerini, Müslümanları ve toplumu aydınlatmalarını istiyordu. Yoksa ibadet iddiasıyla tembelhanede mahpus kalmanın amel olmadığını anlatmaya çalışıyordu. O, cehalet ve taassupla savaşan aydın bir insandı. Onun düşüncelerine binaen 1913 yılında Rusya'da yaşayıp, Rus basınında "Alisev" imzası ile makaleler neşreden İngiliz yazar Williams, Musa Carullah'ı "Müslüman Luther'i olarak görüyordu. Mehmet Görmez, Musa Carullah Bigiyev, Ankara, 1994, s. 4, 57, 90-91

Diğer yandan kadimcilerin Rızaeedin Fahreddin'e övgüler düzerek Bigiyev hakkında ondan olumsuz talepte bulunmaları ancak ceditçilerin arasına nifak sokma düşüncesinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Musa Carullah, yenilik taraftarı inkılapçı bir düşünür ve ilim adamıydı.

[42] Rusya Türkleri'nin tüm kongreleri, faaliyetleri ve alınan kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri,* İstanbul, 2004

2) Matbuat Hayatı

Rusya Türkleri'nde ve Türk dünyasında gazete ve dergi yayını Avrupa ile kıyaslandığında çok geç bir zamanda başlamıştır. Rusya Türkleri açısından bu durum bir arada yaşadıkları Ruslar ile kıyaslandığında dahi hayli geri durumdaydı. Bunun temeli de Çarlık Rus hükümetinin baskısı ve neşriyata izin vermemesidir.

Özellikle Çarlık Rusya'sında sansür yürürlükte olduğundan henüz o dönemde siyasi gazetelerin varlığı söz konusu bile değildir. Çar I. Nikola zamanında (1825-1855) edebi dergiler yayınlanmakla beraber, işinin ehli 22 sansür görevlisinin denetimi bu dergilerin yaşamını zorlaştırmıştır. Çar II. Aleksandr'ın tahta çıkmasıyla(1855-1881) sadece edebi dergilere özgürlük sağlandı[43]. Ancak daha sonraki yıllarda Mançurya savaşındaki bozgun, kamuoyunu ayağa kaldırmış, 1905 yılı Ocak ayındaki (Kanlı Pazar)'dan sonra basın bir süre de olsa serbestleşebilmiştir[44].

Azerbaycan'da Ziya, Ziya-yı Kafkasya gazeteleri ve Keşkül dergilerinin ardından ilk günlük gazete "Şark-i Rus" faaliyete başladı. "Şark-i Rus", Mehmet Ağa Şahtalı tarafından çıkarıldı ve 1903-1905 yılları arasında 396 sayı çıkararak yayın hayatında kaldı[45]. Esasında Azerbaycan'da ilk gazete 1870 yılında Hacı Zeynel Abidin Tagiyev tarafından Rusça olarak neşredilen "Kaspiy" gazetesiydi. Kafkasya Müslümanlarının menfaatini gözetmekle beraber dilinin Rusça olması sıkıntı idi. 1903 yılına gelindiğinde Ali Merdan Topçubaşı ise "Hayat" gazetesini çıkarmıştı[46].

Tatarlarda süreli yayınların çıkarılması daha geç zamanlarda ve oldukça ağır şartlarda gerçekleşir. İlk girişimler 1808 yılında olsa da, bu meseleye ait devlet sınırlamaları 1905'e kadar İdil-Ural Tatarlarında gazete-dergi çıkarma faaliyetlerini engellemiştir[47].

---

[43] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi,* İstanbul-2002, s.131

[44] İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi,* s.133

[45] Şark-i Rus gazetesi Rusya Türkleri arasında İdil-Ural, Sibirya, Kazak bozkırı, Güneybatı Türkistan, İran, Türkiye, Balkanlar, Kırım ve Rusya'nın diğer bölglerine kadar okunmakta idi. Şark-i Rus gazetesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Selçuk Türkyılmaz, "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* S.18, 2010, s.123-254

[46] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.39

[47] Ercan Alkaya, "Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine", *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* Kırklareli-2014, s.251; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.15-16

1905 yılı ihtilali Kazan Türkleri için de matbuatın yayılması konusunda dönüm noktası olmuştu[48]. Her ne kadar Rusya Türkleri 1905'teki Rus ihtilaline hazırlıklı giremeseler de[49] Kazan Türkçesi ile ilk gazete *Nur*'u 16 Eylül 1905 tarihinde Petersburg'da çıkarmayı başarmışlardır. Ataullah Bayezidov ve Safa Bayezidov 'un neşrettiği[50] bu gazete muhafazakâr ve Çarlık yanlısı idi. Söz konusu gazetenin bu nedenle okuyucu sayısı çok az olmuştur. Daha sonra 29 Ekim 1905 tarihinde Kazanda haftada iki kez olmak üzere yayın hayatına başlayan daha sonraları hafta içi her gün olmak üzere yayım hayatını 23.03.1981 yılına kadar sürdüren *Kazan Muhbiri*[51] adlı gazete yayın hayatına girdi. Kazan Muhbiri Kazan Türkçesi ile Yusuf Akçura Bey tarafından idare edilmekteydi. Bu gazete sadece Kazan Türkleri arasında değil bütün Rusya Türkleri arasında da okunan milli, dinî ve sosyal meselelerin forum'u haline gelmişti[52].

Ayaz İshakî ve Fuad Tuktarov'un *Tan Yıldızı* gazetesi ise solcu bir neşriyattı[53]. 18 Mayıs 1906 yılında yayın hayatına başlayan gazete 16 Kasım 1906 yılında yayın hayatını sona erdirdiğinde toplamda 65 sayı çıkarabilmişti. Gazetenin redaktörü Said Ramiyev ile Ali Putiliyakov iken başyazarı Fuat Tuktarov olarak görünüyordu[54]. İkinci solcu fakat daha ağır başlı gazete Ali Asgar Kemal tarafından çıkarılan *Azat Halk* gazetesi idi. *Azat*

---

[48] Akdes Nimet, Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi,* C. XXIV, S. 3-4, 1966, s.163; Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi,* İstanbul, 2011, s. 19

[49] Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* s. 27

[50] 1905-1914 yılları arasında 310 sayı çıkarabilmiştir. R.R. Gaynannov, R.F. Merdanov, F.H. Şekurov, XX. *Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı Bibliografik Kursetkeç,* Kazan, 2000, s.149; Taymas, *Kazan Türkleri,* s.170; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.42

[51] 1905-1911 yılları arasında 416 sayı çıkmış olan Kazan Muhbiri'nin redaktörü Seyidgiray Alkin'dir. R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.99; Ayrıca gazetenin nüshası için Bkz: Ek-2 Kazan Muhbiri ilk nüshası

[52] Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî,* İstanbul, 2019, s.24; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.163

[53] Kurat, *Kazan Türkleri,* s.164; Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* s.29

[54] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.167; Ancak Ahmet Kanlıdere, resmiyette başyazarlık başka birinin adına görünse de gerçek başyazarın Ayaz İshakî olduğunu söyler. Ayrıntılı bilgi için bkz; Kanlıdere, *Ayaz İshakî,* s.24-25

Halk, 04.06.1906-12.09.1906 yılları arasında Kazan'da yayın hayatını sürdürmüş ve sadece 15 sayı çıkarabilmiştir[55].

Sadri Maksudî'nin abisi Ahmed Hadi Maksudî tarafından Kazan'da *Yıldız* gazetesi çıkarıldı. Başlangıçta eğitim meselelerini ele alan gazete zamanla Türkiye ile ilgili meseleleri ele almış bu nedenle Türk taraftarlığı ile tanınmış ve 1918 yılının Haziran sonuna kadar çıkmıştır[56]. Kazan'da 31.03.1906-06.04.1914 tarihleri arasında çıkarılan bir diğer gazete Ahmedcan Seydaşev, Muhammedcan Seydaşev ve Şaihattar İmanev tarafından çıkarılan Beyanü'-l Hak idi. Alimcan Barudî ise Eddin-i vel- Edep adlı mecmua çıkarmış 1917 yılına kadar devam ettirmiştir[57].

1906 ve 1907 yıllarına gelindiğinde neşriyat hızı arttı. Kazan'da Azad, El- Islah, Azad Halıg, Ahbar, Tavuş, Terbiye ve Tan Mecmuası gazeteleri çıkarılmaya başlandı. Astrahan'da Burhan Terakki, Hamiyet, İdil, Top ve Islah; Ufa'da el-Âlem-i İslâmî ve Petersburg'da Duma; Uralsk şehrinde Tatar Sosyal Demokratları Hüseyin Yamaşev tarafından Ural gazetesi tesis edildi. Bu gazete Tatar Bolşevikleri tarafından çıkarılan ilk Bolşevik gazetesi idi. Kazanlı aydınlar arasında dahi rağbet görmemiş ve 1907 yılında yayını durdurmuştur[58]. Bu durum Tatar komünizminin tarihinde önemli bir yer tutar. Molla Nur Vahitov, Sultan Galiyev gibi yöneticiler Marksist yetişmiş olmalarına rağmen

---

[55] Kurat, *Kazan Türkleri,* s.164; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s. 43

[56] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 yılına Kadar)", adlı makalesinde *"Yıldız"* gazetesinin 1917 yılına kadar çıktığını söylesede Yıldız, son sayısını 21 Haziran 1918 tarihinde yayınlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.95-99

[57] Beyanü'l-Hak gazetesini çıkaran kişiyi Akdes Nimet Kurat, Mehmedcan Seydaşev olarak verirken; R.R. Gaynannov, R.F. Merdanov, F.H. Şekurov ise Ahmedcan Seydaşev, Muhammedcan Seydaşev ve Şaihattar İmanev kişiler olarak vermektedir. Farklılıklar için bkz; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s.36-37; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.165

[58] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s 285-286; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.166; Bennıngsen, *Sovyet Müslümanları,* s.48; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 yılına kadar)", adlı makalesinde 1907 yılında Kazan'da Terbiye, Astrahan'da Top gazetelerinin çıkarıldığını söylemiş ise de biz yaptığımız bu çalışmada bahsi geçen yerlerde ne 1907 ve öncesi ne de 1907'den sonraki yıllarda bu gazetelerin izine rastlayamadık. Diğer yandan Kurat, Uralsk'ta Hüseyin Yamaşev tarafından Ural gazetesinin çıkarıldığını aktarmıştır. Ancak Uralsk'da Ural diye diye bir gazete çıkmadığı görülmektedir. Bizim tespit edebildiğimiz kadarı ile aynı isimde iki Ural gazetesi çıkarılmıştır. Birincisi 1907 yılında Orenburg'da yazı işleri müdürlüğünü Hadiça (Hüseyin?) Yameşeva'nın yaptığı diğeri ise 1921-1922 yıllarında Ufa'da yazı işleri müdürlüğünü Z. Şarki, F. Ahmedov, G. Gumerov, Gazim Kasimov'un yaptıkları gazetelerdir.

Sosyal-Demokratların örgütlerine yaklaşmış değillerdi. Sadece milliyetçi devrimci hareketlere katılıyorlardı. Reformcu "cedit" hareketinin mirasçıları olan bu kişilerin, 1917'den sonra kabullendikleri Marksist-Leninist fikirler kafalarındaki Türk Milliyetçiliğinin anılarını hiçbir zaman silip götürememişti[59].

Kazan'da 1907'den sonra da Rus ve Müslüman Muhbiri, Avaz, Söz, Biznin Tavış, Tilegibiz, İgence (Çiftçi), İttifak, Altay, Çingiz Balası, Kreşin Gazetesi, İdil Ural Ülkesi, İş, işçi, Kızıl Küreşçi, Kızıl Saldat, Kızıl Front (ön) Atnası (Hafta), Kızıl Yaşlar (Gençler), Tataristan Haberleri, Sabancı (Çiftçi), Savlık-Tazalık Kineşleri (Sağlık Tavsiyeleri), Açlar,(Açlıktan Ölenler), Kızıl Sabancı, Tataristan, Bizning Bayrak, Kinaş (Öğüt), Kuyaş (Güneş), Kurultay, Turmuş, Yaş Leninci, gazeteleri çıkarılmıştır[60].

Kazan'dan başka Orenburg'da Yana Yaz, İşçi, Orenburg Muhbiri, Yana Vakit, Biznin Tilek, Orenburg Müslüman Harbi Komitenin Muhbiri, Tuplan (Birleşik), İşçiler Dünyası, Alga(İleri), Yuksilar Hekiketi(Proleter Hakikatleri), Yuksilar Sözü(Proleter Sözü), Hür Yaşlar, Uçkın(Kıvılcım), Lenin Yolu, Maâ'rif, Yol ve Saban gazeteleri neşredilmiştir[61].

Orenburg'da Orenburg'lu altın maden işletmecisi milyonerler Zakir ve Şakir Remiyevlerin finansörlüğünde ve başmuharrirliğini Fatih Kerimî'nin yaptığı ve onlar tarafından çıkarılan Vakit gazetesi her bakımdan en iyi gazete derecesine yükselmişti. 21 Şubat 1906'da yayın hayatına başlayan Vakit ilk sıralarda hafta' da üç defa neşrolunurken 1913 yılından sonra gündelik yayınlanmaya başlanmıştır. Fakat gündelik yayını düzenli ve sürekli olamamıştır. Türkçülük ideallerine bağlı Türkçülerin yayın organı haline gelen Vakit, Rusya Türkleri arasında en çok okunan ve 26 Ocak 1918[62] yılına kadar yaklaşık on iki yıl gibi yayın hayatını devam ettiren ve 2308 sayı çıkaran büyük hizmetler veren

---

[59] Benningsen, *Sovyet Müslümanları,* s.49

[60] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s. 285-294

[61] R.R. Gaynannov, a.g.e., s. 285-286

[62] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", adlı makalesinde Vakit gazetesinin 1917 yılına kadar yayın hayatını sürdürdüğünü belirtir. Lakin Vakit gazetesinin 26 Ocak 1918 tarihine kadar Orenburg İhtilal Komitesi tarafından kapatılana kadar yayın hayatını sürdürdüğü gazetenin nüshaları incelendiğinde görülecektir.

bir gazete oldu. Vakit gazetesinde Zakir Remiyev bizzat kendisi de "Dermend" mahlası ile yazmış bir şairdi[63].

Rusya Türkleri arasında 1905 yılından sonra özellikle 1905-1907 yılları arasındaki serbestlikten sonra ciddi manada bir yayın artışı meydana gelmiştir. Rus sansürü bir süreliğine de olsa azalmıştı. Bunun sonuçlarından biri olarak çok sayıda gazete basılmıştır. Özellikle Tatarlar ve Azeriler bu konuda başı çekmişlerdir.

Tatarlar 1905 ve 1924 yılları arasında 310 gazete çıkarırken 89 da dergi çıkarmışlardır. Bu sadece Tatar Türkçesi veya Tatar Türkçesi ile birlikte Rusça olarak iki dilli yayınlanan gazeteler ve dergileri içermekte olup diğer dillerde Tatar aydınlar tarafından yayınlananlar hariçtir[64]. Bununla beraber İdil-Ural, Azerbaycan ve Kırım'da çıkarılan gazete ve dergiler diğer Türk boylarına göre hem sayıca hem çeşit hem de süreklik bakımından daha üstün ve etkili idiler. Fakat Rus basını ile kıyaslandıklarında bu durumun aksi söz konusuydu. Daha 1900 yılında Rus basını 125 gazete çıkarırken, 1913 yılında ise bu rakam 856'yı bulmuş tirajları ise 2.700.000'lere yükselmişti.[65]

Bu arada Şûra dergisi, Türk Dünyasındaki pek çok gazete ve dergi ile matbaa ve kitapevlerinin tanıtımını yaptı. Burada gazete ve dergilerin isimleri verilerek nerede basıldıklarından kaç günde, haftada veya ayda kaç kez yayın yaptıklarına, ne maksatla çıktıklarına ve abone bedellerine kadar sütunlara taşındı. Bunlardan bir kaç örnek verecek olursak örneğin *An* dergisini Kazan şehrinde iki haftada bir çıkan edebi, fenni, siyasi, içtimaî ve resimli bir Jurnal olduğunu yıllık abone bedelinin ise 3 sum olduğunu belirtir. İkbal gazetesini de Bakü'de günlük içtimai, iktisadi, siyasi, Türk dilinde basılan Müslüman gazetesi olduğunu ve yıllık abonelik bedelinin 6 manat olduğu şeklinde tanıtır. Dergi, Matbuat Hülasası başlığıyla devam ettirdiği yazı dizisinde diğer dergileri isimlerini vererek iktibaslar yaparak tanıtır. Burada dergi ile gazetelerin biraz daha içeriği ve konularına değinilmekteydi[66].

---

[63] Devlet, *Rusya Türkleri,* s. 169; İ., Remiyev, *Vakıtlı Tatar Matbuatı,* 1926. s.12; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.165-166. Ayrıca Vakit gazetesi ve Fatih Kerimi hakkında detaylı bilgi için bkz: Emre Özsoy, *Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937),* Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2021

[64] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.5

[65] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.213

[66]Matbuat Hülasası başlığı altında Rusya Türklerinin çıkardıkları dergi ve gazetelerin içerikleri ve özellikleri hakkında bilgi veren bir yazı dizisi oluşturulmuştur. 1908 yılından başlanarak 1917 yılına

Gazeteler günümüzde olduğu gibi geçmişte de milli, sosyal, kültürel, eğitim, dil gibi konulara da temas etseler de ağırlık gündelik konular üzerine olduğundan daha fazla okuyucuya hitap etmekteydiler. Dergiler ise daha belirli konulara ya da ideolojik fikirlere eğildiklerinden gazeteler kadar geniş bir okuyucu kitlesine sahip değillerdi. Fakat belirli konularda özelliklede milli ve sosyal konularda okuyucuların dikkatini çekmişlerdir.

Tatarlarda ilk dergi, Abdürreşid İbrahim tarafından 1902'de Petersburg'da *Mir'at* (ayna) daha sonra Kazan'da *Küzgü* (Ayna) adıyla 22 sayı olarak çıkarılmıştır. Dergiden ziyade gazete havasında bir yayın politikası vardı. Astrahan'da çıkan ikinci Tatar dergisi *Islah (1906-1907)* da benzer şekilde yayın politikasına sahip olduğundan ancak bir kaç sayı yayınlayabilmiştir[67].

İlk fikir dergisi olarak bilinen edebi ve siyasi dergi ise, Kamil Muti'i Tuhfetullah tarafından 1906-1907'de Uralsk'ta çıkarılan El-Asr'-ül Cedid mecmuasıdır. İlk sayısını 15 Şubat 1906 tarihinde çıkaran dergi, yayın hayatına son verdiği 20 Mayıs 1907 tarihine kadar toplamda 17 sayı çıkarmıştır[68].

Eğitim alanıyla ilgili dergiler de 1905 ihtilalinden sonra neşredilmeye başlamıştır. Bunlardan ilki Moskova'da 1 Ocak 1907 tarihinde Zahid Şamil tarafından neşredilen Terbiye-yi Etfâl dergisidir. İlkokul çocukları için on beş günde bir yayınlanan resimli edebi-fenni bir dergidir. Kısa ömürlü olan bu dergi son sayısını Mart 1907 yılında yayınlamıştır. Bu dergiyi Kazan'da 1 Şubat 1908 tarihinde Mirza Ali Sainov tarafından çıkarılan "Terbiye" takip etmiştir. İki ay gibi kısa bir ömrü olan ve 1 Nisan 1908 tarihinde yayın hayatına son veren bu derginin temel özeliği ceditcilik fikrini desteklemesi ve medreselerde reform yapılmasını savunmasıdır. Eğitim alanına öne çıkan dergi şüphesiz *"Mektep"* idi. 21 Şubat 1913 tarihinde Şihabettin Ahmerov tarafından çıkarılan dergi Ekim 1917 ihtilaline kadar yayınlanmış en uzun ömürlü eğitim dergisidir[69]. Derginin

---

kadar bu başlık altında hemen her sayı da bilgiler verilmiştir. Örneğin Ak Molla, İktisad, İdil, Buhara-ı Şerif, Beyanü'l-Hak, Ey Kab, Eşşemski Kıray, Tercüman, Turan, Türkistan Vilayeti Geziti, Hukuk ve Hayat, Mektep, Nur, Vakit, Yıldız, Sibirya(gazete), Sada-yı Hak, Kuyaş, Gül Nit(dergi Baküde), Müslümanskî Gazete (Petersburg'da Rusça haftada bir), Yalta Yuta gibi gazete ve dergiler kısa künyeleri ile aynı şekilde tanıtılmıştır. "Matbuat Hülasası", *Şûra,* 1913, S.1, s.27-28

[67] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.170; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.167

[68] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s. 239; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.167; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.170

[69] Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* adlı eserinde "Mektep" dergisininin eğitim alanında en uzun ömürlü dergi olduğunu ve 1917 Ekim ihtilaline kadar yayın hayatını

tanınmış güçlü bir yazar kadrosu var idi. Bunlardan ön plana çıkanlar; Musa Carullah Bigi, Zeki Velidi Togan, Alimcan İbrahim, Hadi Atlasi, Abdullah Battal Taymas, Aziz Ubeydullin gibi isimlerdi. Eğitim alanında bu dergileri 15. 04. 1913 tarihinde iki haftada bir çocuklar için çıkan resimli Ak Yol dergisi takip etmiştir. Son sayısını 22. 01. 1916[70] tarihinde ve genel toplamda ise 74 sayı çıkan bu derginin yazı işleri müdürlüğünü ise Fahrülislam Agayev yapmıştır. Bu dergileri 10 Ekim 1913 tarihinde Orenburg'da Hasan Ali tarafından iki hafta bir çıkarılmaya başlayan "*Muallim"*[71]; 01.03.1917 tarihinde Kazan'da çıkmaya başlayan "Balalar Dünyası", 07.11.1918 tarihinde bir ay yayın yapmış ve 3 sayı çıkarmış معارف *"Maarif"*, benzer isimde Kazan'da Nisan 1921yılında yayın hayatına başlayıp 1936 yılına kadar yayın hayatını devam ettiren مه عارف *"Meârif",* dergileri takip etmiştir[72].

Mizah dergilerine gelince, Tatarlarda ilk mizah dergisi Rus mizahının etkisiyle başlamıştır. 23 Nisan- 22 Ekim 1906 tarihlerinde Orenburg'da Rus Pavel Aleksandroviç Aleksandrov tarafından beş sayı olarak çıkarılmıştır[73]. İkinci mizah dergisi 7 Haziran 1906 tarihinde Uralsk'ta toplamda altı sayı olarak Kamil Muti tarafından çıkarılan **"***Oklar"* dergisi olmuştur. 20 Haziran 1906 tarihinde Orenburg'da yazı işlerini Zarif Beşiri ve Timurşa Soloyev'in yaptığı "Çekiç" dergisi çıkarılmıştır. Son sayısını çıkardığı

---

sürdürüdüğünü beyan etmektedir. Ancak R.R. Gaynannov, R.F. Merdanov, F.H. Şekurov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı Bibliografik Kursetkeç,* eserlerinde Mektep dergisinin son 17.10. 1914 yılında son sayısını çıkardıklarını ve bütün sayılarının 25 olduğunu yazmaktadırlar. Diğer yandan Mektep Dergisi, 21 Şubat 1913 yılında yayın hayatına başlamıştır. Konu hakkında bkz. R. F. Merdanov, Gallemev, İ. K., *XX. Yüzbaşı, Tatar Teglim-Terbiya Jurnallarının Bibliyografik Kürsetkeçi,* Kazan, 1997, s.21; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.173; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.258

[70] Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* adlı eserinde *"Ak Yol"* dergisininin 1917 Ekim ihtilaline kadar yayın hayatını sürdürüdüğünü beyan etmektedir. Ancak R.R. Gaynannov, R.F. Merdanov, F.H. Şekurov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı Bibliografik Kursetkeç,* eserlerinde *"Ak Yol"* dergisinin 22. 01. 1916 yılında son sayısını çıkardıklarını yazmaktadırlar. Konu hakkında bkz. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.173; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s.232

[71] Muallim dergisi hakkında daha önceki çalışmalarda bahsedildiğine rastlamadık. Yaptığımız arşiv çalışmalarımızda rastladığımız Muallim dergisi ile ilgili 9 nüshaya ulaşabildik. Dokuzuncu nüshası 15 Nisan 1914 yılında yayınlanmıştır. Bkz. Ek-3 Muallim dergisinin ilk nüshası.

[72] Devlet, *Rusya Türkleri,* s. 173-174; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s. 232-255

[73] Üzbek Gımadiyev, *Satira Koralı Bilen,* Kazan, 1977, s. 27; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s.272

Mart 1910 tarihine kadar yetmiş sekiz sayı çıkarmayı başarabilmiştir[74]. Bu dergileri Kaçırga *(Martı), Tup(Top), Yaz ve Yal-Yut* gibi diğer mizah dergileri takip etti[75].

Tatar dergilerinin çıkardıkları sayı bakımından en uzun ömürlü ve etkili olanları şunlardır: *Din ve Maişet*[76], haftada bir çıkan dini, edebi, fenni ve siyasi olarak kendini tarif etse de dini ve siyasi bir dergi olup 555 sayı çıkmıştır. Şûra dergisi 240, Ed-Din Ve'l-Edeb, Dini bir dergi olup 129 sayı çıkarmıştır. An (anlayış), ilmi, edebi ve siyasi olarak iki haftada bir yayınlanmakta olup 123 sayı, Yal-Yut 123 sayı, Süyümbike 91, Çekiç 78, Ak-Yol 74 sayı çıkarmıştır. Buna karşın Azad, Tan Yıldızı, El-Islah, Mektep, Uluğ Türkistan, Uklar, Karçıga, Duma, Kurultay, Ural ve Biznin Tauş dergileri ise kısa süreli olmuşlardır[77].

3) Matbaa ve Kitabevleri

1905 ihtilali pek çok alanda olduğu gibi matbaa ve kitabevlerinin yayılması ve gelişmesinde de etkili oldu. Bu bağlamda Rızaeddin Fahreddin de matbuat hayatının son birkaç yıl içinde geliştiğine dikkat çekmektedir. Ana dilde yayınlanan eserlere ilginin artması Arap harfleri ile çalışan matbaaların kurulmasını ve pek çok kitap evlerinin açılmasını beraberinde getirmişti[78]. Bunların sadece yedi tanesi Kazan şehrinde kurulmuştu. Buna karşın Orenburg'da altı tane yayın ve kitap evi bulunmaktaydı[79].

---

[74] *Nadir Devlet Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* Üzbek Gımadiyev, Satira Koralı Bilen adlı eserinde *"Çekiç"* dergisinin 22 Haziran 1906 tarihinde ilk sayısını ve ilk yıllarda dergiyi Mahmut Almayev'in yayınladığını beyan etmektedir. Ancak R.R. Gaynannov, R.F. Merdanov, F.H. Şekurov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı Bibliografik Kursetkeç,* eserlerinde *""Çekiç"* dergisininin 20 Haziran 1906 tarinde ilk sayısınıçıkardığını ve dergiyi Timurşa Soloyev ile Zarif Beşiri'nin yayınladığını yazmaktadırlar. Konu hakkında bkz. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.174; Gımadiyev, *Satira Koralı Bilen,* s.71-141; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s.273

[75] Bennigsen, *Chantal Lemercier-Quelquejay,* s.91-144; Gımadiyev, *Satira Koralı Bilen,* s.141- 171; R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı,* s.295-297; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.175

[76] Orenburg'da milyoner Gani Bay'ın oğlu Veli Molla tarafından çıkarılan "Din ve Maişet" cedidçiliğe karşı mücadele ettiğinden kadimcilerce ve Rus hükümetince hoş görülmüş bu nedenle uzun ömürlü olduğu bilinmektedir.

[77] R.R. Gaynannov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı,* s.17-18

[78] Rızaeedin Fahreddin, "Milli Matbuatımız", *Şûra,* 1908, S.10, s.324-327

[79] Devlet, *Rusya Türkleri,* s. 176; Taymas, *Kazan Türkleri,* s.186

Matbaacılık faaliyetlerine gelince Kazan şehrinde daha önceden 1780 yılında Orenburg'da kurulan ve 1801 yılında Kazan'a taşınan Asya matbaası mevcuttu. Ebulgazi Buraşev isimli bir subayın fikri ile taşınan bu matbaada dini kitaplar basılmakta idi[80]. Matbaalar genelde Kazan, Orenburg, Ufa, Astrahan, Tiroisk, Sterlitamak ve Petersburg 'ta bulunmaktaydı. Bu matbaalar Arap harfli olarak kurulmuş 1914 yılına gelindiğinde Kazan'da 10 tane matbaa faaliyet göstermekte olup bunların beşinin sahipleri Türklerdi. Öte yandan Orenburg şehrinde dört tane matbaa mevcuttu. Az sayıda Müslümanların yaşadığı Petersburg'ta dahi Arap harfli matbaanın olması matbaanın hızla geliştiğinin göstergesidir[81].

Dahası o zamanda yazar ve yazı işleri müdürlerinin bir kısmı matbaa hocaları sayılırdı. Zira onlar bu alanda eğitimli kişilerdi. Basım işleri konusunda kendilerini geliştirmişler yurt dışı eğitimleri bu alanda usta kişiler olmalarını sağlamıştı. Bu sayede matbaa konusunda yurtdışındaki gelişmeleri de yakından takip ediyorlar harflerin ıslahı konusunda ciddi çalışmalar yapıyorlardı[82]. Bunlardan biri de Fatih Kerimî idi. O, gerek İstanbul'da öğrenci olduğu dönemde gerekse Kırım'daki öğretmenlik yıllarında matbaa işleri ile yakından ilgilenmiş Moskova ve Petersburg'daki Müslüman matbaalarını ziyaret etmişti. Burada bazı matbaalar hakkında araştırmalar yapmıştı[83]. Fakat Rızaeddin Fahreddin o dönem bu çalışma ve gelişmeleri yeterli bulmamaktadır. Avrupa ve Ruslarla kıyaslandığında bu kişilerin sayısı toplumun genelinin gelişmesi ve ilerlemesi için yeterli değildir[84].

Kazan'da ilk özel matbaa ile ilgili olarak1830'lu yıllarda Yahin adlı bir şahsın matbaasının olduğu bilinmektedir[85]. 1900 yıllarda Kazan'da Kazan Türkleri tarafından matbaa açılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında en önemlisi Sabah şirketine ait Ümit

---

[80] Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu,* Türkçesi: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, 2020, s.97-98

[81] Taymas, *Kazan Türkleri,* s.185-186

[82] Kelimulla Muhammedev, "Müslüman Matbaları Hakkında", *Şûra*, 1913, S.8, s.239

[83] Ebrar Kerimullin, *Kitap Dönyasına Seyahet,* Kazan 1979, s.74

[84] Rızaeedin Fahreddin, "Milli Matbuatımız", *Şûra*, 1908, S.10, s.324-327

[85] Kurat, Kazan Türkleri, s.169; diğer yandan Nadir Devlet ilk özel matbaa konusunda farklı bilgi vermektedir. Zira ona göre Kazan'da ilk özel matbaa 1841 yılında kuruldu. Yahin adlı bu şahsın matbaasını ise 1844 yılında kurulan ikinci özel matbaa olarak nitelendirmektedir. Bkz. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.16

Matbaası idi. Diğer yandan ilk özel Tatar matbaası 28 Kasım 1900'da Orenburg'da Gılman Ahun tarafından kendi adıyla açılmıştır. Zakir ve Şakir Remiyev kardeşler ve Gani Bay bu matbaanın kuruluş aşamasında en büyük maddi ve manevi desteği sağladılar. Matbaa kısa sürede içinde başarılı olarak adından söz ettirmeyi başarmıştır. Bununla beraber Beyanü'l-Hak, Millet ve Kerimov (Kerimov-Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, Orenburg) biraderler matbaası faaliyette idi[86]. Kerimov-Hüseyinov ve Şürekası Matbaası daha sonra Orenburg'daki Vakit Matbaası'na dönüşmüştür. Vakit matbaasında Vakit gazetesi ve Şûra dergisinin yanı sıra pek çok eserler basılmıştır[87].

Azerbaycan'da matbaacılığın gelişmesinde 1905 Rus ihtilalinin getirdiği serbestlik ile halkın milli gazete, dergi ve kitaplara olan ihtiyacı önemli rol oynamıştır. XX. yüzyılın başlarında Bakü, Gence, Şuşe ve Nahçevan'da Arap harfleri ile baskı yapan matbaalar faaliyet göstermekteydi. 1905 senesinde Bakü eyaletinde 15 matbaa ve 15 de kitapevi bulunuyordu. Azerbaycan'da yer alan en mühim matbaalardan bir diğeri de 1905 yılında Tiflis'te M. A. Bakırzade'nin maddi yardımları sonucu kurulan *"Gayret"* matbaası oldu. Mamed Kulizade ile Ömer Faruk tarafından idare edilen bu matbaa C. Mamed Kulizade'nin *Poçta Kutusu* ve *Kurban Ali Bek* adlı eserlerini A. Ahredov'un *Millet Dostları* piyesini, C. Ahmedbek'in mizah eserlerini, A. D. Çernyavskov'un *Vatan Dili* adlı gramer kitabını basmıştı. Yıllar geçtikte artan ihtiyaca binaen Azerbaycan'da basımevlerinin sayısı giderek arttı. 1908 yılına gelindiğinde sadece Bakü'de 30 tane Arap harfleri ile faaliyet gösteren matbaa bulunuyordu[88].

İdil-Ural bölesinde yer alan kitabevlerine gelince; 1880'de Hüseyinov Vereseleri Neşriyat ve Kitabevi, 1906'da Sabah Neşriyat ve Kitabevi ve 1901 yılında kurulan Kazan'ın en büyük satış ve neşir müessesesi olan Maarif Kitabevi gibi birçok kitabevleri kuruldu[89].

Fakat Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya Türkleri açısından basın yayın faaliyetleri ciddi manada sorun olmaya başlamış pek çoğu kapanırken kalanlar ise 1920'lerden sonra Bolşevikleşmiştir. Bazıları finansal zorluklar nedeniyle kapanmış bazıları da yeterli entelektüel insan kaynakları sağlayamamıştı. Bir kısmı da aydınlar arasında milliyetçilik,

---

[86] Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyası,* s.73; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.169

[87] Kurat, *Kazan Türkleri,* s.169

[88] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.198-199

[89] Kurat, *Kazan Türkleri,* s.169

muhafazakârlık ve hatta sosyalistlik gibi birbirine zıt fikir ayrılıkları sonucu sürekli olamamıştı. Bu tarihlerden sonra baskı yönetimi Rusya Türklerinin milli ve dil birliği ile yıllar içinde oluşan geleneklerini parçalamış daha çok Rusça konuşan bir millet haline dönüşmüşlerdi.

Diğer yandan Rusya'daki Müslümanların bu matbaa ve kitapevlerinde 1920'li yıllara kadar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplar bugün Osmanlıca okuyabilen hemen herkesin anlayacağı bir dille yazılmıştı. Lakin İhtilalden sonra Kazak, Özbek, Tatar ve Kırgız gibi Türk boylarının kendi şivelerinde yazıp çizmeye başlamaları yüzyılın başında büyük ölçüde gerçekleşmiş olan dil birliğini parçaladı[90]. Bu durum günümüze kadar devam etti. Ne yazık ki Bu Türk boyları birbirleri ile daha çok Rusça konuşmaktadır.

Osmanlı'daki matbuat hayatı da Rusya Türkleri'nin matbuat hayatından çok farklı değildi. Millî meselelere karşı yeterince ilgi yoktu. Bunun da önemli nedeni o dönem ki Türkiye gazeteleridir. Türkiye'de gazeteler neredeyse bir tek şeyi dahi doğru yazmamaktadır. Gazeteler genelde halkı uyutacak, onların düşüncelerini yanlış yönlendirecek ve aldatacak tarzda yayın politikası güdüyorlardı. Türk gazetelerinde Anadolu Vilayetleri ile Rusya Türklerine dair haber bulmak zor iken Fransız köylerinde olup biten beş para etmez haberleri görmek mümkündü. Rusya Türklerini sadece Kafkas, Kırım, Kazan Müslümanları diye biliyorlar. Kazan'ı Orenburg'dan, Orenburg'u Ufa'dan ayırabilenleri ve Taşkent, Semerkant, Hokant gibi yerlerin Türk merkezleri olduğunu bilenlerin sayısı da az idi[91].

Türkiye'de milli meseleye olan ilgisizliği Fatih Kerimî İstanbul'da bulunduğu sırada bir örnekle gözler önüne serer. O dönem Dedovis Düjerer adlı bir Fransız Profesör; Medeni Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın vazifesinin Balkanlılara yardım etmek, Türklerin üzerine yürümek, Asyalı bu katilleri Avrupa'dan çıkarıp atmak olduğunu savunmuştur. Kerimi, O'nun bu yazısına çok cılız bir protesto yapıldığını buna karşın Rusya Tatarlarının milli hassasiyetinin daha iyi olduğunu savunur. Nimroviç Dançikov'un İslamiyet'e saldıran makale ve sözlerine karşın Rusya Tatarlarının çok şiddetli protestolar yaparak bu şahsı özür dilemeye mecbur bıraktıklarını örnek verir[92].

---

[90]İsmail Türkoğlu, "Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları Türk-Tatar Aydınları", *Türkiz,* S.17, Eylül 2012-Ankara, s.137.

[91] Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları,* 2001, s. 37-297

[92] Fatih Kerimi, Balkan savaşları esnasında bizzat kendisi İstanbul'da bulunmuştur. Türkiye'de Türklerin iktisadî, içtimaî, siyasî, ilmî, savaş süreci, gündelik hayat ve gazetelerin durumu hakkında gözlemlerde

Her ne kadar eksik ve kusurları olsa da Rusya Türklerinde matbuat, onların aydınlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. İdil-Ural bölgesinde Tatar milyonerler, özellikle matbuat masraflarını finanse edip pek çok süreli yayın ve eserlerin ortaya çıkmasına vesile olarak Türk-Yenileşme hareketinde mühim bir yer edinmişlerdir.

B) DERGİ GENEL ÖZELLİKLERİ

1) Kuruluş Amacı

Şûra dergisi yayın hayatına Orenburg Gubernatörlüğü'nün 13 Aralık 1907 tarihli onayı[93] ile Orenburg'da Şakir ve Zakir Remiyevler tarafından kurulması ile adım atar ve 24 Ocak 1908 Perşembe günü ilk sayısını çıkarmaya başlar. Dergi, Orenburg'da Kerimov, Hüseyinov ve Şürekâsının Paravay matbaasında çıkarılmaktadır. (Тип. "Т-ва Каримов, Хусаинов и Ко." Оренбургь) Ancak daha sonra 1909 yılında derginin basıldığı matbaanın Orenburg'da Vakit Matbaası olarak değiştiği görülmektedir. Bu bilgiye derginin ilk sayısından itibaren bütün sayılarındaki ilk ve son sayfasından ulaşabilmekteyiz. Burada adres kısmı Rusça, İngilizce ve Türkçe olarak da verilmiştir.

Şûra dergisi, Rusya'da yaşayan Türkler'in ilmî, fennî gibi maarif konularından dinî, medenî ve iktisadî konulara kadar değişik disiplin ve alanlarda bilgi sahibi olmalarını amaçlamıştır. Bununla Rusya Türklerinin medeniyetinin gelişmesinde ve ilerlemesinde pay sahibi olmayı bu doğrultuda hizmet etmeyi kendine vazife edinmiş bir dergidir.

Şûra, Rusya'da neden bir dergi çıkarılması gerektiğini yine kendisi ilk sayısında birinci sayfadan itibaren açıklamaktadır. Gücü yettiği kadar Rusya Türklerinin saadetlerine hizmet etmek amacında olduklarını beyan eder. Şûra: *"Milletini ilimli, marifetli etmek hakkında meşveret meclisi olacaktır. İsteyen kimse bu mecliste söyler ve isteyen adamda dinler. Eğer bir taraftan muhterem edipler, muharrirler edebî, ilmî, fennî, makaleler yazıp dursalar ve ikinci taraftan da istifadeye muhtaç zatlar gönüllenip okusalar "Şûra" özünün meselesi üzerinde maksadına erişmiş olur" Şahsiyattan ve garazlardan saf olmak şartı ile millet menfaati arzusuyla yazılmış makale ve fikirler için*

---

bulunarak görüşmeler yapmıştır. Bütün bunları mektuplar halinde "Vakit" gazetesine de göndererek Rusya ve Osmanlı Türklerinin birbirinden haberdar olmalarına katkıda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kerimî, *İstanbul Mektupları,* s.277-279

[93] Orenburg Gubernatörlüğü'nün 13 Aralık 1907 tarihli onay belgesi için bkz; Ek-8

"Şûra" sayfaları her vakit açıktır. Yazılanları incelemek ve yayınlanması uygun görülmesi kaidesiyle bunları "Şûra" teşekkür ile kabul eder ve böylece hukuktan kendisi de istifade eder" [94].

Derginin diğer amaçlarını da şöyle sıralayabiliriz: Birincisi; Türk milletinin hal ve durumunu tüm dünyaya, dünyanın hal ve durumunu Türk Milletine aktarmak olduğundan, doğruluktan ayrılmadan kin ve münafıklıktan uzak durarak halka hizmet etmeyi benimsemektedir. Diğeriyse; *"Eğer bir yerde matbuat çoğalmış ise o yer imaret, huzur ve refah yönünden ilerler"* denilerek bir bölgede medeniyetin ilerlemesinde hizmet eden başlıca unsur matbuat olarak gösterilir. Dergi bu amaç doğrultusunda yayın yapmayı ve bölgenin ilerlemesine katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çünkü Şûra; dergi ve gazeteleri ilim yayınlarında büyük hizmetleri olan araçlar olarak görmektedir. Önemli eğitim araçlarından birisi olarak o yerin medeniyetinin ilerlemesinde pay sahibi olmayı ve Türk medeniyetinin ilerlemesinde hizmet etmeyi hedeflemektedir.

Dahası Şûra, Rusya Türklerinin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmayı ve onların içtimai hayatlarına dair meseleler ile ilgilenmeye mecbur olduklarını bizzat beyan etmiştir[95].

Dergi on beş günde bir defa tüm Türk Dünyası'nın anlaya bilebileceği umumi bir Türkçe dil ile Arap harfleri ile çıkmıştır. Fakat zaman zaman diğer Türk lehçeleri ile yazılmış şiir ve yazıları hatta nadir de olsa Rusça birkaç metin yayımlamıştır.

2) Teknik Özellikleri

Dergi on beş günde bir defa çıkmaktadır. Bunu derginin her sayısının ilk ve son sayfalarındaki şu ifadeden anlıyoruz: *"On beş günde bir çıkkan edebî, fennî, siyasî mecmuadır"* Ancak ilk sayısından sonraki sayılarda "fennî" kelimesi kullanılmadığı görülmektedir. Bazen da: "Orenburg'da on beş günde bir çıkkan ilmî ve edebî mecmuadır" veya " On beş günde bir çıkkan edebî siyasî mecmuadır"[96]. Şeklide ifadeler yazılmıştır. Fakat 1917 yılının son 23 ve 24. sayıları aynı anda bir dergi nüshası olarak çıkmıştır. Bununla beraber Şûra, halka ait konular ile teşekkür ve tebrik yazılarının kabul

---

[94] Rızaeddin b. Fahreddin, "Meslek ve Maksat", *Şûra*, 1908, S.1, s.1

[95] Rızaeddin b. Fahreddin, "El-Muktebas ve Şûra", *Şûrâ*, 1908, S.13, s.1

[96] Bunun için bkz. Ek-4 ve 5

olunacağını kabul ve yayınlanması uygun görülmeyen yazıların ise iade olunacağını her sayıda belirtir.

Şûra, abone bedelini senelik dört; altı aylık iki ruble olarak belirlemiştir. Vakit gazetesi ile birlikte abone olup alacaklara ise: senelik yedi, altı aylık ise üç ruble seksen kopeyk olarak belirler. Bu bedeli derginin her sayısında sol üst köşede açıklar. Fakat 1 Ekim 1916 tarihine gelindiğinde derginin abone bedelinde ciddi bir artış söz konusu olmuştur. Artış bizzat derginin okuyuculara "İdareden" başlığı altında bir yazı ile duyurulmuştur. Savaş nedeni ile dış kapak boyası, işçi giderleri vs. her şeyin pahalandığını bu şartlar altında Şûra'nın fiyat artırımına gitmeye mecbur olduğunu ifade eder. Buna göre yeni abone bedelleri şöyledir: *"İş bu yıl ekim başından itibaren "Şûra" nın hakkı yıllık 8 sum, altı aylık 4 sum 30 tien, üç aylık 2 sum 20 tien, bir aylık 80 tien, bir haftalık 40 tien, yabacı memleketlere yıllık 9 sum…"*[97].

[97] Rızaeddin Fahreddin, "İdareden", *Şûra*, 1916, S.19, s. 472

Şûra'nın, 13 Ocak 1918 tarihine kadar yayın hayatını sürdürdüğü, muharririnin Rızaeddin b. Fahreddin, yayımcı yani finansörlerinin ise Muhammed Zâkir[98] ve Muhammed Şâkir[99] Ramiyev kardeşler olduğu derginin bütün sayılarında görülmektedir.

---

[98] Muhammed Zakir Remiyev (1859-1921): Orenburg vilayeti, Sterlitamak ilçesi, Cirgan köyünde 23 Kasım 1859 tarihinde dünyaya geldi. Orenburg'da altın madenleri işleten tanınınmış hayırsever, tüccar bir aileden gelen Tatar zenginlerindendir. Muhammed Zakir, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra ağabeyi Şakir Remiyev ile birlikte Orsk şehrindeki Mullakay medresesinde öğrenim gördü. Burada Arapça, Farsça ve Rusça öğrendi. 1830 yılında Mullakay medresesinde eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a giderek, özel dersler aldı. Daha çok Türk dili ve Türk edebiyatı üzerine dersler aldı. Yaklaşık bir yıl kaldığı İstanbul'da matematik ve hesap alanında da eğitim aldı. Rusya'ya döndükten sonra edebiyat özellikle şiir konusunda çalışmaları üzerine yoğunlaştı. 1902-1903yılları arasında Tercüman gazetesinde şiirlerini yayınlamaya başladı. Şiirlerinde "Derdmend" mahlasını kullandı. Başta realist olan Muhammed Zakir daha sonraları sembolizme döndü ve Tatar edebiyatında kendine mahsus bir ekol kurdu. Ailesinden kalan topraklarda ağabeyi ile altın çıkartma işine girerek Orenburg'un ve hatta Tatar-Türk dünyasının en zenginlerinden birisi oldu. Rusya Türklerinin modernleşme hareketine büyük katkılarda bulundu. Eğitim kurumlarına destek Öğrencilere burs verdi. "Vakit" gazetesi, "Şûra" ve "Çükeç(Çekiç)" dergilerini kurdu. I. Devlet Duması'nda Rusya Müslümanlarını temsil etti. Nadir Devlet, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdimend)", *Kazan,* S. 4, 1971 s.32-38; *Bertugan Remiyevler Fenni-Biografik Jıyentık,* Haz. Lipon Hemidullin, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Kazan 2002; *Tatar Edipleri Megrifetçilere (XX. iöz Başı) Biobibliografik Süzlek*, s.80-82.; Ramil Minnullin, "Derdmend Şigırge Yugarı Ber Sengat Dip Karıy İde", *Gasırlar Avazı,* S. 1/2, 1999, s.176- 188.; *Ediplerebiz,* Haz. Reis Daytova-Ravil Rahmani, T. 2, *Kazan 2009,* s.470-472; Muhammed Gaynullin, *Tatar Edipleri,* 1978, s.156-171; "Orenburg Haberleri", *Vakit*, S. 18, 1906, s.3; 1908 ve sonraki yıllarda Dermend mahlası ile tanınan Muhammed Zakir Remiyev, *Vakıt* gazetesi ve *Şûra* dergisinde "Derdmend" mahlası ile şiirler yayınlandı. Şûra dergisinde "Dermend" mahlası ile 1908 yılında başladığı şiir hayatı 1916 yılına kadar 31 şiir ve yazı ile devam etti. 1916 yılından sonra Şûra dergisinde bir şiirine rastlayamadık. Bununla ilgili Şûra dergisi idaresi tarafından yapılan bir açıklamada yoktur. Muhammed Zakir Remiyev, son yazısı ise Vakit gazetesinin yayının durması ve Fatih Kerimi'nin gazeteden ayrılışına dair "Vakit İdaresinden" başlıklı yazısıdır. Bu yazıda: *"Memleketin içerisinde bulunduğu sebeplerden bir süreliğine yayınını durduran "Vakit" gazetesi, bu son günlerde başmuharriri Fatih Efendi Kerimof'un da muharrirlikten ayrılması sebebiyle daha uzun süreli yayınını durdurmaya mecbur oldu. Vakit İdaresi, gazetenin tesisinden bugüne kadar geldiği gibi mesleğinde başarılı bir muharir bulup gazeteyi çok geçmeden yeniden çıkarma gayretinde olacaktır. Gelecek ocak ayına kadar gazeteyi çıkaramadığımız takdirde vakti dolmayan abone bedelleri gazetenin yayını durduğu günden hesap edilerek muhterem okuyuculara iade edilecektir."* Naşirler Namına: Zakir Remiyev, "Vakit İdaresinden", *Şûra,* 1917, S. 18, s.412.

[99] Muhammed Şakir Remiyev, Ufa'nın Sterlitemak ilçesi Cirgen köyünde 5 Mart 1857 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed Sadık Hacı ve Dedesi Abdülkerim b. İsmail'dir. Cirgen köyü Ak İdil suyu boyunda yer almaktadır. Muhammed Şakir 5 yaşına kadar Cirgen'de yaşamış 1862 yılında ailece Orenburg (Yulık: Ural Dağlarının Sakmar suyu eğiminde, Bürcan Tüngavr Başkurtlarının ortasında

bundan tahminen 150 yıl önce gelip yerleşmiş yalnız bir Tatar köyüdür.) şehri Yulık köyüne göç etmişlerdir. Çocukluk ve gençlik dönemleri Yulık'ta geçmiştir. Şakir Remiyev, ilköğrenimini Yulık köyünde almıştır. Ondan sonra Orsk şehrindeki Damolla Muhammed Arif Hazret Megazıy Medresesinde iki kış kaldıktan sonra, Sakmar Suyu boyunda Mollakay köyünde Abdullah b. Said hazretden eğitim almış 1874 yılında eğitimine ara vermiştir. Medrese tahsili Arap dili, mantık ve biraz da ilmi kelamdan ibarettir. Rusçayı Orsk şehri Tamaç köyünde köy öğretmeninden üç sene yaz aylarında öğrenmiş ise de sonrasında eğitimini bırakarak ticaret ve altın işleri ile uğraşmaya başladığı yıllarda maden müdürleri ve büro hizmetlilerinin Ruslardan oluşmuş olduğundan ayrıca büro resmi işleri Rus dilinde yürütüldüğü için Rusçası ilmi olarak iyi seviyeye gelişmişti. Genç çağlarında zamanını geçirdiği daimi mekân Yulık köyüdür. 1883 ile 1900 yıllarında Orsk şehrinde Ural dağlarının bir ağı olan Ağm sularının çok olduğu İrendek dağları boyunda "Sultansky" ve "Adilşah" madenlerinde gençliğini geçirmiştir. 1900'den sonra Yaz aylarında Verhneuralsk ilçesi "Balkanskiy" madeninde, kış aylarında ise Orenburg şehrinde hayatını geçirmiştir. Babası Muhammed Sadık b. Abdulkerim Cirgen köyünde doğmuş ve vefatına kadar ticaret ile uğraşmıştır. Babası Muhammed Sadık, Yulık köyüne 1869 yılında göç ettikten sonra orada altın madeni işletmiştir. Vefatından birkaç sene önce hacca giden Muhammed Sadık 22 Nisan 1892 yılında 63 yaşında vefat etmiştir. Kabri Yulık köyündedir. Annesi Hanife Esterlitamak şehrinde Yaveş köyünde Almakay (el Muhammed) b. İbrahim Daşkov isimli kişinin kızıdır. Annesi Hanife Hanım 27 Aralık 1825 tarihinde doğmuş 10 Mart 1850 tarihinde Muhammed Sadık Hacı ile evlenmiş 1896 Mart başında ise "Sultanskiy" 'de hayata gözlerini yummuştur. Naaşı buradan getirilerek Yulık köyüne defnedilmiştir. Okumuş ilim sahibi, şefkat ve merhametli bir hatun idi.

Dedesi Abdülkerim Esterlitemak tüccar sınıfına mensup Cirgen köyündendir. Büyük dedesi İsmail 1851 senesinde vefat etmiş kabri Cirgen köyündedir. Dedesi Abdülkerimin babası olan İsmail, kardeşi Selim Ahund ile birlikte Zey suyu boyundaki Taysugan köyünden Esterlitamak'a göç edip yerleşmiştir. (Esterlitamak'ta Selim Ahundun soyundan gelenler bugünde sayıca çoktur.) İsmail'in babası Rahimkul b. Urman Mirza b. Kabkay b. Tüley Mirza b. Kulay Mirza b. Süleyman Mirza b. Timeri Mirza b. Remi b. İhsan b. Mirali'dir. Abdulkerim'den önceki babalarının maişet ve meşguliyetleri hakkında yeterli malumat elde edilememiştir. Ancak yaşadıkları yerler bugünkü Minzele şehri çevresinde Zey suyu boylarıdır. Merhum Şakir Remiyev, güzel ahlaklı ve sakin yapıda biri olarak bilinmektedir. İhtiyacı olanlara hayır yapmaktan büyük mutluluk duymuştur. Kişilerin kusur ve ayıplarından bahsetmeyi hiç sevmezdi böyle konularda söz açılsa hemen o sözleri keserdi. Parasal konularda bir hayli cömert, milletin hayrı ve gelişmesi için maddi ve manevi yardımdan kaçınmayan bir kişidir. Şahsı adına milletine yapılan bağışların kendisi öldükten sonra da hayrına devam etmesini arzu etmiştir. Şakir Remiyev, yaptığı yardımlarla gündeme gelmekten hiçbir vakit hoşlanmamış, hayrının gizli kalmasını arzu etmiştir. Bu sebeple onun bu tarz destekleri halka pek malum olmamıştır. Şakir Remiyev'in Orenburg, Toztübe, Petersburg, Troiski ve Yalta hayır cemiyetlerinde fahri ve ömürlük azalıkta bulunmuştur. Vakti zamanında Orenburg Gubernasındaki(vilayet) imam ve müezzinler için yardım yardım cemiyeti ihdas edip hayli büyük yardım yapmıştır. Birçok okul ve mescit binasının yapımında maddi katkı sağlamıştır. İslam ve Rus okullarında kendi şahsi bütçesinden ayırdığı para ile burslu öğrenci okutmuştur. Pek çok yazarların eserlerinin neşredilmesi de onun yardımları sayesinde gerçekleşmiştir. Tüm bu faaliyetleri onun, milletinin ihtiyaçlarına ne kadar da olsa yetişmeye çabaladığını ortaya koymuştur. Şakir Remiyev,

İncelediğimiz dönem içerisinde derginin 32 sayfa olarak çıktığını ve abonelerine ulaştığını görmekteyiz. Dergi, okuyucularına standart ebatlarda ulaşmamıştır. 1910 yılına kadar 19x27 cm ebadında olan dergi, 1910 yılının başlarından itibaren 21x30 cm, 1911 yılından itibaren 22x31,5 cm ebatlarında çıkarılmıştır. 1911 yılından sonra ise bu standartlarını incelediğimiz tüm dönem içerisinde muhafaza eder.

---

hoş tabiatlı bir insan olduğundan dost melcesinde sohbeti de oldukça iyi biridir. O, sohbet ettiği kişilere karşı fikrini kabul ettirme noktasında oldukça tesirli olmuştur. Aynı zamanda sohbet ettiği insanların kendi fikirlerine de saygı göstermeyi iyi bildiği rivayet edilmiştir. Sohbet ettiği kişilerin her nasıl olursa olsun ruh halini çok iyi analiz edebilen bir şahıstır. Kendisini açık bir şekilde ifade etme noktasında hiç sıkıntı çekmemiştir. Yeniliğe açık bir kişilik olarak mesleği olan altıncılık hakkında da yenilikleri öğrenmiş, onları uygulamıştır. Onun yaşadığı devirde Tatarlar arasında birçok ıslahatçı vardı ve Şakir Remiyev onların önde gelenlerindendi. O, Tercüman gazetesinin yayımlandığı zamanlarda gazeteyi almış, okumuş ve iyi analiz etmiştir. Olumlu anlamda alınması gereken dersleri gazete yoluyla almıştır. Kardeşi Zakir Remiyev İstanbul'da iken ona yazdığı mektupta Tercüman-ı Ahval gazetesini de okuduğunu beyan etmiştir. İnsanların gazete, dergi ve roman okuyarak kendilerini geliştirebileceğini her zaman söylemiştir. Topoğrafya'ya ilgisi bilinen Şakir Remiyev bu konuda kitaplar basılması gerektiği fikrindedir. Tüm bunlar Şakir Remiyev'in ne tarz bir düşünce yapısına sahip olduğunu açıkça kavramaya yeterlidir. Kendi gelişimini tamamladıktan sonra milletin ilerlemesi yönünde çaba harcamaya başladı. O, döneminde Rus ve Türk matbuatını mütalaa işiyle ilgilenmiştir. Başka milletlerin ilerlemede ne tarz usuller denediğini öğrenip bunları kendi milleti için de uyarlamaya heves etti. Milletlerin tümden ilerleyebilmesinde ona göre en temel olan esaslar onların edebiyat, matbuat ve imanlarının sağlam olmasıdır. Onun içinde o, matbaa kurup gazete ve dergi çıkarmayı edebi ve fenni eserler neşretmeyi kendine birinci vazife olarak gördü. Tabi bunun için matbaa ve matbuat faaliyetlerini yakından inceleme ve öğrenme gayreti içine girmiştir. Merhum, 1899'da Avrupa'ya gittiğinde ve Petersburg'da matbaa ve matbuât ahvalini öğrenebilmek üzere oldukça çaba sarf etmiştir. Matbuat işlerini, Boraganskiy matbaası ile Rus matbaalarından ve redaktörlerinden yakından tanımaya çalışmıştır. Merhum Gılman Ahund'un 1900 yılında Orenburg'da matbaa açmaya çalışmalarında maddi destekte bulundu ve bu matbaanın açılmasına vesile oldu. Bu matbaa onda Rusya Türklerinin matbaa konusunda bir şeyler yapabileceği hevesini son derece artırdı. Bu nedenle kardeşi Zakir Remiyev ile birlikte 1902-1903 yıllarında Tatar dilinde bir gazete çıkarmak için Petersburg'dan izin istediler. Ancak Petersburg idaresi onlara bu istedikleri ruhsatı vermedi. Fakat 1905 yılına gelindiğinde bu imkâna kavuşabildiler ve ilk fırsatta Vakit gazetesi ardından Şûra dergisini çıkardılar. Şakir Remiyev'in hedefi gazete ve mecmuaları gittikçe ıslah edip, ilerletmek, faydalı eserler neşretmekti. Onun bu kutsal emellerini gerçekleştirmek de kardeşi Zakir Remiyev'e miras olarak kalmıştır. Şakir Remiyev, Tatar zenginlerinden ve madenci (özellikle altın) idi. Fakat bu sıfatlarından çok ilmi ile yaşamıştır. İlime, millet ilerlemesine büyük ehemmiyet vermiştir. Parasını da bu uğurda harcamaktan imtina etmemiştir. Kendisi çok düzgün bir hayat yaşamaya çalışmış ve geriye güzel bir isim bırakmıştır. Rızaeddin Fahreddin, "Muhammed Şakir Efendi Remiyev" *Şûra*, 1913, S.6, s. 186-188

Derginin, bütün sayılarında mizanpajı[100] genelde iki eşit sütuna ayrılır. Bu standarda tamamen bağlı kalındığını söylemek mümkün değildir. İlk sayfalarda bazen yazılar sayfanın tamamını kaplamaktadır. Derginin kapak kısmının orta kısımda Şûra ibaresi ve dergi hakkında bilgilere yer verilmektedir. Bu yüzden sütunlar kapaktan sonraki sayfalarda yer alır.

Derginin en üst orta sayfasına büyük, koyu ve harekeli şekilde bazen rika, bazen de kûfî yazı stili ile "Şûra" ismi vardır. Bu yazının hemen altında bazen derginin sayısı, bazen basıldığı tarihler, bazen Orenburg'da on beş günde bir çıkkan edebî, fennî ve siyasi mecmua olduğu, bazen de bir cami, minare gibi bir yere ait tarihi önemli resimler konurdu. Bazen de Şakir Ramiyev, İsmail Gaspıralı, Şihabettin Mercâni ve Cemalettin Afgani gibi kişilerin resimleri konmuştur. Kimi zamanda tüm bunların altında derginin içeriği (mündericesi), nerede basıldığı ve tanıtımı yapılmaktadır. Bunun en üst sağ köşesinde derginin kaçıncı senesi olduğu, onun hemen altında Hicrî tarih ve Rusça Rumi tarih yazılırdı. Derginin iç kapağında çıktığı adres verilerek derginin o sayısında ki içerikler içindekiler şeklinde verilirdi. Burada alt kısımda Şûra dergisinin abonelik bedelleri altı aylık, yıllık veya Vakit gazetesi ile birlikte olan abonelik bedelleri sıralanırdı. Tüm bunlardan sonra kalın bir çizgiyle derginin kapak kısmının kenarları süslenirdi. Burada dikkat çeken yukardaki sıralamaların bir standardı olmamasıdır kimi yıllarda ve sayılarda bu sıralamaların değişiklik göstermesidir. Derginin arka kapak iç ve dış sayfalarına gelince orda diğer vakitli gazete ve dergilerin tanıtımı ağırlıklı olarak tanıtılırdı. Bu gazete dergilerin isimleri, nerede basıldıkları, abone bedelleri muharrirleri, sahibi ve türleri hakkında bilgi verilirdi. Bazen de basılmış kitaplar tanıtılır bazen de ilanlara yer verilirdi.

Derginin 1908 ve 1909 yıllarında çıkan sayılarında kapağın ikinci sayfasında *"Mecmua'nın Babları Oşbu Tertibde Bulunur"* başlığı altında derginin genel içeriği hakkında dokuz başlık altında bilgi veriliyor. 1909 yılından sonraki sayılarında bu kısım artık verilmemektedir. Bunun yerine kapak sayfasında "Mündericesi" başlığı o sayıya ait konu başlıkları ve yazarları verilirken sayfa numaraları verilmektedir.

---

[100] Bugünkü anlamda mizanpaj; sayfayı, yukarıdan aşağı haberlerin ve klişelerin önemine göre kısımlara ayrılması ve sonra da ayrılan kısımlara makalelerin başlıklarının ve klişelerin yerlerini işaret etmesi ve düzenlenmesidir. Kapak sayfa, içeriği gösteren vitrindir. Bugün sayfa düzeni olarak sekiz sütun yaygındır ve çeşitli mizanpaj yöntemleri vardır: Enine mizanpaj, boyuna mizanpaj, vitrin mizanpaj gibi. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Nihat Subaşı, *Gazete ve Tekniği,* Ankara 1970, s.25

Dergi genel olarak şu dokuz konu başlığı içermektedir:

1) Meşhûr Adamlar ve Uluğ Hadiseler. Bu babda eski ve yenilerden birer büyük adamın tercüme-i hâli derç olunur. Padişahlardan bahse edildiği vakit memleketlerinin kısa coğrafya ve tarihinden bahsedilir.

2) Makaleler. Bu kısımda edebî, tarihî, ictimaî makaleler bulunur.

3) Terbiye ve Talim. Hıfız sıhhat, Tedbir-i Menzil[101], talim, mektep ve medrese, şakirt ve muallimlere dair yazılar bulunur.

4) Keşifler ve Hatıralar.

5) Mütenevvi'a. Memleket içinde dışında olan he türlü haber ve malumat yazılır.

6) Takriz ve İntikad. Yeni çıkmış eserler (Kitap, risale, gazete ve jurnaller) hakkına malumat veriliyor.

7) İcmâl-i Siyasî. Rusya'nın içinde ve dışında olan iki haftalık siyasî haller kısaca beyan edilir.

8) Mûrasele ve Muhâbere. Sual ve cevaplar ve her türlü mektuplar yayınlanır.

9) Hikâyeler, iş'âr. Letaif ve makaleler.

İlk sayısından son sayısına kadar on yıl boyunca otuz iki sayfa olarak çıkan Şûra Dergisi 240 sayı çıkarmıştır. Tüm konular içeren makale sayısı dört binden fazla olan dergi, ilk başlarda kaliteli beyaz kâğıda daha güzel harflerle basılırken daha sonraları hem kâğıdın hem de harf ve yazıların kalitesi düşmüştür. Yazıların başlıklarında rika yazısı kullanılmaya başlanmıştır. Derginin dış kapak resimleri zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte yeşil, kırmızı, sarı ve mavi renklerinde özellikle 1910 yıllarında dergi sarı saman kâğıda basılmaya başlanmıştır. Dergi tasarım ve teknik yönünden yirminci yüzyılın Tatar dergilerinin içinde en güzel ve en zarif olanıdır. Halkın anlayacağı bir dilde Türkçe kullanır, ağdalı ve ağır dilden kaçınır.

3) Haber ve Bilgi Kaynakları

Dergiye haberlerin ve bilgilerin bir kısmı milyonerler, tüccarlar, muhabirler, muharrirler, muallimler, muallimeler, bilim adamları, öğrenciler, müftü, filozof, asker ve

[101] Felsefi medotla yazılmış ahlak kitaplarında ev idaresini ve aile ahlakını ifade eden terim.

okuyucular vasıtasıyla ulaşmasına rağmen bazı bilgiler Türk Yurdu gibi diğer dergi ve gazetelerden iktibas şeklinde ulaşmaktaydı. Şûra'nın 880 kadar geniş bir yazar kadrosu vardır. Yazı işleri müdürü Rızaeddin Fahreddin diğer yazarlar ise Fatih Kerimi, Burhan Şeref, Şerif Kamal, Zarif Beşiri[102], Cemaleddin Velidi, K. Bekerler, Abdullah Tukay, Şehzade Babiç, Alimcan İbrahimov, Seyit Suncaley, Ziya Yarmeki, Vakif Celal, Alaveddin Hodayarov, Hadi Atlasi[103], Musa Bigiyev[104], Zeki Velidi, Abdurrahman Seyid,

---

[102] Zarif Beşiri (1888-1966) yazar, şair, dilbilimci ve bir eğitimci olup 5 Mayıs 1888 yılında Kazan Şehrinin Çivil ilçesi Cuti köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimi doğduğu köyde babası Şerefeddin'den alan Beşiri, 1898-1902 yılları arasında Bua medresesinde, daha sonra 1902-1906 yılları arasında Çivil ilçesinde Akeget köyü medresesinde eğitimine devam etti. Köyünün Çuvaş köyüne yakın olması hasebiyle Çuvaşlar hakkında araştırmalara merak saldı. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra şiirler yazmaya başladı. Yazdığı ilk ciddi şiiri "Yaşa Özgürlük Yaşa" "Kazan Muhbirinde" 20 Ocak 1906 tarihinde yayınlandı. *Şûra* dergisinde Çuvaş halkının örf ve adetleri üzerine bir dizi etnografik makaleler yayınladı. Köyünde kısa bir süre öğretmenlik de yapan Beşiri, 1907 yılında Kazan şehrine gelmiştir. Orada Muhammediye medresesinde eğitimine devam etti. Muhammediye medresesinde bir yıldan fazla bir sürede eğitim hayatını tamamladıktan sonra 1908 yazında Orenburg'a gitti. Orada Kerimov-Hüseyinovlar matbaasında düzeltmen olarak ve bir sürede mizah ve hiciv dergisi olan "Çekiç" dergisinin yazı işleri müdürü olarak çalıştı. 1908 ve 1910 yılları arasında Bahar Güneşi, Hafıza, Duygu Beşikleri, Konfor, Bahar Damlaları gibi pek çok şiir kitapları yayınlandı. 1910-1917 yılları arasında Penza, Tambov ve Kazakistan'ın Kapal şehirlerinde öğretmenlik yaptı. 1933 yılına kadar Kazakistan'ın çeşitli şehir ve bölgelerinde öğretmenlik ile beraber gazete ve dergilerin idare kısımlarında görev aldı. 1933 yılından sonra Ufa'ya gelen Beşiri, 21 Ekim 1962 yılında ölene kadar burada yaşadı. Ayrıntılı bilgi için bkz: R.H-Rahmani Dautov, R. F, *Edipleribiz*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2009

[103] Hadi Atlasi, Buva Rayonu İski Çeki köyünde imam olan Miftahedin Server'in üçüncü çocuğu olarak 1879'da doğmuştur. Halkı ve milleti için kendini feda etmiş 15 Şubat 1938 tarihinde Ahmet Temir'in babası ile birlikte kurşuna dizilmiştir. Pehlivan yapılı, gür sesli, iri kafalı bir Türk tipine sahip olan Atlasî, gittiği her yerde yeni fikirleri yaymaya çalışan siyasî, millî, dinî ve içtimaî meselelerde tartışmayı seven bir aydın idi. O'nun şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye,* s.40-43

[104] Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) Kazan bölgesinde yetişmiş en önemli ceditçilerdendir. 1875'te Rostov-na Donu şehrinde doğmuştur babası Yarullah Bey, annesi Fatıma hanımdır. Ancak Tatar tarihçi A. G. Hayreddinov, Musa Carullah Bigiyev'in 1873 yılında doğduğunu beyan etmektedir. On bir yaşında iken eğitim için Rostov'daki Real Devlet Lisesi'ne gönderilir fakat 13 yaşına geldiğinde buradan ayrılarak Kazan'daki Gölboyu medresesinde eğitim görür sonra Buhara'ya giderek fıkıh, felsefe, matematik ve asrtonomi öğrenir. Kendisini daha da geliştirmek amacı ile İstanbul, Kahire, Mekke, Hindistan, Beyrut ve Şam'a 11 yıl süren bir seyahat gerçekleştirmiştir. Petersburga'da Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı Ülfet(1905) ve Tilmiz(1906) gazetelerinde makale yazmıştır. Yine 1906 yılında el-Asru'l Cedid ve Vakit gazetesinde makaleler yazar. Esasında Bigiyev, Abdürreşit Kadı İbrahimov ile birlikte Ülfet gazetesini çıkarmış, bu gazetede; Rusya Müslümanlarının 1. Kongresine ait kararları yayınlamıştır. Bigiyev, daha sonra bu dokümanları kitap olarak bastırmıştır. 1909 yıllarında Orenburg'da

Nuşirvan Yavuşev, Hasan Ali, Alimcan İdrisi, Muhammed Kemal Muzafferov, Sabircan Kormaşi, Muhammedsalah Canov'dur. Ayrıca dergide Mahmbubcamal Akçurina, Zeynep Sagiyde, Aynelhayat İlkinova, Fatıma Şakulova, gibi kadın yazarlar da bulunmaktaydı. Haber ve bilgilerin kaynağı yazı veya makale bitiminde hemen altına yazarın adı soyadı ve geldiği yer yazılarak verilirdi.

Örneğin Şûra 1917 yılında 17. sayısında Türklere ait yabancılar tarafından yazılan ve basılan eserlerin ayrıntılı olarak yayınladığı bir makaleyi Türk Yurdu dergisinden iktibas yaparak yayınlanmıştır. Burada Kırgızların hikâyelerinden, masallarından ve içtimai hayatlarından bahseden, diğer yandan Fergana'da yaşayan Türklerin muhtelif tiplerini izah eden, Türk Dünyasına ait levhalar ve haritaları tanıtan, Türk tarihine, sanatına, arkeoloji ve mitolojisine dair bilgiler veren Paris'te 1860'lı yıllarda basılan eserler tanıtılır[105]. Diğer yandan Çin bölgesinde bulunan Kaşgar Müslümanları ile Çin'deki durum hakkında bilgi verilen diğer bir makaleyi ise Sırat-ı Müstakim dergisinden iktibas yaparak yayınlamıştır[106].

Yazılar sadece Kazan ve Orenburg bölgesindeki Türk vatandaşlardan gelmeyip diğer Türk Devlet ve topluluklarından ve diğer milletlerden olan vatandaşlardan da gelmektedir. Gelen bu yazılara ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu yazıların esas önemi, en ücra köşelerdeki köy ve kasabaların durumundan haberdar olunmasından ve halkı da bu konuda bilgilendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Hüseyniye Medresesi'nde dersler vermiş ve onun bu dersleri Şûra dergisinde yayınlanmıştır. Medresede eğitimin yeni usulde verilmesi yönünde gayret göstermiş bizzat kendisi bu yeni metotlarla eğitim vermiştir. O, aynı zamanda Rusya Müslümanlarının ıslahat hareketlerinin dokümanlarını kitaplaştırmıştır. 28 Ekim 1949 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Beyrut'ta 1923 yılında "Dini Edebi İçtimâî Siyasî Meseleler Tedbirler Hakkında İslâm Milletlerine" adlı eserini, Çanakkale savaşında kahramanlık gösteren Türk askeri şerefine te'lif ederken eserin bütün gelirlerini de yine I. Dünya Savaşı'nda şehit düşen Türk askerlerinin yetimlerine bağışlamıştır. Bkz. A. G. Hayreddinov, "Rızaeddin Fahreddin ve Musa Bigiyev", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan 2003, s.279; Görmez, *Musa Carullah Bigiyef,* s.17-36; Maraş, *Dinî Yenileşme*, s.86-87; Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından II. Musa Carullah Bigi,* İstanbul 1958, Ahmet Kanlıdere, *Kazanlı Islahatçılardan Musa Carullah Bigi,* Marmara Ünv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.

[105] M. Nermi, "Türk Yurdu, Türklere Aid Eserler", *Şûra,* 1913, S.17, s.2-3.

[106] "Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları" *Şûra,* 1910, S.24, s.742-744

Şûra dergisi yerli ve yabancı kaynaklardan bilgi ve haberleri de yayınlayarak hem haber ve bilgi ağını genişletiyor, hem de bu sayede birçok gelişmeleri takip etme imkânı buluyordu. Şûra; okuyuculardan da oldukça istifade etmekteydi. Özellikle Orenburg dışı gelişmelerden bu sayede haberdar oluyor, halkı da bunlardan haberdar ediyordu. Zaman zaman okuyucularla dergi üzerinden iletişim kurularak bizzat ilmî, iktisadî ve eğitim gibi konularda düzeltme, tartışma ve eklemeler gibi yazılara yer veriliyordu. Dergiye gelen yazılardaki soruların cevapları soru-cevap kısmında Rızaeddin Fahreddin tarafından yazılmaktaydı.

Mesela Hicri Takvim ile Miladi Takvim meselesi konusunda bir okuyucunun Miladi Takvim kullanan Batı'nın 100 yılda bir günlük farkı hesaplarken, Peygamberimizin doğum tarihi ile ilgili 3 günlük fark meselesinin doğru olup olamadığını öğrenmek için gönderdiği mektuba verilen cevapta Şûra; "Bu farkın bir takvimden diğerine çevrilirken artık saatlerden kaynaklanarak ortaya çıktığını, bu farkın en az 3 güne tekabül ettiğini, beş asır için 5 günlük bir farkın olabileceği" cevabını verir. Devamında ise bu açıklamanın tatmin edici olmaması halinde tekrar kendilerine yazmalarını ve bununla alakalı olarak genişçe bir makale yayınlayacaklarını beyan eder.[107]" Dergi bazı sorulara ise direkt cevap vermezdi. Türkiye Devleti'nin ismi hakkında Soru-Cevap başlıklı kısma gelen bir makalede okuyucu; "Avrupa padişahları, bütün dünya halkları, coğrafi ve tarihi fenleri Türkiye memleketine "Türkiya" diye isim verdikleri halde neden Türkiye Devleti bu isme karşı çıkarak kendilerine "Osmanlı" ismini kullanmaktırlar?" diye sormuştur. Okuyucu devamında Türkiye Devleti'nin kurucusu Osman Han olmadığını ondan önce de Osman Han Padişah da değildi. Türkiye, Selçuklu Türklerinin bir devamı olduğu halde neden Türkiye halkı "Türkiye" ismini kullanmıyor? diye sorusunu devam ettirmiştir. Bu soruya Şûra'nın cevabı ilginç olmuştur. Şöyle ki; "Üç Tarzı Siyaset" isimli kısa ama manaca büyük bir risale var. Bu risale İstanbul'da Türk Yurdu idaresinde satılmaktadır. Bu risaleyi okuduğunuzda bu soruların cevabını bulacaksınız" diyerek yanıtlamıştır[108]. Derginin burada hem okuyucuya kaynak göstermek hem de onları okumaya teşvik ettiği de görülmektedir. Daha da önemlisi Türklük ve Türkçülüğe bu kaynak ile dolaylı olarak atıfta bulunulmaktadır. Çünkü o dönemde doğrudan bir Türkçülük konusunda cevap vermek ve bu akıma teşvik edici yazı

[107] "Hicri Takvim ile Miladi Takvim Meselesi", *Şûra*, 1912, S.6, s.187-188.

[108] "Türkiye Devleti'nin İsmi Hakkında Soru-Cevap", *Şûra*, 1913, S.17, s.537.

kaleme almak sıkı bir sansür politikası uygulayan Çarlık Rusyasında ciddi sorunları beraberinde getirecekti.

Şûra; okuyucularını hazır bilgiye değil bilgiye ulaşacakları kaynakları tarif etmiş dergiye yazı gönderenleri okumaya teşvik ederek farklı bir metot uygulamıştır. Daha da önemlisi okuyucuların bizzat kaynaklara ulaşmalarını kendilerinin okuyarak araştırarak onların bir sonuca varmalarını istemiştir. Bu metodu derginin zaman zaman uyguladığını görmekteyiz. Kapak kısmının dördüncü sayfasında dünyanın çeşitli yerlerinde özellikle Türk Dünyası'na ait yayın yapan gazete ve dergiler tanıtılırdı. Tanıtılan dergi ve gazetelere dair nerede, ne zaman, kaç günde bir basılır, müdürü kimdir abone bedeli nedir gibi bilgiler verilirdi. Diğer yandan Şûra'nın okuyucularla ilgili yer verdiği sayfalar derginin genellikle iç kapak kısımları olan ikinci ve üçüncü sayfalarında "İdareye Mektuplar" başlığı altında yayınlanırdı. Şûra bu bölümlerde konu ne olursa olsun genelde "soru-cevap" başlığını vermekteydi.

Dergi ilk sayılarında da belirttiği gibi, imzalı ve mühürlü gönderilen mektuplar içinden yayınlanmaya değer olanları genelde konusu ne olursa olsun yayınlar. Dergi bazen imzasız ve mühürsüz gelen yazıları içeriği önemli olsa bile güvenmediğinden yayınlamazdı. Bunlardan rahatsızlık duyduğunu her fırsatta dile getirmekteydi. Bazen hakaret içeren yazılar gönderilmesi dergiyi huzursuz etmiştir.

Diğer yandan gönderilen mektuplar imzalı ve mühürlü olsa bile içeriğindeki bilgi ve veri eksiklerinden dolayı dergide yayınlanmamıştır. Bunlardan biri Nimetullah Hacı isimli bir kimsenin hakkındadır. Bunun için Rızaeddin Fahreddin eksik gördüğü kısımları bizzat kendisi maddeler halinde yazarak dergi vasıtasıyla isteyip yayınlayacağını beyan etmiştir. Bunlar; kişinin resmi, babalarının ismi, ne zaman ve nerede doğduğu, nerelerde hangi eğitimleri aldığı, nasıl zengin olduğu, annesi ve eşinin isimleri ile bunların kimlerin kızı olduğu, çocuklarının isimleri ile vefat edenlerin ölüm tarihleri istenmiş bunlar dergiye ulaştığında bu önemli zat hakkında dergide makale olarak yayınlanacağı beyan edilmiştir[109].

Şûra, yazdığı yazılara ilişkin nasıl bir metot izlediklerini okuyucularla paylaşmıştır. Özellikle meşhur kişilerin biyografilerini yazarken bir-iki kitaptan faydalanmadıklarını muhtelif tüm eserleri inceleyip karşıt tüm fikirlere de yer verdikten muhakeme ve tenkit süzgecinden geçirildikten sonra yayınladıklarını özellikle vurgulamıştır. Dahası kendilerinin yazdıkları yazılara dair gönderilecek ilmi olmak

[109] Rızaeddin Fahredin, "İltimas Mektupları", *Şûra*, 1912, S.23, s. 2

kaydıyla her türlü ekleme, tenkit ve tavsiye yazılarına yer vermekten mutluluk duyacaklarını bunun kendilerine katkı sağlayacağına inandıklarını ve bu tür yazılara yer vermenin de kendilerinin birinci vazifeleri olduğunu bildirmektedir. Buna karşın terbiye ve ahlaktan yoksun manasız, edepsiz yazılara şahsi meselelere Şûra'da yer olmadığını da okuyucuların dikkatine sunmuştur[110].

Dergide, yaklaşık sayılar itibariyle edebiyat alanında 1380, içtimaî konularda 953, tarih alanında 545, eğitim alanında 415, dilbilim alanında 307, felsefe alanında 146, doğa bilimleri alanında 146, basında 146, sanat alanında 62, ekonomi alanında 62, yayın alanında 39 olmak üzere makale yayınlamıştır.

4) Şûra Dergisi ve Terminolojisi

Şûra dergisi 1908 yılında yayın hayatına başladığında yayınlandığı İdil-Ural bölgesinde Tatarlar, Başkutlar, Çuvaşlar, Kreşinler, Votyaklar gibi Türk boylarının yaşadığı bir coğrafyadır. Ancak Şûra dergisnin kullandığı dil, umumi Türkçeye yakındır. Bu nedenle geniş kitlelere hitap, geniş kitlelerce bilinme, anlaşılma oranı yüksektir. Buna rağmen dil ile ilgili bir kısıtlama da söz konusu değildir. Dergideki en büyük kısıtlama bilimsel içeriği olmayan makaleler ve hakaretler barındıranlar ile dergi kapasitesinin üstünde yazı gelmiş olmasıdır. Bunun dışında hangi bölgeden, hangi Türkçeden yazı gelirse gelsin, konu sınırlaması da olmaksızın, tercüme, dönüştürme vb. müdahale olmaksızın yazılar dergide yayınlanmıştır. Bu haliyle nadiren de olsa derginin dili Türkçe lehçeleri ortak dilli bir dergi olmuştur.

Şûra dergisi, 15 günde bir çıkan ilmi, fenni, siyasi edebi bir dergidir. Dergide hukuk, hikâye, biyografi, şiir, eğitim, tarih, felsefe, din, iktisat ve içtimai vb. konularda da makaleler yayınlanmıştır. Dergide konu sınırlaması olmadığı gibi sabit bir terminoloji de bulunmuyordu. Belki derginin hukuk alanındaki yayınların taranıp hukukun hangi konularına ağırlık verildiği, hangi terminoloji kullanıldığı ayrı bir araştırmada ele alınabilirse de bu çalışmada derginin terminolojisi ile ilgili özel bir çaba sarf edilmemiştir. Sadece ulusal kimlik, bilinç ve tarih alanındaki konuları bu çalışmanın içinde değerlendirmeye çalıştık.

[110] Rızaeddin b. Fahreddin, "Şûra Mecmuasını Okuçulara", *Şûra*, 1909, S.2, s.3

5) Dönemin Gelişmeleri ve Olaylarının Yansıması

En ücra köşelerdeki gelişmelerden merkezdeki ve diğer ülkelerdeki gelişmelere kadar yer veren Şûra; en küçük ayrıntıları dahi göz ardı etmemektedir. Dergi felsefe, tarih, din, içtimaî, edebiyat, matbuat, sanat, maarif, gibi konularda tüm gelişme ve sorunlara yer verir. Bununla da kalmayan dergi tarım ve hayvancılık konusunda çiftçilere öğreticilik görevi de sürdürmektedir. Bunun yanı sıra diğer milletlerin durumu da ihmal edilmeyip dergide yerini alır.

Diğer yandan eğitim konusunda ise, Avrupa'nın eğitimde ilerlediği ve göz kamaştırıcı hale geldiği anlatılarak Türk ve İslam Dünyası'nın bu konuda geri kaldığı vurgulanır. Müslüman ahalinin eğitimde geri kalmasında ahalinin yeni usullere göre eğitim anlayışını benimsememesi, maddi imkânsızlık ve gelenekçilik gibi unsurlar yer almıştır. Bununla beraber Türkistan bölgesinde, Kazaklarda, Başkurtlarda, Mişerlerde, Tatarlarda, bundan on beş sene öncesine göre eğitimin çok daha iyi durumda olduğunu dile getirir. Çünkü ilerleyen zamanlarda yeni usullere göre mekteplerin açılması ve bu usullere göre kendini yetiştirmiş hocaların eğitime her geçen gün katkılarının artması dergiyi umutlandırır.

Eğitim konusunda yayınlanan makalelerde yapılan tespit ve kıyaslamalarda dikkat çekicidir. Türk dünyası ve Müslümanlar toplum olarak bilgisiz ve cahilliğe sürüklenirken Avrupa ilerlemektedir. Avrupa, mektepler ve medreseler açarak kendi öğretmenlerini, ediplerini, doktorlarını ve profesörlerini yetiştirmektedir. Türk Dünyası ve Müslümanlar ise bu asırda eski usullerde eğitimi devam ettirip cahilliği üzerlerinden atamayıp yüzlerce yıllardır faydasız ve zararlı gelenek ve adetleri sürdürmekte ısrar etmekteydiler[111].

Bu durum diğer bölge ve şehirlerde benzer durumda kendini göstermektedir. Üfürükçü sözde mollalardan halk çare ve şifa beklemekte olup genel itibariyle halk arasında hurafeler yaygındır. Mektepler nizamı olmayıp muallimlerin kalacağı yerler ve şartlarda hiç iç açıcı değil adeta harabe gibidirler. Öğrencilerin zihinlerini açacak onları dünya eğitim seviyesine ulaştıracak işler buralarda pek yoktur. Çocukların harita bilgileri olmadığı gibi öğretmenlerde bu durumdan bihaberdir. Buralarda bu öğrencilere verilen eğitim kâğıtlara yazdırılan Arapça dualardan öteye gitmemektedir[112].

---

[111] Abdulbahir Abdullayev, "Adetlerimiz ve Cehaletimiz", *Şûra,* 1914, S.6, s.178-181.

[112] Abdullah Bigi, "Yeni Örgeçnge Barganda", *Şûra,* 1914, S.4, s.111-112.

Çin bölgesinde Kaşgar Türklerinde durum daha vahimdir çünkü Kaşgar Türkleri son derece cahil idiler. O dönemde Kaşgar'da 4 milyon Müslüman var idi. Müslümanlar için yeni yazılmış kitaplar, gazeteler, makaleler ve matbaalar bulunmamaktadır. Din adamlarında dahi vatan, millet ve din kaygısı yoktur. Din adamları vakıflar sayesinde geçimlerini sürdürür imam ve hatiplik yapmaktan başka bir düşünceye sahip değildir. Mekteplerde Çince okutulmakta, Müslüman öğrenciler için milli ve dini konularda eğitim verecek tek bir öğretmen dahi yoktur. Zengin ve âlim kişilerde bu işin ehemmiyetini kavramayacak bir acziyet içindedirler. Zaten gerçek manada çok zengin insanlarda Müslümanlar arasında pek bulunmamaktadır[113].

Bu bölgelerde eğitim son derece geri olup bir tane dahi usul-i cedit metotlarına göre eğitim veren okul yoktur. Bu metotlarda kurulmak istenen okullar Çinliler tarafından her defasında engellenmiştir. İngilizler ve Ruslarda bulundukları bölgelerde Türklerin bu tür girişimlerine her fırsatta engel olmaya çalışmışlardır. Kaşgar'da Türkler ve Müslümanların açmak istedikleri usul-i cedit okulları için Kazan ve İstanbul'dan muallimler getirtilmiştir. Ancak başta Çinli memurlar olmak üzere Rus ve İngiliz Konsolosları buna engel olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın, Afganistan ve Hindistan'daki nüfuz mücadeleleri Müslümanlara ciddi sıkıntılar yaşatmaktadır. Her şeye rağmen Kaşgar bölgesindeki Türkler, tıpkı Rusya'daki gibi bir ihtilalin burada olması durumunda kendilerinin de bu tür okullar açabileceklerini çocuklarını okutabileceklerini ümit etmektedirler[114].

Bu beklenti ve ümitlere cevap verebilmek adına Nuşirvan Yavuşev adlı bir Türk aydını bizzat kendi bir mektep açar. Özellikle çocuklara yeni usulde eğitim vermeyi amaçlar gerekli kırtasiye malzemelerini de bizzat kendisi ücretsiz temin etmiş, kitapları olmadığı için yazdırıp okutturmuştur. Öğrenciler 1 aya kalmadan okumaya başlarlar. Fakat buna halk nazarında bir rağbet olmaz ve netice itibariyle 40-50 öğrenci ile başlanan eğitime velilerin çocukları eğitimden alması sonucu bu rakam 6-7 öğrenciye düşer. Lakin sonunda bu altı öğrenci gayet güzel okuma ve yazma öğrenmiş eğitim hayatlarını topluma örnek olacak şekilde tamamlamıştır. Nuşirvan Yavuşev, bu konuda Abdullah Bubî'nin hizmetlerinin özellikle takdire şayan olduğuna dikkat çeker[115].

---

[113] "Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları", *Şûra*, 1910, S. 24, s. 742-744

[114] Nuşirvan Yavuşev, "Şarkî Türkistan", *Şûra*, 1917, S.12, s.273

[115] Nuşirvan Yavuşev, "İlm Taratu", *Şûra*, 1915, S.9, s. 280-281.

Kuşkusuz ki eğitimle ilgili daha birçok sıkıntılar vardır. Müslüman mekteplerine verilmesi gereken paraların ödenmemesi gibi daha birçok sorun bulunmaktadır; ancak bunların hepsinden burada söz etmek mümkün değildir. Onca dış sorunlara rağmen içerde birlik olunması gerekirken bir de Müslüman ahalinin yeni usullere göre yapılan eğitime karşı çıkarak yarattığı sorun tarafımızca daha dikkat çekici bulunmuş, bu tür sorunlarla uğraşılmak zorunda kalınmıştır.

Şûra Dergisinin Konu ve Tür İncelemesi

Şûra dergisi konu tasnifine tabi tutulduğu zaman yayınlanan 6237 yazı içerisinden yaklaşık sayılar itibariyle **edebiyat** alanında 1834, içtimaî konularda 568, **tarih** alanında 1288, **eğitim** alanında 609, **felsefe** alanında 292, **bilim ve fen 212**, **sanat** alanında 35, Resim-Görseller 38, İktisat alanında 80, **matbuat 230, sağlık 117, hukuk 14, dini 684**, Fioloji 282, Etimoloji 34 olmak üzere pek çok yazı ve görsellere yer verilmiştir.

Şûra Dergisi Tür ve Konu Tasnifi

TARİH		**1288**
Dünya Tarihi	264	
Genel Türk Tarihi Hakkında Kaynaklar, Tarih Anlayışı ve Türkler Hakkında Görüşler	493	
Altınordu Tarihi	25	
Başkurt	40	
Kazak	14	

Bulgar	26	
Kazan Hanlığı	15	
Kasım Hanlığı	7	
Nogay	3	
Tatar	139	
Osmanlı (Türkiye)	29	
Uygur	76	
Özbek	32	
Türkistan	38	
Hive Tarihi	20	

Buhara	17	
Kırgız	7	
Kazak	27	
Çuvaşlar	16	
EDEBİYAT		**1834**
Türk Edebiyatı	497	
Dünya Edebiyatı	77	
Şiir	1003	
Hikâye	257	
İKTİSAT		**80**

SANAT		**35**
RESİM-GÖRSEL		**38**
FİOLOJİ		**282**
ETİMOLOJİ		**34**
MATBUAT ve BASIN		**230**
SAĞLIK		**117**
BİLİM ve FEN		**212**
İÇTİMAİ		**568**
HUKUK		**14**
DİNİ		**684**

EĞİTİM		**609**
FELSEFE		**292**
TOPLAM		**6237**

Şûra Dergisi Tür Tasnifi

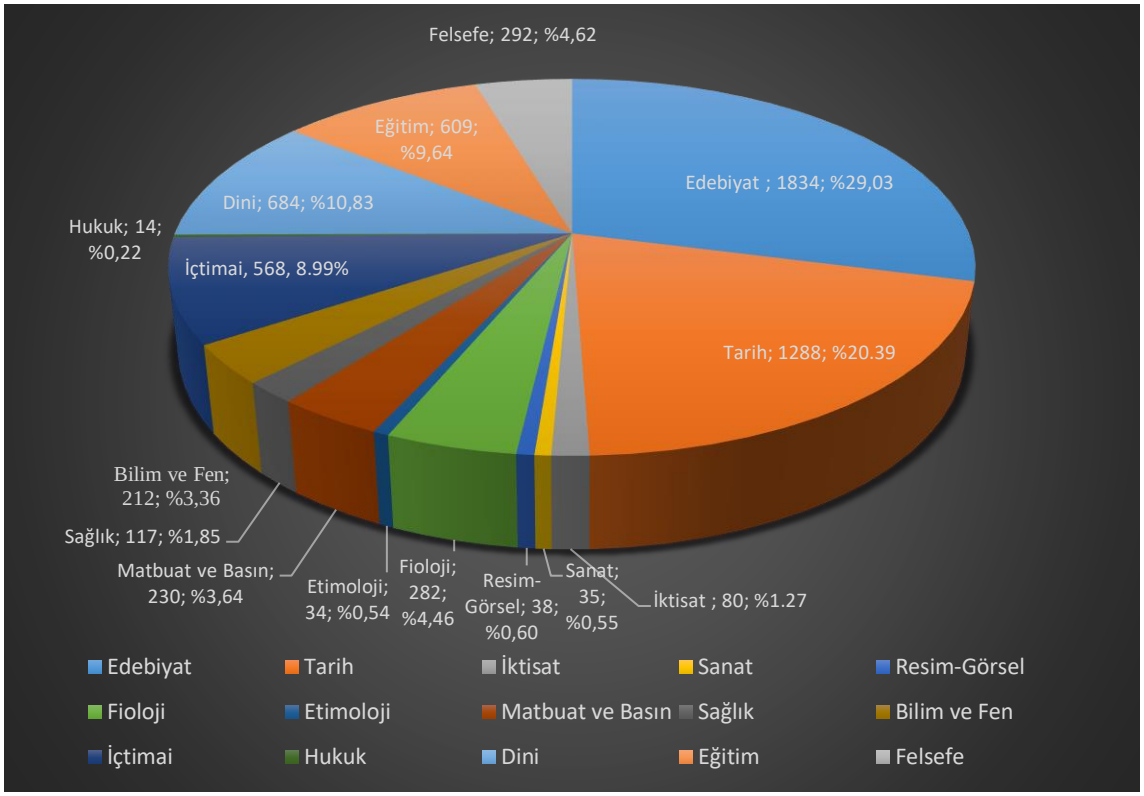

C) DERGİ REDAKTÖRÜ: RIZAEDDİN FAHRETTİN

1) Hayatı

Rusya'da yaşayan Türkler 'in bilhassa Tatarların, siyasi ve kültürel yönden kaydettikleri gelişmeler Osmanlı'yı geçti. Çünkü o sıralarda Osmanlı içte dışta karışlıklılar ile savaşlar yüzünden zor günler yaşıyordu. Trablusgarp, Balkanlar ve Birinci Dünya Savaşı Osmanlı için her açıdan gerileme ve kayıplarının yaşandığı yıllar oldu.

Rızaeddin Fahreddin, XX. yy. başından itibaren Kazan Türklerinin medeni gelişmeleri üzerinde en çok tesir eden, herkes tarafından sevilen ve sayılan bir şahsiyettir[116]. Rızaeddin Fahreddin hakkında Tatar olmasına rağmen Onu, Başkurt yazar, Başkurt âlimi ve dahası çeşitli tarihi fasiküller oluşturarak kökenin Başkurt neslinden geldiği şeklinde iddialar dahi ortaya atılmıştır. Bu iddiaların da temelinde Küçiçat köyü hakkında özellikle halkının Başkurt olduğuna dair resmi kayıtların bulunduğu tezi yatmaktadır. Küçiçat köyü halkının özünün Başkurt (Tipter) olduğuna dair ise bir başka belge 1919 yılında yayınlanmıştır[117]. Özellikle Tahir Kerimov, Yoldaş babanın Tipter olduğunu resmi kayıtlarda da 1855 yıllarında göç edip geldikleri Küçiçat köyü halkının Başkurt olduğunu bu nedenlerden dolayı Rızaeddin Fahreddin'in soyunun Başkurt olduğunu iddia etmiştir[118].

Lakin Rızaeddin'in bir Tatar köyü olan Kiçüçat'ta doğduğunu tarihi Tatar hatıratlarından ve bazı arşiv kaynaklarından öğrenebilmekteyiz Petersburg'daki el yazmaları ile arşiv kayıtlarında Tatar ve Başkurtlara ait 41 nesil şecere kayıtlarına rastlanılmıştır[119].

Tam Adı, Rızaeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin b. Süphankul b. Bikmuhammed b. Yoldaş eş-Şirdânî'dir. Ecdadı Kazan civarındaki Zûye'ye bağlı Şirdân köyündendir ve

---

[116] A. H. Yuzeyev, *Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckova Haroda (XIX-XX),* Kazan 2014, s. 310; M. Ahmetcanov, "Rıza Fahreddinov Şeceresi", *Kazan Utları,* S. 1, 1984, s. 164-168; Kurat, *Kazan Türkleri,* s.125

[117] M. İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Bine Fahreddinnen Nesil Şeceresi hem Nesili Hakkında", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan 2003, s.94-96

[118] Tahir Kerimov, "R. Fahreddinov Şeceresi", *Kazan Utları,* S. 4, 1994, s.144-145

[119] Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.94

buradan Bügülme'ye bağlı Kiçüçat (Yoldaş) köyüne yerleşmişlerdir[120]. Ancak onun ilk atası Tansar olup onun oğlu Karmış[121], Karmışın oğlu Bakşandı, Bakşandının oğlu Kaybula[122] (Habibullah), Kaybulanın oğlu Cangilde, Cangilde'nin oğlu Tümekey, ondan doğan İşkay[123], İşkay'dan doğan Yoldaş[124], Yoldaşın oğlu Bik Muhammed, Bik Muhammeddin oğlu Süphankul, Süphankul'un oğlu Seyfeddin, Seyfeddin'in oğlu Fahreddin, Fahreddin'in oğlu Rızaeddin'dir[125]. Fakat Tatar Tanae köyünde bulunan eski bir şecere bilgisinde Karmış'ın babası Nurış diye geçerken Karmış'ın oğlundan ise Tuktar diye bahsedilmektedir[126]. Rızaeddin Fahreddin kendisi Karmış'ı Kurmış diye aktarmıştır. Diğer yandan Kayum Nasıri'nin Rızaeddin Fahreddin hakkındaki şeceresi ise çok farklıdır. Buna göre Rızaeddin bilinen ilk atası Narış (bazen Nareş), olup onun oğlu Tuktar, Tuktarın oğlu Karmış, Karmış oğlu Zaid, Zaid oğlu Ömer, Ömer oğlu Seyfeddin, Seyfeddin oğlu Fahreddin, Fahreddin oğlu Şerefeddin, Şerefeddin oğlu Hayreddin şeklinde sıralanmaktadır[127]. Tüm bu şecerelerde Rızaeddin b. Fahreddin'in neslinin Başkurt değil tamamen Tatar soyundan geldiği ortaya konulmaktadır. Buna ilaveten

---

[120]M.X. Hesenov, *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* "R. Fahreddin Mirası ve Tatar Dünyası", Kazan 2003, s.17; Maraş, *Dinî Yenileşme,* s.89

[121] Karmış'ın 1580 yılında doğduğu ve İvan Groznıy zamanında yaşadığı bilinmektedir. Karmış'ın oğlu Murtaza 1640, Murtaza'nın oğlu Ubeydilla 1733'te doğdu. Ubeydilla'nın oğlu ise Safiulla idi. Onun oğlu Minnealim ise 1862 yılında doğdu. M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Hecili Hakkında", s.98

[122] Rızaeddin Fahreddin'in kendisinin kaleme aldığı biyografisinde Kaybulla'nın babasını Karmış olarak gösterir ve Karmış'tan öteye gitmemektedir. Bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, *Tercimem,* s.20

[123] Yoldaş'ın Babası İşkay, Elmet ilçesine 1556-1557 yıllarında değil daha sonraları geldiğine dair arşiv kayıtları mevcuttur. Daha sonraları Yoldaş, bugünkü Leninnorosk ilçesinde 1747 yılına kadar yaşadı ve 1747 yılında Küçiçat köyüne göç eyledi. İşkay, 1762 yılında 72 yaşına geldiğinde burada vefat etti. M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.96

[124] Yoldaş'ın ise Akkol, Bikmet, Moradın ve Muhammed isminde 4 oğlu olduğu bilinmektedir. Akkol'un Rahmankul, Muhammed'in ise Süphankul isimli oğulları vardır. Kaynaklarda 1795 yıllarında Süphakul'dan ise Başkurtların(Tipter diye de kayıtlarda geçiyor) 4. Komutanı diye bahsedilmektedir. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.94.

[125] Tataristan Milli Arşivi, Fond 131, Tasvir 1, Muhafaza Birimi 50,; M.İ, Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.95

[126] M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.99

[127] Burada Karmış'ın babası Tateştan ile iki oğlu Jangilde ve Zaid ile Karmış köyüne geldiğini bildirir. M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.100-101

Rızaeddin kendisi ve çocukları Zeynep ve Esma dahi Tatarca öğrenip Tatarca konuşup ölene dek Tatarca yazdılar.

Rızaeddin Fahreddin Tataristan'ın Bügülme vilayetine bağlı bugünkü Elmet rayonuna bağlı Yoldaş[128] köyünde 31 Aralık[129] 1858 yılında Molla ailesinin 5. çocuğu olarak doğdu[130]. Annesi Sarman kazasına bağlı eski İştirek köyünün mollası Remkul b.

---

[128] Bu köyün ismi daha sonra Kiçü nehri boyunda olmasından dolayı bugün Kiçüçat olarak adlandırılmıştır. Rızaeddin Fahreddin kendisinin kaleme aldığı biyografisinde Kiçüçat köyünün ismini vermektedir. Konu hakkında bkz. Rıazaeddin b. Fahreddin, Tercimem, s.2-28; M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.16; M. H. Hasanov, "R. Rızaeddin Tatar Dünyası", s.17

[129] Tataristan Milli Arşivinde Rızaeddin Fahreddin'in Fatih Kerimi'ye hediye etmek amacıyla 27 Eylül 1905/27 Recep 1323 tarihinde kaleme aldığı bir biyografi yeralmaktadır. Biyografiyi, bizzat kendi el yazısıyla "Biraderim Muhammed Fatih Efendi!" başlığı ile kendisine verebileceği en güzel hediye olarak düşündüğü ve "can dostundan seni seven Rızaeddin b. Fahreddin" imzasıyla kaleme aldı. Bkz. Ek-6-7 Tataristan İlimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat Sanat Enstitüsü Arşivinde bulunan Rızaeddin Farhreddin'in kızları Zeynep ve Esma tarafından derlenen hatıratlarda doğum tarihi 31 Aralık 1858 Çarşamba günü sabah tan vakti olarak yazılıdır. İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme(1850-1917),* (s.89,) ve Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddin Oğlu,* İstanbul, 1958, s. 9 adlı eserlerinde Rızaeddin Fahreddin'in doğum ayını Ocak ayı olarak belirtmektedir. A.H. Yuzeyev ise *Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckovo Haroda (XIX-XX),* adlı eserinde 17 Ocak 1859 olarak verirken Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Alim Rızaeddin Bin Fahreddin* adlı eserinde bu tarihi 12 Ocak 1859 Çarşamba günü olarak vermektedir. Rızaeddin Fahreddin kendi biyografisinde doğum tarihini bir yandan 31 Aralık 1858 Çarşamba günü yazarken diğer yandan 7 Cemaziyel Ahir 1275 olarak verir. Bu tarih miladiye çevrildiğinde 12 Ocak 1859'a denk gelmektedir. Bu 12 veya 13 günlük fark Rumi Takvim ile Miladi Takvim kullanımından kaynaklanmaktadır.

[130] Rızaeddin Fahreddin ile ilgili olarak Tataristan Milli Arşivinde bir nüfus kütüğü vardır. Fond 7, Tasvirleme 11, Muhafaza Birimi 17. Ancak bu Rızaeddin Fahreddin'nin kendi biyografisini kaleme aldığında doğumundan beş gün sonra kaydedildiği nüfus defterini (Metrikasını) 4. Nîvâr, 3. Nomira doğumum kaydedilmiştir şeklinde aktarmaktadır. Bkz.İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketi'nin Öncülerinden Rızaeddin Fahredin,* İstanbul-2000, s.22; A.H. Yuzeyev, *Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckovo Haroda (XIX-XX),* s. 310; Rızaeddin Fahredin'in diğer kardeşleri ise şunlardır: 1) Minhaceddin (1943-1933) Memet köyünde ölüm tarihi olan 1933'e kadar imamlık yapmıştır. 2) Ma'sume (1845-1932) Gılman Ahund Kerimi'nin eşi Fatih Kerimi'nin annesidir. 3) Mevdude (1851-1912) Şuger köyünde yaşamıştır. 4) Keşafeddin (1853-1894) buda Memet köyünde imamlık yapmıştır. 5) Ziyaeddin (1861-1907) Küçiçat köyünde yaşamıştır. 6) Mahire (1878-1915) Bigeş'te yaşamıştır. 7) Salih (1885-1973) Mezarı Kazan'da bulunmaktadır. Salih ve Mahire Rızaeddin Fahreddin'in üvey annesi Mahicihan'dandır. Rızaeddin Fahreddin, *Fenni Biyografik Cıyuntık,* Hazırlayanlar: Raif Merdanov, Ramil Minullin, Süleyman Rahimov, Kazan, 1999, s.41

Maksud'un kızı Mahbube Hanım (1821-1873) dır[131]. Ancak Rızaeddin Fahreddin'in ailesi kaynaklarda Mişer köyü diye geçen Şırdan köyünde yaşamakta idi. Ailesi işte bu köyden daha sonra Kiçüçat(Yoldaş) köyüne göç eylemişti. Bu göç edenler içinde Rızaeddin Fahreddin'in dedeleri Muhammedin de olması hasebiyle bu Kiçüçat köyü bugün Muhammed köyü diye anılmaktadır[132].

Ailesinin iyi bir durumu olmadığından kardeşleri ile beraber annesinin yanında çayır ve biçme işlerine giderdi. Babası molla olduğundan kendisine verilen fitre, zekât ve sadaka gibi yardımlar ile yazın tarla ve kır işlerinden elde ettikleri gelirler ile aile geçimini sürdürmekteydi[133]. Sütten ne zaman kesildiği ve ne zaman yürümeye başladığı tam olarak bilinmeyen Rızaeddin' in çocukluğuna dair çok az hatırladığı iki şey dedesi Seyfeddin Hazret' in siması ile çayır ve biçme işlerine giderken köy dışındaki kaybolması ve bazı kişiler tarafından bulunmasıdır[134].

2) Eğitimi

Rızaeddin 5-6 yaşlarına geldiğinde annesi Mahbube Hanım tarafından okumaya öğretilmeye başlandı. Annesinden eğitim alması annesinin sabırlı, şefkatli ve akıllı huylarının ilerde onun karakteri ve kişiliğine yansımasını sağladı. 1865 yılında Tüben Şelçili medresesine gidip gelmeye başladı. O sıralarda annelerinden eğitim alan çocukların eksik ve yanlış bilgiler öğrendiğini fark etmiştir. Bu durumu Şûra dergisinde yazı işleri müdürlüğü yaparken bir makalede dile getirmiştir. Ailelerinde eğitim alan çocuklar Elifba yani kurana giriş derslerindeki harfler neredeyse tamamen yanlış telaffuz etmekte idiler. Rızaeddin bu yanlışların medreselerde yeterince düzeltilemediğine ve medreselerde de ilim öğrenmenin az seviyede olduğunu eğiticilerin öğrencilerle yeterince ilgilenmek için zaman ayırmadıklarından yakınmaktadır[135].

---

[131] Ananesi ise Ferhucemal bnt. İsmetullah olup Tüben Şilçeli köyündendir. İsmetullah'ın babası ise Taysugan köyünden meşhur Abdurrahman hazret Toy Muhammed oğludur. Babannesi Abduurahman isimli köyden Abdülmennan Ablay kızı Hatice olup, büyük dedesi Seyfeddin'in annesi Şeker köyünden Karakay kızı Sahibe'dir. Rızaeddin b. Fahreddin, *Tercimem,* s.28

[132] M.İ. Ahmetjanov, "Rızaeddin Nesili Hakkında", s.95

[133] Türkoğlu, *Rızaeddin Fahredin,* s.23; Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin*, s.24

[134] Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin*, s.24

[135] Rızaeddin Fahreddin kendisinin bu medreselerde bulunmadığını iyi eğitim vermeyen bu medreseleri bizzat görmediğini ancak oralara giden pek çok meslektaşları ve arkadaşlarından bunları işittiğini söyler.

Rızaeddin1867 yılına gelindiğinde Çistay medresesinde Fatih Kerimî'nin babası olan eniştesi Gılman Kerimi ile birlikte medrese eğitimine başladı. Daha sonra köyünden uzak olan bu medreseye kendini götürecek kimse olmadığından bu medreseye devam edemedi ve bitiremedi. Bu hayatı boyunca içinde bir uhde olarak kalmıştır. Çünkü Çistay medresesini bitirenlerin Rus mekteplerine gitme imkânı vardı. Bu nedenle de Rus okullarına devam edemedi. Bu sebepten dolayı iyi bir Rusça öğrenemediği için bütün çocuklarını Rus mekteplerinde okuttu[136]. Rızaeddin, 1869 yılının sonbaharında Şilçeli (Çırşılı) medresesine gitti. 14 yaşına geldiğinde 25 Ağustos 1873 Çarşamba günü çok sevdiği 52 yaşında olan ilk öğretmeni annesini kaybetti. Medreselerdeki derslerinin yansıra kendi gayreti ile Arapça ve Farsça öğrendi. Daha iyi eğitim almak için Astrahan'a gitmek istedi ancak Astrahan'a gitmesine hocası Abdüllfettah[137], Buhara'ya gitmesine ise babası müsaade etmedi. Diğer yandan Hicaz ve İstanbul'a gitmesine ise de maddi imkânlar el vermedi ve o nedenle Şilçeli medresesinde eğitimini sürdürdü. 1879 yılında tifüse yakalandığı için 1880 yılında ki askerlik hizmetinden muaf oldu. 1884 yılında ise Tercüman[138] gazetesine abone oldu. Tercüman gazetesi sayesinde yeni usulde eğitim metotlarını öğrendi. Bundan sonraki yaşamında Rusya Müslümanları ve Türkleri arasında

---

Köylerde kızlar için mektep bulunmamasına çok üzülen Rızaeddin Fahreddin, kızların ancak mahalle imamının eşi veya yetişkin kızlarından yarım yamalak eğitim alabildiklerine dikkat çekmektedir. Öğrenciler buralarda 7 yıl eğitimi tamamladıktan sonra ancak büyük medreselere gitmekteydiler. Rızaeddin Fahreddin (dergide ismi yazmasa da onun yazdığı biliniyor), "Uyganu ve Yanalık Tarihi", *Şûra,* 1913, S.14, s. 36-38.

[136] Rızaeddin Fahreddin genç yaştan itibaren kendi gayret ve çabaları ile Rusça öğrenmek istemiş bu yolda boş zamanlarını Rus edebiyatından eserler okuyarak geçirmiştir. Dini olarak yazılan kitapları da toparlayıp onların kopyalarını yazarak kütüphaneye vermiştir. A. H. Yuzeyev, *Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckova Haroda (XIX-XX),* s. 311; Türkoğlu, *Rızaeddin Fahreddin,* s.26

[137] Abdülfettah'ın kızı Zeynep Hanım Rızaeddin Fahreddin'nin ilk hocalarından olup aynı zamanda Ahmet Temirin annesidir. Ahmet Temir, Rıazaeedin Fahreddin'in Bügülme'ye geldiğinde ya da Bügülme'den geçerken kendilerinde misafir olarak kaldığından bahsetmektedir. Bu konu hakkında bkz. Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye (Rusya-Almaya-Türkiye Üçgeninde Memleket sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi),* Ankara, 2011, s.15-17

[138] Tercüman gazetesi, Kırım Bahçesaray'da İsmail Gaspıralı tarafından Türk yayın hayatına sokulmuştur. Rusya'da yayınlanan ilk Türk Gazetesidir. Kahire'den Kaşgar'a, Kazan'dan Hindistan'a kadar okunuyordu. Osmanlı Devletinde de takip ediliyordu. Türk basın hayatında en çok okunan ve dağıtılan gazetedir. Gazetenin ilk gayesi "Ortak bir Türk edebi dili'nin gerçekleşmesi idi. Bkz.; Devlet, Rusya Türkleri, s.18-19

yeni eğitim metotlarının[139] yayılması ve yerleşmesi konusunda hayatının son nefesine kadar çaba gösterdi[140]. Çünkü Rızaeddin 7 yaşında okumaya başladığı medreselerde 23 yaşına geldiğinde hala elinin doğru dürüst kalem tutamadığını doğru bir imla ile yazamadığından dert yanmaktadır. Bunun acısını hala çektiğini belirtir. Resm-i hat ve hüsn-i hat'ın ne olduğunu 23 yaşına kadar bilmediği gibi isimlerini dahi duymamıştır. Medrese tahsili boyunca matematik dersi görmeyen Rızaeddin Arapça ve Rusça rakamları kendi gayretleri ile yazmayı başarmıştır. Orenburg müftülüğünde müezzinler arasında yapılan sınavlarda namaz dualarını doğru şekilde pek okunamazdı. (kunut ve cenaze duaları örneği) Bunun da birinci sebebi bu öğrencilerin temelde kadınlardan

---

[139] Genel bir tanımlama ile Ceditçilik hareketi, Rusya'da sakin Müslümanların XIX. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönemdeki eğitimde, dinde ve milli şuurda yaşanan uyanış, ceditçilik(yenilikcilik) hareketi olarak tanınmıştır. Ceditcilik ismi, hem kendi taraftarları, hem de onların görüşlerine karşı çıkan gurup tarafından kullanılmış bir tabirdir. Ceditciler ise, karşılarında oluşan gurubu kadimci veya kara gürûhlar olarak adlandırmışlardır.

Kırım'da 1880'lerin başında İsmail Gaspıralı ile başlayan daha sonra Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere sirayet eden ve kavram olarak Usûl-i cedit dediğimiz yenileşme hareketi, Kazan bölgesinde olgunlaşma evresini yaşamıştır. Her ne kadar Usûl-i cedit kavramın kullanımı İsmail Gaspıralı'ya dayandırıldıysa da, esasen Kazan bölgesinde daha önceleri 1807'lerde Abdünnasîr Kursâvi ile 1835'lerde Şehâbeddin Mercanî tarafından kullanılmıştır. Diğer yandan ıslahatçılık burada diğer bölgelerde olduğu gibi geriye dönük olmayıp ileriye dönük bir yönde seyrini izlemiştir.

Türk-Tatar ceditçilik anlayışı başlangıçta Kur'ân ve sünnete dönmenin gerekliliğini savunmaktadır. 1885'lerden 1895'lere kadar geçen dönemde Usul-i Cedit'te Tatar milliyetinin esasları olan millî edebiyat, millî müzik, millî sanat hatta millî fikirleri telkin etmedi. Ancak birbirine karışan kıssa, ibadet, ahlak, kıraat, tarih kitaplarını birbirinden ayırıp, bir dereceye kadar sistematik hale getirdi. Bu bağlamda Ceditçiler Batı'daki gelişmeleri biraz takip ettiklerinden oradaki gelişme ve ilerlemelere karşın, bulundukları bölgelerdeki gerilikten rahatsız olmuşlar ve bu durumu değiştirmek ilerleme kaydetmek için ciddi bir çaba içine girmişlerdir. Akçura'ya göre, Usûl-i Cedit"in gerçek anlamı Batı ilmini, eğitim usulünü ve yaşayış tarzını benimsemek, kısacası Batılılaşmaktı. Nitekim İsmail Gaspıralı, özellikle Rusya Türkleri'nin millî kimliğini muhafaza etmek şartıyla Batılılaşması taraftarı olmuş, gayretlerini bu noktada yoğunlaştırmıştır. Konu hakkında bkz: Yusuf Akçura, Türk Yılı 1928, İstanbul, 2009 s. 342; Maraş, *Dinî Yenileşme,* s.36; Alper Alp, *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı,* Ankara, 2011, s.43; Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahatçılık ve Ceditçilik*, İstanbul, 2021, s.167-168

[140] Rızaeddin Fahreddin, o zamana kadar Kazan ve çevresinde 100 köyde bir mektep olmadığını dile getirmektedir. Rızaeeddin Fahreddin ve pek çok ceditçi aydının gayretleri ve ancak usul-ı cedid eğilimi sayesinde buralara kadar eğitim götürülmüştür. Derviş, (Bu Rızaeddin b. Fahredin'in dergideki lakabıdır), "Özümüze Ait", *Şûra,* 1908, S.4, s.107-110

aldıkları yanlış ve eksik eğitimden kaynaklanırdı. İkinci sebeb ise Kazan'da yüzyıldan beri basılan Şerait'ül- İmân isimli risalede yanlış basılan dualardandır. Rızaeddin bu risaledeki yanlışları bizzat kaleme alarak düzeltip bastırmıştır ancak medreseler bunu itibara alıp okutup okutmadıklarını bilmemektedir[141].

Rızaeddin 1885 yılına gelindiğinde Minzile ilçesi Çıbıtlı köyünden Ahund Abdünnasır Tuhfetullahoğlu'nun kızı Nurcemal Hanım ile evlendi. Bu evliliğinden dördü erkek ikisi kız altı çocuğu oldu. 1936 yılında vefatına kadar Nurcemal Hanımla mutlu bir evlilik sürdü[142].

Kazan'a ilk seyahatini 1886 yılında Şihabettin Mercâni'yi görmek için gitti ancak onunla ayaküstü kısa bir görüşme yapabildi daha sonra başka bir görüşme de gerçekleştiremedi. Zaten Rızaeddin medrese de öğrencilik yıllarında Şihabeddin Mercâni'nin etkisinde onun fikirlerini benimsemiş ve o doğrultuda ilim hayatına yön vermişti[143]. Rızaeddin Fahreddin, Şihabettin Mercâniye olan hayranlığını daha sonra Şûra dergisinde "Mercanî" isimli Şihabettin Mercâni'nin hayatına dair basılan bir biyografi kitabını tanıttığında kendisini gösterir. Mercanî hakkında övücü sözlerle onun büyük ve önemli bir İslam âlimi olduğuna vurgu yaparak bu kitabın özellikle gençler tarafından okunmasını ister. "Kitabı okumak itikat bakımından Amerika'yı keşfetmez ama İslam dünyası için Amerika'yı keşfetmekten de faydalı" diyerek bu kitabı okumanın önemine dikkat çeker[144]. Rızaeddin ayrıca bizzat kendisi de Mercâni hakkında Şûra dergisinde bir biyografi çalışmasını da kaleme alır ve makale olarak yayınlar[145].

---

[141] Rızaeddin Fahreddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi", *Şûra,* 1913, S.16, s.494-496

[142] Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin,* s.25-27; Türkoğlu, *Rızaeddin Fahreddin,* s.43-46

[143] A. A. Arslanov, *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zama*n, "R. Fahredinov İcatında Doğu Kaynakları", Kazan-2003, s.112

[144] Rızaeddin Fahreddin " Mercâni", *Şûra,* 1915, S.9, s.283-285

[145] Büyük bir din âlimi, tarihçi, meşhur Tatar maarifçisi, felsefeci, eğitimci ve doğu bilimci olan Şehabeddin Mercâni, 15 Ocak 1818 yılında Kazan yakınlarında Yabınçı köyünde dünyaya geldi. Burada ilk eğitim hayatını tamamladıktan sonra 1838 yılında Buhara'ya gitti burada yaklaşık 11 yıl kadar eğitim aldıktan sonra 1848 yılında buradan ayrıldı. 1849 yılına gelindiğinde Kazanda I. Mahalle Camii'nde imamlık yapmaya ve medreselerde dersler vermeye başladı. Daha sonraları başta Bulgar harabeleri olmak üzere Han Kirman, Han Ordası gibi şehirlerde seyahat etti. 1880 yılında hacca gitmek için yola çıktığında bir müddet İstanbul'da kaldı. Gördüğü bu yerlerle ilgili Rıhlet'ül- Mercâni isimli eseri 1897 yılında Kazan'da neşredildi. Mercâni bu seyahatinde Şeyh'ül-İslâm Hasan b. Osman Fehmi, Nakib'ül- Eşraf Süleyman el-Bağdadî, Seyid Fazıl b. Ulvi'ül- Harezmî, Şerif Avn b. Muhammed b. Avn'ül- Mekkî, Ahundcan el-

Mercâni dilediği görüşmeyi yapamayan Rızaeddin Fahreddin'in yazdığı "Kitabü'l- İtibar" Mercâni'nin övgüsünü almayı başardı. Bu kitap her ne kadar medrese öğrencileri için yazıldığı iddia edilse de o dönemin dinî ve içtimai meselelerine tenkit ve öneriler sunuyordu. Bu eserinde İslam dünyasının geri kalmışlığın nedenlerini sıralayarak bu durumu eleştirir. İslam'ın ilmi ön planda tutmasına rağmen Müslümanların ilmi göz ardı ettiklerini söyler. Kızlara eğitim verilmemesine özellikle vurgu yapar. Kızların eğitimi konusunda hassasiyetini dile getiren Şûra dergisinde bir makale kaleme alır. İsmini vermediği bu makalesinde; *"Bir ailenin iki gözü vardır bunlardan biri erkek diğeri kız evlattır. Aile iki gözünün de iyi görmesini istiyorsa hem kız hem de erkek evlatlarının dini ve dünyevi iyi eğitim almalarını sağlamalıdır. Kız evlatlar iyi eğitilirse aile içinde çocukların eğitiminden aile ekonomisine varıncaya kadar katkı sağlar buda toplumun gelişmesi demektir. Kızları iyi eğitim almayan toplumların yok olmaya mahkûm olduklarını belirtir"*[146]. Diğer yandan Tatar imamlarının hiçbir iş yapmadan cemaatin eline bakmasını eleştirir. Özellikle ticarete vurgu yaparak, İdil-Ural Tatarları arasında ticaretin yaygınlaşarak büyük şirketler kurulması yoluyla Müslümanların zenginleşmesi

---

Buharî, Rahmetullah b. Halil er-Rahman'ül- Dehlevî, Şeyh Mahzar'ül- Medenî, Münif Paşa, Cevdet Paşa ve diğerleri ile tanışıp sohbet etme imkânlarını buldu. Öğrencileri ve Rızaeddin Fahreddin, Mercâni'nin son derce kuvvetli bir hafızaya sahip olduğundan bahsederler. Rızaeddin Fahreddin onun bu kadar büyük bir âlim olmasının esas sırrını sabır olarak gösterir. Rızaeddin Fahreddin, "Mercâni", *Şûra*, 1914, S.8, s.225-228; İyi bir Arapça ve Farsçaya sahip olan Mercâni, işlediği derslerin sonunda Arapça ve Farsça şiir okur idi. Rızaeddin Fahreddin, "Mercâni", *Şûra*, 1914, S.9, s. 257-259; Mercâni, 28 Nisan 1889 Pazar günü vefat etmiş ertesi günü ise Kazan şehrinde defnedilmiştir. Rızaeddin Fahreddin, "Mercâni", *Şûra*, 1914, S.9, s. 289-291; Şehabeddin Mercâninin Orenburg Müftülüğündeki kayıtlarda 7 Şubat 1850 tarihinde Kazan şehrinin eski Ulu Taş Mescidinde imam olduğu kayıtlıdır. Müftülükte 30. Numarada bulunan bu defterde müftü Abdülvahid Efendi kendi yazısıyla da "İmam-ı cami ve hatip ve reis-i müderris müftü" diye kayda geçirmiştir. Burada ayrıca Buhara'da 11 yıl eğitim gördüğü de kayırlara düşülmüştür. Bu kayıtta babası molla Bahaddin dedesi ise Molla Sübhan olduğu yazılıdır. Mercâni'nin hac yolculuğu, bu yolculuk esnasında uğradığı yer ile görüştüğü kimseler, hatırat ve mektupları gibi ona ait pek çok veriler yayınlanmıştır. Rızaeddin Fahreddin, "Mercâni", *Şûra*, 1915, S.1, s. 1-3. Şehabettin Mercâni'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Alkan, Ankara 2008; Rızâeddin b. Fahreddin, *Rihletü'l-Mercânî*, Kazan, 1897; Maraş, Dinî Yenileşme, s.73-78; Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahatçılık ve Ceditçilik,* İstanbul, 2021, s. 78-90

[146] Rızaeeddin bu makalede kendi adını vermemiş yazı idareden çıkmış gibi gösterilmiştir. Ancak idareden çıkan yazılar bilindiği üzere genelde Rızaeddin Fahreddin tarafından kaleme alınıyordu. Dahası Cemalettin Afganî'nin kızlarını Londra'da okutması onun örnek aldığı bir durumdu. R. Fahreddin, "Kızlar Terbiyesi" *Şûra*, 1909, S.11, s. 345-346

gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu yolla zenginleşen Müslümanları ise ayet ve hadislerle ikna etmek yoluyla kitap basımına sevk etmekteydi. Dinin selamet bulmasının zenginlik sayesinde, zenginliğin elde edilmesinin ise ilim ve marifet yoluyla olacağına inanmaktadır[147].

1887 yılında Ufa'ya gidip Orenburg Müftülüğündeki imtihanlara katılarak imamlık ve kadılık yapmak için gerekli olan belgeyi aldı. Rızaeddin yapılan sınavlarda kendisine sorulan soruları tamamen tatmin edici bir şekilde cevaplar hatta birçok konuda gereğinden fazla cevap verir. O dönemde kadılık yapmak içinde dini konularda iyi bilgili olmak gerekmekteydi. Rızaeddin bu belge ile beraber 2 yıl boyunca medrese de çalıştı[148]. 1888 yılında Mercâni 'den sonra düşünce hayatında etki bırakacak ikinci kişi olan kendi tabiri ile "Fransa'da Sorbonne'de okuyan ve kızlarını dahi Londra'da okutan İslam dünyasında büyük inkılaplar gerçekleştiren büyük fikir insanı" büyük âlim Cemaleddin Afgani[149] ile tanıştı. Dinî ve İctimaî konularda Mercâni ve Efganî'den çok

---

[147] Rızaeddin Fahreddin, *Kitab'ül-İtibar*, Kazan, 1887, s.12-30; Ayrıca dini ve milli mektep ayrımına da karşı çıkan Rızaeedin, pekâlâ dini mekteplerde dünyevi ilimlerin, dünyevî mekteplerde de dini ilimlerin bir arada okutabileceğini savunur. Dini mektep diye bir tabirin Ruslar tarafından ortaya çıkarıldığını belirtir. Medrese tahsili boyunca matematik dersi görmediğinden olsa gerek ki tam bir ceditçi ruhuyla hareket ederek; dini mekteplerde özellikle şu dört dersin oktulmasını hayatı boyunca savunmuştur. Bunlar: Tarih, coğrafya, matematik ve edebiyat dersleridir. İslam medreselerinin ıslahı konusunda bu dört dersin okutulması ve bu konuda iyi âlimler ile iyi ders kitaplarının medreselerde bulunması gerektiğini savunarak en az bir tane Avrupa dillerinden birisinin öğretilmesi gerektiğine inanmıştır. Rızaeddin Fahreddin, "İslam Medreselerinin Islahı" *Şûra*, 1913, S.24, s.661; Rızaeddin Fahreddin, "Dini ve Milli Mekteplerimiz Hakkında" *Şûra*, 1913, S.24, s. 737-740- *Şûra*, 1914, S.2, s.37-40

[148] H.K: Garimov, "Diyatelnoct R. FAhreddinova B Sostave Orenburskava Duhovnoga Sabraniya (1891-1906), N.K. Garipov, *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman*, Kazan, 2003, s. 290; Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin" *Şûra*, 1917, S.14, s. 313-316; F.F. İslamov, *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman*, "Rızaeddin Fahreddinov-Meşhur Marifetçe, Pedagog", Kazan 2003, s.188

[149] Cemaleddin Afgani, 1839 senesinde Afganistan'ın Esedâbâd şehrinde bazı müverrihler göre ise Kabil yakınında Kanar isimli bir köyde dünyaya geldi. Afgani'nin babası Safder isminde tefsir âlimi Seyid Ali Tirmizi neslinden yani Hüseyin b. Ali zürriyetindendir. Cemalettin Afganî daha bebek yaşta iken babası Safder'in bütün mülkü Afgan Hanı Dost Muhammed tarafından müsadere edildikten sonra ailecek Kabil'e sürülerek gözaltında tutuldular. Afganî ilerleyen dönemlerde kendisini tamamen okumaya verdi. Pek çok ünlü âlimlerden eğitim aldı onlarla tanışıp görüştü. İyi derece de Arapça öğrenerek Arap dili ve gramerine hâkim oldu. Tarih, felsefe, mantık, riyaset ve tasavvuf konularında da kendini geliştirdi.

Cemaleddin Afgani'nin nereli olduğu konusu biraz tartışmalıdır. Afganistanlı olduğu konusunda talebesi olan Muhammed Abduh sağlam bilgi aktarır. Ancak Afgani ile araları bozuk olan Şeyh Ebu el- Hadi onun İranlı olduğu iddiasını ortaya attı. Bu bilgiye benzer bilgiyi İran âlimlerinden Muhhamed Hasan Han da

aktardı. Ancak Afganlı olduğu sağlam kaynaklarla açıktır. Bunu öğrencilerinden Edip Bey İshak, Selim Efendi, Şeyh İbrahim Yazıcı ortaya koydular. Ahmet Ağyev ise Afgani ile mülakat yaptığını kendisinin bizzat "Meraga" da (Türk şeri) doğduğunu ailesinin işler bozulunca Hemedan'a göç etmek zorunda kaldığını ve Afganî'nin Türkçe konuştuğunu aktarmıştır.

Cemalettin, Hindistan'a gitmiş orada 2 yıl kalarak bazı Avrupa dillerini öğrenmiştir. Daha sonra Hicaz'a oradan Mekke'ye giderek 1857 yılında hac ibadetini gerçekleştirdi. Sonra Afganistan'a dönerek devlet hizmetine girdi ve Dost Muhammed Han'ın veziri oldu. O vefat ettikten sonra yerine geçen Muhammed Azam Han'ın veziri oldu. Ancak Muhammed Azam Han genç ve tecrübesiz oluşu veziri Cemalettin yerine fitne ve entrika gurubu ağzı ile hareket ettiğinden iyi yönetim sergileyemedi halk isyan etti ve isyanı bastıramayınca İran'a kaçtı. Cemalettin de Hindistan'a gitmek zorunda kaldı. Oradan İstanbul'a geldi Marif Meclisi üyeliğine kabul edildi ancak yaptığı sohbetler sonucunda itikadı bozuk denilerek Şeyhülislam Hasan Fehmi tarafından istenmeyen adam ilan edildi cami ve medreselerde görev yapması yasaklandı. İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı 1871 yılında Mısır'a gitti orada Riyaz Paşa ile dostluk kurdu. Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemalettin" *Şûra***,** 1917, S.14, s. 313-316; Burada kendisini 100 Rus sum ile maaşa bağlanarak dersler vermesi istendi. En önemli öğrencilerinden biri de Muhammed Abduh idi. Mısırda da İstanbul'dakine benzer suçlamalara maruz kalan şeyh Cemalettin İngiltere hükümetinin telkini ile Mısır valisi Tevfik Paşa tarafından 1879 yılında Mısırdan sürgün edildi. Sonrasında tekrar Hindistan'a Haydarabad'a gitti. Şeyh Cemalettin İngilizlerin Hindistan ve Afganistan'daki politikalarını eleştirerek bu bölgelerde İngiliz hâkimiyetinin Müslümanlar açısından ne denli zararlı olduğunu anlatıyordu. O'nun fikirleri Mısırlı gençler arasında itibar görmüş "Genç Mısırlılar" isminde bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet üyeleri İngilizlere karşı "Mısır, Mısırlılar içindir" sloganlarıyla Urâbî Paşa isyanını çıkardılar. İngilizler bu isyanı güçlükle bastırabildiler. Bu arada İngilizler isyandan sorumlu tuttukları Şeyh Cemalettin'i yakalattırarak Mısır'dan Kalküta'ya getirilip gözetim altına alınmasını sağladılar. İsyandan sonra serbest kalan Cemalettin önce Hindistan'a sonrasında Londra'ya orada biraz kaldıktan sonra Paris'e gitti. Orada Mısır isyanlarına katılıp kendisi gibi sürgün edilen öğrenci Muhammed Abduh ile görüştü. Burada el-ʿUrvetü'l-vüska isimli arapça bir gazete neşretti. Bunun müdürü bizzat kendisi muharriri ise Muhammed Abduh idi ve ilk sayısı 1884 yılının 13 Martında çıktı. Burada Müslümanlar için sanat, ticaret gibi konuların zaruri olduğunu vurguladı. Sömürgeye karşı çıkan Müslümanlara vatan sevgisi aşılayan bu gazeteyi İngilizler kendileri için zararlı bulduklarından yaptıkları baskı sonucu gazetenin yayın hayatına18. sayısında (Ekim 1884) son verdirdiler. Bu gazete Rusya'da Mısır'da ve Trablusgarb'da okunmaya başlamış ve ses getirmişti. Fransızca öğrenmesi hasebiyle Avrupa gazetelerinde çıkan yazıları ve gazetelere yansıyan o dönemin ünlü Fransız filozof Ernest Renan'la tartışması sebebiyle şöhreti atmış saygı gören bir aydın olmuştu. Paris'ten ayrılarak İran'a gitti. O dönem İran şahı Nasuriddin bu şöhretten çekinerek "bana bir zarar gelmesin" diyerek endişe etmiştir. Bu korkunun sonucunda Şeyh Cemalettin buradan da ayrılarak Rusya'ya Moskova ve Petesburg şehirlerine gitti. Rusya'da ne kadar kaldığı tam olarak bilinmese de Petersbug şehrinde 17-18 ay kaldığı bilinmektedir. Burada Katanov ile görüşmeler yapmıştır. Petersbur'da bulunan Coğrafya Cemiyeti'ne üye oldu. Rusya ve İngiltere'nin Müslümanlarla ilgili politikalarını eleştiren makaleler kaleme alarak bunların çeşitli gazetelerde ve Paris'te yayınlamasından Rusya'nın rahatsız olması hasebiyle buradan da ayrıldı. İran'a gitti orada yine benzer sorunlar yaşadığından tekrardan Londra'ya gitti. R.F., "Şeyh Cemalettin"

Şûra, 1917, S.15, s.337-341; Şah Nasreddin Şeyh Cemaleddin'in yazdıklarından dolayı O'nu Abdülhamid'e şikâyet ederek İstanbul'a getirtilmesini ve göz hapsinde tutulmasını istedi. Çünkü Osmanlı'da Avrupa'daki gibi özgür bir ortamın olmadığını biliyordu. İngilizlerde esasında bunu istiyordu çünkü onun yazdığı düşünceler İslam âleminde İngilizlere sıkıntı olmuş başta böyle sorun yaşayacaklarına ihtimal vermediklerinden onun artık kontrol altında tutulması gerektiğine inanıyorlardı. Abdülhamid, Londra sefiri Rüstem Paşa vasıtasıyla kendisini davet etti ancak o bu daveti başlangıçta kabul etmedi. Bunun Ebu el-Hadi kendisine mektup yazarak İstanbul'a davet etti Cemaleddin bu tür âlimlerin varlığından dolayı 1892 senesinde İstanbul'a geldi. İstanbul'a geldiğinde arap âlimler Abdülhamid ile Şeyh Cemalettin Efgâni'nin arası açılması için ellerinden geleni yaptılar. Seyid Muhammed Birem(Byrem)? İstanbuldaki bu durumu şu şekilde özetler: " İstanbul'da bulunun Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve başka milletler birbiri ile dost ve ülfetli olup gün görmekteler iken Araplar bilakis birbiri ile düşman duralar ve birbirine hased edip birbirine ayak çelip ömür süreler. Bunların bütün işleri birbirinin ayıbını söyler ve birbirine zıt davranmaktan ibarettir. Bu yaptıkları hem kendileri hem İslam dinleri hemde milletlerii için bir cinayettir." Buna örnek ise Şeyh Ebu'-l Hadi'nin Şeyh Raşid Rıza'ya yazdığı bir mektup gösterilebilir. Bu mektupta Şey Cemalettin'i suçlayarak İran'da cerayan eden isyanların müsebbibi ve islam dininden çıkan biri olarak tanımlar. Efgâni İstanbul'dan Rusya'ya giderken Seyid Ahmet Said Efendiye misafir olmuş oradaki sohbette Seyid Muhammed Ali Zahir fikirlerinden dolayı Efgâni'yi sevmediğini beyan eder. Birde Efgâni'nin Rumlardan aldığı habere göre rakı içtiğini duyduğunu beyan eder. Seyid Amed Esad gözle görülmeyen bir olayda hem de Rum ve Ermeni gibi kişilerin laflarına bakılarak böyle bir yalanın söylenemeyeceğine inanır.

Ahmet Ağayev Paristen Efgâni hakkında bir mektup yazar:

İstanbulda Fatif Kerimi ve Abdullah Mahdum kendisini ziyaret etmişlerdir. Kerimi 24 Haziran 1893 tahinde mektubunda: "14 Nisan tarihli mektubunu Şeyh Cemaleddin Efganiye verdim. Burada saray dairelerinden bir köşede ikamet etmektedir. İsminizi işitir işitmez sizi hatırladı nerede görüştüğünüze dair bahsetti. Sizden bizden memnun kaldı." " 15 Eylül tarihli diğer mektupta ise. İstediğiniz kitaplar hakkında Şeyh Cemaleddin'e bahsettim. Adı geçen kitaplardan hiçbir tanesi kendisinde yok. *Mısır kitapçılarında bulabilir diye cevap verdi. Malumdur ki, O zat-i Ali uzun süredir burada mahpus hükmünde durmaktadır. Eserlerinin memlekete girmesi ve okunması yasak, hatta kendisinin de çok fazla kişiyle görüşmesine müsaade yok. Bütün etrafı hafiyeler ve casuslar ile sarılmış durumda. Bu derecede âlim ve hamiyetli adamları bu hallere getirenlere Allah ceza versin, demekten başka çare yok. Böylesi adamlar eğer Avrupa'da olsaydı, ağırlığınca altın verip ilminden, fikirlerinden istifade ederlerdi. Ama bu yerde (Türkiye'de) bu gibi adamların ağızlarına mühür vururlar. Şunun içindir ki, Müslümanlar günden güne geriye gitmektedirler. 7 Nisan 1895 tarihli mektubunda: "Her vakit Şeyh Cemal Efendi yanına gidip görüşüyorum. Biz Tatarları fevkalade iltifat ile kabul ediyor ve millî nasihatler veriyor. Babalarımız olan Çingiz ve Timurların tarihlerini, kahramanlıklarını söyleyip "Allah onlara merhamet etsin" diyor. Hem de siz hiç de miskin ve meyus olmayınız. Dünyaya Tatarlar kadar kahraman bir kavim geldiği yok. Siz bunların balalarısınız. Sizin kanınız Tatar kanıdır… Babalarınızın gayret ve şevket kahirelerini düşünüp günlerinizi kurtarınız. Milletlerin gelecekleri meyusluktan uzak olur. Tatarların tarihlerini, öz dilinize tercüme ediniz, okuyunuz okutunuz dedi"* Efgâni Kerimiye; Mezhapler ve Ahlaklar hakkında "Bedestan'ül- Mezhep" ve Cengizhan için Vesaf'ül- Hasret" isimli eserleri okumasını tavsiye eder. Ama

etkilendiğinden onların yolundan gitti[150]. Rızaeddin, Rusya Müslümanlarına yeni bir hayat vermiş, tutucu bir yol izlemeden liberal ve çağdaşlık yanlısı bir tutum içinde olmuştur. Ancak bu durum yaşadığı toplumda misyonerlere satılmak suçlanmasına neden oldu. O Afganî'yi İslam dünyasını ıslah etmeye ve İslam dininin medeniyete muhalif olmadığını anlatmaya çalışan, Müslümanları uyandıran bir müceddid bir eşsiz insan olarak görüyordu. Zira Rızaeddine göre dünyada hiç kimse yaşadığı dönem içinde kolay kolay anlaşılamamıştır. Hadis âlimlerinden olan İmam Buharî de zamanında çağdaşları tarafından "Din bozucu" olarak görülmüş ve yaşadığı şehir olan Buhara'dan sürülmüştü. Keza Gazali benzer şekilde döneminde dışlanmış eseri "İhyayı" o dönemde yakmışlardı.

---

bunlardan 1.sini bulamaz ikincisi ise Hükümet tarafından yasaklanmıştır. R. F. "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.16, s.361-365; Mısır'da basılmak üzere olan son kitabı Redald Herin(rdald hriin) adlı eserinin nüshasını basılması için Mısır'a göndereceğini haber alan Fatih Kerimi görüşmeye gider ve bu kitabından tamamlandığında kendisine hediye edeceğine dair Efgâni'nin söz verdiğini ancak bu eseri tamamlamaya ömrünün yetmediğini aktarır. O'na ait bir resim vardır ancak yeni bir resmi Mısır'da Nazlı Hanım Kütüphanesindedir. R. F. "Şeyh Cemaleddin Efgâni", *Şûra*, 1917, S.17, s.386-388, Efgâni, Müslümanlara dini iyi öğrenmeleri gerektiği tabiat, hayvanat, iktisadi ve fen gibi konularda kendilerini geliştirerek ilerleyebileceklerini bunun için de yeni usulde mektepler açmalarının zaruri olduğunu aksi halde Avrupalı devletlerin sömürüleri altında cefa çekekleri uyarısında bulunur. *"Kızlarınızı ve erkelerinizi okutunuz okuma yazma bilmeyen Müslüman kalmasın yardımlaşın fakirlerin ellerinden tutun birlik olun"* diye nasihatlerde bulunmaktaydı. Şeyh Cemaleddin Arap ve Fars ve Türk matbuatında Şark Filozofu diye tarif edilmiştir. R. F. "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.18, s.409-413; Müslümanlar ne kadar hüner ve sanat ehli olurlarsa olsun bu konuda ilerlemek için aynı zamanda sermaye gerektir. Yöneticiler halkı refah ve eğitim yönünden ilerlemeleri konusunda çalışmalıdırlar. Halk Avrupadaki gelişmelerden ilimden fenden habersizdir. Avrupadaki yönetim tarzı aslında İslâma yabancı değildir. Meşveret usulünü icmaa' ehemmiyetini Müslümanlar esasında bilmektedirler. Ama bunlar unutuldu bunların yerini keyfi idareler, istibdadlar ve batıl itikadlar yerini aldı. Din âlimleri ve dini cemiyetlerin birinci vazifeleri İslamiyet'i bu hurafelerden temizlemesidir. R.F. Şeyh Cemaleddin, *Şûra*, 1917, S.19, s.433-436; Efgâni, İslam dünyasındaki birleşmenin öncelikle Şiiler ile Sünnilerin birleşmesi ile sağlam olacağını bunun ilk adımının da İranlılar ile Afganlıların birleşmesi ile ilk adımın atılacağına inanmaktadır. Çünkü onların geçmiş atalarının kökeni birdir. Bunun içinde birleşme için en ferasetli zaman şimdidir der. Aksi halde Afganlıların Hintlilerin İngiliz sömürgesinde inleyeceklerini sıranın İran ve tüm Müslümanlara geleceğini beyan eder. Bu sayıda Cemaleddin'in eserleri ve içerikleri hakkında kısaca bilgiler verilir. R. F. "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.20, s.457-461 bu yazı dizisi derginin son sayısı olan ve birlikte çıkan 23-24. sayısı dâhil devam etmiştir. Ancak bu sayısında dahi devamı var diyerek not düşülmüştür. Lakin artık dergi yayın hayatına tamamen son vermiştir. R. F., "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.23-24, s.513-517

[150] A.H. Yuzeyev, "Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckovo Haroda (XIX-XX)", s. 309-310

Ancak çok sonraları değerleri anlaşıldı. Buharî İslam dünyasının "İmamı", Gazali ise "İslam Dünyasının Delili" olarak kabul gördü eserleri altınlar ile basıldı[151].

Okuma, araştırma ve kitaplara olan ilgisi sayesinde Rızaeddin Fahreddin'in zengin bir kütüphanesi oldu. O'nun bu merakı yaşamı boyunca pek çok eseri orijinalinden kopya etmesini sağladı. Rızaeedin'in bu kütüphanesi Rusya dışındaki pek çok gazete ve dergilere de zengin bir kaynak teşkil etti. Bugün dahi Türk dünyasındaki pek çok araştırmacı için onun bırakıp gittiği kitap ve makaleleri ile faaliyetleri çeşitli konularda zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

Öte yandan 14 Haziran 1889 tarihine gelindiğinde bugünkü Aznakay rayonun İlbek köyüne 2. İmam tayin edildi daha sonra orada medrese de dersler vermeye başladı. Eski usulde ders vermiyor mektep ve medreselerde eğitimin ıslah edilmesi yani dini ve fenni ilimlerin birlikte öğretilmesi gerektiğini savunuyordu. Diğer yandan Hacı Abdülgani yani Gani Bay tarafından bölgede yürütülen usul-i cedit hareketini destekliyordu. O yazdığı eserlerini İsmail Gaspıralı'ya göndererek onun fikirlerini alıyordu. Tatar toplumun yeni içtimai hayatı için yazdığı önerilerini Gafil b Abdullah takma ismiyle yazdı. Kendisi Mercanî ve Afganî'den etkilenirken Abdullah Tukay da onun eserlerinden ve üslubundan etkilenmiştir[152]. Islâh-ı Lisân-ı Türkî, Islâh-ı Mekâtib ve Neşr-i Maarif beyne'l-müslimîn adlı cemiyetlerin çalışmalarına katıldı[153]. Bu arada Gaspıralı İsmail ile münasebetini geliştirerek onun fikirlerinin bölgede yaygınlaşması ve hayata geçirilmesi için çalıştı.

R. Fahreddin, eğitimde erkeklerin mekteplerinin ayrı kızların mekteplerinin ayrı olması gerektiğini ve bu şekilde eğitimin daha sağlıklı yürüyeceğine inanmıştır. Bu mekteplerdeki sınıflarda her 30 öğrenci için bir öğretmen olması gerektiğini ve müfredatın buna uygun hazırlanmasında yarar olduğu fikri ile hareket etmiştir. Çünkü bu şekilde okuma ve yazmanın daha kısa zamanda öğretilebileceği üzerinde durmuştur[154]. Mektep ve Medreselerde (Tatar ve Başkurt) öğrenciler için 2 tür eğitimin verilmesi gerektiğini yani dini ve fenni ilimlerin öğretilmesinin zorunluluğunu vurgulamıştır. Dini derslerin yanı sıra geometri, coğrafya, tarih, felsefe, kimya, astronomi, tıp zooloji ve

---

[151] R. F., "Şeyh Cemalettin" *Şûra,* 1917, S.14, s. 313-316

[152]Gaynullin, *Tatar Edipleri,* s. 79-98

[153] F.F. İslamov, "Rızaeddin Fahreddinov-Meşhur Marifetçe, Pedagog", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan 2003, s.188-191

[154] F.F. İslamov, "Rızaeddin Pedagog", s.189

botanik gibi ilimlerin mutlaka verilmesi konusunda girişimlerde bulunmuş ve bunda da başarılı olmuştur[155].

Ona göre: Çok okuyan ve kendisinden talepte bulunulan âlim büyük yeteneklere sahip biridir. Alim, okullarda medreselerde kullanılan eğitim ve yetiştirme araç ve yöntemleri ile yetinemez o sürekli bunları geliştirmek için araştırmalıdır. Eğitim konularına ciddi ve disiplinli yaklaşarak uzun yıllar sonra bilimsel eğitimin en iyi bilim olduğunu aktarır. Eğitim de ders vermenin yolları ve genel olarak öğrencileri iyi şekilde yetiştirmenin kuralları üzerinde çaba göstermiştir[156].

Rızaeddin medreselerde Türk, Arap ve Farsî edebi dillerinin öğrencilere öğretilmesi için çalışmalar yaptı. Kazan da 1887 yılında öğrenciler için medreseler de Arap dili ve grameri öğrenmeleri noktasında kitaplar yazıp bastırdı[157]. Esasında milli mektep konusunda çok ciddi çaba göstermiş bu alanda başta Tatar gramerindeki problemleri ele alan çalışmalarda bulundu[158].

O, pedagojik ve diğer eserlerinin yanı sıra dini konularda da eserler yazdı. Bunlardan bazıları; Dini ve İçtimaî Meseleler, Metaliği İdare-i İslâmiye, İslamiyet Hakkında Hükümet Tedbirleri, Rahmet-i İlahiye Meselesi[159], Kuran ve Tabakat, İslam Dini Nasıl Din?, gibi toplumu aydınlatan eserlerdir[160].

Rızaeddin Fahrettin, iki yıl imamlık yaptıktan sonra Ufa'ya hareket etti ve 17 Şubat 1891 tarihinde buraya geldi. Geldiğinin ikinci günü Ufa'daki Orenburg Cemiyet-i İslamiye mahkemesinde göreve başladı[161]. Burada 1891-1906 yılları arasında kadılık görevini sürdürdü. Kadılık görevi yaptığı bu süre içerisinde Orenburg müftülüğünün kütüphanesini ve arşivini düzene sokmuş buradaki pek çok eserlerden istifade etmiştir. Kadılık yaptığı yıllardan itibaren Arapça yazılmış eserlerle beraber Türkçe yazılmış eserleri de toplayıp kütüphaneye kazandırdı. Burada Arapçasını da geliştiren Rızaeddin

---

[155] F.F. İslamov, "Rızaeddin Pedagog", s.190-191

[156]Fahreddin, *Fenni Biyografik Cıyuntık,* s.27

[157] F.F. İslamov, "Rızaeddin Pedagog", s.190

[158] F.F. İslamov, *a.g.m.,* s.191-193

[159] Rızaeddin Fahreddin bu kitabını 1910 yılının Ocak ayında çıkarmıştır. Hayreddinov "Rızaeddin Fahreddin ve Musa Bigiyev", s. 282

[160] F.F. İslamov, "Rızaeddin Pedagog", s.197

[161] Rızaeddin Fahreddin, *Asar,* C.1, Cüz. 7, Orenburg 1904, s. 350

İstanbul, Mısır ve Beyrut'tan da kitaplar getirterek bunları okuma imkânı bulmuştur[162]. Müftülük arşiv ve kütüphanesini bir düzene koyduktan sonra bugün en çok ön plana çıkan Asar, isimli eseriyle Rusya Müslümanlarının en meşhurlarının biyografisini yazdı. Bunların bazılarını Şûra dergisinde " Meşhur Adamlar Uluğ Hadiseler" başlığı altında yayınladı.

Rızaeddin 1908-1909 yıllarında Orenburg'da Hüseyniye medresesinin idareciliğini yaparken aynı zamanda pedagojik temalara ilişkin 77 kitap ve pek çok makale yayınlanmasını sağladı[163].

Şûra dergisinin 13 Ocak 1918 tarihinde son sayısı olan 23 ve 24 sayı bir arada çıkardıktan sonra yayın hayatına son vermesi, dönemin gelişen siyasi ve ekonomik sıkıntılı olaylarından sonra ve Alimcan Barudî'nin de daveti üzerine yeniden Ufa'ya gitti. Rızaeddin 1918-1923 yılları arasında Ufa'da kadılık görevine tekrar başladı[164]. Bu arada Alimcan Barudî'nin[165] 1921 yılında vefat etmesi üzerine boşalan Müftülük görevini de vekâleten sürdürdü. Ufa'da I. Müslüman Nedvesi'nde 1923 yılında müftü seçildi. Rızaeddin bu tarihten itibaren 1936 yılına kadar müftü olarak görev yaptı. Ufa Müftülüğü

---

[162] Taymas, Rızaeddin Fahreddinoğlu, s. 14; R.G. Hayreddinov, Rıazaeddin Fahredin: *Mirası ve Hezerge Zaman,* "Tatar Ruhanileri hem Siyaset (Rıza Fahreddinov Misalında)", Kazan 2003, s.109

[163] F.F. İslamov, "Rızaeddin Pedagog", s.188; Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri,* haz. Enver N. Hayrullin, Kazan, 1993, s.7; Saadet Çağatay, "Müftü Rızaeddin bin Fahreddin Hazretlerinin Muharrirliği", *Yanga Milli Yıl,* S.7/101, Berlin 1936, s. 21-22

[164] Zeynep ve Esma Hatıraları, TİAGİEA, Fond125, Tasvirleme 3, Muhafaza birimi 1, s.24-25; Alimcan Barudî 12 Ocak 1918 tarihinde Rızaeddin Fahreddin'i Ufa'ya davet eden bir mektup göndermiştir. TİAGİEA, Fond125, Tasvirleme 3, Muhafaza birimi 18.; F.F. İslamov, *a.g.m.,* s.196

[165] Âlimcan Barudî (1857-1921): Rusya Müslümanları müftüsü, eğitimci, gazeteci olan Barudi, Türklerin içtimai ve fikir hayatına katkı sağlamış bir aydındır. 1882 yılında Kazan şehrinde yeni metotla eğitim yapan Muhammediye medresesini kurarak burada yeni usulde eğitim verdi ve buranın müdürlüğünü yaptı. 1906 yılında ed-Din ve'l- Edeb isimli bir dergi çıkardı. Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda Rusya Müslümanlarının seçimle belirlenen ilk müftüsü oldu. Dönemin savaş nedeni ile karışık olması, siyasi olaylara karıştığı gerekçesi ve Kadimcilerin şikâyetleri üzerine Vologda vilayetine Sürgün edildi ise de bir müddet sonra sürgünden Kazan'a dönmesine izin verildi. *Şûra,* "Yadigâr" 1910, S8, s. 247; Aynı zamanda bir Nakşibendi şeyhi olan Barudi 6 Aralık 1921 tarihinde vefat etti. Barudi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A.B. Taymas*, Kazanlı Türk Meşhurlarından III; Âlimcan Barudî,* İstanbul, 1958; Nadir Devlet, "Âlimcan Barudî" *TDVİA,* C.II, s.463-64; Yusuf Akçura, Damolla *Âlimcan el Barudî Tercüme-i Hali,* Haz. A. Kanlıdere, İstanbul 2019

Ağustos 1924 yılında İslam Mecellesi[166] adında bir dergi çıkarmaya başlamıştı. İslam Mecellesinin (1924-1928) yazı işleri kurulunda yer alan Rızaeddin burada çeşitli makaleler yayınladı[167] .

İyi derecede Arapça ve Farca bilen Fahreddin, bilimsel anlamda Rusya tarihi ve edebiyatı üzerinde çalışmalar yapmak için Rusça öğrenmek gerektiği kanaatine vardı ve bu sebepten boş zamanlarında Rusça öğrendi. Rusça öğrenmekle kalmayıp tarihi meselelerde Rus tarihçi Karamzin'den de faydalanmıştır. Rusçasını geliştirdikten sonra incelediği Rus tarihi kaynaklarında ve Rus tarihçilerinde Kazan Hanlığı ve Tatar Tarihi ile ilgili aktarılan bilgilerin objektif olmadığını fark etmiştir. Kazan hanları ile Moskova arasında özellikle Sefa Giray dönemindeki politik ilişkilere taraflı aşırı eleştirel yaklaşımların objektiflikten uzak olduğuna dikkat çekmiştir[168].

Fahreddin, Milli tarih öğrenimi ve halkta tarih şuuru oluşturma konusunda ciddi çalışmalar içinde olmuştur. O, tarih bilinci oluştururken iyi bir tarihçi olarak Rus, Avrupa ve doğu kaynaklarından ve oryantalistlerinden istifade etme yolunu da kendine bir görev edinmiş bir aydın idi.

Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusçayı iyi derece de öğrendikten sonra Rızaeddin, Tatar halkı, Orta İdil ve diğer halklarla ilgili Ufa'da ve çeşitli medreselerdeki el yazma

---

[166] Başlangıçta naşiri ve muharriri Keşşaf Tercümani sonradan ise Veli Muhammed Tercümani olan daha sonraları İslam Mecellesi, ayda bir çıkan dini, ahlaki, ilmi ve felsefi bir dergidir. İnsanların saadetini hayatlı din ve dinli hayat ile bulacakları ilkesinden hareketle yayın hayatını sürdürmüştür.

[167] Rızaeddin b. Fahreddin İslam Mecellesinde Kuran, Hadis, İslam Dinin Fenni Konularla karşılaştırma gibi dini konulardan İslam tarihine dair çeşitli konularda makaleler kaleme almıştır. Hatta Ağustos 1926 tarih 17. Sayıda iki makale birden kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Rızaeddin b. Fahreddin, "Kuran ve Mushaf", *İslam Mecellesi,* 1924, S.1, s.2-7; Rızaeddin b. Fahreddin, "Dini Meseleler Hakkında", *İslam Mecellesi,* 1926, S.13, s.514-519; Rızaeddin b. Fahreddin, "Endülüs İslamları(İslam Tarihinden Bir Yaprak)", *İslam Mecellesi,* 1926, S.14, s. 557-563. 1926 tarihli İslam Mecellesinin aynı sayısında yani 17. ayısında ise: "İslam Dinine Fenni Hakikatlerin Muvaffakiyeti", s.684-688 ve "Dini Meseleler Hakkında" s. 688-691 isimlerinde iki makale arka arkaya yayınlamıştır.

[168] R.U. Amurhanov, "Rızaeddin Fahreddin Kak İstorik", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* s.33-42

eserler ile diğer sağlam verilere dayanarak onların tarihini yazmaya başladı[169]. Rızaeddin, kendine ait yazdığı eserlerini de ana dilinde yani Türk dilinde yazdı[170].

Rızaeddin Fahreddin şüphesiz aynı zamanda iyi bir Türkçü idi. Türk dünyasında meydana gelen olaylardan haberdar olup tüm okuyucuları bilgilendirip acı ve üzüntülerle kederlenmiş düşünceli bir aydın bir Türk münevveri idi. Balkan savaşları ilgili gelişmeleri aktardığı "Dostlarımız ve Yakınlarımıza Mahsus Açık Mektup" başlıklı yazı bu manada önemlidir.

"İş bu günlerde Türkiye'de olan dindaşlarımız ve nesil karındaşlarımız üstüne umumi surette belalar ve kazalar geldi. ve kazaların defedileceği vakitde malum değil. İş bunun için eğer beklenmedik bir şekilde iyi bir gelişme meydana gelmez ise önümüzdeki kurban bayramında bizim evimiz içinde bayram merasimleri olmayacak. Vacip amellerden başka adetlerin hiç biri uygulanmayacak, belki matem bulacaktır. Bayram tebrik telgrafları, mektup ve tebrik kartları göndermediğimizin sebebi iş bu olduğunu bildirip koymağı uygun gördük[171]."

Rızaeddin, Tatar halkının eğitim öğretiminde, tarihi, milli, medeni, fenni, dini, içtimaî, konularda hatta Avrupa gibi diğer milletlerin içtimaî hayatları hakkında dahi kendi halkına fikirler sunmuş önemli bir aydın idi[172]. Rızaeddin, 65 yıllık yaşamı boyunca 147 kitap yazmış ve bunun 32'sini tarih kitapları oluşturmuştur. Şüphesiz bu alanda Asar adlı eseri en önemli yer tutmaktadır[173]. Bunun dışında pek çok makalesi bulunan Rızaeddin, sadece Şûra dergisinde 312 makale yazmış bunlardan 180 tanesi tarih ve tarihe ait meseleler üzerinedir.

Rızaeddin Farhreddin, şüphesiz din adamı, eğitimci, pedagog ve tarihçi gibi çok yönlü bir insan olmakla 19. yy. sonu, 20. yüzyılın başında Türk Dünyasına büyük katkısı olan ve derin izler bırakan bir Tatar aydını idi.

---

[169] Arslanov, "R. Fahredinov İcatında Doğu Kaynakları", s.112-113

[170] İ. B. Beşirova, "Tatar Edebî Dili ve Rızaeddin Fahreddinov İcatı", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan 2003, s. 207

[171] Rızaeddin bin Fahreddin, "Dostlarımız ve Yakınlarımıza Mahsus Açık Mektub" *Şûra***,** 1912, S.21, s.Önkapak 2

[172] Hesenov, "R. Fahreddin Mirası ve Tatar Dünyası", s. 17

[173] Amurhanov, "Rızaeddin Fahreddin Kak İstorik", s. 35-36

3) Gazetecilik Yılları

1905-1097 yılları arasında gerçekleşen devrimde henüz milli bir birlik sağlayamamış halklar bu dönemde siyasi ve içtimai fikirler geliştirdiler bunu da yasal olarak düzenleme yolunu tuttular. Bu dönem gazete ve dergilerin çıkmaya başladığı halkın eğitim, dil, tarih vs. gibi pek çok konuda bilinçlendirilmeye başlandığı ve okuyucu kitlesinin giderek arttığı yıllar oldu.

Rusya'da Tatarca dergi el-Asru'l-Cedid, Uralsk şehrinde Kamil Muti muharrirliğinde 15 Ocak 1906 tarihinde yayın hayatına başladı[174]. İşte bu dergi Rızaeddin Fahreddin'in profesyonel olarak yazarlığa başladığı ilk yayın organıydı. Daha önce Tercüman ve Şark-i Rus gazetelerinde birkaç makale yayınlamışsa da bu süreklilik arz etmemişti. Vakit gazetesinde yazmaya başlayana kadar dergiye makaleler göndermiş aynı zamanda derginin Ufa temsilciliğini sürdürmüştür. Rızaeddin, Vakit gazetesinde göreve başlayınca artık el-Asr'ül- Cedîd dergisine makale göndermeyi bırakmış hatta Ufa'da müftülük görevinden de ayrılmıştı. O artık Orenburg'da Şakir ve Zakir Ramiyev kardeşlerin finansörlüğünde çıkan Vakit gazetesinin başyazarlarından biriydi [175].

Sosyo-Politik konularda toplumu aydınlatmayı gaye edinen bir yazar ve aydın olarak Rızaeddin Fahreddin, 1883 yılında İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman gazetesine makaleler yollayıp yazılar kaleme almıştır. 1903-1904 yıllarında Azerbaycan-Tiflis'te Azerice çıkan Şarkî Rus gazetesinde aktif şekilde rol alarak yazılar yazmıştır. Hatta O'nun "İbn Rüşt" ve "Aaverroes" adlı kitapları bu gazetede basıldığı bilinmektedir[176].

---

[174] İsmail Remiyev, *Vakıtlı Tatar Matbuatı,* Kazan, 1926, s. 36

[175] Vakit gazetesi ve 14 Mayıs 1906 tarihli 25. sayısında Rızaeddin b Fahreddin'in Vakitte göre başlaması ili ilgili olarak ilk sayfasında büyük puntolarla verdiği "Okucılarımızga İhtar" başlıklı yazıda : "…*Rusya Müslümanları arasında değil belki Şark ve Avrupa uleması arasında ismi tanınmış birçok eserler sahibi olan edib muhterem Rızaeddin b. Fahreddin Efendi Hazretlerinin Ufa'daki müftülükteki görevinden istifa ederek gazetemizin daimi muharriri sıfatıyla Orenburg'a geleceğini büyük bir sevinç ile haber veririz"* diyerek duyurmuştu. Türkoğlu, Rızaeddin Fahredin, s.200-201; Ahmet Kanlıdere, Reform Within İslam: The Tajdid And Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Concılıation Or Conflict?, İstanbul, 1997, s. 51

[176] Mesud Gayneddin, "Rıza Fahreddinov-Puplisit", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan**,** 2003, s. 163

Türk Dünyası ve meslektaşları ile iyi bir iletişim içinde olan Fahreddin, 2 Eylül 1905 yılında Petersburg'da İdil Boyu Tatarları dilinde çıkmaya başlayan "Nur" isimli gazetenin çıkması ve basılması konusunda gerekli yardımlarda bulunmuştur. İmamlık yaptığı yıllarda kendisi gibi imam olan Doğu Sibirya ve Uzak Doğuda Tatar-İslam toplumlarının da tanıdığı arkadaşları ile yazışmalarından bazılarını yayınlanması için bu gazeteye göndermiştir[177]. Gazete ve dergi gibi süreli yayınların toplum hayatındaki önemini bilen Fahreddin bu konuda nerede bir gazete ve dergi yayın hayatına başlayacaksa daima elinden geldiğince tavsiye ve fikirleri ile yardım ettiği görülmüştür.

Tatar baylarından olan aynı Ramiyev ailesi 13 Aralık 1907 tarihinde Şûra dergisini çıkarmak için Orenburg valiliğinden resmi izin aldılar ve 24 Ocak 1908 yılında ilk sayısını yayınladılar. Rızaeddin Fahreddin bu derginin başmuharriri idi. Sadece başmuharrir olmakla kalmayıp derginin redaktörlüğünü de yürütüyor derginin metot ve amaçlarını da belirliyordu.

Rızaeddin Şûra'da kaleme aldığı ilk makalesinde dergisinin amacının ellerinden geldiği kadar Rusya Müslümanlarının saadetleri hakkında hizmet etmekten ibaret olup, okuyucuları memnun ederek onların ilimli ve marifetli olmalarını sağlamaya çalışacaklarını beyan ediyordu[178]. Cemaleddin Velidi derginin bu gayede hizmet ettiğini tarih edebiyat vs. gibi konularda ilmi derecede bilgiler verdiğini söylüyordu[179].

Rızaeddin, Şûra'nın her zaman edep çerçevesinde olmak kaydıyla tenkitlere açık olduğunu kaleme aldığı yazılarda beyan ediyordu. Dahası kendilerine makale ve yazı göndermek isteyenlere şu çağrıda bulunuyordu: *"İlmi ve edebi, milli ve fenni, tenkidi ve içtimai makaleler ve de medrese ve mekteplerimiz, ders muallimlerimize dair faydalı fikirler ve layihalar teşekkür ile derç olunur. Manasız mücadeleler, edepsiz tabirler ahlak ve terbiyeye münafi(aykırı) cümleler ağraz-ı Şahsiyeler (Şahsi Kinler Garazlar Husumetler) için kat'î surette "Şûra" da yer yoktur"* Kendisine yöneltilen tenkitlere açık olan Rızaeddin Fahreddin, Şûra'da bunlara da yer veriyordu. Rızaeddin kendisinin kaleme aldığı "Meşhur Adamlar Uluğ Hadiseler" başlığı altındaki makalelerine dair pek çok okuyucudan tenkit almıştır. Rızaeddin kendi deyimi ile Şûra'nın ilk yıllarında Bulgar Hanlarından İslâm dinini resmi olarak kabul ettiği için özelikle Cafer Han tercümesini kaleme alır. Sonra da kendimize ait düşüncesi ile "Deşt-i Kıpçak" ve "Kazan" Hanlarının

---

[177] Mesud Gayneddin, "Rıza Fahreddinov-Puplisit", s. 165

[178] Rızaeddin Fahreddin, "Meslek ve Maksat" *Şûra,* 1908, S.1, s. 1

[179] Cemaleddin Velidî, "Yana Gazete ve Jurnaller" *Vakit*, 6 Şubat 1913, S.1125, s. 3

meşhurlarından Canibek Han ve Özbek Han gibi hanları seçmek yolu ile kaleme alır. Fakat okuyucular, Hanların hal tercümelerini bu şekilde seçilerek verilmesini doğru bulmamaktadırlar. Sırasıyla kendilerine ait meşhur olmasalar dahi bütün hanların hal tercümelerinin yazılmasını istemişlerdir. Bu durumu dikkate alan Rızaeddin, kendi soylarına ait bu hanlıklara dair bütün Hanların hal tercümelerini yayınlayacağını bildirir. Bu hal tercümelerini nasıl bir metot takip ederek yazdığına da burada değinir. Rızaeddin, hal tercümelerini yazarken öyle bir iki kitaptan bilgiler alarak bunları yazmamaktadır. Muhtelif kaynaklardan lehte ve aleyhte olan bütün kaynakları bir araya toplar. Daha sonra bunları muhakeme ve tenkit süzgecinden geçirerek kaleme alır[180].

Vakit gazetesi ve Şûra dergisi Ramiyev Ailesi'ne ait Vakit Matbaası'nda basılmakta ve Zakir Ramiyev'in damadı Yarullah Veli matbaanın müdürü idi. Yarullah Veli Yazarların telif ücretlerini ve işçilerin ücretlerini kimi zaman vaktinde kimi zaman ise hiç ödemiyordu. Bu durum zamanla şikâyetlere ve greve neden oldu[181]. Daha sonrasında Fatih Kerimî başmuharrirliği bıraktı. Görevi bıraktığına dair bizzat kendi kaleminden *Vakit* gazetesinde bir veda mektubu yayınladı. On iki sene süresince emek verdiği Vakit'ten ayrılmak mecburiyetinde olduğunu ve bu zaman zarfında istenmeden yaşananlardan dolayı okuyuculardan özür dilediğini ifade ediyordu[182]. Fatih Kerimi görevi bırakınca[183] yerine 1917 yılında Yarullah Veli geçti arkasından da Orenburg Müslüman Harbi Komitesi 26 Ocak 1918 saat 10'da Vakit Matbaasını kapattı. Bununla da yetinmeyen Harbi Komitesi Vakit Matbaası'nın bankadaki paralarına dahi el koydu. Yarullah Veli, bu Harbi Komitesinin Şûra ve Vakit okuyucularına karşı mesul olduğunu beyan ediyor, bu durumun meydana gelmesine sebep olan kişilere Tatar Tarihi tarafından elbette gerekli olan mükâfatın verileceğini son sözleri ile aktarıyordu[184]. On iki yıl Türk dünyasına hizmet eden Vakit matbaasının kapatılmasıyla Vakit gazetesi ve Şûra dergisi yayın hayatına son vermiş oldu. Komitenin tüm hesaplara el koyması Rızaeddin

---

[180] Rızaeddin bin Fahreddin, "Şûra Mecmuasını Okuculara" *Şûra*, 1909, S.2, s.65

[181] Türkoğlu, Rızaeddin Fahreddin, s.244;

[182] "İdarege Mektuplar", *Vakit*, 1917, S. 2286, s.4.

[183] Zaki Remiyev Şûra dergisinde Fatih Kerimi'nin görevden ayrıldığını bizzat kaleminden duyurdu. "Vakit İdaresinden" başlığı ile şu açıklama da: *"Memleketin içerisinde bulunduğu karışıklıklar nedeniyle bir süredir kapalı olan "Vakit" gazetesi, son günlerde başmuharriri Fatih Efendi Kerimof'un da muharrirlikten ayrılması seebiyle daha uzun süre kapalı kalmaya mecbur oldu"*. Zakir Remiyev "Vakit İdaresinden", Şûra, 1917, S. 18, s.412.

[184] İsmail Remiyev, *Vakıtlı Tatar Matbuatı,* s.13-14

Fahreddin'in de maaş alamayacağı anlamına geliyordu. Bu nedenle Şûra dergisinin kapanmasının ardından Rızaeddin Fahreddin yeniden Ufa'ya kadılığa dönmek zorunda kaldı. Esasında o tarihlerde Ufa 'da Millet Meclisinde kadı ve müftü olarak seçilmesi, daha önce Alimcan Barudî'nin de kendisini Ufa'ya davet etmesi, ailesini ve kendi hayatını geçindirmek için bir maaşa da ihtiyacı olması gibi sebeplerden dolayı Ufa'ya gitmişti.

Müftü olduğu 1922 yıldan sonra Rızaeddin' in yazdığı yazı ve makaleler onun artık din adamı olması gerekçesiyle "bizde din ve devlet işleri ayrı" diyerek yazılarına gazete ve dergi gibi süreli yayınlarda yer verilmemeye başlandı[185].

Şüphesiz ona karşı uygulanan bu tutumun arkasında 1905'li yıllardan itibaren Rızaeddin'in halkı aydınlatarak halka tarih ve milli şuur aşılamaya çalışması dahası hürriyet ve bağımsızlık gibi kavramları bir gazeteci olarak dillendirmesi ve bu yoldaki çalışmalarının olması kuvvetle muhtemeldir.

1923 yılında Ufa'da 1. Müslüman Nedvesi'nde Müftü seçildi ve 1936 yılına kadar 12 yıl bu görevinde devam etti[186]. Müftülüğünün son yılları maddi sıkıntılar içinde idi ve geçimini sağlamak üzere kitaplarının bir kısmını satmak zorunda kaldı. O yıllarda yürütülen sanayileşme ve bütün toprakların devletleştirilmesi sonucu binlerce insan açlık ve sefalete itildi. Rızaeddin Fahreddin 14 Nisan 1936[187] yılına gelindiğinde Ufa'da hayata gözlerini yumdu.

4) Ceditciliği ve Kültürel Faaliyetleri

Cedit hareketi genel anlamda Rusya Müslümanları arasında 19. yüzyılın başları ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında olan dönemdeki öncelikle dini, sonrasında sosyo-

---

[185] Mesud Gayneddin,, "Rıza Fahreddinov-Puplisit", s.168

[186] Mesud Gayneddin, a.g.m. s.164

[187] Rızaeddin bin Fahreddin'in ölüm tarihi ile ilgili farklı bilgiler mevcut olup bazı kaynaklar vefat gününü 14 Nisan olarak göstermektedir. Bunlar: Saadet Çağatay, "Müftü Rızaeddin bin Fahreddin Hazretlerinin Muharrirliği", *Yanga Milli Yıl*, S.7/101, Berlin 1936, s. 427; Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi, İstanbul, 1998, s.169; Mahmut Tahir, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Rızaeddin bin Fahreddin", *Emel,* Mart-Nisan 1986, S.153, s.12. Buna karşın Ömer Hakan Özalp, Rızaeddin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim, s.110, adlı eserinde Rızaeddin Fahreddin'in vefat günü 13 Nisan olarak verirken İsmail Türkoğlu, Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin isimli eserinde bu vefat günü 12 Nisan olarak vermektedir.

kültürel ve eğitim alanındaki yenileşme hareketini ifade eder. Kazan Tatarlarının yüksek refah seviyesi sayesinde kültür hayatı ilk olarak Kazan'da yenilikçi bir İslâmi anlayışın ortaya çıkmasını sağladı. Daha sonrasında bu hareket Müslümanların yaşadığı diğer bölgelere yayıldı. Ceditcilik, dini ve mektep-medrese ıslah çalışmaları, kadının sosyal, siyasi konumu ve eğitim durumu ile ortak Türk dili oluşturma çabası, yenileşme alanlarından en önemlilerini oluşturuyordu. Bu talepler, birincisi 20. yüzyıl başında Rusya'da meydana gelen sosyal, siyasi, ekonomi ve askeri alandaki gelişmeler ile ikincisi kısmen de olsa Avrupa'daki gelişmelerle bağlantılıydı. Rızaeddin Fahreddin Avrupa'daki modernleşmeleri takip etmiş Rusya Müslümanları arasındaki sorunları incelemiş ve bu sorunlara eleştiri, öneri ve çözümler sunmuş bir Türk aydını idi.

Eğitimde, dinde ve milli şuurda yaşanan uyanış, ceditcilik(yenilikçilik) hareketi olarak tanınmıştır. Ceditcilik ismi, hem kendi taraftarları, hem de onların görüşlerine karşı çıkan gurup tarafından kullanılmış bir tabirdir. Ceditciler ise, karşılarında oluşan gurubu kadimci veya kara güruhlar olarak adlandırmışlardır[188].

Türk-Tatar ceditcilik anlayışı başlangıçta Kur'an ve sünnete dönmenin gerekliliğini savunmaktadır[189]. 1885'lerden 1895'lere kadar geçen dönemde Usul-i Cedit de Tatar milliyetinin esasları olan millî edebiyat, millî müzik, millî sanat hatta millî fikirleri telkin etmedi. Ancak birbirine karışan kıssa, ibadet, ahlak, kıraat, tarih kitaplarını birbirinden ayırıp, bir dereceye kadar sistematik hale getirdi[190]. Ancak daha sonraları bu anlayışın seyri değişerek ıslahatçılık burada diğer bölgelerde olduğu gibi geriye dönük olmayıp ileriye dönük bir yönde seyrini izlemiştir.

Kırım'da 1880'lerin başında İsmail Gaspıralı ile başlayan daha sonra Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere sirayet eden ve kavram olarak Usul-i Cedit dediğimiz yenileşme hareketi, Kazan bölgesinde olgunlaşma evresini yaşamıştır. Her ne kadar Usul-i Cedit kavramın kullanımı İsmail Gaspıralı'ya dayandırıldıysa da, bu hareketin öncüsü Hüseyin Feyizhanî olarak görülmektedir. Bu hareket Kazan bölgesinde 1807'lerde Abdünnasır Kursâvi ile 1835'lerde Şehâbeddin Mercanî tarafından başlatılmıştı.

---

[188] Maraş, *Dinî Yenişeşme,* s.22

[189] Maraş, *Dinî Yenileşme,* s.36

[190] Alp, *Milliyetçilik Akımı,* s.43

Usul-i Cedid hareketinin İdil- Ural bölgesinde başlangıcı ile ilgili farklı görüşler vardır. Genel itibari ile üç gurupta toplanan bu görüşlerin ilkine göre hareketin öncüsü Hüseyin Feyizhanov'dur. İkincisine göre Kayyum Nasıri ve Mercâni, üçüncü görüşe göre İsmail Gaspıralı'dır[191]. Yukardaki görüşten farklı başka bir görüşe göre: Abdünnasır Kursâvi, Abdurrahim Otuz İmeni ve İbrahim Halfin hareketin ilk öncüleri iken Mercâni, Feyizhanî ve Nasıri ikinci Gaspıralı, Rızaeddin ve Kerimi gibiler üçüncü öncüler olarak gösterilir.[192]

Usul-i Cedid hareketine en az bu aydınlar kadar zengin baylarında katkısı olmuştur. İdi-Ural bölgesinde Zakir ve Şakir Remiyev kardeşler, Gani, Ahmet ve Mahmut Hüseyinov kardeşler, Nimetullah Hacı ve Akçurinler ailesi gibi zengin aileler önemli maddi destekçi idiler. Ahmet Bay Hüseyinov, Kafkasya hariç bütün Rusya Müslümanları arasında paralarını en faydalı en iyi işlere hizmet etmek için harcayan bir hayırseverdi. O mükemmel bir medrese ile bir vakıf kurdu. Bu vakfın hukuki işleri ve meseleleri ile kardeşi Mahmud Bay ilgilenirdi[193].

Ahmet Bay Hüseyinov rahmetli olduğunda da bıraktığı vasiyetnamesinde 60 bin sum akçesini yazarlara ve hacca gidecekler için harcanılması kaidesiyle bıraktığını beyan etmiştir. Vakıf mallarını idare edecek Mütevelliler bu vasiyetname ile ilgili bir layiha hazırlayıp yayınlamıştır. Bu layiha ile ilgili Orenburg Ruhaniyesinin de fikirlerini sormuşlardır. Bu layihada paranın eğitim işlerinde öğrencilere öğretmenlere ve okul masraflarına nasıl harcanacağına dair kaideler belirlenmiştir. Bu mütevelliler[194] aynı zamanda ders kitapları, mektep ve medreselerin ıslahı lisan ve imla gibi ıslah faaliyetleri yürüterek İdi-Ural'daki Müslümanların ilerlemelerini sağlamaya çalıyorlardı[195]. Tatarlar

---

[191] Mirkasım Usmanov, *Zavetnaya Meçta Hüsaina Feizhanova,* Kazan, 1980, s.13

[192] "Usul-u Cedidin Evvel Tatbike Koyuluvunun 25. Yılı", *Terbiye-yi Etfâl,* 1 Şubat 1907, S.3, s. 50-51

[193]Vakıf ve Hüseyniye Medresesi Marif Nezaretinde mi yoksa Orenburg Ruhani idaresinde mi kalacağı konusunda belirsizlik hâkimdir. Ancak Rusya Müslümanlarının talebi medrese gibi konularda müstakil bir vakıf sitemi kanunun işleri kolaylaştıracağını düşünmektedirler ve o yönde talepleri kabul görmüştür. İ. A, "Ahmed Bay Vakfı", *Şûra,* 1908, S.1, s. 13-15

[194] Mütevelli Heyeti12 kişiden oluşmakta idi. Bu üyeler: Mahmud Hüseyinov, Mahdi Dişeviç, Mahmud Osmanov, Muhammed Şakir Remiyev, Muhammed Zakir Remiyev, Fatih Kerimi, Abdulgalim Devletşin, Ayaz Yenikev, Nasrullah Yadigarov, Nuarali Abdullin, Mirza Zakir Hayırov, Abdülhamid Hüseyinov.; Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Bay,* Orenburg 1910. s.44; OODA.(Orenburg Oblastı Devlet Arşivi) F. 213, T. 63, M.B.1.; OODA. F. 213, T.33, M.F.13, 21

[195] "Ahmed Bay Vasiyeti" *Şûra,* 1909, S.11, s.339-341

arasında yenileşme hareketi genelde iki şekilde ortaya çıktı. İlki dini ıslahatçılık dediğimiz tecdit, diğeri Usul-i cedit dediğimiz yeni metotla özellikle eğitim alanında modernist bir yenilik hareketidir. Bu ikinci grup Batıdaki pek çok gelişmeleri de takip ediyorlardı. Rızaeddin Fahreddin'nin tecditçi mi yoksa ceditci mi olduğu sorusu gündeme gelmiştir. İsmail Türk Oğlu, Rızaeddin'i gençlik döneminde ceditçi; olgunluk döneminde ise (1900'lerden sonrası) tecditçi olarak görür. Buna karşın Ahmet Kanlıdere ise Rızaeddin'i her ne kadar modern metotlara ilgi duyup yeni fikirlere açık olsa da onu eskiye ait değerleri muhafaza ettiğinden dolayı sadece tecditçi olarak görür.

Onun fikir hayatında ve firki oluşumunda öne çıkan ilk kişi Mercâni iken ikinci kişi Cemaleddin Efgani idi. Dahası yazdığı bazı eserleri İsmail Gaspıralı'ya gönderip onun fikirlerini alan fikri oluşumuna etki eden Tercümanda yazan Rızaeddin' in ceditcilik yönü bir derece daha ağır basmaktadır. Çünkü aynı zamanda kadınların okuması ve özgürleşmesi fikrine destek veren bir aydındı. Tecditçi ya da Ceditci arasında kalan görünümünün altında yatan sebepler; yazdığı eserler üzerinde oluşabilecek Petersburg sansür komisyonun baskısı altında kalmamak, Rusya Müslümanlarının çıkarlarını korumak için hükümetle uyumlu bir yol izlemek zorunda kalmasından olsa gerektir. Zira Gaspıralı'ya gönderdiği *"Selime Ya Ki İffet*" isimli hikâyesinin İsmail Gaspıralı tarafından okunduktan sonra Gaspıralı; hikâyesini beğendiğini sansür komisyonu tarafından müsaade edilmeyeceğini düşündüğü kısımları çizdiğini, bunun dışındaki yerlere müsaade edileceğini düşündüğünü beyan etmekteydi[196].

[196] NAUTRAN, F.7, M.B. 1, C.23, s.210

II. BÖLÜM: İDİL-URAL TÜRKLERİNDE YENİLEŞME ÇABALARI VE KİMLİK TARTIŞMALARI

A. KİMLİK

Kimlik, modern toplumun ortaya çıkardığı bir kavramdır. Kavramı modern toplum ortaya çıkarmıştır ama kimlik konusu insanlıkla beraber olagelen bir özelliktir. Her birey kendi öz yapısıyla beraber kendisinin içinde yaşadığı evrenin hem bir parçası olduğunu hem de ondan ayrı bir varlık olduğunu bilir. Bu bilinç kimlik bilincinin temeli oluşturur.

Ama kimlik bilinci bununla da sınırlı değildir. Her birey kendisini tanımanın ötesinde ötekinin de kendisini tanımasını ve kabul etmesini sağlaması gerekmektedir. Tanıma olgusu kavramsal olarak toplumda kişiye ad verme olarak tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Bu süreç, sadece birreyle de sınırlı değildir. Hemen her alanda benzer mekanizma işlemektedir. Mesela bir "bey" devlet kurduğunu iddia etse, bu kurduğu devletin kendisi tarafından idraki, kabul edilmesi anlamına gelir. Ancak bunun devlet olabilmesi için bu devleti öteki (lerin) (devletlerin)nin de kabul etmesi gerekmektedir. Öteki onun kimliğini kabul etmediği sürece onun devlet kimliğini kazanması hep sorunlu, eksik olacaktır. Keza devletin kurucusu olan bey'in "bey" kimliği için de aynı süreç geçerlidir. Benzer açıklama toplumlar, topluluklar, cemaatler, cemiyetler, aşiretler için de geçerlidir.

Toplumların kimlik şahsiyetini kazanabilmesi için tesadüfen, maç çıkışında kısa bir süreliğine bir araya gelmiş bireyler olmadığının bilinmesi gerekir. O takdirde o toplumu, toplum tanımına girecek unsurlarının neler olduğu anlaşılmalı; anlaşılması da yetmez; o toplumun üyeleri tarafından da onanmalı, kabul görmelidir. Ancak o zaman o topluluk öz varlığının bilincinde olduğundan söz edilebilir. Ancak bu da yetmez. Öz benlik bilincinin, yukarıda da bahsettiğimiz öteki tarafından da kabul edilmelidir. Ötekinin kabul etmediği bir topluluk bilinci tam bir bilinç olmaz. Mesela bugün Bulgarların bir Türk kabilesi olduğunu biliyor olmamıza karşın, Bulgarlar(özleri) bunu bilmiyor değiller. Tarihi bilgi olarak onlar da bir Türk kavminin devamı olduğunu biliyor olmakla beraber bunu onaylamış değiller. Bu durumda Bulgarlar Türk kökenli de olsa kendileri bunu kabul etmediği sürece Türk değil demek zorundayız. Tabi durum, Bulgarların farklı bir bilince ulaştıkları anlamını da beraberinde getirir. Bu olayda olduğu gibi kimlik bilinci tarihi devirler içinde her kimsede/şeyde bulunmakla beraber bunun idraki ancak 19. yy dan sonra başlamıştır.

Şûra dergisi de Tatar topluluğu içinde alalade şekilde dolaşmakta olan Türk-Tatar kimliklerine dair bir tartışma başlatarak "doğru budur" demesine gerek kalmadan Namık Kemal'in **"Bârika-i hakikat, müsâdeme-i efkârdan doğar"** (fikirlerin çarpışmasından gerçek ortaya çıkar) prensibi gereğince yarattığı tartışma ortamıyla toplumda kimlik bilincine ulaşılmıştır. Şûra'nın yarattığı tartışma ortamı sadece derginin yayınlandığı bölgede değil bütün Orta Asyada, dahası bütün Türk dünyasında ve Türk-İslam dünyasında etkili olmuştu. Türklük bilinci ve Türklük bilincine dair tartışmalar hız kesmeden günümüzde bile devam etmektedir.

1) Mili Uyanış

Kazan 1552 yılında Rusların eline geçtikten sonra Kazan Türklerinin milli seviyelerinde ciddi bir şekilde düşüş olmuştur. Bunun temel sebebi; önder tabaka yani ruhanilerin imha edilmesi[197] diğer yandan Tatar toprak feodalitesinin ortadan kaldırılması ve Müslümanların Ortodoks Hıristiyanlığa dönüşleridir. Tatarlardan alınan topraklar Rus göçmenlere verilerek esas toprak sahipleri olan Tatar köylüler yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Bunların boşalttığı yerlere ise Rus göçmenleri yerleştirildi. Dahası Müslüman toprak sahiplerinin Hristiyan işçi çalıştırmaları, Hristiyan feodallerin ise Hristiyan olmayan işçi bulundurmaları yasak edildi. Bununla beraber Kazan'ın ilk başpiskoposu Monsenyör Guri tarafından 1555'te başlatılan ve son dönemlere kadar devam eden Müslümanların Ortodoks Hristiyanlığa dönüştürülmesi politikası sonucunda çok sayıda Tatar topluluğu din değiştirmeye başlamıştı. Din değiştirenlere vergilerden ve askerlikten muaf tutulması gibi teşvikler veriliyordu. Yeniden İslâm'a dönmek ise ölüm cezasını gerektiriyor ve bu arada camiler yıktırılıyordu. Sadece 1738-1755 yılları arasında 536 camiinin 418'i yıkılmıştır. Öte yandan Tatarların Müslümanlarla olan ilişkisini kesmek için Tatarların bulunduğu köylerdeki Müslümanlar Doğu Tataristan ve Urallar gibi uzak bölgelere sürgün ediliyordu[198].

Bu eritme politikasında ne kadar çaba harcanılmış olsa da bu politika başarılı olmadı ve istenilen neticeler alınamadı. Zira Hristiyanlığa geçen Tatar sayısı düşük kalmış devletin baskısı ise Tatarların kitleler halinde Başkurdistan'a kaçmalarına neden

---

[197] Kurat, *Kazan Türkleri,* s.95

[198] Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* Çev. Nezih Uzel, Ankara-2005, s.20-22; İstoria Tatarskoy, A.S.S.R, C.1, Kazan, 1955, s.187-192; Taymas, *Kazan Türkleri,* s.47-50

olmuştu. Yaratılan kin sonucu Tatarlar, Başkurtlar, Kazaklar ve diğer dinlere bağlı toplulukların bir araya gelerek ayaklanmalarına Batyrsa ve Pugaçev[199] isyanlarını çıkarmalarına yol açtı[200]. Bu politikaların başarısızlığı II. Katerina döneminde mevcut hoşnutsuzluğu yatıştırmak ve bu nedenle de dinsel hoşgörüye dayanan bir politikaya yönelmeyi zorunlu kıldı.

Katerina bizzat kendi 1767 yılında Kazan'a giderek Müslümanların iki cami yapmalarına izin verirken bu kentte oturmalarını yasaklayan kanunu da kaldırdı. 1782 yılında Orenburg'da sonradan Ufa'ya taşınan Müftülük makamını kurdu. 1788'de Müslümanlar Ruhanî Kurulu'nu meydana getirdi. Bu politikalar sonucu pek çok Müslüman dinlerine geri döndü[201].

II. Katerina'nın akılcı ve ılımlı siyaseti ile baskı ve kısıtlamalarda hafiflemeye gidilmesinin ardından 1776 yılında çıkarılan bir başka kanunla Tatar tüccarlara uygulanan ticari kısıtlamalar da kaldırıldı[202]. II. Katerina bununla da yetinmeyerek tüccar sınıfına fevkalade ayrıcalıklar tanıdı. Bu kişiler 150 yıl içerisinde Tatar halkının vazgeçilmez

---

[199] Pugaçev İsyanı, II. Katerina zamanında 1773-1775 yılları arasında Kazak lider Yemelyan Pugaçov önderliğinde geniş halk kitlelerinin katıldığı Rusya tarihinin en büyük köylü isyandır. Rusya'daki savaşlar ve beraberinde getirilen vergiler köylünün durumu ağırlaştırmış tüm bunlara ek olarak salgın hastalıkların başgöstermesiyle büyük bir isyana dönüşümüştür. Pugaçev isyanı hakkkında geniş bilgi için bkz: Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Pugaçev İsyanının Tarihi,* Çev. Metin Yardımcı, İstanbul, 2002; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S.20, s. 609-611; Yemelyan Pugaçev, Don Kazaklarından olup Astanitsede dünyaya geldiği, fiziksel özellikleri, eğitimi, inancı, evliliği, Prusya savaşından nasıl kaçtığı zeki olması sebebiyle geniş halk kitlelerini nasıl örgütlediği hakkında detaylı bilgiler kaleme alınmıştır. Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1911. S.21, s.641-642; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S. 22, s. 673-675; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S.23, s. 705-707; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S. 1; s.1-2; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1912; S.2, s. 33-35; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.3, s. 65-67; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1912; S.5, s. 129-131; Molla Münir Hadiyev, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.6, s. 161-163; Muhammedcan Süleymanoğlu Aitov, "Pugaçev", *Şûra*, 1913, S.13, s. 396-397

[200] A.N. Grigorev, "Hristianizatsiya Hiruskih Naradnostii Kak Adin Metodov iz Hatcionalno Kolonialnoy Politiki Carizma" *Meteryali po-İstorii Tatarii,* C.1, Kazan, 1948, s.233-245; Alexandre Benningsen, *Sultan Galiyev*, s.23-24

[201] İsabel de Madariaga, *Rossia v Epohu Ekaterinı Velikoy,* Moskva, 2002, s.811; Grigorev, a.g.e., s. 245-248 ve 257-259; Alexandre Benningsen, *Sultan Galiyev*, s.24-25

[202] Gündoğdu, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", s.11-12; Devlet, Rusya Türkleri, s.9-11

önderleri oldular[203]. Tatarlar, Orta Asya'ya sağlam bir şekilde yerleşerek 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rus ticaretinin tek egemeni oldular. Bununla Tatar ticarisi daha da gelişmeye başlamış ve bugün Tatar nüfusunun yarıdan fazlasının Tataristan dışında yaşıyor olmasının nedenlerinden biri de bu dönemde başlayan Tatar ticari yayılması olmuştur[204].

1860'a doğru Rus-Tatar ilişkilerinde yeni bir dönem ortaya çıkıyor ve durum tersine doğru işlemeye başlıyordu. Bu dönemde Rus kapitalizmi gelişmiş Doğu ve Güneydoğuya doğru yayılmaya başlamıştı. 1876 yılında Hokant Hanlığının işgali ile Türkistan'ın işgali tamamlanmış ve geçmişte Rusya'ya yasaklanmış olan toprakların Rus hâkimiyetine girmesi ile Tatarların ayrıcalıkları ve yayılma alanları elden çıkmaya başlamıştı. Diğer yandan 1880'den sonra Rus kapitalizmi, Orta Asya'nın doğal zenginliklerini doğrudan işletmeyi kendi çıkarları açısından daha uygun görmekteydi. 1880-1890 yılları arasında ise Tatar endüstrisinin gerileyişi hissedilir derecede fazlasıyla ortaya çıktı. Bunun neticesinde Rus ve Tatar kentsoylu sınıfı o andan itibaren ciddi derece de birbirinin rakibi olmaya başladı. Öte yandan çöküşü hızlandırmak isteyen Rus yöneticiler, Tatarların kültürel ve ekonomik olanaklarını ellerinden almaya yöneldiler. 1870 yılında Türkistan Genel Valisi General Kaufmann, Orenburg Ruhanî kurulunun hukukî yetkilerini Kazak steplerine ve Türkistan'a yayma isteğini geri çevirdi. Bununla da kalınmayarak 1886 yılına gelindiğinde yayınlanan bir hükümet kararnamesi ile Kazan Tatarlarının Orta Asya'da taşınmaz mal sahibi olmalarını ve anonim şirketler kurmalarını yasaklıyorlardı. Son olarak Tatarların kültürel yayılmalarını önlemek amacı ile 31 Mart 1906 tarihli bir eğitim genelgesi çıkarıldı. Haziran 1911 yılında Türkistan geneline yayılarak yerli okullarda görev yapan yerli öğretmenlerin öğrencilerle aynı ulustan olmaları ya da Rus olmaları koşulu getirildi. Bu yeni durum Tatarları eğitim faaliyetleri dışına itiyor ve kendilerinden daha az gelişmiş olan dindaşları üzerindeki etkilerini zayıflatıyordu[205].

---

[203] A. Ubeydillin, "İz İstorii Torgovogo Klacca u Privoljickih Tatar", *Vostokodenie*, Bakü, 1926, C.II, s. 49-74; Alexandre Benningsen, Sultan Galiyev, s.25

[204] Gündoğdu, Türk Aydınlanması, s.11-12; Nadir, *Milli Mücadele Tarihi*, s. 9-11

[205] Alexandre Benningsen, *Sultan Galiyev*, s.28-29

Rus saldırıları ekonomik ve kültürel yönden sınırlı kalmadı II. Katerina tarafından bir kenara bırakılan Hristiyanlaştırma politikası yeniden devreye sokuldu. Ancak bu politika daha farklı bir metotla esnek ve yumuşak bir şekilliyle devreye sokuldu[206].

Tüm bu nedenlerden dolayı Rusya Türklerinde milli uyanış, Avrupa'daki diğer uyruklarına göre geç başladı[207]. Bu Rusya'daki Türklerin kendilerini etnik ve milli bir gurup aidiyetliğinden ziyade dinleri ile tanıtmalarından da kaynaklanıyordu. Rusya'nın en eski uyruğu olan Kazan Tatarları, Çarlığın daha sonraları tabiiyetine aldığı Müslüman halkları tanımada emsal teşkil etmiştir. Müslümanların hangi topluma ait olduğuna bakılmayarak tamamına "Tatar" ismi verilmiştir. Bu sebepten Tatar Türkçesi Çarlığın Müslüman halklar ile resmi yazışmalarında ortak dil olarak tanınmıştı. Rusya Müslümanlarında Milli uyanışı geciktiren bir diğer neden bunların çoğunun konar-göçer yaşamasından kaynaklanmaktaydı. İşte bu sebepten dolayıdır ki, yazı dilleri de gelişmedi. İbadetler Arapça yapılırken kültür ve eğitim hayatında Farça hâkimdi[208].

1863 yılına gelindiğinde ise Nikolay İlminskiy "Din Değiştiren Tatarlar Yüksek Öğretmen Okulu" ve bunu izleyen Fin ve Çuvaş okullarını açtı. Bu okullarda eğitim İlminskiy'inin Kril harflerie dayanarak ortaya çıkardığı bir alfabe ve ulusal dille yürütülüyordu ve 2 hedefe yönelikti:

Birincisi; Diğer Müslüman veya yarı Müslüman halkların yardımıyla Rus harfleri ile yazılan edebî diller ortaya çıkarmaktı.

İkincisi; Avrupai tarzda yetiştirilmiş, ama tamamen dönmelerden kurulu yerli aydınlar sınıfı yaratılacaktı. Yetiştirilen bu kişiler, inanmış birer Hıristiyan olarak Müslüman kardeşleri arasında misyonerlik görevi yürüteceklerdi[209]. Ancak misyonerlerin bu faaliyetleri Tatarların Milli hislerinin artmasına ve bu faaliyetlere karşı bir direnç meydana getirmesine yol açtı. Müslümanlar Rus misyonerlere karşı dinleri adına ciddi bir gayret ile karşı duruş sergilediler[210].

---

[206] Alexandre Benningsen, *Sultan Galiyev,* s.30

[207] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.10

[208] Gündoğdu, "Türk Aydınlanması" s.14-15

[209] Alexandre Benningsen, *Sultan Galiyev,* s.30

[210] Hadi Atlasi,"Biz ve Misyonerler", *Şûra,* 1910, S.17, s.527-529, Ancak Molla Nareddin Hucaşi, Hadi Atlasi'nin bu görüşüne karşı çıkmaktadır. Misyonerlerin faaliyetleri, Milli hislerin armasına faydası olmadığı fikrini savunur. O, Müslümanların Milli hislerinin artmasında o dönemki milli gazeteler ve oralarda yayınlanan risalelerin etkisi olduğunu düşünmektedir. Bkz: Molla Nareddin Hucaşi, "Milliyet

Fatih Kerimî'ye göre; Türkiye'yi ve Türkleri harap eden Osmanlılık fikridir. Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi, Arap, Laz, Kürt gibi milletler topluluğuna Türkler Osmanlı milleti adını vermişler ve bu milletlerin menfaatlerini korumak için sadece Türk milleti durmadan savaşarak canını ve malını vermiştir. Diğerleri rahatça ticaret ve sanatla uğraşmışlardır. Ermeniler Ermeni için, Rumlar Rum için, Araplar Arap için çalışmışlar sadece Türkler Türk milleti, Türk halkı, Türk menfaati demeye korkmuşlardır[211]. Bu nedenle Türkleri tembellik, ticarete ve sanata muhabbet duymamakla suçlamak kolay fakat haklı değildir. Çünkü Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ticaret ve sanat dünyasına çok önce girmişlerdir. Bunlar, eğitilmiş nesiller yetiştirmişler ve dolayısıyla birçok iş ve mevkiler başkaları tarafından zabtedilmişti. Oysa Türkler daha yeni yeni bu sahalara girmeye başladılar. Kazan ve Rusya dâhilindeki Müslümanların durumu bu noktada Türkiye Türkleri ile kıyaslandığında çok daha iyiydi[212].

Diğer yandan Türk milli bilincinin gelişmesinde çok önemli yeri olan Türk milliyetçiliği düşüncesi iki büyük gurup tarafından formüle edilmiş ve yayılmıştır. Bunlardan birincisi Osmanlı aydınları, ikincisi ise Rusya'dan Osmanlı Devletine gelen aydınlardır. Bu ikinci gurup, Rus Çar'ının Rusya Müslümanları hareketini baskı altına almasından sonra, Kırım, Tatar, Azerbaycan aydınlarından oluşan bir gurup Türkiye'ye yerleşmiştir[213].

İsmi, Misyonerler Faydası", *Şûra*, 1910, S.19, s. 607; Hadi Atlasi, Molla Nasreddinin bu makalesine karşı bir cevap kaleme aldı. Makalesinde Yazdıklarının tam anlaşılmadığından üzüntü ile bahsediyordu. Misyonerlerden önce Rusya Müslümanları İslam dininin özünü bilmiyor hurafeleri, bidatları Şamanizm geleneklerini İslam dini zannediyordu. Misyonerlerin İslam dinin özüne saldırıya geçmeleri İslam dünyasın 'da âlimlerin ve öğrencilerin bunların fikirleri ve yazdıklarına karşı okumayı beraberinde getirdiğinden İslam dinin kaidelerini öğrenmeyi sağladı. Müslümanlar kendi öz kaynağı olan Kuran'ın özünü onun düşmanı olan misyonerler sayesinde öğrendiler. Hadi Atlasi,"Biz ve Misyonerler", *Şûra*, 1910, S.22, s.676-678. Esasında Hadi Atlasi'nin anlatmak istediği kısacası "Her şerden bir hayır doğar" mesajıydı.

[211] Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.352

[212] Kerimi, *a.g.e.*, s.325

[213] Kutluk Kağan Sümer, "Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları Türk-Tatar Aydınları", *Türkiz,* S.17, Eylül 2012-Ankara, s.236

Osmanlı'da Türkiye dışından gelen Türklerin de katkısıyla Türkçülük özellikle aydınlar arasında en cazip düşünce olarak öne çıktı. Son derece donanımlı, kararlı ve teşkilatçı olan bu aydınlar ülkenin geleceğini belirleme de etkin rol oynadılar[214].

Ancak Türkler'de millî meselelere karşı bu aydınların dışında yeterince ilgi olmadı. İlginin olmamasının en temel nedeni ilk mekteplerin yetersizliği ve kalitesizliğidir o dönem Türk gazetelerinde buna dâhil olmuştur[215].

Rusya Müslümanları arasında millet kelimesi üç anlamda kullanılıyordu. Birinci gurup İslam'ı kabul eden halkların kendileri bir millettir. İkinci gurup Bulgarcılar yani geniş manada Tatarcılar ve üçüncü gurup ise millet kelimesini Pantürkizm yani Türklük kelimesi ile özdeşleştirenlerdir[216].

2) Türk - Tatar Tartışması

Milli kimlik tartışmaları İdil-Ural bölgesinde 19. yy ikinci yarısında başlangıçta tarih bilinci ve dil konularında ortaya çıkmışken 20. Yüzyıl başından itibaren soy, anane ve kültür milliyetçiliği şekline bürünmüştür. İdil-Ural bölgesinde aydınlar arasında ve süreli yayınlarda milli kimlik tartışmaları baş göstermiş esasında milli kimlik arayışı ceditçilerin sayesinde hız kazanıp gündeme gelmiştir. Çarlık devrinde Türkler, başlangıçta, kendilerine Müslüman denilmesini kabul ederlerken, Ruslar ise onları yabancılar, Müslümanlar, Tatarlar diye farklı farklı tanımlamalarla adlandırıyorlardı.

Kimlik bilinci noktasında daha duyarlı olduğu düşünülen Kazan ve Volga Tatarları da 19. yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir tarihe kadar kendilerini Müslüman olarak tanımlamayı ve başkaları tarafından da bu şekilde tanımlanmayı tercih ederken daha sonraları Müslüman tanımlamasının yanında Tatar[217], Kazanlı, Bulgar ve Mişer gibi

---

[214] Abdullah Gündoğdu, *Türk Jeopolitiği Akdeniz'e Bir Kısrak, Hazara Bir Kartal Başı Gibi Uzanan Bu Memleket,* İstanbul, 2009, s. 108

[215] Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.37

[216]Alp, *Milliyetçilik Akımı,* s.66-69

[217]Milli kimlik konusunu ele alan ilk kişi Şihâbeddin Mercanîdir. Mercâni, bölge halkının Müslüman kimliği ile beraber millî bir de kimliklerinin olduğuna dikkat çekmiştir. Halkın kendisini "Tatar" olarak tanımlamalarının bir sakıncası olmadığını belirtmiştir. Mercâni, *Kazan ve Bulgar,* s.5-6; Yusuf Akçura, Mercânî'nin *"Müstefâdü'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar"* adlı eseri ile Kazan Müslümanlarına ilk defa millet kavramının dinden farklı bir bir unsur olduğunu düşündürdüğününün altını çizmektedir Cemaleddin Velidov, *Tatar Edebiyatının Barışı,* Orenburg 1912. s.43; Diğer yandan Cemaleddin Velidi, Tatarlar ile Mişer ve Başkurtların iç içe geçtiğini aynı hayat şartları altında yaşadıklarını ve sadece isim

farklı tanımlamalar da kullanmaya ve kabul etmeye başladılar. Ruslar ve başkaları kendileri için Tatar derlerken artık kendileri için bu tanımlamaları kabul etmiş gibi görünüyordu. İdil-Ural bölge halkı, Rusların kendileri için 'Tatar' ismini kabul etmeyip bunun dışındaki tanımlamalara, en azından, sessiz kalmaları sadece kendilerinin ilmi olarak veya resmi olarak Tatar olup olmadığından değil, Tatar kullanımının daha çok 13. yüzyıldan beri Moğollar için kullanılan bir tanımlama olması; oysaki kendilerinin Moğollarla yakından uzaktan ilişkilendirilmesinden rahatsız olup, buna karşı bir tepkinin de ifadesi olduğu düşünülmektedir[218]. İbn Battuta da, Seyahatnamesinde Cengiz ve soyunu[219] Tatar olarak nakletmektedir. Buradaki gruplar da kendilerinin Moğol kökenli olmadıklarından kendilerine, haliyle, Tatar denilmesinden rahatsız oluyorlar. Üstelik İbn Batuta'nın anlattığı Tatarların oldukça vahşi ve kötü olduğundan bahisle bunu kullananlar da iyisine değil, hakaret amacıyla kullanmaktadır. Muhtemelen bundan hareketle Ruslar, Tatar adını bir çeşit küfür ve aşağılama olarak kullanmaktadırlar. Bugün dahi, kendilerine Tatar denilenler, Tatar olarak tanımlanmayı bir hakaret olarak görmektedirler. Bu yüzden, böyle bir hitabette "biz Tatar değil Müslümanız" diyerek tepki göstermektedirler.

19. yy sonlarında ve 20. yy. başlarında Ruslar, İdil-Ural bölgesi topluluğuna onların Tatar olduğunu kabul ettirmeye, bölge halkının da buna direnmeye, yer yer de bölge halkının da Tatar ismini kabul etme eğilimleri baş göstermeye başladığında Şûra dergisi konuyu ele alır. İlk önce Şûra dergisi 1910'da 23. sayısında "Biz Tatar Değil, Biz Türk" makalesini yayınlayarak bu konuyu tartışmaya açıyor. Devamında okurlarını, daha doğrusu Türkleri bilinçlendirmek için, farklı bir metod uygular. Bu yazının dışında iki yazarına konuyla ilgili dergide tartışma başlatmasını, halkın da bu tartışmaya katılmasını ister. Dergi yazarlardan birisini Türkoğlu mahlasıyla bölge halkının Türk olduğu görüşünü savunan yazılar yazmasını ister. Diğer bir yazarının da Tataroğlu mahlasıyla, Türkoğlu mahlasıyla yazana (veya tam tersine) bölge halkının Tatar olduğunu savunan yazılar yazdırır. Aslında yazarlar, yazı kadrosunun üyeleridir. Belki de arkadaştırlar. Bu doğrultuda Türkoğlu mahlasıyla makaleyi yazanın kim olduğu bilinmiyor. Bu nedenle

---

olarak ayrıldıklarını belirtmektedir. Mişerlerin kendilerini nüfus sayımlarında "Tatar" olarak adlandırdıklarını ve Rus hükümetlerinin de onları bu isimle bildiklerini söylemektedir. Cemaleddin Velidi, "Milliyet Kavgaları-I", *Vakit,* 19 Ocak 1916, S.1964, s.1

[218] Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, 2000, s.27

[219] Cengiz Han'nın soyu Şecere-i Cengizde; Nuh Alehiselam'nın oğlu Yafese, Yafes'in oğlu Türk'e oradan da Oğuzlara kadar götürülerek Cengiz'in Türk olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Şecere-i Cengiz, Kazan 1906

Türkoğlu'nun kim olduğu konusu da bir tartışma noktasıdır. Bu kişinin Rızaeddin Fahreddin olduğu tahmin edilse de kanaatimizce bu kişinin Rızaeddin Fahreddin olmadığı yönündedir. Türkoğlu'nun kim olduğu konusunda eldeki verilerden yola çıkarak Türkoğlu'nun Hasan Ali olduğu kuvvetle muhtemeldir. Şûra dergisinde "Mûrasele ve Muhabere" başlığı altında yayınlanan bir makalenin sonunda yazar kısmında "H. A. "Türkoğlu" şeklindeki kısaltma ve yazıdan yola çıkılarak bu tahminde bulunulmaktadır[220]. Bunu güçlendirecek bir diğer husus ise bizzat Rızaeddin Fahreddin tarafından kaleme alınan ve kendisine "Tatarlık" konusunda yazılmış bir okuyucu sorusuna verdiği cevaptır. Sorulan bu soruda; 1910 yıllardan başlayıp Tataroğlu imzası ile çıkan makalelere ve Alimcan İbrahim'in "Biz Tatarız" iddialarına Türkoğlu takma adı ile karşı çıkarak yazılar yazan kişinin kendisi olup olmadığı sorusudur. Rızaeddin bu soruya; Türkoğlu'nun kendisi olmadığını belki idare dışındaki kalem ve fikir sahiplerinden başka bir zat olabileceğini özellikle belirtmektedir[221]. Benzer iddialar Tataroğlu'nun Alimcan İbrahim olduğu yönünde olsa da bu konuda elde bir veri ve belge yoktur.

Ancak yazarlar, dergiyi, o dönemin çok önemli konusunu ele alarak iki farklı tarafın görüşlerinin savunulduğu bir arenaya çeviriyorlar. Dergi bununla da yetinmiyor; bu konuda sorusu olanların dergiye sorularını göndermelerini, görüşü olanların da görüşlerini yazmalarını, bunları da dergilerde yayınlayacaklarını söyler. Böylece dergi, hem bir kamuoyu yaratmış hem de herkesi(çoğunu) tartışmanın ortasına çekerek kimlik konusunda önemli bir bilinç oluşturmuştur.

Şûra dergisinin 1910 yılında çıkardığı 23. sayısında "Biz Tatar Değil, Biz Türk" isimli makalenin yayınlanmasıyla bu tartışmanın başladığı söylenebilir. Tartışmanın özü 'biz kimiz?' sorusu etrafında şekilleniyordu. Milli kimlik bilinci etrafındaki bu tartışmalar: Biz Kimiz? Müslümanlar mı? Bulgarlar mı? Türkler mi? yoksa Tatarlar mı? gibi kimliğini ortaya koyacak çok sayıda sorular, talepler, cevaplar dergi üzerinden hem dergide hem de kamuoyunda gündeme gelmiştir. Özellikle Tatar ve Türk isimleri

---

[220] H.A. Türkoğlu, "Murasele ve Muhabere" *Şûra,* 1910, S.3, s.89; Hasan Ali'nin Türkoğlu olduğuna dair Ferit Şekurov da bu makaleden yola çıkarak tahminde bulunmuştur. F.N. Şekurov, "Türek Uglı" Kim Ul?", *Asırlar Avazı, Eta Bekov*, Kazan, 2000, s.260-261; F.N. Şekurov, "Türek Uglı Psevdonimı Hakkında", *İctoriçeski i İcledoveniya po İctori Tatarskogo Haroda*, Kazan, 2006, s. 464-466; F.N. Şekurov, "Razvitie İctoriçeckih Znaniy u Tatar do Fivralya 1917 goda" *Tatarskaya Cadidictckaya İctoriografiya*, Kazan, 2002, s.50-62

[221] Rızaeddin Fahreddin, "Tatarlık Hakkında", *Şûra*, 1916, S.20, s.487-488

üzerinde yürütülen tartışmalarda bu iki kimlik tanımının bilinçli veya bilinçsiz olarak aynı zamanda birbirinin yerine kullanıldığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Tatar kelimesinin yerine Türk kelimesinin kullanılması, sanki Tatar olan Türk değilmiş, Türk olan da Tatar olamaz der gibi anlaşılacağından gereksiz ve manasız olarak algılanır. Aynı etnik gruba mensup olanların Türklük ve Tatarlık üzerinden bir tartışma yürütmesini ayrıştırıcı bir davranış olarak görüyorlar. Dergi, Tataroğlu'na, Türkoğlu'na yazılar yazdırdığı gibi Tatarların da Türklerin bir parçası olduğunu savunan, birleştirici fikirleri dile getiren yazılara da yer verdiği görülmektedir.

Şûra dergisindeki bu kimlik tartışmaları genelde hem Türkoğlu'nun veya Tataroğlu'nun birbirlerine cevapları hem de okuyuculardan, aydınlardan bunlara yönelik soru ve cevaplar şeklinde yer almıştır. Örneğin Tataroğlu; dergideki "Tatar değil, Türk" ifadesinin gereksiz bir tanımlama ve tartışma olduğunu savunmuştur. Bu toplumun kimliği üzerinde durmanın doğru olmadığını vurgular. Önceleri de kendilerine 'Tatar' denildiğini, bu durumda bazı Tatarların bu tanımlamayı dinî bir içerikle doldurarak, sanki kendilerini "kâfirlikle" suçlanmış, tanımlanmış gibi görüp 'Biz Tatar değiliz, biz Müslümanız' ya da ilk Müslüman Türk devleti olan Bulgar (İdil-Volga) Devletine istinaden 'Biz Bulgarız' şeklinde cevap verirlerdi. Buradan da anlaşılıyor ki Tatar olduğunun farkında olan halk, Rusların veya başka unsurların Tatar kelimesine yüklediği hoş olmayan anlamlardan dolayı kendisini tanımlarken Tatar kelimesinin kullanılmasından kaçınmaktadır[222]. Alimcan İbrahimov buna benzer örnekler de verir. A. İbrahimov: Özümüz Tatarız ama "Tatar" demekten kaçınıyoruz. Birisine Tatar diye söyleseniz: "Tatar Kreşin (Rusça bir kavram; Müslüman olmayan, vaftiz edilmiş Tatarlar için kullanılan bir kelime) demek ben elhamdülillah Müslümanım" diye cevap verir. Bunu bir küfür gibi algılıyorlar. Hatta: "ağzını karan (yaban nanesine benzeyen kokulu bir bitki) ile yıka" diye kötü hikâyeler ve sözler dahi vardır[223].

Şehabettin Mercâni'nin Vefiyetü'l- Eslâf ve Tatar şivesinde Müstefâdü'l-Ahbâr fi Kazan ve Bulgar isimli eserleri modern kimlik tartışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu eserlerinde Kıpçak, Bulgar, Tatar, Nogay ve Hazarların sık sık Türk kimliğine vurgu yapan Mercanî, bu adlandırmaları tarih ve kimlik açısından da değerlendirmektedir. Bunların hepsinin Türk kimliğinin bir parçaları olduğunu yani Türk

[222] Tataroğlu, "Biz Kim?", *Şûra,* 1911, S.2 s. 2

[223] Alimcan İbrahimov, "Biz Tatarmız", *Şûra*, 1911, S.8, s. 236-238.

olduklarını göstermeye çalışmıştır[224]. İsmail Gaspıralı'nın da Tatarlık artıkça Türklüğün artığını Türklük artıkça da Tatarlığın[225] arttığını ifade ederek benzer fikirler taşıdığı bilinmektedir.

Hadi Atlasi, halkın kendisini hissettiği gibi adlandırmasının mümkün olduğu düşüncesindedir. Tartışmanın konunun uzmanları tarafından ele alınması gerektiğini belirtir[226]. Tatarların Türk kavminden olduğunu ifade eder. Bir millettin farklı dinlere mensup olması kadar farklı milletlerin de aynı dine mensup olması kadar doğal bir durum olduğuna inanır[227].

Alimcan İbrahimov birleştirici bir fikirle kimlik tartışmasına katılmış; Tatarlığın Türklükten ayrı düşünülemeyeceğine, Tatar isminin kullanılmasının da Türklükten ayrı bir unsur olarak görülmemesi gerektiğine vurgu yapar. Ancak Türk kelimesinin daha genel ve kapsayıcı olduğunu da söyler. Şûra'nın 1911 yılındaki sayılarında devam etmekte olan Tataroğlu ve Türkoğlu'nun tartışmalarına o da, Slav ve Rusluk üzerinden, 'hiçbir kimse bir Rus'a, sen Rus değil Slav'sın demiyor' diyerek farklı bir bakış açısı getirmiştir. Onun bu düşüncesine karşı çıkan bir yazı da kaleme alınmamıştır.

Yusuf Akçura, Türk Yurdu dergisinde kaleme aldığı "Türk-Tatar Birdir" başlıklı makalesinde Türk ve Tatarların tek vücut olduklarına özellikle dikkat çekiyordu. O, Türk ve Tatarların bir olduğunu ayrı Türkler ve ayrı Tatarlar olmadığını büyük Türk-Tatar milletinin olduğunu savunmaktaydı. Akçura, burada bütünlüğü sağlamaya çalışmakla birlikte Türkçü bir inanç ve tek bir "Türk" kimliği fikrini benimsemekteydi[228].

Yine Alimcan İbrahimov göre; Tatarların Türk tanımının bir parçası olduğu konusu gazete ve dergilerde yeterince ele alınmadı. Aksine Tatar-Türk farklı unsurlar olduğu konusu gündeme getirildi. 20. Asırda Tatar ismi yok edilmek istendi. Bugün yazılan bazı eseler Tatarca yazılmasına rağmen bazılarının buna özellikle Türkçe dediğine dikkat çekti. Arada sırada Tatar Milleti, Tatar Edebiyatı olarak söylense de

---

[224] İbrahim Maraş, "İdil-Ural'da Kimlik Tartışmaları: Cedit çi ve Kadimci Gelenekte Millet ve Milliyet Anlayışı", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı*, 12-13 Nisan 2014-Kırklareli, s.18

[225] Alp, *Milliyetçilik Akımı,* s.48-49

[226] A. Hadî Maksudî, "Biz Tatar Tügil", *Yıldız,* 29 Ocak 1906, S.3, s.1

[227] Hadî Maksudî, "Din ve Millet", *Yıldız,* 17 Aralık 1913, S.1083, s. 2-3

[228] Yusuf Akçura, "Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir", Türk Yurdu, C. I, S.24, 4 Teşrinievvel 1328 (17 Ekim 1912), s. 428

genelde bu isimler kullanılmıyordu. Türkoğlu mahlasını kullanan kişinin savunduğu "Biz Tatar değil Türk'üz" tezinin aydınlarca büyük kabul görmesini de eleştirir. Tataroğlu'nun da ortaya kasten çıktığına ama fikirlerine pek kimsenin katılmadığına da inanır[229].

Alimcan İbrahimov, asırlardan beri ve şimdilerde Tatar isminin kullandığını ancak Tatar ismi konusunda tarihi ve fenni bir izahat yapılmadığını düşünür. Tatar ismi neden verildi? Bu isim nereden alındı? Bize nereden geldi? gibi soruları irdelemediklerinden her ikisini eleştirir. İsmin varlığının fenni ve tarihi ispatından ziyade Tatarlarca kullanılmasının zaruri olduğunu halkın da buna alıştırılması gerektiğine inanıyordu. Halk'ın "Biz Tatar değiliz, Bir Türk'üz bize Tatar demeyin" diye tepki göstermesini de eleştirmektedir. Hiç bir Rus'un biz Rus değil, Slav'ız demediğini belirtir. Bir Tatar'ın ben Tatar değil Türk'üm demesi Bir Rus'un ben Rus değil Slav'ım demesine benzetir. "Biz Tatarız" demek Türklüğü inkâr anlamına gelmediğini savunur. Türkler çeşitli isimler ile farklı bölüklere kısımlara ayrılmış bunlardan birinin ismi de Tatar olduğunu belirtiyordu. Ancak kavmimiz birdir diyerek Tatarların Türklüğü, Rusların Slav oluşu örneğine benzetir. O: "Türk ismi genel bir isimdir. Tatar ismi bize dünya ve tarih tarafından verilmiştir" fikrini savunduğundan Tatar isminin kullanılmasını ve herkesin de buna alıştırılması gerektiğine inanmaktadır. Bu fikirlerinin dayanağını ise şöyle özetliyordu: "Özümüz Tatar, dilimiz Tatar, edebiyatımız Tatar"[230].

Ataullah Beyazıdov'un bu konudaki fikirleri Alimcan İbrahimov ile örtüşmektedir. Kendilerinin aslen Türk olduklarını kabul etmekle birlikte Tatar isminin bir kenara atılarak silinmemesine ve bu ismin kullanılması gerektiğine inanır[231]. Polonyalıların, Çeklerin, Ukraynalıların, Beyaz Rusların ve Rusların Slav kavmi olmalarına karşın farklı isimlerle anıldıklarını Tatarların da Türk olmasına karşın tarihin kendilerine böyle bir isim verdiğini ve bu isimle anılmaları gerektiğini savunur. Tatar isminin de artık halk arasında kabul görmeye başladığını iddia etmektedir[232]. Diğer

---

[229] Alimcan, İbrahimov, "Biz Tatarmız", *Şûra,* 1911, S.8, s. 236-237

[230] Alimcan, İbrahimov, "Biz Tatarmız", *Şûra,* 1911, S.8, s. 237-238

[231] Ataullah Bayezidov, "Biz Türk mü Tatar mı?", *Nur,* 11 Şubat 1906, S. 22, s.2

[232] Bayezidov, "Biz Tatarmız Digen Kişiler Rücu Kılmalı, Bu Fikirden Kayıtmalı (Tercüman), *Nur,* 30 Şubat 1906, S.18, s.2. Bayezidov, esasında bu yazıyı İsmail Gaspıralı'ya karşı onun "Biz Tatarız Digen Kişiler Rücu Etmeli Bu Fikirden Dönmeli" fikrine karşı kaleme almıştır. Diğer yandan Bayezidov, Gaspıralı'ya cevaben ikinci bir yazı kaleme aldı. "Tatarlıktan Rücu" başlıklı bu yazısında dil konusunu ele alarak Tatarca'nın kendileri için ana dil olması gerektiğini savunuyordu. Bayezidov, "Tatarlıktan Rücu", *Nur,* 4 Şubat 1906, S.21, s. 3-4

yandan Abdullah Battal Taymas da Tatar adının toplum tarafından kabul görüp yerleştiğini artık bu ismin benimsenmesi gerektiği yönde düşüncelere sahiptir. O Tatar dilinde basılan eserlere destek vermekte "Tatar Tarihi" isimli kitapların yayımlanmasından memnuniyet duymaktadır. Battal, anadilleri olan Tatarca'nın öğretilmesi için Tatar dili derslerinin artırılması gerektiğini savunmaktadır [233].

Türkoğlu, Alimcan İbrahimov'un fikrine karşı cevap olarak sert bir yazı kaleme aldı. Tatarlık ya da "Tatarizim"in ayrıştırıcı ve bölücü bir unsur olduğunu iddia ediyordu. Bir muharrir; "işimiz Tatar işi, dilimiz Tatar dili" diyerek ayrıştırıcı üsluba bir yenisini eklemiştir". Rusların kendileri dışındakileri milletler ve dinler olarak ayrıştırmaya devam ettiğini hatırlatıyordu. Rusların Polak, Kırgız, Yahudi, Başkurt, Ermeni, Tatar, Türkmen, Gruzin, Mişer, vs. gibi dilleri ve cinsleri farklı diye Türkleri bir ayrıma tabi tuttuğunu gözler önüne seriyordu. Buna karşın; "varımız birdir, bir dil, bir medeniyet, bir edebiyat ile ancak ayrışmanın önüne geçilebilir. Başkurt çayırları, Kazak bozkırları, Özbek bahçeleri varlığımızın hazineleridir. Ayrıştırıcı Tatarizm'den vazgeçilmelidir" diyerek Tatarcıları uyarıyordu. Zira son zamanlarda Başkurt, Mişer edebiyatı gibi hızla ayrıştırmaya giden durumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumların önüne ortak bir dil ve edebiyat ile geçilebileceğini düşünüyordu. Bu nedenle "Duma'da Rusça konuşmakla iftihar eden vekillerinde bu durumu göz önünde bulundurmaları gerekir" diyerek tehlikeye işaret ediyordu[234].

Tatar ve Tatarca fikrine sert eleştiriler Türkoğlu'nun kaleme aldığı yazılar ile sınırlı değildi. Türkçeye Tatarca denilmesinden dolayı duyulan bir rahatsızlık üzerine ismi verilmeyen Til Yarışı mecmuasına yazı yazan birisi diyerek tanıtılan bir yazıda; Rusya'da yaşayan 20 milyondan fazla Müslüman'a Tatar Milleti denilmesi rahatsızlık yaratmıştır. Tatarca, Tatar Milleti ve Tatar Edebiyatı gibi isimlendirmeleri özden uzaklaşma olarak görülmektedir. Bu kişi kendi yazdığı makalelere bile Tatarca deme cüretini gösterenleri eleştirir. "Benim özüm Tatar değil ben Türkoğluyum" diyerek tepki gösterir. Bu 20 milyon Müslümanın belki biri dışında hepsi Türk'tür" şeklinde ağır bir ithamda bulunuyordu[235].

---

[233] Abdullah Battal, "Milliyetni Bilgilev", *Mektep*, 1913, S.6, s.149-153; Abdullah Battal, "Mekteplerimizde Tatar Tili", *Mektep*, 1913, S.9, s. 215-218

[234] Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şûra*, 1912, S.3, s.79-80

[235]"Tatarca Tügil Türkiçe*", Şûra,* 1910, S.23, s.Önkapak 2

Cemalettin Veli'de Alimcan İbrahimov gibi birleştirici bir fikirle kimlik tartışmasına katılmıştı. "Biz Kimleriz? Biznin İsmimiz Niçek? diyerek bu suallere cevap aranması gerektiğini ve bunun kendileri açısından öncelikli bir mesele olduğunu düşünmekteydi. Ruslar kendilerine "Tatar" derlerken başkaları Çuvaş diye hitap ettiklerini bunun da kendilerini hakir gördükleri için söylediklerini hatırlattı. Bu soruların çözülmediği sürece de kimileri Müslüman, kimileri Muhammet ümmeti, Tatar, Başkurt, Mişer gibi isimler ile hitap etmeye devam edeceklerini belirtiyordu. Bunun da sebebi bu dönemde toplum, molla ve eğitimsiz (köylü diye) kişilerden oluşan iki sınıfa ayrılmasından kaynaklandığını düşünmekte idi. Evvelki Türk halklarında mektep ve medreselerin varlığından bahsederek bunların kitap okuyup ve kendi kitaplarını çıkardığını eğitimcilerin kaliteli olduğunu söylüyordu. Geçmiş dönemlerde gazeteler Rusça basılır iken şimdi Tatarca da basılmaya başlandığını savaş ve bölge haberleri yazılmadığını halkın da bunu anlamadığını söylüyordu. Üstelik kullanılan dil Mojikçe? (köy dili yerel dil) ve mollaca? (edebî) da değil diye yakınıyordu. Bu yazılarda acayip kelimeler olduğunu bu kelimelerden birinin "Millet" denen bir söz olduğunu bu kelimenin okumuş ve imanlı kişilerin dahi üstünde olduğunu söyler. (Eleştiriyor). Buna bir sualle cevap arar. Kara Tatar avamının başına gelen "Son Bu Nindi Millet?" diye sorar. Milletten maksat İbrahim Aleyhisselam mıdır yani onun milleti midir? diyerek cevap arama yoluna koyulur. Muhammed Aleyhisselam ümmeti mi? Bütün Türk Ümmeti mi? veya Rusya Müslümanları mı? Ya da Tatarlığa mı? karşılık geliyor diye sorular yöneltir[236].

Daha sonraları süreli yayınlarda millet tanımının yapılmaya başlandığı görülmekteydi. Bu tanımlar arasında; Millet bir halka verilen isimdir bu kitaplar ve lügatlerde böyle geçer şeklinde tanımlar vardı. Ancak bizdeki karşılığı bütün Türk milletine karşılık gelir. Biz Türk mü? Biz Tatar mı? Bize başka milletler Tatar diyorlar gibi tartışmalar sürüyordu. Burada bazı yazar ve âlimler kimisi Tatar kimisi yok biz Türk'üz diye karşı karşıya geldiler. Rızaeddin Fahreddin, "bizler Türkleriz dilimiz de Türkçedir" dedi. Hadi Maksudî ise buna katılmayarak Tatarların müstakil bir dili olduğunu ve bunun da Tatarca olduğunu savundu. Ancak Fahreddin, dil ve dilbilgisine göre bunun Türkçe olduğunu yazmaya başladı.

Cemaleddin Velidi, buradan hareketle Anadolu ve Rumeli'deki Türklerin kendilerine Osmanlı, dillerine de Osmanlıca denildiği örneğini verir. Belirli bir döneme

[236] Cemaleddin Velidi, "Kavim ve Kabilemiz Arasında", *Şûra*, 1912, S.1, s. 8-9

kadar Osmanlılar kendilerine Türk denilmesinden hoşlanmadılar hatta bunu bir hakaret gibi gördüler diye Tatar değerlendirmesinin de aynı doğrulta olduğu görüşündedir. Yakın zamana kadar Türkler de Türklüklerini kabul etmediklerinden bahisle; "Bizler (Tatarlar) Kırgızlara Kazak derken onlarda bize Nogay, Başkurtlar Kazan Tatarlarına Mişer demekteydiler örneğini verir. "Farsça konuşan Taciklere Sart, Türkçe konuşan Bakü ve Astrahan'daki Azerbaycan Türklerine Persiyan yani Farsî denildi. İnsan ve milleti tanımadan bilmeden onlara çeşitli isimler verildi. Ruslarda tanımadan bilmeden bu şekilde davrandılar" diyerek millet konusundaki eleştirini örneklerle sıraladı. Mişer ve Başkurtlar Tatar mıdır? Kazan Tatarları kimlerdir? Aralarındaki fark dillerinden ayırt edilebilir mi? sorularını yöneltti. Ama dil bakımından aralarında bir ayrım olmadığını Şive bakımından Ruslar bunları ayırma yoluna gittiklerine dikkat çekiyordu. Başkurtça, Tatarca, Mişerce ve Kırgızca gibi ayrımların manasız ve yersiz olduğunun altını çizerek Rusların Onları sadece din kardeşi olarak gördüklerini söylüyordu[237].

Ancak bu kez dini yönden de mezhep ayrılığı ortaya çıktı. Velidi; Azerbaycan Türklerinin İranî yani Farsî mezheplere yöneldiğini ve Arap ve farslardaki mezhep ayrılığı Türklere de sirayet ettiğini hatırlatıyordu. "Arap ve Farslar arasındaki bu mezhep ve tarikat bölünmeleri onlarda Arap ve Fars olduklarını unutma yoluna dönüşmedi. Türkler ise kendi dil ve adetlerini unutup Farsî ve Arabi dil ile adetlerini benimsemeye başladılar" diye üzüntü ile bu durumdan şikâyet ediyordu[238].

Diğer yandan Alimcan İbrahim Tatar tezini savunan yazılar yazarken Tataroğlu ile Türkoğlu'nun Türk ve Tatar tartışmasını yersiz ve gereksiz görüyordu. Bu durumu ceket palto veya saç sakal ayrımı yapmak gibi türden gereksiz tartışmalara benzetiyordu. Türkoğlu, saç-sakal meselesinin gereksiz olduğunu kabul ediyor ancak Tatarlık ve Türklük meselesi tarihi mesele olup hayati ve milli mesele olduğu için son derece de mukaddes bir mesele olarak görmekteydi. Tarihten bahsetmekten bile rahatsız olan bu zihniyet tarih yazdığı için Mercâniye bile sövdüklerini ve bunun acı bir gerçek olduğunu aktarıyordu. Kendi tarihleri hakkında hiç bir şey bilmediklerini söylüyordu. Kendi milletlerinin geri kalma sebeplerini kim olduklarını bilmemeleri, mazilerini unutmaları birbirini yabancı zannedip bir birine yardım etmemeleri olarak sıralamaktaydı. Bir milletin tarihi onun hayat kitabı olduğunu ve bu yüzden o milletin kendisine gerekli tüm dersleri oradan çıkarabileceğini anlatıyordu. Medreselerde Tatar Hanları, Tarih-i Kavm-

[237] Velidi, a.g.m., s. 9-10

[238] Velidi, a.g.m., s. 10-12

i Türkî, gibi derslerin kitaplarının tertipsiz ve düzensiz olduğunu ancak bunların temelden başlanarak doğru şekilde okutulmasının gerektiğini anlatıyordu. *Dünyada yaşamakta olan Türk kavimlerinin asılları araştırılarak öğretilse öğrenciler hangi soydan geldiklerini öğrenseler hangi yalan ve yanlışlar söylenecek? Öğrencilerin zihinleri nereden çıktığı belli olmayan Tatarizm ile mi karışacak?* diyerek doğru ve ilmi bilgilerin kazanımlarını sıralıyordu. Hâlbuki ona göre; bugün yaşayan Türklerin geçmişi öğretilse milli kimlik sağlam temellere oturtulacaktır. Bunun yerine "Tatarizm" yapılmaktadır. Bugünkü Nijni, Kazan, Rezan, Tambuf, Penza, Simbir, Saratov, Samara, Ufa, Perm Vyatka ve Orenburg Guberniyalarının 12. ve 13. asırlara kadar Bulgar Hanlarının yaşadıkları yerler olduğunun altını çiziyordu. Güney Rusya'da; Kafkas, Türkistan bölgelerinde, Kıpçak, Hazar ve Uygur Hanların yaşadıklarını bunların hepsinin atasının özünün Türk olduğunu yazıyordu. Bugün Rusya bölgesinde 20 milyon Türk yaşamakta ve bunlar kardeştir diyerek; Tatar sözü nereden gelip dersler içine sokuldu? Aslı esası olmayan Tatar bin Alanca ile bizim ne gibi bir münasebetimiz var? diye eleştiriyordu. Kendilerini Nuh peygambere kadar götürerek onun balası görmekteki uydurmalara sitemde bulunuyordu [239].

Ayneddin Ahmerov da Alimcan İbrahim'in Rusya Türklerinin tarihleri hakkında hiç bir şey bilmediklerini tezine katılmaktadır. Rusya Türklerinin tarih ilmine ilgi göstermediklerinden geçmişlerini ve mensup oldukları kavim hakkında yeterince bilgiye sahip olmadıkları fikrindedir. Bu nedenle kendilerini Tatar olarak adlandırmaktadırlar[240].

Türkoğlu, Türkler'in yaşadıkları yerler farklı zamanlarda çeşitli yerlerde farklı isimler ile anıldığını ve zamanla bunların farklı milletler gibi ayrıma tabi tutulduğundan yakınır. Bu nedenle birleştirici kelimenin "Türk" olarak kullanılması gerektiği tezindedir. Bu tezini Biz Türkmez? İsimli makalesinde ayrıntılarıyla açıklar.

Dünyanın en eski ve en büyük milleti Türkler olduğunu tarih yazılmaya başladığı andan itibaren de Türkler'in yaşadıkları yerler farklı zamanlarda çeşitli yerlerde farklı isimler ile anıldığını açıklar. *"Altay dağları, Sibirya, Türkistan, Ural Boyları, Volga Boyu, Anadolu, Kafkasya ve Batıda Tuna Boyları gibi yerlerde yaşadılar. Milattan önce; İskit, Sarmat, Hun, Uygur, Türkmen, milattan sonra; Alan, Avar, Oğuz, Kıpçak, Hazar ve Bulgar gibi adlarla anıldılar. Bu isimler, (ister yabancılar tarafından verilsin isterse kendileri tarafından verilsin) yaşadıkları yerlerdeki dağ, su gibi yerlerin isimleri veya*

[239] Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şûra*, 1912, S.1, s. 19-21

[240] Ahmerov, "Vatan ve Millet Tarihi", *Kazan Muhbiri*, 12 Nisan 1906, S.67, s.2

yaşamlarındaki yaptıkları hizmetlerin isimleridir. Askerlikle ilgili olanlara Alan, Türk evladı olması münasebetiyle Türkmen, bozkırda yaşayanlara Kıpçak gibi isimler verilmiştir. Sibirya'daki oblast ve guberniyada gereksiz yere Kırgız ve Kazak ayrımına gidilmiştir. Oğuzlar ile ilgili Ogur-Oğur, On ogur, Uygur şeklinde çeşitli isimlerle anılmıştır. Bu ayrımlarda seyyahların idraksizliği etkili olmuştur. Ruslar Kırgız'ı; "Kirgiz", bunu bir Farsî "Girgiz" bir Arap ise "Circiz" diye yazmıştır... Bugün Türkistanda ve Sibirya'da yedi oblast ve guberniyada yaşayan yedi milyon "Kazak"a Ruslar ve Batılılar Kırgızlık ile asla bir münasebetleri olmamasına rağmen "Kırgız" ismini vermişlerdir. Hâlbuki Kazak ile Kırgız arasındaki ayırım, imen ile kayın arasındaki gibi tamam başkadır". M.S. 5-6. Asırlarda İdil ve Ural bölgesindeki Türk halklarına Bulgar denilmekteydi. Tuna Boyları ile Altay Dağlarına kadar olan bölgede yaşayan Türkler ise Kıpçak olarak adlandırılıyordu. Kıpçaklar içinde Uygur, Hun, Alan, Avar ve Peçenek gibi Türk boyları vardı. O vakitlerde Hazar adı yoktu. Bu halklar bugünkü Volga-Ural boylarında Kırım, Kafkas, Türkistan ve Sibir bölgelerinde yaşayan Türklerin atalarıdır. Türkoğlu, Tatar ismi konusunda; *"O vakitlerde hiç kimse Tatar demez ve hiç kimsenin de Tatar ile münasebeti yoktu. Bu Türk illerinin her birinde bir hanları ve beyleri olur bunların da üzerinde "İl Han" var idi. O günün İl Hanı, "Mumin Han" olup Ordası Alatav'da idi. Buradaki Mumin Türkçe olup; Mümin, Bumin Bumen şeklinde yazımları hatadır. Ayrıca buradaki Alatav da Altay olmayıp başka bir yerdir karıştırılmasın. O dönemde doğu dünyasında Rum, Fars ve Çin gibi devletler olup bunların en kudretlisi Türkî devletleri, İl Han da en azametlisi idi. Halk kışlak ve yaylaklar da göçebe olarak yaşam sürerdi. Bir kısmı ise asker olarak devlet hizmetinde "Çatak" halinde yaşar idi. Her türlü divan, kale vs. devlet yönetimine ait sistemler mevcut idi"* Türkoğlu, Demircilik, baltacılık, keçecilik, dokumacılık, ayakkabıcılık gibi çeşitli meslekler de gelişmiş olduğunu aktartıyordu. Çiftçilerin tarım ve hayvan ürünlerini tüccarlar vasıtasıyla dünyanın dört bir yanına pazarlara götürdüklerini iktisadi ve dünya ki gelişmelerden haberdar olduklarını gözler önüne seriyordu. Hakanlar ve halk okuma yazmaya önem verirdi. O dönemde Türk Dili ve Türk Edebiyatı çok gelişmti. Kazan Nogayları Tüccarlıkla, Mişerler Ayakkabıcılıkla, Bulgar ve Kazaklar ise Hayvancılıkla ön plana çıkmışlar ve bugünkü Türk torunlarına bunlar miras kalmıştır.[241].

Türkoğlu, "Biz Türk müyüz?" başlıklı yazısını Kronolojik olarak devam ettirdi. O, 7. asırda Kıpçak, Uygur, Avar ve Uygurlar varlığından bahsediyordu. Bahsettiği bu

[241] Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şûra*, 1911, S.8, s. 238-241

kavimlerin bir kısmı güneye göç ederek Halifenin emrine girdiler, Arap ordusunda görev aldılar. Fakat O'na göre; "Tatar" ismi henüz yoktur. 12. asıra gelindiğinde Bulgar, Kıpçak, Uygur ve Hazarların hanlıkları ve müstakil idareleri olmasına rağmen "Tatar" ismi hala yoktur. Cengiz zamanında Cengiz'in halkı ve ordusu Uygurlardan oluştuğunu o dönemde Tatarlara yine rastlanmadığını iddia ediyordu. Tatar isminin anlamıyla ilgili olarak Tatar sözü lügat anlamı "Vahşi" manasında olduğunu açıklayarak Moğolistan'ın doğusunda yaşayan halkların Cengiz ve Uygurlardan bezdikleri için Cengiz halkına ve onların ordularına "Tatar" ismini verdiklerini aktarıyordu. Bu yazısında kimlere Tatar ismi verildiğine dair tarihi açıklamalarda bulunuyordu. Örneğin; Osmanlılara kapıcı olarak görev yapan hizmetçilere "Tatar" adını vermişlerdir. Bunlar hiçbir surette memur olmamıştır. 1800'lü yıllarda Rus tarihçi Karamzin çok katı ve tutucu olarak Türkleri Ruslaştırmak amacı ile Bulgar, Kıpçak ve Hazar Türklerinin tamamına "Tatar" ismini vermiştir[242].

Buna karşın Alimcan İbrahimov, Aziz Ubeydullin ve Cemaleddin Velidi An ve Şûra dergisinde Tatar kavramı hakkında yazılar kaleme aldılar. Aziz Ubeydullin, Milliyetni Niçik Anlıysız? Başlığı altında An dergisinde yayınladığı yazıda milli kimlik tartışmalarına okuyucuların da katılmasını sağlayarak. Halkı Milli Uyanış'a dâhil ederek bu tartışmanın içinde tutmak istemiştir.

---

[242] Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şûra*, 1911, S.11, s. 327-329; Ancak Rızaeddin Fahreddin, daha önceleri konu ile Tercüman gazetesinde kaleme aldığı yazılarında Cengiz Han'ın önemli askeri gücünün Tatarlar olduğunu, atalarının uzun yıllar Moğol hâkimiyetinde yaşadıklarını belirtir. Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman,* 16 Ocak 1906, S.4, s. 2. Fahreddin, Bulgar ve Hazar Türklerinin Tatar olarak adlandırılmasını Selçuklu, Babür devletlerinde olduğu gibi yönetici zümrenin isminin yöneticilerinden gelen isimden kaynaklandığını belirtir. Ona göre göre bölge eskiden beri Türk yurdudur. Moğol hâkimiyeti ise yakın bir geçmişe sahiptir. Türkler Moğol hâkimiyetinde yaşamışlarsa da kimlik ve dillerini kaybetmemiştir. Bu nedenle Moğol hâkimiyeti siyasi hâkimiyetten öte gitmemiştir. Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman,* 20 Ocak 1906, S.6, s.2; Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman,* 18 Ocak 1906, S.5, s. 1. Rızaeddin Fahreddin, Moğol Devleti yıkıldıktan sonra onun küçük kollarının Kazan, Kırım ve Astrahanda bir süre hüküm sürdüklerini ve bu sebepten Altın Orda Hanlığına verilmiş Tatar isminin bu küçük kollara miras kaldığını belirtir. Hanlar ve bu küçük kollar Tatar olduğundan bunların memleketleri "Tataristan" diye adlandırıldığını söyler. Ancak Rızaeddin Fahreddin, daha önceleri konu ile Tercüman gazetesinde kaleme aldığı yazılarında Cengiz Han'ın önemli askeri gücünün Tatarlar olduğunu, atalarının uzun yıllar Moğol hâkimiyetinde yaşadıklarını belirtir. Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman,* 16 Ocak 1906, S.4, s. 2.

1- Milliyet'in ilmi tarifi nedir, ilmi manası neden ibarettir?

2- Milliyetin tarihte ve günümüzdeki ehemmiyeti ne mertebededir?

3- Milliyetin esasları nelerdir, o nasıl muhafaza edilir, nasıl geliştirilir?

4- Milliyet ile din ve vatan gibi camialar arasında nasıl bir münasebet vardır?

5- Halkımızın geçmişinde milliyeti ve milli kuvveti hangi mertebede idi de şimdi ne durumdadır?

6- Milli vicdan neden ibarettir?

7- Milliyete nasıl bakıyoruz? O, esasen, gerek mi değil mi?

8- Bizim milletdaşlarımız kimler? Milletimiz, İbrahim milleti mi, İslam milleti mi, Türk milleti mi? Yoksa Tatar milleti mi? Mesela, Cava Adası'ndaki Müslümanlar mı, yoksa Kazan ardındaki Kreşinler mi bize daha yakın?

9- Bizim milletin coğrafi sınırları nedir?

10- Geçmişimize bakış açınız nedir, onda kuvvet mi, harabe mi görüyorsunuz, onlar mutluluk mu, hüzün mü veriyor?

11- Milletimizin geleceği ne şekilde olur?

12- Edebiyatta milliyet, eğitimde milliyet, sanatta milliyet?

13- Milletimizi kim, ne hangi sıfatta görmek istiyorsunuz?

14- Milletimizde şu anda bir kuvvet hissediliyor mu?

15- Milli hissiyat ... Milli hayattan alınan teessürât... Milleti sevmek... Millî tarihle... Milli kahramanlarla münasebet[243].

---

[243] Aziz, Ubeydullah, "Milliyetni Niçik Anlıysız?", *An*, 27 Ekim 1913, S.21, s.368; Aziz Ubeydullin' in yukarıdaki sorularını Sabir Velidov maddeler halinde cevaplamıştır. Buna göre: "*1) Millet, nesilleri, dilleri ve dilekleri bir olan halktır. Milliyet ise kişinin bütün insanlar menfaatine nispeten kendi mensup olduğu milletin menfaatini önde tutup, onu başka insanlardan çok sevmektir.*

2) Tarihte milliyet milletlerin hayat memat meselelerinde ilk sırada yeralmıştır. İsrail oğullarını Mısır hâkimiyetinden, Ruslar'ı Tatar boyunduruğundan kurtaran milliyetin zamanınızda ehemmiyeti azalmamıştır. Milliyet duygusu ile hareket eden Balkan hükümetleri Türkiye hâkimiyetinden çıkıp; millet-i hâkime oldukları halde, milletin ne olduğundan habersiz yüz milyonlarca Hintliler ve Afrikalılar bir avuç İngiliz'e köle olmuşlardır.

Ubeydullah Aziz An dergisinde Millet kavramını, Tatarcı ve aynı zamanda bir ceditci olarak Tarihi ananeleri bir olan, birlik duygusu bulunan milli dili, milli inancı, milli gelenek ve kültürü muhafaza eden insan toplulukları olarak görmektedir. Bu anlayışla Milleti; aynı yolda ilerleyen, birlikte hareket eden, aynı vatanı paylaşmış, uzun tarihi geçmişi olan ve dilleri bir olan topluluklar olarak değerlendirmektedir[244].

Cemaleddin Velidi ise Milleti; dil, din, vatan birliği, kan ve anane gibi ortak dğerlere sahip olan topluluklar olarak değerlendirmektedir. Bu tür değerlere sahip olan toplulukların birbirine olan bağlarının güçlü olduğunu ifade etmektedir. Bu değerlerin anlam kazanması ve işlevinin olması için ise ilim, medeniyet, teknik ve ahlakın olması gerektiği fikrindedir[245].

Tüm bunların dışında Kadimciler, Millet kavramını sadece dini açıdan ele alarak tek bir bakış açısı getirmişlerdir. Onlar Müslümanlığı temel alarak yani İslam dinine mensup olan Müslümanların tamamını bir millet olarak görmüşlerdir. Esasında bu düşünce ümmet anlayışı idi. Çünkü Onlar, İslamiyet ve Müslümanlıktan başka bir millet tarifini kabul etmemektedir. Bunun dışındaki tanımların dine uygun olmadığını savunarak bunun dışındaki tarifleri bir ırkçılık gibi ele aldılar. Kendi bakış açılarının dışında

---

3) Milliyetin esasları ittifak ve maariftir. Milliyet ittifaka dayanır. Ulûm ve maarif ile yükselir. Bunların dışında onun parlaklığı için içtihat, gayret, metanet ve zenginlik vs. gereklidir.

4) Milliyetin din ile güçlü bir münasebeti vardır. Ancak vatanla yoktur. Din ile milliyet çoğu zaman birlikte yürümektedir. Kişi Tatar sözünü işittiğinde Müslüman'ı, Rus sözünden Ortodoks'u anlar. Ama hiçbir zaman Alman sözünden Almanya'yı, Arap'tan Mısır'ı hemen hatırlamaz. Millet olmak için dileğin bir olması gerekir. Din bir olmayınca dilek de bir olmaz.

5) Halkımızın geçmişte milliyet hissi ve esaslı millî kuvveti yoktu. Şimdide yoktur. Eğer geçmişte milli kuvvetimiz olsaydı, elbette bugün bu hale düşmez idik. Matbuatımızda bu soruların tartışılması bugün de bizde bunlarınolmadığını göstermektedir.

6) Millî vicdan, kişinin kendi milliyetine elinden geldiği kadar hizmet etmeyi üstüne vazife bilip, milletin her bir eksiğinden kendisini de mesultutmaktır.

7)Esasen en mukaddes şey insanlık olsa da, yeryüzünde her insan milliyeti kendisine ideal olarak belirlediği müddetçe milliyet bize gereklidir. Kendi milletini yaşatıp başkalarının ismini bile işitmek istemeyen halklar arasında yaşayan "bize" de milliyet mutlak lazımdır... Devamı için bkz*:* Sabir Velidov, "Milliyetni Niçik Anlıysız?", *Ang,* 2 Aralık 1913, S.23, s. 399-400.

[244] Ubeydullah, "Milliyetnin Esasları", *An,* 2 Aralık, 1913, S.23, s.407-408

[245] Cemaleddin Velidi, *Millet ve Milliyet,* Orenburg, 1914, s.7-18

meseleyi ele alan aydınları ve tanımları da bir Avrupa özentisi olarak gördüler ve farklı fikir beyan eden aydınları da kâfirlere benzetmekten geri durmadılar[246].

Tatarları, Başkurtları, Kırgızları, Türkleri ve Arapları İslâmî açıdan ele alıp değerlendirdiler. Bunlar arasında bir fark olmadığı göürüşünü savundular. Kadimciler örf ve adetlerin millî olarak nitelendirilmesini doğru bulmuyorlardı. Bu sebeple millî edebiyat, millî şiir, millî tiyatro ve millî giyim gibi ifadelere karşı çıktılar. [247].

3) Bulgar - Tatar Tartışması

"Tatar" isminde olduğu gibi "Bulgar" kelimesinde de etnik, tarihi, dini ve kültürel yönden tartışmalar beraberinde geldi. Tatarlardakine benzer şekilde Bulgar kelimesi tek başına kullanıldığında konu hakkında yeterince malumatı olmayanlar anlam kargaşasına yol açacağından hangi Bulgarlardan bahsediliyorsa tamlayanı ile kullanmak gerekmektedir. Bulgar kelimesinin nereden geldiği hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bulgar kelimesi Bolgar iç etnik adının Rus dilindeki söyleniş şeklidir ve İdil Bulgarları'nın tanımlanmasında genel kabul görmüştür.

Bulgar milleti, dar manada İdil Bulgar Devleti'ni kuran asıl Bulgar halkıdır. Geniş manada ise, Bulgarların ve daha sonra umumi Bulgar etnonimini alan tüm Türk dili ve Türkleşen yerli kabileler 'in yer aldığı IX-X yüzyıllarda birleşerek bir araya gelen İdil Bulgar Devleti ahalisidir[248].

Eski âlimler eserlerinde Bulgar-Bolgar'ı dağ adı, halk, ülke, memleket ve şehir adı olarak kullanmışlardır. "Siz hangi halktansınız, Bulgarlar kimlerdir?" diye sorulduğunda: Bulgarların "Türk ile Sekâlibe" arasında doğan bir halkız" diye cevap verdiklerinden bahsetmektedirler[249].

---

[246] "Millet Muhabbetinin Alameti", *Din ve Maişet*, 1916, S.20, s.238. "Karşumızdağı Mühim Mesele Münasebetiyle", *Din ve Maişet*, 1914, S.20, s.317–318. " Millî Ne Lugat", *Din ve Maişet*, 1910, S. 32, s.503–504. "Hürmetli Ukuyucularımızga", *Dünya ve Maişet*, 1906, S.1, s.9, "Büyük Mesele", *Din ve Maişet,* 1907, S. 16, s.256–257; "Halk ve Baylık" , *Dünya ve Maişet,* 1907, S.13, s.198

[247] "Millî ve Resim", *Din ve Maişet*, , 1910, S. 29 s.457, Molla Keşşaf Tercümanî, "Tiatır Hakkında", *Dünya ve Maişet*, 1907, S.3, s.39-40. "Millî Ne Lugat", *Din ve Maişet*, 1910, S.32, s.503–504; "Kiyim Hakkında", *Din ve Maişet,* 1908, S.6, s. 85,86

[248] Zekiyev, *Tatarların Kökeni,* s.224-289

[249] Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Alkan, Ankara 2008, s.39

Mesudî'nin Mürûcu'z-Zeheb adlı eserinde "Bulgar" kelimesi "Bılgır" diye söylenmiştir. Yakut el-Hamevî Bulgar kelimesini Mesudî'den "Bırgır" biçiminde almıştır[250]. Bulgar ili hakanları ve halkının yaşayışı hakkında açık biçimde yazan ilk Müslüman âlim İbn Fadlandır[251]. Bulgar halkının memleketi, geçmiş dönemlerde güneye Bâbu'l-ebvâb (Hazar Denizi ile Kafkas dağları arasındaki dar yol), yani Derbent, Tiflis ve Şirvan'a, Kafkas dağları, Hazar Denizi boyuna ve Dağıstan taraflarına hatta Ermenistan iline kadar yayılmıştır. Batıda Nokrat nehri, Don, Samar, Sura ve Oka nehirlerinin başları, doğuda Ural dağları, Harezm, Sığnak, Şaş ve kuzeyinde Rusya ile sınırlanmıştı. Bulgar Memleketinde olan her kabile bir yere yani bir su boyuna yerleşip çeşitli adlar ile adlandırılmıştır. Örneğin: Çirmeşen Bulgarları, Nokrat Bulgarları, Hazar Denizi Bulgarları, Timtüçe Bulgarları diye adlandırıldılar[252].

Bulgar halkı, Türk kabilesindendir. İbn Fadlan da onları Türk" diye açıklamıştır. Ayrıca İbn Haldun da onları "Türklerin bir kolu olarak" kabul edilmektedir. Ali bin el-Hüseyin el-Mesudî el-Bağdadî: "Onlar Türklerin bir bölümüdür, onlar bütün Türk kabilelerinden daha üstündür" demiştir. Şemseddin ed-Dımaşkî: Hazar ve Bulgarları Türk halkları arasında sayardı. Hekim Sınaî de onları "Türk" diye adlandırmaktadır[253].

Dilleri hakkında el- İstaharî, İbn Havkal ve el- Gırnatî[254]: "Bulgar dili, Hazar dili gibidir" demişlerdir. Hazar dili elbette ki Türk dilidir[255]. İbn Fadlan Bulgar hakanı ile konuşurken doğrudan doğruya, Başkurtlar ile konuşurken tercüman aracılığı ile konuşmuştur. İbn Fadlan, Bağdat'taki Türk askerleri ve diğer Türkler ile bir araya

---

[250] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.101

[251] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.95

[252] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.42

[253] Mercanî, *Kazan ve Bulgar*, s.43; Bulgar Halkı ve Tarihi hakkında Ebû Hamid el-Endülisî, Zekariya b. Muhammed el-Kazvini, Ebû'l-Meali Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî ve Ebû'l-Ala Hamid b. İdrisî el-Bulgarî gibi bilginlerde bulunmakta olup yukardaki bilgileri teyit eden bilgiler aktarmaktadır. Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.109

[254] Gırnatî; Bulgar ülkesine birkaç kez gelmiş ve Bulgar kadısı ile buluşmuştur. Bulgarların kadısı olan Yakub b. Numan el-Bulgari Bulgar'a bağışladığı özel bir tarih kitabı yazdığı bilinmekte olup ne yazık ki bu kitap günümüze kadar ulaşmamıştır. Ebu Hâmîd Muhammed El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhvetu'l-Elbâb ve Nuhvetu'l-Ac'ab),* Çev. Fatih Sabuncu, İstanbul, 2011, s.191

[255] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.43

geldiğinde, Türk dilini öğrenip, Bulgar emiri ile Türkçe konuşmuştur[256]. Ancak Tuna boyuna göç eden Bulgarların dilleri değişmiştir. Her ne kadar değişikliğe uğrasa da adlarında halen pek çok Türk sözleri vardır[257].

Öte yandan Hazar Bulgarlarının atalarına da Tatar ismi verilmiştir. Fahreddin, Bulgar ve Hazar Türklerinin Tatar olarak adlandırılmasını Selçuklu, Babür devletlerinde olduğu gibi yönetici zümrenin isminin yöneticilerinden gelen isimden kaynaklandığını belirtir. Ona göre bölge eskiden beri Türk yurdudur. Moğol hâkimiyeti ise yakın bir geçmişe sahiptir. Türkler Moğol hâkimiyetinde yaşamışlarsa da kimlik ve dillerini kaybetmemiştir. Bu nedenle Moğol hâkimiyeti siyasi hâkimiyetten öte gitmemiştir[258]. Rızaeddin Fahreddin Hazar-Bulgarlarının da etnik olarak öz Türki haklardan olduğunu ve "Bizler Tatar değil, hakikatte Türkleriz" demiştir. Diğer yandan Rızaeddin Fahrettin Tatar kelimesinin tamamen atılamayacağını bu kelimeyi kullanmanın bir zaruret ancak köken itibari ile Türk olduğunun vurgulanması gerektiğinin altını çizmiştir[259].

Fahreddin Bulgar kelimesinin daha çok bir ayrım anlamında kullanıldığına dikkat çekerek bunun yanlış kullanım olduğu üzerinde durmuştur. Bulgar kelimesinin başlı başına ayrı tek bir halkı ifade etmediğini belirtir. Bulgar kelimesinin aynı zamanda Başkurt, Çuvaş, Mişer ve Fin halkalarının da birleştirici adı olduğunu vurgulamıştır[260].

Buna karşın Misyoner Nikolay İlminskiy, Bulgarların sanıldığının aksine varislerinin Tatarlar olmayıp Çuvaşların olduğunu iddia etti. Ancak 1884 yılında Şihabettin Mercâni bu fikre karşı gelerek Bulgarların varislerinin Kazan Tatarları olduğunu ispatlayan yazılar kaleme aldı[261].

Rızaeddin Fahreddin, "Bulgar denen kavim hangi halktan oluşan kavimdir?" sorusuna; Türk ile Saklabların kaynaşmasından meydana gelen kavim olduğu cevabını verir. Aslında Saklabların da özünün Türk olduğunu çünkü bunların bölgeye göçüp gelen

---

[256] Mercanî, Kazan ve Bulgar, s. 49; Gırnâtî de seyahatnamesinde Başkırt Meliki ile tercüman vasıtasıyla konuştuğunu belirtir. El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi,* s. 203

[257] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s. 46

[258] Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman,* 18 Ocak 1906, S.5, s.1.

[259]Rızaedddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri,* s.24-49

[260] "Tarihimize Ait; Hun Türkleri, Bulgarlar, Hazarlar, Avarlar, Nogaylar, Başkurtlar", *Şûra,* 1909, S.17, s. 522-525; Hasan Ata Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001, s.82

[261] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı", s.60

Hunlar ile o bölgede yaşayan Türklerin kaynaşmasıyla bu isimin ortaya çıktığını vurgular[262].

Öte yandan Gırnâti seyahatnamesinde, Sekâlibelilerin şehrine gittiğini ve orada bulunduğunu anlatır. Orada Onlara "Gurkuman" denildiğini ve Türk dilini konuştuklarını tıpkı Türkler gibi ok attıklarını dahası şefkatli olduklarını vurgulamaktadır[263].

Esasında XVII. Yüzyılda Bulgar-Tatar yani Bulgar Tatarlarının varlığını kaydedenlerin olması nedeniyle tarihte Bulgar-Tatar etnoniminin ilk kez kullanımına yol açılmış oldu. Kazan Tatarların Bulgar kökenli oluşu Tatar bilim çevreleri tarafından bilinen bir gerçekti. Bulgar tarihi hakkında yazılan iki kitap yukarıda bahsedilen konuya değinmektedir. Bunlardan biri; Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî el-Müslimî'nin "Tevarih-i Bulgarya"'sı diğeri Tacüddin Yalçıgulov'un "Tarihname-i Bulgar" adlı eseridir[264].

Misyonerler, Bulgarların köken itibari ile Çuvaşlardan geldiklerini bunu da Bulgar dilindeki Çuvaşça kelimelerle ilişkilendirerek anlatma yolunu tuttular. Rızaeddin Fahreddin Bulgarlara ait mezar taşlarını incelediğinde bu taşlarda yazan bazı Çuvaşça kelimelere dayanarak böyle bir iddianın temelsiz ve gerçeklerden uzak olacağını zira bu taşlarda diğer bazı Türki dillere de ait sözler de bulunduğunu ifade etmiştir. Bu Taşların İslam dininde olan Çuvaşlara ait olduğunu onların da öz dillerinde Türkçe yani Bulgar dilinde yazılan mezar taşlarının olduğunu ispat etmiştir[265].

Diğer yandan eski Türklere ait olan Runik yazısı Azak Boyundaki Büyük Bulgar Devleti ve özellikle İdil-Bulgar Devleti'nde Arap alfabesinin yayılmasına kadar kullanılmıştır. Dahası Runik yazı, Bulgarların ataları tarafından Doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır[266].

İslamiyet'in kabulü ile gelen Arap yazısı sadece bu yeni dini yaymak için bir araç değil, aynı zamanda Müslüman Doğu'nun kültürel mirasının kapısını açmak ve öğrenmek

---

[262] Rızaedddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, s.22

[263] El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 198

[264] Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2007, s. 250

[265] Rızaedddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, s. 28

[266] Gamirzan Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, Çev. Albina Tuzlu, Ankara, 2013, s. 266

için anahtar olmuştur. Bulgarların İslamiyet'i kabul ettikleri dönemde kültürel yönden geri değillerdi aksine, Runik harflere dayalı zengin yazılı bir kültüre sahipti[267].

Öte yandan Tatar ismi ile ilgili ayrımlar 19. Yüzyılın 60'lı yıllarında misyonerlerin çalışmalarıyla başladı. İdil-Ural'da bu anlamda Hristiyanlaştırma çalışmalarına giriştiler. Tatar töresinde yaşayan Çuvaşlar, Mariler, Mordva ve Udmurdlar Hristiyanlığı kabul etmeme yolunda ciddi manada direndiler Tatar töresine uygun şekilde İslam dinini kabul ettiler. Ancak daha sonraları İdil-Ural'da İdil boyu halklarını Müslüman Tatarlardan ayırarak Hristiyanlaştırdılar. Misyonerler ilerleyen dönemlerde İdil-Ural'da yaşayan Moğol-Tatarları diye adlandırdıkları Müslüman Türklerin yaşadıkları bölgelere Slav-Rusları göç ettirmeye başladılar. İdil-Ural Tatarlarına Moğol-Tatar diyerek onların kendilerini Bulgar-Tatar kökenli oldukları tezini unutturmaya çalıştılar. Bununla da yetinmeyerek Kazan Tatarlarına Moğolistan'dan geldiklerini "Tatardan-Tatar" (Tatar Tatardır) tezi ile onlara da farklı bir kimlik ve anlayış aşılamaya çalıştılar[268].

Bugünkü Rusların siyaset lisanında Tatar deyip özellikle Kazan bölgesinde Müslümanlar, Tatarlar, Mişer Tatarları gibi ayrımlarda bulunmaktadır. Bunun siyasi ve dini yönü vardır. Dini konuda ise misyonerlik düşüncesi hâkimdir bu amaçlar güdülmektedir. Perm, Ufa ve Orenburg bölgesinde Başkurtlar, Tatarları ve Tatar ismini genelde pek hoş karşılamıyor. Devlet Dumasında Anadil yerine "Anne"den yola çıkılarak Materinskiy yazılıyor. Hâlbuki Türkçe yazılması gerekmektedir. Ancak bu durum "Biz Tatar öteki filan" gibi tabirlerin sonucudur. Bu konuda Türkoğlu, bu manada İlminskiy'den haberdar olunması gerektiğine vurgu yaparak üstü kapalı çok önemli bir konuya da dikkat çekmişti[269].

Bu yüzden Rıazaedin Fahreddin, İdil-Ural Tatarlarının iddia edildiğinin aksine Moğol-Tatar olmayıp İdil-Ural Tartlarının Bulgar diye adlandırılan öz Türk kabillerinden olduklarını Mercâni gibi tarihçilere dayandırarak ispatlama yoluna gitti. Geçmişte Bulgar şimdi ise Tatar diye adlandırılan halkların temelde aynı kökenden geldiklerini ve Türk olduklarını dillendirmeye çalıştı. Fahrettin; Hunlar, Bulgarlar, Cuci Ulusu (Altın Orda), Kazan Hanları ve Rus Devleti sınırları içinde yaşayan Tatarların Bulgar-Tatar diye formüle edilmesi gerektiğini zira tüm bu ulus devletlerin Türk olduğunu belirterek tezini

---

[267] Rorlich, *Volga Tatarları,* s. 51

[268] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı Meseleleri", s.60-62

[269] Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şûra,* 1912, S.2, s. 55-56

ispatladı. Mercâni ve Fahreddin ile kalmayıp A. Ahmedov, A. Ubeydullin, H. Atlasî, A. Halikov, S. Maksudi, A. İshakî, N. Vorobev, H. Gılmani, A. Taymas, A. Halikov, H. Devlet, T. Devletşin ve S. Alişev vb. gibi âlimler tarafından desteklenip kabul görmüştür[270].

Ancak Tatarların Türk olduğuna dair yukarda bahsi geçen görüş Şûra dergisindeki yayınlanan bazı makalelerde de kabul görmedi. Tataroğlu buradaki yazılarında Türkoğlu gibi Tatarların Türk olduklarına dair onlarca beyitler yazdığı gibi kendisinin Tatarların ayrı bir millet olmadığına dair onlarca beyit yazmayacağını vurgulayarak, İslam dünyasında dahi milletlerin ismi geçerken Tatarlardan bahsedildiğini ve Tatarların ayrı bir millet olduğunu savunur. Böyle bir tartışmayı her defasında gereksiz ve yersiz bir mesele olarak nitelendirir. Dahası Şûra dergisinden Tatar edebiyatı hakkında yayınlar yapmasını ister. Kendi ismini ise açıklamak istemediğini yazar[271].

Türkoğlu ile Tataroğlu arasındaki tartışmalar derginin özellikle kapak sayfasında ikinci sayfadan verilerek okuyucuların dikkati buraya çekilir. Amaçlanan hem milli bir şuur uyandırmak hem de insanların köken itibari geçmişlerini yani tarihlerini öğrenmelerini sağlamaktı. Türkoğlu lakabını kullanarak Tatar değil Türk tezini savunan yazar, bu yazılarından dolayı bazı kişilerin bundan rahatsız olduğunu belirtir. Bu fikrini ispatlayan belgeleri Şûra dergisine gönderdiğini ancak henüz yayınlanamadığını (dergi idaresinin kendisine ileriki sayıda yayınlayacaklarını söylediklerini) belirtir. Meselenin Sen Türk, Ben Tatar demekle geçiştirilmeyeceğini bu fikre karşı çıkan Tataroğlu'na da bunu ispatlayacağını iddia eder[272].

Tatar etnik adı Tatar-Moğol kökenine dayandırılarak anlatılsa da ancak Tatar kabileleri ve başlarındakiler Moğolca konuşmuyorlar Türkçe konuşuyorlardı çünkü kendileri bizatihi Türk kabilelerindendi. Tatarlar, Moğol yaylalarına onlarla birlikte geldiler. Oradaki bu Moğol kökenli kabilelerde Hazar-Bulgarlar ile birlikte kaynaşmaya başlayıp Hazar-Bulgarlarından Türkçe öğrenip Türkleşmeye başladılar. Deşt-i Kıpçak'ta Tatar Moğol diye adlandırılan Tatar Devleti Altaylara doğru uzanmış Ruslar ve başka halklar; İdil-Ural boylarında Kafkas ve Kırımda yaşayan yerli Türklere "Tatar" ismini

[270] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı Meseleleri", s. 63-68

[271] Tataroğlu, "Biz Kim Meselesi", *Şûra,* S.4, 1911, s. 2

[272] Türkoğlu, "Biz Tatar İmesmiz?", *Şûra,* S.4, 1911, s. 2

verdiler[273]. Gumilev, Bulgar ve Tatar halkının kültürlerinin birbirileri ile akraba olduğunu dile getirirken buna izafeten Eski Hazar, Bulgar, Guz ve Peçenekler'de boy-kabile düzeninin de tartışmasız ortak yönlerinin olduğuna dikkat çeker[274].

Rusların yerli Türk halklarına Tatar ismi vermelerini eleştiren bir diğer makale Yıldız gazetesinde kaleme alındı. Rusya'nın doğu vilayetlerinde Ruslar, orada yaşayan Müslüman Türk halklarının dilleri için Tatarca, Türkçe ve Müslümanca olarak ayrı tabirler kullanmaktadırlar. Ancak bu fikre karşı çıkılarak Ruslar için nasıl Rusça, Slavyanca ve Hristiyanca denilmiyorsa burada ki Müslüman Türkler için de böyle bir kullanım yapılamayacağını söylemektedirler. Esasında bu bilinçli ve ayrımcı bir tavırdı.

Ayneddin Ahmeriyev; "Tatarca, Türkçe ve Müslümanca" başlığı ile Yıldız gazetesinde bir yazı kaleme aldı. Burada; Tatar ismi terbiyesiz Mecus taifesindenmiş gibi bir algı ile aşağılama anlamında kullanılmakta olan tabirden duyulan rahatsızlık dile getiriliyordu. Birisine "Tatar" derseniz o kişi: "Ben Tatar değilim Müslümanım. Tatar dinsiz sözdür" diye cevap verir. Birbirlerine küfür ederken birisi diğerine "Tatar" diyor. Orada Tatarlar için "Tatar varsa, hatar (tehlike) var" denilmesinden duyduğu üzüntüyü aktarıyordu. Ayneddin, bu Kazan Müslüman Türklerinin Tatar diye adlandırılması Ruslarca takıldığını, Rusların Şark tarihi hakkında bilgisi az olduğundan İslam taifesinden olanlara (Kazak, Kırgız, Nogay) Tatar genel adını verdiklerini yazıyordu. Cengiz Han'ın zuhuruna kadar Avrupa'da Tatarlar görülmemişti. Rusya'da belki ismi de işitilmedi. Ayneddin 1224-1237 yıllarda yazılan vakayinameler den örneklerle bu bilgileri teyit etmektedir. Bu vakayinamelerde Tatarlar için; "Görülmeyen halk geldi, kendilerini Tatar diye tanıtmaktırlar." 1337 yılında gelen Batuhan ordusu Tatar isminde olup göçebe halklardan oluşmaktadır. Onların dini için, "Dinleri de Mecusi dinindendir" diye bahsedilmekteydi. Oysa Bulgarlar o dönemlerden çok önce İslamiyet'i kabul etmiş Müslüman Türkler idi. Batuhan ordusunda İdil boyunda ki vilayetlerde Türkî taifelerden Bulgar, Burtas, Hazar, Başkurt Türkleri bulunmakta idi. İşte Ruslar bu ayrımın tam farkına varamamış olsalar ki hepsine birden Tatar ismini vermişlerdir[275].

---

[273] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı Meseleleri", s. 64

[274] L. N., Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, s.52

[275] Ayneddin Ahmeriyev, "Tatarca, Türkçe, Müslümanca", *Yıldız*, 1906, S.6, s.1

3) Tatar ve Bulgar Tartışmalarının Günümüze Kadar Yansımaları

Tatarların ben Tatar değilim Müslüman'ım sözü çok masumane değildi Nuşirvan Yavuşev'e göre; İslamiyet'in kabulü ile Arap alfabesinin kullanılması Türklerin özlerinden ve kimliklerinden uzaklaşmasına neden oldu. Eskiden Türk dünyasında bir birlik vardı. Türk Tatar vs. gibi ayrımlar yoktu. Türkler tüm dünyada dil, edebiyat ve siyasi gibi birçok konuda söz sahibi idi. Türkler İslamiyet ile şereflenince millet duygusunu yitirdiler. Bu Türk birliği arasına "İran'ın acem baltası girmiştir" Tüm mektep ve medreselerde Uygur harfleri ve dili terk edilerek Arap alfabesi ve dili kullanılır hale gelmiştir[276]. Diğer yandan öz örf ve adetlerimiz terk edilerek Arap ve acem kültürünü sahiplenme başlanmıştır. Türkler kendi öz vatanlarını terk ederek değişik yerlere göçe başladılar. Bununla beraber hadis ve kurandan sonra ortaya çıkan mezhep farklılıkları da bu ayrılıkları iyice körüklemiştir. Müslüman olan Türkler Müslüman olmayan Türklere karşı düşman olmuş kanlı savaşlar cereyan etmiştir. Türk birliği giderek parçalanmıştır. Ona göre; eğer Uygur dili korunabilseydi bu dilimizden ve özümüzden bu kadar uzaklaşmaz idik. Uygur dili ile dünyadaki her dil anlaşılabilirdi. Bir an önce Arap ve acem kültüründen sıyrılarak, hadis ve kurandan sonra ortaya çıkan mezhepleri itibarsızlaştırarak milli birlik ve beraberliği sağlamak şarttır[277].

Özellikle Rusya'da yaşayan Müslümanlar bilhassa Tatarlar kendi öz dillerinden gittikçe uzaklaşmışlar vatandaşlar birbirini anlamak için Arapça, Rusça Farsça ve Fransızca gibi diller kullanmaya başlamışlardır. Sadece vatandaşlar arasında değil meclis, eğitim kurumları ve sözde aydın kişilerde aynı durumdadır. Bu durum Tatarlarda ilerde kendi dillerini kaybetme hatta mili benliklerini yitirme tehlikesine sebebiyet verecek duruma gelmiştir. Bunun siyasi, tarihi, iktisadi gibi elbette birçok sebebi vardır. Fatih Kerimi de önceliğin dil konusu olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre: Dil gibi milli bir mesele dururken "biz Türk müyüz, Tatar mıyız?" gibi kısır meseleler tartışılmaktadır. Osmanlı Devletinde de bu durum kısmı de olsa vardır. Yusuf Akçura'nın Osmanlılık yerine Türklük milli kimliğinin artık ön plana çıkarılması gerektiği ve artık Türk Dünyasının özüne dönme vaktinin geldiği örneğinin yerinde bir serzeniş olduğu vurgulanır. İsmail Gaspıralı'nın başlattığı hareket Tatarlar arasında henüz gerektiği gibi

---

[276] Kazan Hanlığında da eğitim ve edebiyat İslâm dinine uygun olarak gelişmişti. Mektep ve medreseler, hanlar ile vakıfların desteğini elinde bulunduruyordu. Ütemiş Han'ın annesi Süyümbike kütüphaneler ve arşivler kurarak bu eğitime büyük katkılar sağlamıştır. Rorlich, *Volga Tatarları,* s.79

[277] Nuşirvan Yavuşev, "Millet ve İslâmiyet", *Şûra,* S.13, 1917, s. 292-293

idrak edilememiştir. Biran önce bu dilsizlik faciasından kurtularak kendi öz dilimize dönmek bu anlamda edebi eseler ortaya konmak bir zorunluluktur[278].

Dil konusu etnik köken tartışmalarının önünde ve daha önemli birincil mesele olması gerektiği ancak bununla öz milli kimliğin korunabileceği üzerinde duran ciddi yazılar kaleme alındığı görülmektedir. İkincil mesele olarak da Mekteplerin biran önce ıslah edilmesi gerektiği hususudur.

Bununla ilgili olarak dergide önemli bir makale kaleme alınmıştır. Burada, özellikle Kazak, Kırgız ve Tatarlar arasında birincil mesele dil meselesidir. Günden güne öz milli dilden uzaklaşılmaktadır. Bu nedenle mektep ve matbuatlarda umumi ortak bir oluşturmak gerekmektedir. Umumi edebiyatı okuyan birisi hiçbir şeye ihtiyaç duymaksızın bunu anlayabilir. Ayrıca Tatarlar kendi öz milli kimliğinden kaçmaktadırlar. Oysa Tatar ismi ile iftihar etmeleri gerekmektedir. İkinci mesele Mekteplerin ıslah edilmesi kaçınılmaz bir zaruriyettir. Çözüm olarak, muallimlerin maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanmalı fenni kurslar açılmalı, muallimlere ortak bir müfredat hazırlamalılardır[279].

Rızaeddin Fahreddin, Fatih Süleyman'ın Tatar ismi ile övünülmesi gerektiği sözüne onun bu makalesinin altına not düşerek sert bir şekilde eleştirir. *"Kendilerine Tatar ismi takanlar hangi hasletleri ile iftihar edecekler? Cengiz neslinden olan hanlarla mı? Hâlbuki bu hanların kendilerine Tatar ismi almayıp Moğol ismi alarak bununla iftihar ettikleri rivayet ettikleri rivayet edilmektedir. Seyyahların haberlerini yanlış anlayıp Cengiz'in[280] çocuklarının Tatar olduğunu benimsesek bu hanların hangi*

---

[278] Kerimi, "Tilsizlik Faciası" s.399-401

[279]Fatih Süleyman, "Milli Meselelerimiz Tiresinde (Hakkında)", *Şûra*, 1916, S.14, s. 342-344

[280] Rızaeddin Fahreddin Cengiz Han'ı ve Moğolları bu derece eleştirmesine karşın O'nun hakkında iki makale kaleme aldı. Oysa Timur'u da benzer şekilde ağır eleştirp Türk Dünyasındaki felaketlerin başı olarak görmesine karşın O'nun hakkında bir yazı kaleme almadı. Cengiz'in İslam Dünyası'nın başına gelmiş en büyük felaket olmasına rağmen onun katliamlarını haklı bulmaktadır. Çünkü İslam devletlerinin Cengiz'in barışçıl çaba ve dostane turumunu suistimal ederek Cengiz Han'ın elçilerini öldürmüşler ve ordusuna saldırmışlardı. Bunların sonucunda Cengiz'in böyle bir yola başvurmaktan başka çaresinin olmadığını iddia eiyordu. "Cengiz Han", *Şûra*, 1909, S.4, s. 97-100; "Cengiz Han", *Şûra,* 1909, S.5, s.129-133. Rızaeddin Fahreddin'nin Timura karşı olan tutumu dikkatlerden kaçmamıştır. Alimcan Şeref bu konuya makalesinde; Şehabeetin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin Türk büyüklerinden bahsederken Timur'u es geçmelerine rağmen Zeki Velidi Timur'u iki büyük Türk Cihangirinden biri

kemâlâtleri oldu? Medeniyeti yok etmek, ilim ve maarifi söndürmek nesilleri helak etmek, Allah Teâlâ'nın binalarını harap etmek çok büyük hüner olmasa gerek. Keldaniler, Asuriler, Mısırlılar ve başkalarından ne kadar ilmi eserler kaldığı halde Tatarlardan hangi ilmi eserler kaldı? Tatarların belini incittiği İslam dünyası yedi yüz yıldır ayağa kalkamamaktadır. Melikov ismi ile Boğaz sözü işitildiğinde nasıl birbirini hatırlatırsa, "Tatar" ile "Tahrip" sözleri de birbirini anımsatmaktadır. "Tatar bar yerde hatar (tehlike) bar" sözünün manası budur."

Türkler arasında ayrım Tatar-Türk tartışmaları ile sınırlı değildi elbette. Birliği sağlamak ise hiç de kolay değildi. Bu nedenle matbuat yayınlarında bileştirici yönde makaleler kaleme alınmaktaydı. Bunlardan biride Vakit gazetesinde Kırgız ile Tatar konusuna dair makale idi. Bu makalede verilen bilgiye göre; Kırgız ile Tatarlar arasında şimdilerde bir ayrım var ise bunlar geçmişte bir birine yakın kavimler idi. Kırgızlar, Tatarlar bir arada yaşadıklarında evlerinde misafir olmuşlardır. Kırgız, din ve imanı Tatarlardan, Tatarlar ise dil ve âdeti Kırgızlardan öğrenmiştir. Tatarlar arasında "Kırgız gibi Vakurlu" diye bir söz vardır. Güzel konuşma konusunda Kırgızlar Tatarlardan üstündür[281].

XIX. yy sonunda İdil Tatarları arasından çıkan tarihçiler, Tatarların Türklüğünü ispatlamak için Tatarların atalarının Bulgar Türkleri olduğunu Bulgar-Tatar nazariyesi adı altında sağlam belgelerle ortaya koydular. Bunlar içinde ilk sırayı hiç şüphesiz Tatarların Bulgar kökenli olduklarını sağlam belgelerle ortaya koyan Kayyum Nasırî olmuştur. Onun bu Bulgar-Tatar nazariyesine inanan ve bunu ispat edecek yeni deliller belgeler ortaya koyan önemli bir diğer şahsiyet Şihabeddin Mercanî olmuştur[282].

Şehabeddin Mercâni 'den sonra etnogez araştırmalarını derinlemesine sürdüren ilk kişi ise Gaynuddin Ahmedov olmuştur. Ahmedov, bu konu da iki de kitap yazmıştır: İlki Bulgar Tarihi (1909), diğeri Kazan Tarihi (1910)'dir. O bu eserlerinde Bulgar ve Kazan birbiriyle özdeşleşerek birbirinin devamı olduğunu Kazan Hanlığı'nda da aynı Türk-Bulgar halkının yaşadığının altını çizmiştir. Kazan Tatarlarının atalarının Bulgarlar olduğunu bugün dahi Bulgarların yaşadıkları yerlerde Kazan Tatarlarının yaşadığını aktarır. Bulgar tüccarların 9.yy dan 13. yüzyıla kadar pek çok Avrupa ülkesinde olduğunu

---

olarak bahsetmiştir diyerek dikkat çekiyordu. Alimcân Şeref, "Türk Tatar Tarihi", *Şûra,* 1916, S.13, s.311-314

[281]Saib, "Kızgız ile Tatar", *Vakit,* 1906, S.5, s.2

[282] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.43-44

bunların da bugünkü Kazan Tatarlarının yani Kazan Türklerinin ataları olduğunu belirtiyordu[283]. Bulgar ve Kazan adetleri aynı idi. Rus metropolitleri Kazan halkına önceleri "Kazan Bulgarları" diyorlardı. Kazan Müslümanlarının aslının Bulgar olduğu Moskova Knezi III. İvan, Kazan'ı aldıktan sonra Knez unvanına "Bulgar Padişahı" unvanını da eklemişti. 1675 ve 1686 yılları arasında Kazanda bulunan Metropolit de "Kazan ve Bulgar Metropolitliği" ismi ile anılıyordu. 14. Asır vakayinamelerinde de Kazan halkı Bulgarlarla birbirinden ayrı görülmüyordu[284].

Rızaeddin Fahreddin de, Türk ve Bulgarları bugünkü Tatarların ataları olarak kabul ederken Tatar terimini kullanmadan bugünkü, Tatarları Kazan Türkleri şeklinde adlandırır. Ona göre; Bulgarlar, Altın-Orda egemenliğinde yaşasalar da bizzat Altın-Ordalılar Bulgar gelenek ve göreneklerine göre yaşadılar[285].

G Alisov göre; eğer bir Tatara milliyetini sorsanız kendini Tatar olarak adlandırmamaktadır. Kendilerini Bulgarların torunları olarak görmektedir. P. Znamensky de "Kazan Tatarları" eserinde bizzat Tatarların kendilerini Bulgar olarak adlandırdıklarını beyan etmektedir[286]. Büyük Tatar Tarihçilerden Hadi Atlasî ise, Kazan'ın kuruluşunu direkt olarak Bulgarlar' la ilişkilendirerek, Bulgarları Kazan Tatarları'nın ataları olarak kabul etmektedir[287]. Aziz Ubeydullin, ise Tatar etnoniminin yani bu etnik adın Altın Orda ahalisine verildiğini ancak bu ad etnografik olmaktan ziyade politik bir anlam ifade ettiğini vurgular. İdil Tatarlarını da Bulgarların ve diğer Türk kabilelerinin torunları olarak görmektedir. Ayaz İshakî de Kazan Tatarlarının Bulgar halkının temeli üzerine şekillendiğini ancak bu Bulgar halkının içerisinde muhacir durumda olan Moğol-Tatarlarının da bulunduğunu ifade eder. Abdullah Battal Taymas ve M. Hudyakov da benzer şekilde bu görüş üzerinde yoğunlaşmıştır[288].

---

[283] Ayneddin Ahmerov, *Bulgar Tarihi,* Kazan, 1909, s.14-15; Kazan Darülfünundaki Eski Eserler Cemiyetinin Kazan vilayetinin çeşitli bölgelerinde Bulgarlara ait eserler bulması bir başka delil olarak sunulmuştur. Ahmerov, *Bulgar Tarihi*, s. 21; Kazan Hanlığı doğuda Nogay Ordası, güneyde Astrahan Hanlığı, güney batıda Kırım Hanlığı, batıda Moskova Knezliği, kuzeyde Komi ülkesi ile sınırları var idi. Bkz: Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi,* Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kamalov, Ankara, 2009, s.4

[284] Ayneddin Ahmerov, *Kazan Tarihi*, Kazan, 1910, s.3-4

[285] Rızaeddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, s.50

[286] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s.253-254

[287] Hadi Atlasî, *Kazan Hanlığı,* Kazan 1914, s.185

[288] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s.254-255

Diğer yandan Kazan Hanlığı Bulgarların ticari geleneklerini ve bağlantılarının varisi olmakla kalmamış bu bağlantıları genişletmiş Moskova, Sibir Hanlığı, Kafkasya, İran ve Orta Asya'yı içeren bir pazar oluşturmuşlardı. Kazan Hanlığı'nın ekonomik yapısı da Bulgar devletinin özelliklerini sürdürüyordu, tarım, zanaat ve ticaret temel unsurlardı. Yıllık panayırlar ve günlük pazarlar bu temel unsurlar sayesinde sürdürülebildi. Kazan Hanlığı'nda tüccar ve zanaatkârlar şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturmakta iken Kazan toplumunun en alt sınıfını serfler ve köylüler oluşturmakta idi[289].

Tatar ismini Moğollarla ilişkilendirenlerin buna dayanak olarak ortaya koydukları iddialardan biri de Cengiz ordusunda bir Türk birliğinin bulunması ve bunun "Tatar" ismi ile adlandırılmış olmasıydı. Ancak bu birlik tamamen Türklerden oluşup etnik olarak Moğol ile bir bağı yoktu. Moğol o dönemde "Kara Halk" manasında kullanılmakta iken[290] Tükler ile ilgili bu tabirin kullanıldığına rastlanılmamaktadır.

Bu iddiaların temelinde esasen 16. yy da Batı Avrupa da hatıralar ve Latince yazılan kaynaklarda Cengiz'in Cuci, Çağatay, Kubilay ve Hülagü imparatorların Tatar(Tartar) yerleri veya Tatariya diye geçen tabirler yatmaktadır[291].

Tartlarla ilgili ortaya atılan iddialardan bir diğeri; Tatar halkı Moğollarla birlikte gelen Türk Dilli Tatarlar ve onlarla aynı dili konuşan, XI. Yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa'ya giren akrabaları Batı Kıpçakları tarafından oluşturulduğuna dairdir. Bu teoriye göre; Tatar halkının oluşumuna Bulgarların herhangi bir katkısı olmamıştır[292].

Tüm bu iddialardan anlaşıldığı üzere Kazan Tatarları'nın ataları farklı zamanlarda hem Altın Orda hem de Bulgar Devleti'nde yaşamış çeşitli milletleri bünyesinde bulundurmuştur. Rızaeddin Fahreddin'inde işaret ettiği gibi Bulgar Devlet'ini fetheden Moğol-Tatarlar, Bulgar'ı değil tam tersine Bulgarlar bu Moğol-Tatarları ve tamamen Moğol kökenli halkları asimile ederek Türkleştirdiler.

Diğer yandan Tatar-Tatar görüşünü savunanlar, Tatar etnonimini tam olarak ayırt edemedikleri görülmektedir. Yani onların iddialarından şimdiki Tatarların hangi Tatarların torunları olduğu noktasında bilimsel bir veriye ulaşmak zor görünmekte olup bu noktada bir bilgi kirliliği mevcuttur.

---

[289] Rorlich, *Volga Tatarları,* s. 73-79

[290] Rızaeddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri,* s. 49

[291] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı", s. 70-71

[292] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s. 280-281

Rızaeddin Fahrettin, Türklerin kökenin Nuh Peygambere dayandırılmasına atıfta bulunurken o zamanda Tatar isminde bir kavimin yaşadığından bahseder. Fahreddin; Moğolistan'da Tatar isminde bir nesil ve kavimin varlığının ihtimal dâhilinde olabileceğini ancak "Moğolistan nerede? Bulgar Nerede?" diyerek bunun coğrafi olarak tutarlı olmasa da bu andan itibaren de Tatar isminin kullanılmaya mecbur olduğunu belirterek farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Fahreddin'e göre; İdil-Ural'a (Batı Sibirya bölgesine), Tatar-Moğollar Moğolistan'dan gelip yerleşen Tatar diye adlandırılan halk değildir onlar gelip buraya yerleşmemiştir[293].

Batılı ve Rus tarihçiler Bulgar-Tatar teorisini kabul etmedikleri gibi Bulgar-Tatarlarında köken olarak Tatar-Moğollardan geldiklerini iddia ettiler. Bununla da kalmayarak Kazan Tatarlarının da Tatar-Moğol kökenli olduklarını iddia edip bu konuda yayınlara koyuldular[294].

Bu fikir ayrılıkları Türk dünyasında da kendini göstermiştir. Zira Zeki Velidi Togan Kazan Tatarlarının Moğolların varisi olduğunu yani Cengiz'in varisleri olduklarını her fırsatta dile getirdiği görülmektedir[295]. Hatta Zeki Velidi Togan, Moğolların Ural-Altay kavimlerinin Altay zümresinden olduklarını içtimaî teşkilat itibarı ile tamamen kardeş bir kavim olup Türklere en yakın zümre olarak görür[296]. Buna karşın Kursâvi, Ş. Mercanî ve R. Fahreddin, H. Atlasî, gibi diğer büyük âlimler bu fikre karşı çıkarak Kazan Tatarlarının Moğollarla etnik hiçbir bileşenlerinin olmadığını, Kazan Tatarlarının İdil boyu Bulgar Türklerinin kökeninden geldiklerini ortaya koydular

Yıldız gazetesinde Kazan Tatarlarının İdil boyu Bulgar Türklerinin kökeninden geldiklerini ortaya koyan bir yazı yayınladı. Yıldız gazetesine gelen bir yazıda gazetenin Kazan Müslümanları için Tatar diye yazmasından rahatsız olmuşlar ve "Biz Tatar değiliz" çıkışında bulunmuşlardır. Bu konuda Rızaeddin Fahreddin, Hüseyin Ahund, Hasan Ata Abeşi ve Ayneddin Ahmerî gibi pek çok yazar Tatarların atalarının Bulgar Türkleri olduğuna dair yazılarını hatırlatarak; Tatar demek, Türk demek olduğunu dile getirmişlerdir.

---

[293] Rızaeddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, s.49-50

[294] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı", s.72

[295] Arslanov, "Doğu Kaynakları", s.115

[296] Togan, *Umumî Türk Tarihi*, s.65

Gençler ise bu ismi iki manada kullanmaktadırlar. Birincisi Tatar tamamen ayrı bir isimdir ve Tatarlıktan gurur duyulmalıdır. Bir diğeri ise Türk olarak tanımlamaktadırlar. Tatar ismini bir cinsiyet manasında sövmek gibi kullanılmasından rahatsızlık hat safhadadır. Milletin hangi kavimden olduklarına milletler kendileri değil yaşadıkları bölgedeki hükümetler, misyonerler kendi çıkarları açısından isimlendirmekteydi.

Bu makalede; Tatar isminin köklü tarihi ve iftihar edilecek bir kavim ismi olduğunun bilinmesi istenir. Kendilerine; Ruslar Tatar, Çirmişler Suvas, Arlar بیگار Bikâr, Türkistan tarafları ise Nogay demektedir. İstanbul'da ve Arabistan'da kendilerine Moskov denildiğini bunun üzücü olduğunu özellikle belirtirler. Ancak gençler; "Bizim atalarımız Bulgar'dır. Bulgarlar ise Türk'tür. Bizim geçmişte elimize geçen tüm kitaplarımızın sonunda isimden sonra "Bulagar Oğlu" diye tamamlanır şeklinde kimliklerinin bilincinde olup bu kimliklerine sahip çıkıyorlardı. Bununla da kalınmayarak yaşayan yaşlı ve bilge kişilerden şecereler toplanıyordu. 60 yıl öncesinde 110 yaşında vefat eden Molla Maksut hazretlerinin Tatarların Bulgar neslinden geldiğine dair verdiği bilgi paylaşılıyordu. Molla Maksut, bunu şecereler ile ispat etme yoluna gitmiş kişiydi. Orada Karamalı köyünde yüz yaşında Şeyh Âlim'den alınan diğer bir bilgide ise, Kazan şehrindeki Bulgar Türk devletinin neslinin tamamen yok olmadığı yönündeydi[297].

Kazan'da Uluğ Muhammed Han zamanında Bulgar eserleri ve yerleşmeleri vardı. O halde bu köylerde ve yerleşim yerlerinde Tatarların atalarının Bulgar Türkleri olduklarına dair kalıntılar ve deliller olması gerekirdi. Kazan, Tatar değil Bulgar demenin doğru olacağını bir Alman seyyahın Kazana Tataristan'a gittim ama hiç Tatar görmedim demesini buna örnek olarak sunarlar. Bunu orada yaşayan insanların kıyafetlerinden çıkarmıştır[298]. Ancak kıyafete bakarak kavim tespitinde bulunmak da yersizdir. Kazanda hep Bulgar Türkleri olmuş Rusların buraya gelerek sizler Tatarsınız demesiyle Tatar ismi kullanılır olmuştur.

O dönemde son zamanlarda Leipzig şehrinde neşredilmiş bir kamus de Tatar şu şekilde yazılmıştır: Tatar ismi farklı zamanlarda farklı manalarda kullanılmıştır. Çin'de bazı vilayetlerde bir Türk kavmin ismidir. Moğollardan Cengiz Han'ın anası Tatar kabilesindendir. Cengiz Han'ın askeri Tatar askeri diye adlandırdılar. Cengiz Kırgız gibi

---

[297] "Biz Tatar Değiliz", *Yıldız*, 1906, S.3, s.1

[298] "Biz Tatar Değiliz", *Yıldız*, s.1; Şemseddin Sami de Kamus-i Türkî'de bunlar için halis Türk olup Tatar ismi ile anıldılar diye bahsetmektedir.

pek çok Türk kavmini tabiiyetine alınca Moğol nesli de zamanla Türk dilini kabul etti. Moğollar Türkler ile kaynaştılar ve Türk kültürü Moğolları zamanla asimile etti. Cengiz Han'ın çocuklarının askerlerinin her birisi de Türkî idi ve Tatar ismini kullanmaya başladılar[299]. Şemseddin Sami'de Kamusî'de bunlar için halis Türk olup Tatar ismi ile anıldılar der.

Bunlardan hariç eski Çin zamanlarında Çin Tatarlarından bahsedilir ama bunlar Kazan Müslümanları yani Türkler değildir. Bunlar eski Tatarlar da olmayıp ve onların Çin memleketinde ayrılmayarak Çin'de kaldıkları bilinen diğer Tatarlar olduğu söylenir. Orada hali hazırda bir Tatar kabilesinden bahsedilir. Pekin şehrinin yarısı Tatar şehri diye de anılmaktadır. Çinlilerin en bahadır askerleri Tatar kabilesindendir Tatar askerinin başı General "Ma" olduğu iddia ediliyordu[300].

Gazete bu konu da yeterince donanımlı olmadıklarını konuyla ilgili kendilerine yazmak isteyen kişilere gazetenin açık olduğu ve gelen ilmi yazıları yayınlanacaklarını ilan etmekteydi. Özellikle Türk Kavmi Tarihi ile ilgilenen Ayneddin Ahmerov'dan konuyla ilgili yazı göndermesini ümit ettikleri belirtilmiştir.

Cengiz Han ve Moğolların kendilerini Türk olarak adlandırmaları Moğolların tarih süreci içerisinde Türk kanı taşıdıkları veya ana dil olarak Türkçeyi kullandıkları şeklinde ki varsayımlarda bulunmanın gereksiz olduğuna dair pek çok görüş ortaya çıkmıştır[301].

Öte yandan Şehabettin Mercanî, Tatarların atalarının yerli Türk kabilelerinden Bulgarların olduğunu kabul ve ispat ederken, bir yandan da halkın Tatar etnik adını da kabul ettiğini bu sebepten dolayı artık Tatar ismini bir kenara atmanın gerekmediği fikrini ortaya attı. Bulgar-Tatar teorisini savunan Tatar tarihçiler Mercâni'nin bu fikrine destek verdiler[302].

Ancak 1917 devriminden sonra ve özellikle 1980'li yıllarda Bulgaristler adı verilen bir gurup Mercâni'nin bu fikrine karşı çıkarak Rusların ve diğer halkların Tatarları Moğol-Tatarlar olarak görmesinin olumsuzluklarını ortadan kaldırmak amacıyla Tatar

---

[299] "Biz Tatar Değiliz", *Yıldız,* 1906, S.3, s.1

[300] a.g.m., s.1

[301] Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî,* İstanbul, 2006, s. 107

[302] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s. 43-44

adını kullanımdan kaldırarak onun yerine Türk veya Bulgar adını yerleştirme gayretine giriştiler[303].

Diğer yandan Kazan Tatarlarının kökeni ile ilgili Onları Kıpçaklara dayandıran başka bir görüşte ortaya atıldı. Bu tezi ortaya atanlar Kazan Tatarlarının Altın Orda Tatarlarının doğrudan doğruya torunları olduklarını iddia ettiler. Bu fikir Zeki Velidi Togan ve Abdullah Battal Taymas gibi Tatar Milliyetçi ve göçmen tarihçiler tarafından olduğu kadar S. M. Solaygev, G.İ. Peretyatkoviç ve N. İ. Aşmarin gibi Rus Tarihçiler tarafından da ileri sürüldü[304].

1928 yılına gelindiğinde G. S. Gubeydillin Kıpçak tezine farklı bir yorum getirdi. Ona göre, Kazan Tatarlarının etnik oluşumu Bulgar ile yeni bir dil ve etnonim taşıyıcıları olan Altın Orda Tatarlarınca asimile edilerek Türkleştirilmiş yerel Fin Ugor kabilelerinin torunları olarak ortaya çıktıkları 15. ve 16. yüzyıllarda gelişimini tamamlamıştı. Aslında buradaki Altın Orda Tatarları tarihçiler tarafından Moğol Tatarlarını asimile eden Aşağı İdil Tatarlarından başkası olarak görülmüyordu[305].

Esasında bu durum halkın kökenini teşkil eden Bulgar ismini kullanmak isteyenler ile onlara yabancı Tatar ismini vermek isteyenlerin bir mücadelesi şekline dönüşmüş ve bu durum hala süre gelmiştir. Bu bir şekilde halkı Bulgar ve Tatar olarak bölmek istemenin ötesinde gerçeklerle alakası olmayan bir girişim olarak tarihte yerini aldı.

Batılılar, Tatar Devleti sınırları içinde yaşayan Rus ve diğer bazı hakları da Tatar olarak nitelendirdiler[306]. Fakat Rusya'ya tabi bulunan Türklere "Tatar" lakabı verilmiş olsa da bu bir hatadır. Rusların Tatar, Buharalıların Nogay diye isimlendirdikleri halklar aslında Türk'tür[307].

Ahmet Temir de Rusların bu nitelendirmesine karşı çıkmıştı. Ona göre; Halkları Türk olan "Tatar" kelimesi köken itibari ile Moğolca kökenlidir, fakat halk Moğol olmadığı gibi tam anlamıyla Tatar da değildir. Bu halk Kuzey-Finli karışımı da olan Türk-Bulgar kökenli bir halktır. Bin yıldan fazladır Avrupa'nın en doğusunda Volga nehri ile Ural dağları arasında yaşamaktadırlar. 16. yüzyılın ortalarında Moskova tarafından ele

---

[303] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s.269

[304] Rorlich, *Volga Tatarları,* s.33

[305] Rorlich, *Volga Tatarları,* s.36

[306] Zekiyev, "Halkıbıznın Kilep Çığışı", s.68

[307] Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916),* Ankara, 2010, s.48

geçirilmesine rağmen varlıklarını sürdürme savaşından hiçbir zaman vazgeçmeyen Tatarlar, eski Çarlık Rusya'sı ve yeni Bolşevik Rusya'sına karşı en uzun süre ve en cesurca savaş vermiş millettir[308]. Esasında onların cesur ve savaşçı oldukları 14 ve 15 yüzyıllarda ortaya konmuştur. Johannes Schiltberger o dönem hatıratında bütün Müslüman halklar içinde Beyaz Tatarlar kadar savaşçı olanını görmediğini anlatır[309].

Mirfatih Zekiyev'e göre; Bulgarlar, bölgede kalan Moğol savaşçıları ve göçmen Moğolları asimile etmişlerdi. Bulgar-Tatar ifadesindeki Tatar sözcüğü, sadece kadim Bulgarların yabancı etkenlerin tesiriyle XIX. yüzyılda Bulgar'la birlikte Tatar etnonimini de kullanmaya başladıkları anlamındadır. Bulgarlar aslında bu etnonimi dış ilişkilerinde kullanmaktaydı. Diğer yandan Bulgar-Tatar teorisi, Bulgarlardan önce bölgede onların da ataları olan yerli Türk kabilelerinin de mevcudiyetini kabul ederken Bulgar-Çuvaş ve Tatar-Tatar teorilerine karşı çıkıyordu[310].

En son yapılan objektif araştırmalar ortaya koymuştur ki; Bizzat Kırım'da Taur, Kimmer, Sarmat, Alan, Hun, Hazar, Bulgar, Madyar, Kıpçak ve Peçeneklerin torunları kısmen bir kaynaşma ve kısmen de birbirlerinin kültür ve geleneklerini benimseme süreci geçirmiştir. Bu sayede barış içerisinde yaşadıkları; bunun da onların bir halk haline gelişini sağladığı ve bu kabilelerin ilk adlarını kaybettikleri, sonunda ise bu kitle içine karışan Moğol boylarının da kendi dillerini kaybederek Türkleştikleri kesinlik kazanmıştır[311].

Tüm bu verilerin ışığında üç temel teorisyen gurubu ortaya çıkmaktadır. Birincisi Bulgaristlerdir ki bunlar; Tatarların Bulgar kökenli olduğunu Tatar etnik adının değil Bulgar adının kullanılmasının birleştiricilik açısından daha doğru olacağını savunmaktadırlar. İkincisi Bulgar-Tatar görüşünü savunanlar. Bunlar Tatarların Bulgar kökenli olduğunu kabul ederken birincillerin aksine Tatar etnik adının daha birleştirici rol oynayacağını savunurlar. Hatta Moğol-Tatarlarla karıştırılmaması için Bulgar-Tatar isminin birlikte kullanılması gerektiğini işaret etmektedirler. Üçüncüsü Tatar-Tatar teorisyenleridir ki bunlar Batı Avrupa ve Rus kökenli tarihçiler ile misyonerlerdir. Teorileri itibariyle diğer iki guruptan tamamen ayrılarak, Bulgar-Tatarları'nın Moğol-

---

[308] Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye,* s. 163

[309] Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* Çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997, s.116

[310] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s.260-262

[311] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s.290-291

Tatarları'nın torunları olduklarını iddia etmektedirler. İlk iki gurubun bu üçüncü guruba karşı temel ortak noktaları teorilerinin kökeni halklar, aslında Türk'tür.

Burada bunlardan daha farklı teori ve teorisyen gurubu mevcuttur. Ancak onların teorileri ya sadece bir temele dayandığından ya da tezlerini farklı bilimsel verilerle destekleyemeyip tezleri çürütüldüğünden yukarda bahsi geçen üç temel teorinin dışında pek kabul görmediler. Örneğin Bulgar-Çuvaş teorisi sadece dil verilerine dayandığından akabinde bu tezin hemen çürütülmesi ve arkeolojik, antropolojik ve etnografik verilere dayanmadığından kabul görmedi.

Azade Ayşe Rorlich ise yakın zamanda Tatarların etnik kökenine son noktayı koyacak bir çalışma için sebep göremediğini ancak en bilimsel incelemeler karşısında en dayanıklı ve tutarlı Kıpçak-Bulgar tezi olduğuna dair yeterli sebebin olduğu görüşündedir[312].

Diğer yandan tüm bunlardan farklı olarak "Kreşin Tatarları" diye bir Tatar gurubu vardır. Çarlık Rus Yönetimi ile Ortodoks Kilisenin, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çabası gayri Rus halklar arasında Hıristiyanlaşmış halkları ortaya çıkardı. Bu Hristiyanlaştırma faaliyetleri Tatarlar arasında ciddi şekilde uygulanmış ve netice itibari ile "Kreşin Tatarları" diye bir Tatar gurubu ortaya çıkmıştır. Rusçada Kreşin sözü; "vaftizli" ya da "vaftiz edilmiş" anlamına gelmektedir. Bu söz İdil-Ural'da aynı zamanda Hristiyanlaşmış Çuvaşlar, Mari, Mordvin, Udmurt gibi Fin kavimleri için de kullanılmıştır[313]. Ancak II. Aleksandr döneminde serfliğin kaldırılmasından sonra 1861-1863 yılları arasında Kreşinler ve bu kavimler İslâm'a geçmek için yoğun çaba harcadıkları görülmüştür. Buna karşın Nikolay İlminskiy, geliştirdiği eğitim sistemi ve misyonerlik çalışmaları ile onları Hristiyanlıkta tutma gayreti içinde oldu[314].

Netice itibariyle Tatarların kökeni konusunda fikir beyan etmek için hangi Tatarlardan söz edildiğini belirtmek gerekmektedir. Zira geçmişten günümüze etnik olarak birbiriyle ilgisi bulunmayan pek çok halka Tatar denilmiştir. Örneğin; Eski

---

[312] Rorlich, *Volga Tatarları,* s.39

[313] Arık, a.g.m, s.106

[314] Mehmet Açа, "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliğnde Yeni Ulusların İnşaası Adına Tatar Nüfuzunu Kırma Girişimleri", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* 12-13 Nisan 2014-Kırklareli, s.226; Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye,* adlı hatıratında Kreşin, Mişer ve Çuvaşların kendilerini Tatarlardan gördüklerini ve herhagi bir ayrışıma girdiklerini görmediğini beyan etmektedir. Bkz. Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye*, s.159-161

Tatarlar, Altın Orda Tatarları, Moğol-Tatarları, Kırım Tatarları, Kreşin Tatarları, Dobruca Tatarları[315], İdil Boyu Tatarları ve Bulgar-Tatarları gibi hakların tamamını etnik olarak Tatar ismi altında toplamışlardır. Bu tamlayanların bazıları Kırım ve Dobruca'daki gibi yaşadıkları yer adı ile bağlantılı iken bazıları Bulgar-Tatarlarında olduğu gibi kökenle kimileri de inançları ile alakalıdır.

Astrahan, Kazan, Kasimov, Nijnigorod, Sibirya, Litvanya[316], Orenburg Tatarlarına Bulgar-Tatarları denir çünkü bunlar yerli Türk kabilelerinin torunlarıdır. Bu durum Mercanî tarafından başarılı bir şekilde ortaya konduktan sonra G. Ahmedov, Cemaleddin Velidi, Yusuf Akçura ve Rızaeddin Fahreddin Tatar tarihçi ve politikacılar tarafından benimsenerek Bulgar-Tatar ulusu olarak kullanılagelmiştir[317].

Tatar milletinin kökeni meselesi bu sebepledir ki çeşitli araştırma ve inceleme çalışmalarına konu olmuştur. Zaman içerisinde Tatarları kendi aralarında gruplandırma yoluna gidilmiştir. Bu nedenledir ki bazı tarihçiler Moğol –Tatarları bugünkü Tatarların ataları olarak görseler de bu etnik anlamda gerçeklerden çok uzaktır.

Öte yandan Tatarların (buna Kazan Tatarlarının etnik kökeni de dâhil) etnik kökeni günümüzde hala tartışma konusudur. Kazan Tatarlarının yaşadığı bölge, Bulgar Hanlığı, Altın Orda ve Kazan Hanlığına coğrafi, siyasi, kültürel ve etnik açıdan bir geçiş bölgesi olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Kazan Tatarlarının etnik kökeni hakkında farklı görüş ve fikirler ortaya atılmış ve bu konu araştırmalarda günceliğini hala korumaktadır.

4) Saklablar Tartışması

Bulgarların İslamiyet'i kabul etmesinin altında bir zaruriyet olduğu öne sürülmektedir. Bulgar memleketine zaman zaman çeşitli saldırılar olmuş Knezler ile iyi ilişkiler yürütülememiştir. Bulgar memleketine yapılan saldırılar sonucu bin kadar Bulgar savaşçı eşleri ve çocukları ile kaçarak Macaristan taraflarına büyük bir göç olmuştur.

---

[315] Yerli Türk dilli kabilelerle kaynaşarak ve Kırımdan göç yoluyla gelen insanların torunlarıdırlar. Bugün Romanya ile Bulgaristan arasında bölüşülmüş olan Dobruca, Osmanlı Türkleri ile Tatar ve Nogay Türklerinin uzun yıllar birlikte yaşayıp kaynaştıkları bir coğrafyadır.

[316] Litvanya Tatarları, Litva'nın parçalanmasından sonra Polonya, Belorusya ve Pribaltık topraklarında kaldıkları için bazen Polonya, Belorus ve Pribaltık Tatarları diye de anlandrılmaktadırlar. Bunlar Bulgar etmik adını kaybetseler de Tatar- Türk kimlikleri ile Müslümanlarıklarını muhafaza etmişlerdir. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s.232

[317] Konu hakkında bkz: Devlet, *Rusya Türkleri*, s. 166-167; Kanlıdere, *Fikir Hareketleri*, s.194-195; Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s.230

Özellikle Knez I. Vladimir'in diğer Türk kavimleri ile anlaşarak Bulgarlara saldırması sonucu Bulgarlar, yukardaki bu nedenlerden dolayı Abbasi devletinin koruması altına girerek bu duruma bir çare bulmak istemiştir. Bu isteğin sonunda Abbasiler Bulgar hükümdarlarına "Mülkü's-Saklabe" unvanı vererek onları himaye altına almıştır. Arap elçi ve seyyahlar geldiğinde Bulgarlar; Ural dağlarından Sur ve Oka nehirlerine, Vyatka ile Kama nehirlerinden Don nehirlerine kadar olan bölgede yaşamakta idi[318].

Bulgarların Müslüman olmaları hususunda farklı görüşlerden biri de Onların Müslüman tüccarlar münasebetiyle İslamiyet'e girdikleri yönündedir[319]. İbnü'l Esir hicri 433 yılında Bulgarların şehirlerinin Türklerin en uzak şehri olduğunu ifade eder.[320]. Bulgarların Türk olduğuna dair[321] tüm Arap seyyahların eserleri başta olmak üzere diğer Arap kaynakları da bunu ortaya koymuştu.

Ancak 18. Yüzyılın ortasına gelindiğinde Bulgarların Slav ırkından olduğuna dair tezler ortaya atıldı. Bazıları da bunu İbn. Fadlan'a dayandırdı lakin gerçek sonradan anlaşıldı çünkü İbn. Fadlan'ın seyahatnamesinde "Saklab" صقالبيه / صقلب kelimesini "Sklav" سكلاو ve Esklavan" اسلاوان kelimesi ile karıştırılarak yanlış okunmuştu[322]. Bundan dolayı Bulgarlar Rus Slav ırkındandır diye hüküm vermeye başladılar. İbn Fadlan burada İdil Ural boylarındaki kavimlerin hepsini kastetmişti. Bu hatayı Rus bilgin Grigoriyev de

---

[318]İbn. Fadlan 922 tarihinden önce de Bulgar devletinde Cuma namazını kıldığını ve hutbe okunduğunu aktarır. "Bulgarların Hükümet ve Dinleri", *Şûra*, 1912, S.19, s. 590-591

[319] İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.7; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri,* Ankara 1943, s. 292

[320] Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar Wa Qazan Töreklare*, s. 51; Bulgarların ne zaman Müslüman olduğuna dair dergide farklı görüş ve yazılardan yola çıkarak okuyucularda bir ilgi oluştuğu kendi aralarında bunu tartıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda kendilerinin de öğrendiklerini dergiye göndererek bu bilgilerin doğru olup olmadığını teyit ettirmek istemişlerdir. Bir okuyucu tarafından Peygamber döneminde üç sahabenin Bulgar memleketine geldiğine dair öğrendiği bilginin doğruluğunu Şûray'a sormuştur. Şûra; O dönemde Bulgar memleketi ile Medine arasında bir diyalogun olmadığını söyler. Hiçbir İslam tarihi kaynaklarında bununla alakalı bir bilgi yoktur. Bulgarlar hakkındaki İslam tarihi kaynaklarında ilk bilgiye Abbasiler döneminde rastlanılmaktadır cevabını verir. *Şûra*, 1912, S.16, s.507

[321] Aynedddin Ahmerov, Bulgarların Türk olduğunu tezini öne sürerken bunu Türkçe de ki –ar ve er eki ile türetilen Tatar, Avar, Hazar Macar Bulgar gibi. Türk kavimlerinin isimlerini örnek veriyor. Ahmerov, *Bulgar Tarihi*, s.9

[322] Mesela A. P. Kovalevskiy bunlardan biriydi O; Sakalibe ile Slavların kastedildiğine inanmakta ve bu fikri savunmaktadır. A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922*, Harkov, 1956, s.141.

yaptı. Hüseyin Feyiz Hani ile Şahabettin Mercâni bazı Rus âlimlerin bu hatayı kasıtlı yaptığını savundular. Fakat Hüseyin Feyizhanî Mercâni'ye gönderdiği bir mektup da bazı Rus yazarların (Grigoriyev) Gfegoriyef gibi bu hatayı fark ederek hatasını düzelttiğine dikkat çekmişti. Grigoriyev, bu hatanın yanlış bir tercümeden kaynaklandığını ifade ederek hatasını düzeltti. Sonuç olarak Bulgar Türkleri, Hunlar ile İskit Türklerinin kısmen de Finliler ile karışmış olan Türk soyundandı. İbn Fadlan'ın gezdiği dönemlerde İdil ve Ural bölgelerinde Fin ve Türk (İskitler ve Hun) kavimleri yaşıyordu. Arap seyyahların buraya geldikleri vakitte Bulgarların yeri Ural dağlarından Sur ve Oka nehirlerine, Vyatka ile Kama nehirlerinden Don nehrine kadar olan yerlerdi[323]. Bu yerlere Saklab sözü ile Slav yeri demek büyük hatadır zira o tarihlerde Slavların ülkesi Polesiye idi. Bulgar Hükümetlerinin büyüklüğüne bir delil ise Bulgar Hanlarına "Bulgar Knezi" ismi bugün dahi dolaşmaktadır[324]. Dahası İbn Fazlan Bulgar hükümdarını Sakâlibe hükümdarı, Bulgar ülkesini Sakâlibe ülkesi, Bulgarları da Sakâlibe olarak tanıtır. Hutbede ise doğrudan Bulgar Hükümdarı olarak o dönemde ismi zikredilmiştir.[325] Bulgar Hükümdarı ve Bulgarlar ise o dönemde Türk'tü. Saklablar bu manada Slavyan olamazdı çünkü Arap ve Fars seyyahları onları Türklerin bir kolu olarak gösteriyordu.

Burada kuvvetle muhtemel başka kavimlerin varlığından bahsedilirken isim benzerliklerinden dolayı yukardaki gibi hatalara düşülmüş olsa gerektir. Gırnâtî, Hazar şehrinden Bulgarların çoğunlukta yaşadığı yer olarak söz ederken orada başka bir camide kendilerine Savar denilen sayıca çok olan bir kavimin bulunduğunu aktarır[326]. Öte yandan Gırnâtî, Bulgar şehrinde sayısız kavimlerin yaşadığını belirterek bu kavimlerin Bulgar kralına cizye ödediklerini belirtir[327].

---

[323] Rızaeddin Fahrettin de "Sakalibe"nin İdil, Ural ve Don boylarında bulunan Türkler ile Finlerin hepsine verilen bir genel ad olarak kullanıldığı fikrindedir. Rizaeddin Fahreddinev, *Bolğar Wa Qazan Töreklare*, s.26.; "Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra*, 1912, S.20, s. 627

[324] "Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra*, 1912, S.20, s. 627

[325] İbn Fadlan; Bulgar (Sakâlibe) Hükümdarı Almuş b. Şilki Yıltıvar'ın Halifeye ulaşan mektubu…(s.25), Elçilik Vazifesi ile gitmekte olduğumuz Bulgar (Sakâlibe) Hükümdarının Memleketine(s.43),. Hazar Ülkesinden Bulgar(Sakâlibe) ülkesine bir ticaret gemisi gelirse…(s.63) şeklinde birçok açık örnekleri vardır. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi,* s.19-63

[326] Ahmerov, *Bulgar Tarihi*, s. 9; El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 186

[327] El-Gırnâti, *a.g.e.*, s. 190

Mir Fatih Zekiyev ise Saklab kelimesinin etimolojik olarak da Türk ırkına işaret ettiğini iddia ediyordu. Çünkü Ona göre; Arapçada, Saklab beyaz tenli sarı saçlı anlamındadır. Böyle bir halk o sıralar Kıpçaklardır. Kıpçak kelimesi etimolojik olarak K'ıuçak kelimesinden gelmektedir. K'ıu (Kıa, Kıub, Kıuba) Beyaz, beyaz tenli ve sarışın anlamında idi. Kelimenin devamı sak/çak diye devam ediyordu. Araplar Kıpçaklara "Sakalibe" yani ak çehreli parlak saçlı anlamını vermişlerdi[328]. Zeki Velidi de Saklabların Türkçe konuştuklarını teyit etmekte ve "Sakalibe" ile açık tenli Türkler ya da Türk-Finler' in kastedildiğini düşünmektedir[329]. Barthold, Kraçkovsky ve Zahoder Arap Coğrafyacıların sık sık yanıldıklarını ve Saklabları; Türk, Kırgız, Bulgar ve Hazarlar ile karıştırıldıklarını belirtmektedirler. Arapça Sakalibe kelimesinden Slavyanlar değilde Kıpçaklar anlaşılacaksa yanılgıya düşenler bu durumda Arap ve Fars coğrafyacılar değil bu Slavyan şeklinde çeviren Rus araştırmacılardır. Hâlbuki ki kelimenin Kıpçak olarak çevrilmesi bütün karmaşa ve tezatlıkları ortadan kaldıracaktır. Saklabların günlük, sosyal ve iktisadi yaşamları incelendiğinde bunların Slav olmadığı açıkça anlaşılmaktadır[330].

Diğer yandan tarihte çeşitli dönemlerde farklı milletlerinin Türklere değişik isimler verdiği de bilinmektedir. Örneğin, İranlılar Türklere "Turan", Yunanlılar, "İskit" sonradan "Sarmatya", Araplar, "Saklab", Çinliler altıncı asır ortalarında "Tu-kyu" kelimesini "Terk" ve "Turk" kelimelerini bir araya getirerek verdiler. Rumlar, "Turhi", Herodot "Türkitavs", miladi 406 dan sonra batılı kaynaklarda "Tugarma" isimleri verildi. İsimler farklı olsa da bütün bu isimlerin tamamı "Türk" kavim ismini ifade ediyordu[331].

İbnü'l Esir hicri 433 yılında Bulgar kavminin, Türkler ve Saklablar arasında doğan bir kavim olduğunu belirtir. Bulgarların şehirlerinin Türklerin en uzak şehri olduğunu ifade eder. Onların önceleri kâfir olduklarını fakat daha sonraları İslam dinini kabul ettiklerini ve Hanefi mezhebinden olduklarını söylüyordu[332].

---

[328] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* s. 379,

[329] A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisbericht. Deytsche Morgenlandische Gesellschaft*, Leipzig, 1939, s.295-331

[330] Zekiyev, *a.g.e.,* s. 379-380

[331] "Türk Kavimlerinin İsmi", *Şûra,* 1909, S.14, 424-425

[332] Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar Wa Qazan Töreklare*, s.51; Bulgarların ne zaman Müslüman olduğuna dair dergide farklı görüş ve yazılardan yola çıkarak okuyucularda bir ilgi oluştuğu kendi aralarında bunu tartıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda kendilerinin de öğrendiklerini dergiye göndererek bu bilgilerin doğru olup olmadığını teyit ettirmek istemişlerdir. Bir okuyucu tarafından Peygamber döneminde üç

5) Türk - Sart Tartışması

Kimlik Tartışmaları, sadece Tatarlar arasında Türk- Tatar şeklinde olmayıp, Bulgarlar arasında Türk-Saklab ve Türkistanlılar arasında Türk-Sart şeklinde olduğu görülmektedir. Bu tür tartışmalar her ne kadar kafa karıştırıcı ya da zaman zaman kırıcı sert tartışmalara yol açsa da Türklerin yaşadıkları bölgelerini, geçmişlerini, örf ve adetlerini, soylarını, dillerini gibi konuları merak edip araştırmalarını sağladı. Bu durum onlarda Milli bir uyanışın ortaya çıkmasında etkili oldu. Sart sözü Türkistan bölgesinde yaşayan yerli halk, Rus araştırmacılar ve diğer bilim adamlarının konuya eğilmesini araştırmalar yapmasını beraberinde getirdi. Hakkında o zamana kadar araştırma yapılmayan hatta neredeyse hiç bilinmeyen bu söz ilk defa Şûra dergisinin sayfalarında yer alması sonucu ilgi uyandırmıştı. Konu hakkında dergide ilmi çalışma ve makaleler yerini alırken okuyuculardan gelen mektuplarda bu verilere katkı sağlamaktaydı.

Behrambek Devletşayev adlı bir okur Şûraya kendilerinin *"Sart mı? Yoksa Türk mü?"* olduğunu ve devamında bir dizi sorular yönelterek bu tartışmayı başlattığı görülmektedir. Kendisini bir Türkistanlı olarak tanıtan okur bu konuda kendisi de çeşitli bilgiler aktarıyordu. "Türkistan" kelimesinin Farsî olup "Türklerin yaşadığı yer" anlamına geldiğinin altını çiziyor durum böyle olduğu halde ne sebepten kendilerine "Sart" denildiğini anlayamadıklarını sormaktaydı. *"Türkler bu Türkistan bölgesini terk edip başka taraflara gittiler mi? Eğer şimdi Sart olarak adlandırdıkları bizler nereden ve ne zaman gelip Türklerin yaşadığı Türkistan'a yerleştik?" "Türk edebiyatı ne zamandan bize miras kaldı?" "Yoksa bizler Onlardan yerlerini ve edebiyatlarını mecburen alıp ta kendimiz "Sart" olduğumuz halde ne yolla Türklüğe aşina olduk?" "Bizim dilimiz herhangi bir dil mi? "Eğer bizler Türk soyundan isek, hangi bir zamanda "Türk "lükten çıkıp "Sart" olarak adlandırıldık?" "Bizim yaşadığımız Türkistan yeri Rusya tasarrufuna geçmiş olsa da (Türkistanlık ismi Farisiler tarafından verildiği halde) Ruslar, sözlü ve yazılı surette ve coğrafi olarak "Türkistan" kelimesini kullanmalarının sebebi nedir?"* Okuyucu bu sorularına Şûra dergisi tarafından cevap verileceği ümit ettiğini beyan etmekteydi[333].

---

sahabenin Bulgar memleketine geldiğine dair öğrendiği bilginin doğruluğunu Şûra'ya sormuştur. Şûra; O dönemde Bulgar memleketi ile Medine arasında bir diyalogun olmadığı söyler. Hiçbir İslam tarihi kaynaklarında bununla alakalı bir bilgi yoktur. Bulgarlar hakkındaki İslam tarihi kaynaklarında ilk bilgiye Abbasiler döneminde rastlanılmaktadır cevabını verir. *Şûra*, 1912, S.16, s.507

[333] Behrambek Devletşayev, "Bizler Türkmüyüz? Sartmıyız?", *Şûra*, 1911, S.16, s. 504

Bu sorulara cevap fazla gecikmedi. Şûra, sorulara Semerkant Müftü Darü'l-Kadısı; Mahmud Hoca b. Bahbud Hoca'nın gönderdiği makaleyi yayınlayarak tartışmayı alevlendirdi. Mahmut Hoca, tercüman Behrambek' in Sart سارت hakkındaki sorusuna Sartların Türkistanlıların ataları olarak bahsinin geçmesine istinaden bu yazıyı kaleme adlığını söylüyordu. Ona göre tarihte böyle bir adlandırılmaya rastlanılamamıştır. Tahminlere göre bu isim Türkistan'ın kuzey bölgesindeki sahra halklar tarafından medenî ve şehirlerine veya Türkistan'da Farsça konuşanlara verilen isim olsa gerektir.

Sartların Türkistanlıların ataları olmadığına dair yazar şu maddeleri sıralar;

1) Bizler her bir Kazak, Kırgız ve Tatarlar Türkistan'da yerleşik diğer göçmenler için ister Türkçe ister Farsça konuşsun "Sert-Sart سارت – سرت olarak bilinmektedir. Sart kime denir diye sorsanız Tatar, Kırgız ve Tatarlar; kuzey halklarıdır derler.

2) Türkistan'ın batısındaki Türkmenler, Türkistan şehirlerindekilere "Tacik" diyorlar. Bunu Taşkent ve Semerkant şehirlerine nispetle demişlerdir.

3) Türkistan'ının güneyindeki Belh, Bedhşan ve Çahar vilayeti halkı Afganistan tebaasıdır. Asya halkının geneli bunları "Özbek" diye adlandırıp Sart kelimesinden habersizdirler. Özbek Halkı demektedirler. Hâlbuki özleri Afganca, Farsça ve Türkçe konuşan halklardandır. Afganistan devletinin kuzey doğu tarafında hayli Türkçe konuşan kasaba ve şehirler vardır.

4) İran, Kafkas gibi bütün Müslümanlar, Türkistanlıları kesinlikle Sart olarak adlandırmamışlar genellikle Türk ve Özbek olarak adlandırmışlardır

5) Türkistanlılar kendi aralarında kendilerini Özbek misin ya da Tacik mi? Dini olarak da Mollamsın veya Hoca mısın? diye sorarlar. Türkistan'da seyitler hoca diye anılırlar.

6) Türkistan'da meşhur 92 kabile yer ismi olup bunların içinde "Sart" ismi yoktur.

7) Timurname ve benzeri kitaplarda Türkistan'da mevcut kabileler arasında ismi "Sart" olan yoktur.

8) Türkistan'ın kuzey tarafında Sart سرت ismi kullanılırken güney ve batı taraflarında bu isim işitilmemiştir bile. Mesela Taşkent'te Sart çayı, Sart âdeti şeklinde kullanılırken Semerkant oblastındaki şehirlerinde Müslüman-ı Arabi'ye, Müslüman âdeti şeklinde ifadeler kullanılır.

9) Buhara ülkesindeki halklar arasında Sart sözü yoktur.

10) Türkistan şehri ve köy ve kasabalar da geçmişte anlatılan rivayetler ve hikâyelerde falanca kişi Özbek veya Tacik'tir veya falan kasaba ve mahalle Tacik ya da Özbek diye zikir ederken Sart sözünü asla dile getirmezler.

11) Semerkant'ta matbuat tüm bunlardan habersiz veya Ruslarla diğer milletlerden karışık halk ile Kırgız ve Kazaklarla dostluk etmeyip kaynaşmayan kişilere Sart sözünü sorsalar bunun neden ibaret ya da ne anlama geldiklerini bilmiyorlar.

12) Sart sözünden kavram olarak haberdar olan Türkistanlılar zannettiler ki Sart sözü Rusça Müslüman sözünün tercümesidir.

13) Matbuattan haberdar olan bazı Türkistanlılara Sart diye hitap etseniz bunu kendilerine hakaret kabul ederek oldukça sinirlenirler.

14) Semerkant bölgesinde Karakalpak, Kabur, Pehlivan, Ariğlik, ve Lustlar ahalisi kısmen Kıpçak Hıtay Kongrat….kabileler de mensup ve dilleri Kazak dilidir. Bu vilayetin halkı şehir de yaşayan ahaliye Sart diyorlar ve onlara bu şekilde söyleyerek onları hakir görüyorlar.

15) Semerkant bölgesinin güney doğu ve batı kısımlarında halkların bir kısmı Türkçe konuşurlar. Farca konuşanlara ise Tacik denilmektedir. Sart sözü bu kısımlarda asla kullanılmaz.

16) Semerkant'ın güneyinde yaşayan Araplar, Çişme Ab vilayeti Özbek ve Taciklerden oluşmaktadır. Bunları, Yüz, Numan (Nayman), Saray, Koça (kuçy) قوچی, Türk, Hıtay ve diğer millet ve kabileler takip etmektedir. Yine vilayette; Kırma Kazak denilen Kazaklar vardır. Bu kazaklar içinde Sart kelimesi bilinirken Özbekler içinde ise Tacik olarak adlandırılırlar.

17) Kazaklara kime Sart diyorsunuz diye sorulduğunda Taciklere Sart dediklerini ifade etmişlerdir. Etrafı çölle çevrili yerde yaşadıkları için bu cevabı verdiklerini söylemişlerdir.

18) Tarih ve edebiyatçılar buna şimdiye kadar ilmi bir cevap bulamadılar.

19) Bir ara Rusları Türkistan'dan geldiklerinde Kazak ve Tatarlar soydaşlarından onları ayırt etmek için Türkistanlılar Ruslara "Sart" demeye başladılar.

20) Bugün Türkistan'daki her bir Özbek için "Sart" diye bahsedilmesinin sebebi sorulduğunda başka cevap alınır. Türk kabilelerinden her birisine ad verilmiştir. Mesela; Uraklı, Koyaklı, Artmagalı, Kuşdamgalı, Moğol, Sirgalı vs.

21) Rus edebiyatçı ve tarihçiler Sart kelimesinin aslı ve kökeni hakkında bir şey bulamadılar.

22) Kamusi yani sözlüklerden de Sart kelimesine rastlanılmadı. Şair ve edebiyatçıların eserlerinde bu kelime yoktur. Tatarlar, Kazaklar ve Ruslardan başka kimse Türkistanlılara Sart demezler. Türkistan'daki Farsîler kendilerine Sart demezler[334]. Ancak Bahbud Hoca'nın söylediğinin aksine aşağıda görüleceği üzere Sart sözü sözlükler ile bazı edebi ve tarihi kaynaklarda geçmekteydi.

Semerkant'tan Muallim Hacı Mu'in ibn. Şükrullah, eski Türk eserlerinden "Şeybânî Nâme" isimli kitapta 3 yerde Sart sözünün geçtiğini ve bu sözlerden anlaşıldığına göre de Sart'ın Türkistan Türklerinden bir kabilenin ismi olduğu cevabını göndermekte gecikmedi. Mu'in Efendi bu beyitleri numaralarıyla birlikte göndermiştir[335]. Sartlar, Özbekler ile karışık olarak birlikte yaşadıkları halde zaman içinde ayrılıp gitmişlerdi.

Said Hadi Hoca, Sart sözünün asılsız olduğuna dair bir yazı kaleme aldı. Yazısında coğrafi yerler, kabileler ve diller arasında Sart sözünün hiç geçmediğine dikkat çekerken Sart sözünün bir hakaret ve hakir görme amaçlı kullanıldığını ortaya atarak yeni bir tartışma başlatıyordu. Ona göre; Türkistan: "Türk" kelimesi ve Farsça "sitan" kelimesinin birleşmesinden meydana gelmiş Türklerin mekânı mahalli demektir. Türkistan'da yaşayan Türkler ve Özbekler 92 Türk kabileden meydana gelmektedir ve burada hiç bir zaman Sart dili yoktur. Oysa Semerkant bölgesi ve Buhara Hanlığı, Maveraünnehir, Doğu

---

[334] Mahmud Hoca b. Bahbud Hoca (Semerkand Müftü Darü'l- Kadısı),"Sart Sözü Meçhuldur", *Şûra*, 1911, S.19, s. 581-582

[335] Vehimden Sart çıka almadı hiç

Güçe bend içere besi eyledi hiç (beyit 2.38)

Sartlar esir ve zebun buldular

Dud ile galiye gün buldular (beyt 3.84)

Bardı beş minçe kişi yurtavl

Muhtelit Özbek ile Sart ve Moğol; Muallim Hacı Mu'in ibn. Şükrüllah, "Sart Sözü Hakkında", *Şûra*, 1911, S.20, s. 616

İran gibi bölgelerde Farslar ve Tacikler yaşamıştır. Tacikler İran menşeili ve dilleri Farsça idi. Daha sonraları buralara Özbek ve Türkler de yerleşmişlerdi. Bu nedenle Türkistan, Turan ve Maveraünnehir mevkisi ahalisi genelde Türk ve Taciklerden ibarettir. Ne eski ne de yeni Arapça ve Farsça dilinde yazılan tarih, coğrafya ve sözlük gibi kitaplarda "Sart" kelimesi hiç geçmemiştir. Buna karşın Türk ve Tacik kelimeleri kitap ve eserlerde daima yer almıştır[336].

Sart sözünün manasının Türkler tarafından özellikle bilindiği ima edilmiştir. Eğer bu söz Kazakça ise manasını Kazaklar bilmeliydi. O dönemde Kazak ve Kırgızlar ise bu sözün kendileri için "Küfür ve Küfürlü" söz manasına geldiğini beyan ettiler. Ruslarda bu Sart kelimesini kullanarak Kırgız ve Kazakları hakir görüyorlardı[337].

F. Yuniçi adlı yazar da Sart isminin Buhara'da da yüreksiz, tembel ve cesaretsizler olarak hakir görülme amaçlı kullanılmaya başlandığına dikkat çekiyordu. Yuniçi seyahatnameler üzerinden giderek Sart kelimelisini ele almıştı. Ona göre; 30-40 sene önce Türkistan'da bulunan Asya seyyahlarının dışındaki seyyahların eserlerinde Özbek, Kırgız, Tacik ve Hintliler geçmesine rağmen Sart kelimesi kullanılmamıştır. Asya Seyyahları eserlerinde yerli ahaliyi iki kısma ayırmış biri göçebe Kazak, diğeri Seyhun nehrinin kıyılarında oturan Sartlardır. Ancak Buhara ve Semerkant taraflarında bilinmedikleri halde Hokant, Hive ve Kaşgar vilayetlerinde de Sart kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Hive Hanlarından Ebulgazi kendi tarihinde Sart kelimesi sadece Hive etrafındaki halka verildiğini bunların bir kısmının Özbekler olduğuna Buhara ahalisinin Tacik ismi ile diğerlerinden farklı şekilde zikredilmiş olduğunu aktarıyordu[338].

Şûra'da ki bu tartışmalar Sart sözünün etimolojisi hakkındaki yazıların da sütunlara taşınmasını beraberinde getirdi. Petersburg Darülfünun Şark Dilleri bölümünde Prof. Samuyeloviç, Radloff'un basılmış ama bugüne ulaşmamış bir eserinden "Sart" sözü hakkında "Sartbav" kelimesinden yola çıkarak açıklık getirmeye çalışır. Ona göre; Sart, Sanskritçede ki (Hintçe) Sarthaoaha (Sarthabaha)'dır. Yani Kervan Başı demektir. Sartbav sözü "Santiğçi Uluğu" старшина купцовъ yani tüccar ustabaşı gibi sözlerle

---

[336] Said Hadi Hoca, "Sart Lafzı Asılsızdır", *Şûra*, 1911, S.24, s. 754-755

[337] Said Hadi Hoca, "Sart Lafzı Asılsızdır", s. 756-757

[338] F. Yuniçi, "Sart Sözü Hakında", *Şûra*, 1912, S.9, 273-274

birlikte kullanılmıştır[339]. Kutadgu Bilig'de de Sartlar Başı manasında kullanılmıştır. Buradan çıkan sonuç "Sart" sözü Hintçe olup tüccar demekti.

Türkistanlı (Özbek) pek çok kişi kendilerine Sart isminin verilmesine karşı çıkararak bu konuda Şûra dergisi ve Vakit gazetesine yazmışlardır. Sart'ın bir millet ismi olmayıp belki düşmanları tarafından kendilerini hakir görmek için verdikleri lakaptır. "Bize eski Rusya Müslümanları "Sart" demesinler "Özbek" veya "Türk" desinler" diye istekte bulunurlar[340].

Doğu bilimci Ostroumov [341], Muhammed Caniyev'in fikirlerine karşı çıkarak Tatarların bu Sart ismini kullandığını ve bunu bir hakir görme olarak adlandırmadıklarını belirtir. Ostroumov'a göre; şimdiki Müslümanlar dillerini ve tarihlerini bilmiyorlar. Sart sözü hakkında Türkistan'daki protestoları yersiz bulmaktadır. Zira ona göre bu söz eski bir söz olup "Şehir Halkı" manasında olduğunu Radloff'un incelemeleri sonucunda "Sudagir?" veya Sudager" manasında olduğu (Geçmiş zamanda şehir halkının geneline Sudakirler ismi verilirmiş) şehirde oturan göçebe olmayan halklar için kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır Buna istinaden Türkistan'ın yerli halkının göçebe değil Sartlar olduğunu iddia ediyordu[342].

Ostroumov, Sart sözünü buraya gelen Ruslar tarafından verilmediğini, Ruslar buralara gelmeden önce Sart isminin var olduğunu söyler[343]. Bu sözün eski Türk

---

[339] A. Akçurin, "Sart Sözü Hakkında", *Şûra*, 1912, S.9, s. 274

[340] "Sart" Tahkir Sözümü?, *Şûra*, 1912, S.22, s. 692

[341] Bu konu hakkında ve Ostroumov hakkında Bay Mirza Hayit Rusya ve Çin Arasında Türkistan isimli eserinde bilgi vermiştir. Bkz: s.168-170

[342] Ostroumov, 1867 yılında Semirçenskoy ve Sirdeya bölgelerindeki nüfus kayıtlarında "Sart" ifadesinin yerli nüfusun bir bölümünü ifade etmekte olduğunu ortaya koyuyordu. Dahası Türkistan Genel Valiliğindeki adli dosyalarda yukardaki her iki oblastta çoğunluğu yerleşik nüfus olan Sartlar ve Kırgızlardan oluştuğuna dair ifadelerin olduğunu beyan ediyordu. N.P. Ostroumov, *Sartlar, Etnografik Malzemeler*, Taşkent, 1908, s.4

[343] Ostroumov, *Sartlar*, s.4; Sartlar hakkında bir eser neşretmişti. Bu eser Sartlar hakkında ayrıntılı bilimsel verilere dayanarak ortaya konmuş kapsamlı ve ilk ve tek eser olması ile ön plana çıkmaktadır. Yazar burada; Sartların kökenini, tarihlerini, kişisel özellikleri ve karakterlerini, Rusların Sartların yaşadıkları bölgelere gelişlerini ve tarihlerini, Türkistan yerli gazetelerinin Sartlar hakkındaki tutumlarını, eğitimleri, dini yaşamları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: N.P. Ostroumov, *Sartlar, Etnografik Malzemeler*, Taşkent, 1908

eserlerinde de olduğuna dikkat çeken Ostroumov, 11. yy'da yazılan Kutadgu Bilig'de[344] ve 13. Asırda Reşüddüdin tarafından yazılan Moğollar Tarihinde[345], Avrupalı Seyyah Plano Karpininin Cengiz Memleketine seyahatinde, 15. asırda Orta Asya şair ve ediplerinden Mir Ali Şir Nevâi'nin eserlerinde, Zahüriddin Muhammed Babür Han'ın Babürnamesinde, XVI. asırda Hive Hanı Ebul Gazi'nin yazdığı tarihinde Sartlardan bahsedildiğini belirtir. Onları Türkmen ve kızıl başlardan ayrı tutarlar. Özbeklerden de olmayan millet olarak adlandırır. Özbek ve Sartlardan ayrı ayrı bahsedildiğine dikkat çeker[346].

Rus yazma eserlerinde "Sart" sözü 17. 18. ve 19. yüzyıllarda geçtiği iddia edilir. Vyatka Tatarı Şubaya Arsalanova; Kazan Tatarı Mansur Yusupov ve Kursk tüccarı Simon Drozdovim ile yaptıkları bir ticaret seyahatinde 1741-1742 yıllarında Taşkent'te ve Türkistan'da Kırgızlar ve Kalmuklar'dan farklı olarak Sartlar'dan bahsettiklerini ve bu iki Tatarın onları hakir görmediklerini belirtir[347]. Dahası Osroumov, Yunan Batlamyusunda, Sirderya'yı "Yak Sart"; Sirdeya boyunda yaşayanları da "Yak Sartlar" diye bahsettiğini söyler[348]. Velhasıl Sart ismi ile ilgili protestoların ilmi olmaktan uzak olduğu ve bu tür gereksiz gerginliklerden de kaçınılması gerektiği vurgulanır.

Şûra, Ostroumov'un Türkler hakkında Türklerin dil bilimi ve tarihlerini yeterince bilmedikleri konusundaki eleştirisini haklı bulmaktadır. Ancak dilbilimleri ve tarihi bilme konusunda eksikleri de olsa kendilerinin "Öz Bak" ve "Türk" oldukları bugünkü Türkistan Müslümanlarının buna da en ufak şüphelerinin olmadığını belirtir. Sart kelimesinin "Şehirli" veya "Sudagir" demek değil belki "Knez" veya "Duvran" دووران veya "Profesör" ve "Doktor" demek dahi olsa Türkistan Müslümanlarının muteber

---

[344] negü tér eşitgil bu sartlar başı

öz asğın tilep dünyâ kezgen kişi(s.160)

negü tér eşit emdi sartlar başı

ajun tezginigli hıtay arkışı(s. 298); Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Haz. Mustafa S. Kaçalin, Ankara, 2006, s.160-298

[345] Ostroumov, burada; Arslan Han Cengiz'e boyun eğdiğinde Cengizhan O'na kendi soyundan bir kız gönderip hediye ettiğini ve Arslan Han'a Sart diye hitap etmesini emrettiğini beyan etmektedir. Ostroumov, *Sartlar*, s.7

[346] Ostroumov, Sartlar, s.7-10; "Sart" Tahkir Sözümü?, *Şûra*, 1912, S.22, s. 692-693

[347] Ostroumov, Sartlar, s.10; "Sart" Tahkir Sözümü?, *Şûra*, 1912, S.22, s. 692-693

[348] Ostroumov, Sartlar, s.17; "Sart" Tahkir Sözümü?, *Şûra*, 1912, S.22, s. 692-693

insanları, bu isimleri kabul etmemektedir. Batlamyus eserinde Babürname ve Ebu'l- Gazi Tarihinde "Sart" kelimesi geçiyor diye onlara bu ismi takmanın gereksiz olduğunu belirterek bunlar Türklere verilen isim değildir diye Ostroumov'a karşı çıkmaktadır[349].

Behrambek, bütün bu iddialara izafeten ağır bir yazı kaleme aldı. Behrambek: *"Sart sözü iyilik, güzellik ve yiğitlik gerekçesi ile mi verildi?"* diye sitem eder. Bu konularda Şûra dergisinin Sart sözü ile ilgili bütün yazılarını takip ettiklerini dile getirir. Yazar; Merhum Beka Hoca diye bir âlimin Sart sözünün *"Hırsız İt"* manasında kendilerine hakaret olarak kullanıldığını söylediğine dikkat çeker. Türkistanlılara "Sart" demenin büyük bir insafsızlık olduğunu belirtir. Oysa: "Dilimiz, tarihimiz, edebiyatımız, yaşam şeklimiz, örf ve adetlerimiz bizlerin Türk, Özbek ve Türk-Moğol kökünden geldiğimizin ispatıdır" diyerek kimliğini açıklamaya çalışıyordu[350].

Bu yazının daha çok Ostroumov'a karşı kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Dil, edebiyat, tarih ve coğrafya üzerinden verilen örnekler bunu göstermektedir. Türkistan Vilayetini, Rusya hâkimiyetine girmeden İslamiyet'in ilk yılları ve İslamiyet'ten önceki yıllarda "Turan", İranlılar, Turan-ı Zemin, (Turan Yeri Ülkesi) diye adlandırdıklarına işaret ediyordu. Başta Şahname gibi İran kaynaklarında, Türklerle İranlılar arasındaki savaşlardan dolayı İranîler ile Turanîlerin savaşı, Türk hükümdarlarına "Afrasyab", İranî Hükümdarlarına ise "Keykavus", diğer yandan Amudeya'nın kuzeyine "Turan" güneyine "İran" denilmekte olduğuna dikkat çekmekteydi[351].

Ona göre; Türkistan ahalisinin tamamının Türk-Özbek olduklarına dair diğer bir delil ise Çağatay şivesindeki dildir. Dil Türkçe, edebiyat Türkçe ile yazılmıştır. Buhara, Semerkant ve Hokant'taki Farisilerin içinde dahi Türkçe bilmeyen yoktur. Türkistan Vilayeti ve Türkistanlıların Türk olduklarını edebiyat ve tarihimizdeki yazar ve şairlerin eserleri de ortaya koymaktadır. Mir Ali Şir Nevâi, Fuzuli ve Saykali'nin eserleri Türk dilinde yazılmıştır. Tarihimizde; Çağatay Tarihi, Şeybani Han Tarihi, Cengiz Han Tarihi, Özbek beyleri ile ilgili Hanlar Tarihi, Türk dilinde yazılmış eserlerdir. Bu eserler İslamiyet'in etkisi ile Arapça, İraniler ile olan ilişkiler neticesinde Farsça kelimeler içerse de genel olarak Türk dili hâkimdir[352].

---

[349] "Sart" Tahkir Sözümü? *Şûra,* 1912, S.22, s. 693

[350] Behrambek Devletşayev, "Türkistanlılar", *Şûra,* 1913, S.1, s.12-13

[351] Devletşayev, "Türkistanlılar", s.13-14

[352] Devletşayev, "Türkistanlılar", s.12-14

Diğer yandan Han'ın tahta oturma törenleri Türk geleneklerine göre yapılmakta olup Han Tahta otururken bütün ulus Türk Bey ve boyları Han'ın huzuruna gelerek ona biat ettiklerini bildirirlerdi. Bu tam olarak 92 iki Türk boyunun Han'ın huzuruna gelerek biat etmesi demekti. Eğer bir boy eksik olursa kimse ona Han demez tanımaz ve Hanlığı meşru sayılmazdı. Semerkant'ta gerçekleştirilen taht töreninde bütün bu 92 boy 'un başı gelir Han'ın orada "Gök Taş" dan yapılmış tahta oturma sırasında bu tahtın önüne dizilerek Han'a biatlarını bildirirlerdi[353].

Boylar arasında birbirine yakın mesafede olanlar arasında kız alınıp verilirken uzak mesafede olanlara kız verilmez idi. Bu boylar içinde Sart isimli bir boy olmadığı gibi hiçbiri de bu ismi dahi duymuş değillerdi. Dolayısıyla Türklere "Sart" ismini vermeye çalışmak tarihi, edebi, coğrafi ve dil gibi açılardan büyük haksızlık olurdu[354].

Buna karşın Kışlaki isminde bir yazar Behrambek'in tezlerine karşı farklı bir bakış açısı ortaya koydu. Kışlaki; Sart sözünün Türkleri aşağılamak ve nefretlik anlamında kullanılmadığının altını çizerken bu konuya farklı bir kaynaktan dikkat çekmeye çalıştı. Hicri 9. Asır Türk şairlerinden Nizameddin Mir Ali Şir Nevai'nin Farsça ve Türkçe mukayesesinden ibaret olan "Mukakemetü'l-Lügateyn" de geçen "Sart" kelimesinin bizzat Türklere verilen bir isim olmadığını iddia etti. Fakat orada zaman zaman Türklerle birlikte telaffuz edilen bu kelimenin iyi, saf, sadık ve temiz anlamında kullanıldığını belirtti[355].

Yazar ilk başlarda Türker'e Sart ismi verilmediğini zaman içinde ve sonraki dönemlerde bu ismin verildiğini ve kötü manalarda kullanılmadığına inanır. Sonraki dönemlerde ilim ve medeniyette Türklerin geri kalmış olması ve Sart kelimesinin kullanılması Türkleri bu düşünceye itmiş olmalıdır şeklinde kanaatini ortaya koyar. Bu minvalde kendisinin bir keresinde bir Kazak'a: *"Siz hangi millettensiniz?"* diye sorduğunda Kazak'ın: *" Ben aslında Kazak olsam da lakin ben Tatarım"* dediğine dikkat çeker. Ne zaman ki Kazaklar iyi eğitim almaya, iyi bilim adamları çıkarmaya, milli matbuatlarını geliştirmeye ve ilim alanında kendilerini ispatlamaya başladılar işte o zaman "Ben Kazak'ım" demeye başladıklarına özellikle dikkat çeker. Buradan hareketle

---

[353] Devletşayev, "Türkistanlılar", s.14

[354] Devletşayev, "Türkistanlılar", s.15

[355] Kışlaki, "Yine Sart Lafzı Hakkında", *Şûra,* 1913, S.7, s. 200

yazar, biz Türk olsak da Sart olsak da şimdiki yaşamımızda ehemmiyeti olmadığını ilim ve medeniyette ileri olmanın daha gerekli olduğunu savunur[356].

Son olarak Taş Demir Bayoğlu gönderdiği yazısında; Türkistan'ın aslı Türklerden oluşmasına rağmen halkın resmi dili eskilerde Türkçe idi. Ancak Buhara, Semerkant ve Hokant gibi şehirlerde halkın geneli Türkçe bilseler de resmi dilin Farsça olmasından halkında artık kendi aralarında Türkçeyi yanlış konuşmalarından yakınır. Bunlar İran'dan gelme Farisîler mi? Yahut Farslaşmış Türkler mi? diye insanın aklına bu tür sorular geldiğini anlatır. Ancak bunlar öz Türklerdir. Sart deseniz yanlış anlıyorlar diyerek bu konuda Şûra dergisinden bir açıklama beklemektedir. Şûra okuyucuya, evvelki asırlarda Türkistan vilayetlerinde akrabalık etkisinin fazla olduğunu ve halifeliğin Abbasilere geçmesinin ardından İran ve Farisîlerin tesiri artmaya başladığını hatırlatır. Abbasiler Arap olsalar da yönetim Farisî şeklinde hüküm sürdüğünü o taraflardaki Türklerde buna istinaden İran medeniyeti baskın olduğundan Farsça konuşmaya başladıkları cevabı ile karşılık verdi[357].

Doğrudan olmasa da "Sart" sözü hakkındaki tartışmaların dışında Şûrada Taranci Türkleriyle ilgili bir başka kimlik tartışmasında Sartlar ismine rastlıyoruz. "Kulca Sultanlığı ve Taranciler Kimler?" başlığı altında bir makalede 1758 yılında Kıtaylar, Kaşgar memleketine "Üç Turfan" dan Kulca üzerine 7 bin aile Kaşgar etrafına göç ettirir. Buradaki amaçları askerlerine yardım ve yataklık edecek oradaki Hristiyanlar ile bunları birleştirmektir. Kıtay Hükümeti bunları burada kalmalarını sağlamlaştırmak için her bir aileye çeşitli erzaklar, ikişer öküz ve "Lan"[358] verdi. Bunlara önceden Sartlar isminin verildiği fakat şimdiki vakitlerde artık bunlara resmi olarak "Taranci" isminin verildiği anlatılmaktaydı[359].

Milli mesele görüldüğü üzere Tatarların kimlik tartışmaları ile sınırlı kalmadı. Kazaklara ve Türklere dair onların sonsuza dek yaşanacaklarının yanı sıra özellikle Kazaklarda ve diğer Türk topluluklarında meydana gelen kültürel yozlaşmalara da değinilmiştir.

---

[356] Kışlaki, "Yine Sart Lafzı Hakkında", s. 200

[357] "Murâsele ve Muhâbere", *Şûra*, 1914, S.20, s.638-639

[358] Her bir Lan 2 sum demek idi.

[359] "Kolça Sultanlığı ve Tatarançılar Kimler?", *Şûra*, 1908, S.16, s. 503-505

İstanbul Kadırgadan Gülsüm Kamalova'nın Osmanlı Türkleri hakkında kaleme aldığı dergide aynen yayınlanan yazı bu minval üzereydi. Ona göre; ilk zamanlarda Türklerin varlığının Osmanlı'nın son dönemlerinde ki bu savaşlardan sonra artık devam etmeyeceği yönündeki propagandalara rağmen halk bir uyanış içindeydi. Bu uyanış; kadını ve erkeği ile birlikte Türklerin ilelebet yaşayacağına inanmasıydı. Eskiden olduğu gibi hem Müslümanlar hem de Türkler yeniden parlak günlerini yaşayacağına şüphe etmiyordu. İlaveten artık Türkler, daha çok çalışmaları gerektiği bilincine varmış, okullarda ve şehirlerde halka birlik ve beraberlik konusunda konferanslar düzenlemekteydiler. Konferanslara ise son derece yüksek katılımların olduğu gözlemlenmekteydi[360].

B. YENİLEŞME HAMLELERİ

1) Türkiye'nin Kazan'a Tesiri

Kazanlı âlim ve aydınların hacca giderken İstanbul üzerinden gitmeleri sonucu Türkiye ile olan temaslarını kolaylaştırması, diğer yandan "Tercüman" gazetesinin Kazanlı Türkler arasında çok okunması neticesinde hem dil hem de fikir bakımından Türkiye'den etkilenmelerini sağlamıştır. Tanzimat'la beraber başlayan yenilik hareketleri Usul-u Ceditciler tarafından dikkatle takip edilmiştir[361]. Kazan'dan İstanbula'a giden Tatar gençleri genelde Ahmet Mithat Efendiyi ziyaret ederek onun fikirlerinden etkilenmişlerdir. Onun özellikle gençleri ilim, fen ve yabancı dil öğrenmeleri konusunda teşvik etmesi ve eserlerinin söz konusu gençler arasında okunması Ceditciler tarafından örnek alındığının bir göstergesidir[362].

Özellikle Gaspıralı, İstanbul'a talebe yollanmasını teşvik etmiş ve onun sayesinde Osmanlı kültürü ile temasa geçecek olan talebeler yollanmaya başlanmıştır. Ubeydullah Bubi, Haris Feyzi Çistapol, Fatih Kerimi İstanbul liselerinde eğitim gören ilk Rusya Türkleri oldular. İstanbul'da tahsil görüp geri dönen gençler öğretmenlik yaptıkları

---

[360] Kamalova, Gülsüm, "Türkler Yaşayacaktır", *Şûra*, 1913, S.9, s. 175-176

[361] Kurat, *Kazan Türkleri*, s.117; Kazan Türklerinin kısmen 1856-1876 yılları arasında da Osmanlı'ya göç etikleri bilinmektedir. Bu konu hakkında bkz; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s.93

[362] Ahmet Mithat Efendi hakkında Bkz: Rızaeddin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg, 1913, s. 60-74; Fatih Kerimî, "Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü", *Türk Yurdu*, 27 Kânûn-ı Evvel 1328 (9 Ocak 1913), C. III, S. 6, s.161-164; Yusuf Akçura, "Ahmet Mithat Efendi" *Türk Yurdu*, 1912, C.I, S.6, s.173-177

okullarda İstanbul Türkçesini, tabirini yaydılar, yazılarında bu tabirleri kullandılar[363]. Hatta bu durum daha sonraki yıllarda "III. Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı'nda Müslüman okullarında Osmanlıcanın ders olarak okutulmasının kabul edilmesi yönündeki karar Rusya Türklerinin Türkiye'ye yakınlaşmak arzularının ve Osmanlı Türklerinin Rusya Türklerine tesirinin bir delilidir[364]. Şüphesiz bunda Gaspıralı'nın İstanbul'a gönderip memleketlerine öğretmen olarak daha sonra geri dönen ve döndükleri yerlerde İstanbul Türkçesini yayarak aydınlanma yenileşme hareketinin öncüsü genç aydınların etkisi büyüktür. Zaman içinde Rusya Türkleri Genç Türklerle yakın ilişkiler kurmak istemişlerse de umduklarını bulamamışlardır. Kuşkusuz bunda Osmanlı Hükümeti'nin rolü büyüktür. Çünkü artık Osmanlı siyasi yönden gücünü kaybetmiş tebaası arasındaki gayri Müslimlerin çokluğu ve milliyetçilik akımlarının Osmanlıyı parçalama sürecine götürmesinden dolayı "Türk Birliği" fikrine sıcak bakamadı.

Ancak buna rağmen Abdülhamid döneminin son zamanlarında Türkçülük akımının tekrar canlanmaya başladığını görmekteyiz. Osmanlı Türkiye'sinde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu[365] tarafından başlatılan Türkçülük hareketi İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve diğer Türk illerinde ilgi uyandırmıştır. Abdülhamid bu akımı Osmanlı topraklarında durdurmaya çalışırken Rusya'da iki büyük Türkçü yetişiyordu. Birincisi Mirza Fethali Ahundzade diğeri İsmail Gaspıralıydı[366].

---

[363] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.150-151; Fatih Kerimi benzer görüşleri paylaşırken ticaret yapmak amaçlı Sibirya, Mançurya, Moğolistan, Kırım ve Kafkaslardan pek çok Tatarın İstanbul'a ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine yerleştiklerini Türklerin de Tatarlara bakış açılarının iyi olduğunu Tatarları çalışkan ve faal olarak gördüklerini aktarır. Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.328-331. Ancak İttihat ve Terakki zamanında Maliye Nezareti'ne Cavit Bey Tatarların çoğunu görevden almış yerine Selaniklileri (kendi adamlarını) getirmiş. Bu yüzden buradaki Tartların çoğu İttihat ve Terakki aleyhinde olmuşlardır. Ondan sonra Maliye Nazırı Kırım Tatarı Abdurrahman Bey olmuş bu nedenle O'nun emrinde çalışan memurları Tatarlardan oluşmuştur. Türkiye'nin Maliye Nezareti bir Tatarların, bir Selaniklilerin eline geçer olmuştur. Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.89-90

[364] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.151

[365] Ancak Erol Güngör'e göre Ahmet Ağaoğlu Anadolu Türk tarihini bir türlü anlayamamış ve sevmemiştir. Ahmet Ağaoğlu Avrupalıların insan haklarına hürmet gösterdikleri halde Osmanlı Türklerinin kendi milletlerini ezdiğini düşünmüştür. Bkz; Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik,* İstanbul, 1999, s.65

[366] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* Konya, 2009, s.28; Akdes Nimet Kurat esasında Türkçülüğün şuurlu olarak Rusya Müslümanları arasında başladığını, bu görüşün bazı esaslarının İsmail Gaspıralı tarafından tespit edildiğini ve tatbikatına girişildiğini ifade eder. Bkz; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve*

Türkiye'de biraz Avrupa terbiyesi ve ciddi eğitim gören gençler ve okumuş kişiler ülkenin içinde bulunduğu sıkıntı ve tehlikeyi gördüklerinden, vatan ve millet muhabbeti içinde hareket ediyorlardı[367]. Türkçülüğün ilk babaları Ahmet Vefik Paşa ile Süleyman Paşa Türk Ocaklarında ve diğer Türk kuruluşlarında boy resmi asılacak kadar önder konumunda idiler[368].

Öte yandan Türkçülük, Rusya Türkleri arasında bir aydınlanma ve çağdaşlaşma unsuru olarak kendi özel şartları içinde meydana geldi. Tatarların yüksek refah seviyesi sayesinde kültür hayatı ilk olarak Kazan'da yenilikçi bir İslâmi anlayışın ortaya çıkmasını sağladı. Başta Mercâni, Kursâvi, Nasiri ve Feyizhanî gibi Kazan Türk aydınları tarih, dil ve edebiyatta Türk çağdaşlaşmasının ve aydınlanmasının özgün bir birikimini oluşturdular[369].

Rusya Türkleri arasında bu gelişmeler yaşanırken Rusya bu harekete seyirci kalmamış özelikle İlminskiy lehçeleri kendi hususiyetlerine göre ayrı bir dil haline getirme teklifi sunmuştur. Bu teklif hem Rusya hem de İbrahim Altınsarı gibi bazı yerli Türklerde de olumlu etki bırakmıştı. O, Kazaklar için Kazak dilinde hikâyeler neşretti. Bu durum Türkler arasında kültürel ve siyasi yakınlığın gerçekleşmesine engel olmak isteyen 1917 yılında iktidara gelen Bolşevikler için bulunmaz bir nimet oldu. İlminskiy'inin bu metodunu sahada uygulamaya koydular. Bu nedenle hem S.S.C.B. hem de bugün her Türk ulus ve boyunun ayrı ayrı alfabe ve edebi dilleri teşekkül etti. Daha da kötüsü birbirine kaynaşmış boyların dahi gün geçtikçe birbirinden ayrılmasına ve kopmasına neden oldu[370].

Tüm bu gelişmeler İdil- Uralda bölgesinde yenileşme ve kimlik sorgulamalarını beraberinde getirdi. Yenileşme ve Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları evvela edebi dil meselesinde ortaya çıktı. Bu nedenle Tatarcılık, dil-şive ekseninde kendini göstermeye başladı. Sonrasında Türkçeyi kullananlar gurubu oluştu. Bunlar kendi arasında ikiye ayrıldı. Rızaeddin Fahreddin, Fatih Emirhan; Musa Carullah, Abdürreşid İbrahim gibi

---

Rusya XVIII. Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, 2011, s.496

[367] Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.36

[368]Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* s.28; Kurat, *Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),* s.496

[369] Gündoğdu, *Türk Jeopolitiği,* s.110-111; Bennıngsen, *Sovyet Müslümanları,* s.33

[370] Devlet, *Rusya Türkleri,* s.163

şuurlu olarak Türkçeyi kullananlar birinci gurubu, İstanbul'da tahsil gören ve Hadi Maksudî gibi Osmanlıcayı kullanmasını bilenler ikinci gurubu oluşturuyordu. Tüm bunlara paralel olarak Tang, Ural, El-Islah, Azad Tatarcı; Ülfet, Vakit, Şûra, El-Asr'ül-Cedid gibi gazete ve dergiler Türkçü idi[371].

2) Dil Meselesi

Dil ve şive konusu yenileşme döneminin en önemli konulardan birisini oluşturdu. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" parolası ile gündeme getirdiği bu konudaki amacı Rusya'da Türk dünyası içerisinde farklı lehçelerle konuşan Türk toplulukları arasında ortak bir edebî dil meydana getirmeyi hedefliyordu. Türkçenin içindeki yabancı kelimelerin atılarak sadeleştirilmesini istiyordu.

Bundan dolayı Gaspıralı, her topluluk için kendi şivelerini öne çıkaranlara ve bunu savunanlara karşı sert eleştiriler getiriyordu. Bununla beraber Gaspıralı, İstanbul'daki hamal ve kayıkçılar ile Doğu Türkistan'daki çobanları birleştirebilecek bir dilden bahsediyordu. Onun kurmaya çalıştığı ortak edebî dil, Osmanlı Türkçesini temel almaktaydı ve bütün Türk topluluklarına Osmanlı dilini kabul ettirerek farklı lehçelerde konuşan Türk Topluluklarını birleştirmekti[372]. Gaspıralı dil meselesini sadece edebi açıdan değerlenmiyordu. O, bu konuyu toplumsal ve siyasal açıdan da ele alıyor bir toplum isterse yüz milyon nüfusa sahip olsun ortak edebi bir dile sahip olmayan toplulukların millet olamayacağına inanıyordu[373].

Tatarcılık konusunda İdil-Ural'da dil meselesini ilk olarak Kayyum Nasıri ortaya attı. Nasıri, "Biz Tatarız, kendimize gerekli sözleri, bulursak Arap'tan, Farstan, Türk'ten alırız. Fakat bunları kendi dilimizin kaidelerine uydururuz. Kendimize yetecek kadar cümle bilgimiz var" diyordu. Ancak Kayyum Nasıri dil konusundaki bu çalışmalarının yeterince ilgi görmemesinden yakınıyordu[374].

Buna Karşın Gaspıralı, Türkçe kelimeleri özellikle kullanmaya dikkat ediyor, Türkçesi olmayan diğer dillerden alınan kelimeleri bilindik kelimelerle Türkçenin kurallarına uyduruyordu. Türkçeyi her sınıftan insanların anlayabileceği halkın dili

---

[371]Devlet, *Rusya Türkleri,* s.164

[372] Mustafa Toker, *"İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 2004, S. 16, s.35

[373] "Bizim Matbuat" *Tercüman,* 1906, S.9, s.2

[374] A. Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi,* Kazan, 1926, s.44

yapma çabasındaydı. Bu çaba Rusya Türklerinde Millet fikrinin ortaya çıkması ve bilinçlenmesi adına önemli bir adımdı. Ancak Rusya Türkleri arasındaki şive farklılık ve çeşitleri en büyük mesele idi. Bu durum Rus misyonerlerinde elbette dikkatinden kaçmıyordu. Özellikle dilde Tatarcılık-Türkçülük tartışmaları onların Müslümanlar üzerinde her topluluk için şive ve lehçelerinde okuma ve yazma politikalarını uygulamaya sokmaları için çok uygun bir ortam hazırlamalarına ve uygulanmalarına fırsat verdi. Özellikle önemli Rus yazarların eserleri Rusya Türklerinin şive lehçelerine ayrı ayrı tercüme edildi amaç onların hepsi için ayrı edebi bir dil yaratmaktı.

Dil meselesi Şûra dergisinde de kendini göstermişti. Rızaeddin Fahreddin dil meselesi konusunda Şûra dergisinde bir müsabaka düzenledi. 1 Ağustos1909 tarihinde Şûra dergisinin 15. Sayısından itibaren "Kalem Müsabakası" başlığı ile bu müsabakayı duyurdu. Müsabakayı düzenlemekteki amaç burada şu şekilde veriliyordu: *"Ana dilimizin revaç ve terakkisine, okuyucu ve yazıcıların gayret ve hevesleri artmasına sebep olması için Şûra idaresi bir Kalem Müsabakası açmaya karar verdi. İşbu Müsabaka idareye mahsus olarak 40 satırdan az ve 60 satırdan çok olmaz şartı ile ne doğruda(konuda) olsa olsun, hiçbir yabancı söz karıştırmadan halis ve saf bir Türkçe makale yazmaktan ibarettir. Gelen makaleler idarede tetkik edilecek ve birinciliği alan makale sahibine idare tarafından, Şûra dergisinin bir yıllığı güzel surette ciltlenmiş şekilde bir nüsha hediye olarak verilecektir. Dergiye gönderilen makaleler dergide aynen olduğu gibi yayınlanacaktır"*[375]

Rusya Türkleri arasında ilk kez dil konusunda böyle bir müsabaka düzenleniyordu. Müsabakanın birinci temel şartı makalelerin edebî olma şartıdır. İkinci önemli şartı ise bu makalelerde saf Türkçe kullanmaktı. Yazılar ister gerçek ve ciddi ister farazi ve hayali konular olsun fark etmiyordu ama ruhunun olması şarttı. Makalelerin saf Türkçe ile yazılması beklenirken terbiye edilmediğinden dolayı üçte ikisi zayi olup gitmiştir. Rızaeddin, Türk dili ile kırk satır edebi ve ruhlu bir makale yazma konusunda ümidinin az olduğunu da dile getiriyordu. Bu nedenden dolayı içinde en az yabancı kelime olan makalenin birinci olacağını ve karşılıkları unutulduğundan pek çok yabancı sözlerin bugün anadilimiz hükmüne girdiğini ve kendi malımız gibi kullanılmaya

[375] "Kalem Müsabakası", *Şûra*, 1909, S.15, s. 467; İsmail Türkoğlu, "Şûra idaresi Kalem Müsabakası açmaya karar verdi" diye fazladan sayfası s. 468 olan bir dip not daha veririr ancak böyle bir sayfada böyle bir bilgi yoktur. İlan 467. safyafada alt kısımda küçük bir yer kaplamaktadır.

başlandığını aktarıyordu. Diğer yandan Türk kabilelerinin bazılarında olan kelimeler, başka Türk kavimleri için yabancı hükmünde olduğuna da dikkat çekiyordu [376].

Bu müsabakaya oldukça ilgi gösterilerek hayli yazı gönderilmiştir. Rızaeddin Fahreddin gerçi böyle bir müsabaka olmasa da okuyucuların benzer şekilde yazılar göndereceğini tahmin etmektedir. Ne yazık ki bu müsabaka ile ilgili güzel tarzda yazılar azdır. Rızaeddin, bunun zamanla, tecrübe ve teftişler ile artacağına inanmaktadır. Güzel makalelerin azlığı konusunda sabır telkin eden Rızaeddin, *"Yağmurlar seyrek damlalar ile başlar"* diyerek bu durumun gün geçtikçe daha iyiye gideceğini umuyordu. Bu müsabaka ile ilgili memnun edici en önemli gelişme ise pek çok kişinin katılım göstermesi özellikle genç öğrencilerin burada ilk sırada yer almasıdır[377]. Bunun yanı sıra Hadi Atlasi, Zarif Beşiri, Hüseyin Ali, Abdülmecit Gafuri gibi bilindik önemli kişilerde bu yarışa katılarak gençleri motive ediyordu. Şûra idaresi yarışmaya katılanların isim listesini açıklayarak bir teşekkür yazısı yayınlamayı da ihmal etmedi[378].

Til Yarışı hakkında Şûra idaresine pek çok yazı gelmişti[379]. Ancak Şûra dergisinin hacmi bu kadar yazının yayınlamasını kaldıracak durumda değildi. Bu nedenle yazı gönderenlere ayıp olmaması adına dergi de yayınlanmayan bu makaleler "Şûra'nın Til Yarışı" isminde bir bütün olarak Orenburg'da yayınlandı[380]. Dahası kitap yayınlandıktan sonra okuyucuların en iyi makaleyi Şûra idaresine bildirmeleri istendi. Bununla alakalı pek çok cevaplar gelmişse de 11 Şubat 1911 yılında Rızaeddin' in evine jandarma tarafından yapılan baskında bu mektuplar da alındı geri verilmedi ya da yanlışlıkla

---

[376] Rızaeddin bin Fahreddin, *Şûra'nın Til Yarışı,* Orenburg, 1910, s.12-13

[377] Rızaeddin, *Til Yarışı,* s.3

[378] Til yarışına makale gönderen herkesin isimleri burada liste halinde verilerek hepsine samimi surette teşekkür edilmiştir. Şûra idaresi, Til Yarışı Mecmuası'ndan birer nüsha bu kişilere hediye edeceğini bildirerek bu kişilerin adreslerini Şûra idaresine bildirmelerini rica etmiştir. 61 kişilik isim listesi için bkz: "Til Yarışı" *Şûra,* 1910, S.9, s. Ön kapak 2

[379] Şûra idaresi gelen yazılardan memnuniyetini dile getiren bir yazı kaleme aldı. Gelecek sayıdan itibaren bu makalelerin yayınlanmaya başlayacağını duyuruyordu. Şûra, bu makaleler arasından en iyisini seçme vazifesini ise okuyuculara havale edeceklerinden makalelerin nerelerden yazıldıklarını sır olarak saklayacaklarını ve bunları rakam ile göstereceklerini ifade ediyordu. "Kalem Müsabakası", *Şûra,* 1909, S.17, s.44; Bunlar arasında yarışma için gönderilen ve yayınlamaya değer görülen Taceddin Oğlu Muhammed Rahim'in "Bir Türk'ün Tengriden Dileği" isimli Makalesi bunlardan birydi. *Şûra,* 1909, S.19, s.607-608

[380] Rızaeddin, *Til Yarışı,* s.4

başkasına verildi. Bu nedenle Rızaeddin, yanlışlıkla başka birine verilmişse kendilerine bu mektuplar ile birlikte Şûra için hazırlanmış tarihi, fenni, edebi makaleler ve alınan diğer eserlerin (bunlar içinde İbrahim Hakkının, Marifetnamesi de var) kendisine iade edilmesini rica eden bir yazı kaleme aldı. İade için bütün posta ve diğer masrafların fazlası ile karşılanacağını samimi surette beyan etti. Bu dokümanların başkaları için bir kıymeti olmadığını da bu ilana ilave etti[381].

Şûra dergisi bu arada yarışma için gönderilen makaleleri yayınlamaya devam ediyor ve yayınlanan bu makaleler de geniş bir okuyucu kitlesi tarafından okunuyordu. Yukarda bahsi geçen yayınlanamayan veya yayınlananlarla birlikte toplamda 72 adet makale bizzat Rızaeddin tarafından 195 beyitlik kitap halinde "Şûra Dergisinin Til Yarışı" ismiyle 1911 yılında Orenburg'da Vakit matbaasında yayınlanmıştı ve akabinde yarış için müsabakaya katılanların her birine de bu kitaptan hediye edildi. Ayrıca kitap hediye edilen makale sahiplerinin her birine Şûra tarafından mektup gönderilerek mükâfat vermeye layık olan makaleyi açık ve okunaklı bir şekilde yazıp cevap olarak kendilerine gönderilmesi istendi. Makale sahipleri idareye cevaplarını gönderdiler hatta bazıları açık bir muhakemede dahi bulundu. Ancak 1911 yılında Rızaeddin' in evine Jandarma tarafından yapılan bu baskında bu mektuplara da el konulduğundan ve elde sadece bu cevaplara göre düzenlenmiş bir cetvel kaldığından bu cetvele göre bir değerlendirmeye gidilmiştir. Bu değerlendirmeyi tekrar sil baştan yapmak için vakit olmadığından el konulan kâğıtlar ve bu mektuplarda geri gelmediğinden sadece bu cetvele göre bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre 72 makale arasında 19 makale tercih edilmiş bunlar arasında en çok oy alan 5. 22. ve 29. Makaleler 4 er oy ile ilk üçe girmiştir. Bunlar arasında birinci ikinci ve üçüncülük sıralaması yapılmadan idare tarafından hepsi birinci olarak değerlendirilip üçüne de birincilik ödülü verildi[382].

Gerçi Türkler tarih boyunca kendi dillerine gereken önemi vermediler. Pek çok konuda başarılı olmalarına karşın öz dillerini kullanma ve muhafaza etme konusunda yeteri kadar başarılı olamadılar. Buna somut örnek olarak Rızaeddin, Peygamberin hicret ettiği yıllarda vefat eden Ebu Hiyan Endülüs'ün, Türk dilinin sarf ve nahvları Türk

---

[381] Rızaeddin b. Fahreddin, "İltimas ve Rica", *Şûra,* 1912, S.22, s. Ön kapak

[382] "Til Yarışı ve Onun Bahadırları" *Şûra*, 1912, S.10, s.311-312, İsmail Türkoğlu bu yarışmada birinciliği Mecit Gafuri'nin "Bolgar Kızı Aysulu" isimli hikâyesinin aldığını belirtir. Bu bilgiyi de dip notta "Til Yarışı ve Onun Bahadırları" *Şûra*, 1912, S.10, s.311'dan aldığını verir ancak burada böyle bir bilgi yoktur. Dahası Şûra 3 makaleyi ayırmadan hepsini birinciliğe layık bulmuştur.

kavimlerinin ictimai halleri hakkında "El-İdrak fî Lisan'ül- Etrak", Zehr'ül- Melik fî Nahvü't-Türk", Kitab'ül- Efâ'l fî Lisan'ül-Etrak", "Nahvü'l-Misk fî Sire't-Türk" isminde eserler ve kitaplar yazdığını rivayet eder. Bu eserlerin birer el yazması İstanbul'da Bayezid Kütüphanesinde olduğu yönünde duyumlar aldığını aktarır. Rızaeddin Fahreddin Endülüs memleketinde doğup ta Arap memleketlerinde seyahat eden bir Arap âliminin Türkçeyi öğrenmekle yetinmeyerek Türkçe'nin sarf ve nahv gibi kaideleri hakkında eserler vermesini takdir ederken bu konulara yeterince değinmeyen Türk âlimlerini eleştirir. Tarih, Türk âlimlerinin her türlü fen ilimleri konusunda eserler vermelerini ortaya koyarken, kendi dilleri hakkında hizmet ettikleri noktasında suskundur. Aynı şekilde Abbasi Halifeleri memleketin neredeyse bütün idare işlerini Türklere vermişken oralarda yetişen Türk âlimleri pek çok alanda hizmetler verip eserler ortaya koymuşken kendi öz dillerinde böyle bir hizmetlerde görünmemektedirler. Arap âlimlerinden Cahz, Türk kavmini överken "Mefahir' üt-Türk" isminde bir eser kaleme almıştır. Bu eserde Türklerin yiğitlik ve vatanperverliklerini överken dillerine muhabbet ettikleri yönünde bir söylem içinde bulunmamaktadır. Türkçeyi resmi dil olarak ilk Anadolu Selçukluları kullanmışlar bunları Türkiye takip etmiştir. Doğu tarafından ise Türk edebiyatını tesis eden Ali Şir Nevâi' olmuştur[383].

Rızaeddin Rusya Türklerinde de kendi anadillerine gerektiği kadar önem verilmediğinden yakınır. Bunu da başta Müftü Muhammedcan'ın Farsça okuyup yazması onu daha üzer. Halk ve Rızaeddin, bu gibi âlimlerin bilinçli olarak halk bizi doğrudan anlamasın bu nedenle unvan şöhret sahibi olalım diye kasıtlı olarak Arapça ve Farsça yazdıklarını düşünür. Bu durum Frenklerle karşılaştırılarak Frenk âlimlerinin fenni konular dâhil kendi dillerinde yazdıklarını bu nedenle yazılanları en ücradaki köylerde yaşayan hademe ve hizmetçilerin dahi anladıklarını belirtir. Bu sebepten Frenklerin ilerlediklerini Müslümanların geri kaldıklarından duyulan üzüntü dile getirilir. Rızaeddin Fahreddin Orenburg Müftülüğünde çalıştığı sıralarda buna benzer başından gecen bir örnek anlatır. Orenburg'da idarede aza olan Burhaneddin Hazrete münasip bir dil ile*: "Yazmış olduğunuz eserler pek muğlak tercümanlar güçlükle çevirebilmektedirler. Yine anlaşılması güç olmasından dolayı şikâyet etmektedirler. Eğer açık ve anlaşılır bir şekilde yazılarınızı verseniz tercümanlarda rahat edecek dedim. Burhaneddin Hazret 'de buna karşı: Öyle deme! Açık ve anlaşılır tarzda yazar olsak onların bize ihtiyaçları kalmaz ve bize olan hürmetleri biter. Bizim faziletimiz onların ancak anlamadığı şekilde*

[383] Rızaeddin, *Til Yarışı,* s.4-5

yazmaktır. Onlar her saatte bizim yanımıza gelip: Hazret! Bu söz niçin? Diye anlamını sorup dursunlar, kendileri bize muhtaç olduklarını unutmasınlar" [384] demesi üzerine Rızaeddin şaşkınlığını gizleyememiştir.

Dil konusu bu nedenlerden dolayı Rusya Türkleri arasında ciddiye alınması gelen bir konuydu. Bu konunun ciddiyeti Rusya Türklerinin yaptıkları umum kongrelerde de kendi gösteriyordu. Fatih Kerimî Şûra dergisinde "Til Faciası" başlığıyla bu duruma dikkat çekiyordu. *"Haziran'ın 15-25 (1914)'inde Petersburg'da Umum Rusya Müslümanlarının meclis toplantısı yapıldı. Asırlardan beri bir vatanda yaşayan, aynı anne ve babanın çocukları Türkoğlu Türkler, bir doğan kardeşler bir araya geldiler. Müzakere edilecek meseleler pek mühim… Lakin eyvah! Kardeşler birbirlerinin dillerini anlamıyorlar. Bir birleriyle can ve yürekten konuşmuyorlar. Birbirlerinin maksatlarını anlamak için yabancı dillere, Rusçaya, Arapçaya, Farsçaya ve Fransızcaya müracaat gerekiyor. Bu nasıl büyük bir facia!"* [385].

Özellikle halkı temsilen seçilmiş ve örnek olması gereken milletvekillerinin bile böylesi önemli kongre ve meclislerde bir dilde anlaşamamaları birbirlerini anlamamaları önemli gerçeği bir kez daha gözler önüne serdi. Bu önemli gerçek: Rusya Türkleri arasında ortak dil oluşturma zorunluluğuydu. Bu durum dahi esasında tek başına ibretlik ciddi bir mesele idi.

Rızaeddin Fahreddin, dilin millet olma unsurlarından en önemlilerinden biri olduğunu dile getirerek kendilerine has dilleri olmayan kavimlerin müstakil bir millet olamayacağını devlet olsalar bile devamlıklarının olamayacağını vurguluyordu. Ona göre; "dilsiz kavim sözde bir kavim" idi. Bunun için milletlerin ana dilini korumaları mukaddes bir görev idi. En geçmiş atalardan kendilerine dilin ve sözlerin miras kaldığını belirtiyordu. Dil niçin korunmalı? Sorusuna niçin korunmasından ziyade bu soruya nasıl ve hangi yollar ile korunabileceğine yönelik cevap aramış bunun da mektepler ve edebiyat ile korunabileceği cevabıyla yanıt bulmuştur. Bunun için ediplerin dil kaidelerini tertip etmelerini kelimeleri toplayarak sözlükler yazmalarını, yazarların herkesin anlayacağı ve muhabbetle okuyacağı şekilde kitaplar ile risaleler kaleme almalarını gazete ve dergilerin neşredilmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Öğretmenlerin ilkokullarda düzenli ve planlı

---

[384] Fakat Rızaeddin Fahreddin, bu yazısının altına eklediği bir dip notta Burhaneddin'in Efendinin daha sonraları bu huyundan artık vazgeçtiğini, anlaşılır ve açık biçimde yazılarını yazmaya başladığını bildirmektedir. Rızaeddin, *Til Yarışı,* s.6-7

[385] Fatih Kerimi, "Tilsizlik Faciası", *Şûra*, 1914, S.13, s.399

eğitim vererek geleceğin büyükleri olacak olan bugünkü çocuklara iyi şekilde okuma ve yazma öğretmelerinin hem dilin korunması açısından hem de milletin yok olmaması açısından zaruri olduğunu belirtiyordu. Geçmişte bu nedenle yok olan kavimlerle ilgili Frenklerin gramer, dil bilgisi ve cümle bilgisi gibi hazırladıkları eserlerden Rusya Türklerinin örnek alması gerektiğini söyler. Usul-i Cedit mekteplerini eleştirenlere ise eğer usul-i cedit mektepleri olmasa hem dilin hem de dinin yok olacağı cevabını verir. Samara Ufa, Perm, Orenburg, Tobol ve Akmolla vilayetlerinin yüzde doksanı Müslüman Türk kabilesi olarak yaşadıkları dönemde dili korumak kolay idi. Ama o dönmeler geride kaldı. Şimdi mezkûr vilayetlerde Türkler takriben üçüncü sırayı almaktadırlar. Çok zaman geçmeden dilleri yeni açılmakta olan çocuklar kendi analarından "jeleznaya doroga" (demiryolu) nın Rusçası nedir? diye sormaya başladılar[386]. Bura da çocuklar hangi kelimelerin Rusça hangi kelimelerin Tatarca olduğunu bilmemektedirler. Rusça kelimeleri Tatarca olarak öğrenip Rusçasını sormaya başlamışlardır. Bu durum dilde meydana gelen sorunları gözler önüne gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Şûra idaresi ve Rızaeddin Fahreddin dil konusunda "Kalem Müsabakası" ile yetinmediler. 1912 yılında 24. sayıda "Okuyuculardan Bir Sual" başlığı altında bir soru yöneltildi. Burada: "Rusya, İran Türkiye ve Çin devletlerine tabi Türklerin 60-70 milyon kadar olduğu tahmin ediliyor. İşbu türlü kıtalarda yaşayan Türkler için müşterek bir dile hacet var mı?" Eğer varsa bunu gerçekleştirmenin yolları nelerdir? Bu doğrultuda fikirlerinizi yazıp Şûra idaresine gönderiniz. Eğer ilmi ve genel faydalı cevaplar olursa biz bunları basacağız[387]" şeklinde bir yola başvurdular.

Bu konu çeşitli gazete ve dergilere taşınmış bazı yazarlar görüş ve fikirlerini dile getirerek Rusya Türklerinin umumi bir dile sahip olmaları gerektiği noktasında birleşmişlerdi. Bu gazete ve dergilerdeki yazılar Şûra'da yerini almıştır. Bu soruya pek çok taraftan cevap gelmiş ancak tamamını basmak derginin hacmi açısından yine mümkün olmadı. İçlerinden basılması en uygun görülen beş adet cevap yayınlanmıştı.

Kırımdan Y. Mollayev, dünyadaki bütün Türk oğullarının birbirlerini anlamaları için umumi bir dilin zorunluluğunu kabul etmektedir. Ancak bu ne Osmanlıca ne Kazan ne de Kazak lehçesi olmamalıdır. Belki bunların ortası şimdiki zamanda bütün Türklerin anlayabileceği surette bir dil benimsemekteydi. Bu Osmanlıcanın dil bilgisi ve cümle yapısı gibi kaideleri üzerine kurulacak bir dili benimsiyordu. Bunu hayata geçirmenin

---

[386] Rızaeddin, *Til Yarışı,* s.11-12

[387] "Okuyuculardan Bir Sual", *Şûra,* 1912, S24, s.757

çaresini de umum mektep kitaplarının birleştirilmesi yanında gazetelerin ve dergilerin çalışmalarıyla elde edilebileceğine inanmaktadır[388]. Diğer yandan Hadi Atlasi, Osmanlıcayı ekserisi Arapça ve Farsçadan oluşan Türkçe kelimelerin az olduğu ve anlaşılması güç bir dil olarak görüyordu. Bu nedenlerden dolayı Osmanlıcayı beğenmediğini Osmanlı devletinden ilim alabiliriz ama Türkçe olmayan Osmanlıcanın bir anlamı olmadığını iddia ediyordu. Bu hatayı geçmişte Ruslarında yaptığını eserlerini Fransızca yazdıklarını Almancadan pek çok kelimeler aldıklarını ama şimdiki zamanda bu hatalarından vazgeçtiklerini belirtiyordu. Mişerlerinde kullandıkları dillerinde Türkçeden çok Rusça kelimelerin olduğunu dolayısıyla bunların hiçbirinin milli olmadığını haklı olarak dile getiriyordu. Türk dilinde Türkçesi olan sözler varken Arapçasını, Farsçasını ve Rusçasının kullanılmasının mantığını anlamayan Atlasi, yabancı kelimelerin yerine Türkçesinin kullanıldığında Türkçenin de zengin bir dil olduğunun ortaya çıkacağına inanmaktadır[389].

Bu konuda Alican Tırışkavi, dile yeterince önem vermediklerini ve bunun cezasını bu günde cahillik, akılsızlık ve bilgisizlik olarak çektiklerini beyan ediyordu. Bunun için umumi ortak bir Türk dilinin şart olduğunu çünkü menfaatlerinin bunu gerektiğini söylüyordu[390]. Bunun için de yapılması gerekenin Türk şivelerinden sözler toplanıp ortak bir dil çıkarmak teklifini sunuyordu. Türklerin fikir ve hissiyatlarını anlatmak için ortak dile olan ihtiyacı olduğunu söylüyordu. Tırışkavi'ye göre; Başka yabancı bir dilde konuşmaya kalkmak yok olmak anlamına gelmektedir. Bu tür sorulara ortak bir cevabın verilmesi gerektiğini ve bundan başka diyecek sözünün olmadığı şeklinde cevap vermiştir[391].

Gelen ikinci cevapta Mahmud Ataullah el-Müslimi, ortak bir Türk dilinde birleşmeyi pek mümkün görmemektedir. Sebebi ise esasında Türk dillerinin bir olduğunu ancak konuşma tarzı ve şivelerden kaynaklanan farklıların buna imkân vermeyeceğini düşünmektedir. Konuşma tarzı ve şive tabiatın tesirinden ve iklimden kaynaklandığından tabiat ve iklimler nasıl birleştirilemezse bunlar da öyle birleştirilemez olduğunu savunur. Bu lehçe ve konuşma tarzlarının birleşmesi için İran, Rusya ve Türkiye Türklerinin

---

[388] Y. Mollayev, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s. 363

[389] Hadi Atlasov, "Bay hem Yarlı Tiller", *Şûra*, 1910, S.7, s.206-208

[390] Alican Tırışkavî, "Til Meselesi", *Şûra*, 1916, S.10, s. 446-449; Fatih Kerimi, "Tilsizlik Faciası", *Şûra*, 1914, S.13, s.399

[391] Alican Tırışkavî, "Til Meselesi", *Şûra*, 1916, S.10, s. 446-449

kaynaşmasının gerekli olduğunu bu durumunda mümkün olamayacağından ortak dilin de olamayacağını bir diğer nedeni olarak görür. Konuşma tarzı ve şiveleri birleştirmek için Türk topluluklarının buna hazır olması gerektiğini düşünmektedir. Bunu ne Türkistanlıların ne de Kazakların kabul etmeyeceğine inanmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı o, ancak Arap dilinin müşterek ortak bir dil olabileceğine inanır. Çünkü mekteplerde 5-6 yılda öğretilen Arapça yeni eğitim metotları ile 2-3 yıl gibi kısa bir sürede mükemmel derecede öğretilebilmektedir[392].

Üçüncü diğer cevapta müşterek ortak bir Türk dili geliştirmenin çok zor olacağına işaret eder. Bunu gerçekleştirmek için bir dâhi veya kuvvetli yazarlar yoktur. Olsa bile bu işe ehemmiyet vermemektedirler. Şimdi ortada olan iki-üç türlü şivelerimizin ardından birileri kalkıp biri diğerine muhalif bir takım Türk kavimlerinin şivesini meydana çıkaracağı muhakkaktır. Türlü şiveler yerine bütün Türk çocuklarını kardeşçe içine alacak genel bir dilin çıkmasını temenni etmektedir[393].

Gelen önemli dördüncü cevaba göre; müşterek ortak bir dil gereklilikten öte şarttır, mecburidir. Bunun için öncelikle Türk kavimleri kullandıkları dillerdeki yabancı bütün kelimeleri çıkarıp atmalıdır. Bu hizmet de matbuattan ümit edilmelidir. Gazete ve mecelleler, mekteplerdeki ders kitapları saf Türkî dil ile yazılmalıdır aksi halde müşterek bir dil meydana çıkarmak imkânsızdır. Bunun için zaman kaybedilmemesine ve Hüseyin Ali Efendi gibilerin de elli yılda bir çıkacağına inanmaktadır[394].

Yayınlanan beşinci son cevapta çeşitli kıtalara yayılmış Türkler için umumi bir dile ciddi ihtiyaç olduğu yönündedir. Türk devletleri birbiriyle tanışıp kaynaşmalıdır. İlerleme ancak bu şekilde kaydedilebilir. Biz Türk, sen Tatar, diğeri Sart gibi yabancı isimler aradan kaldırılmalıdır. Bu kişiye göre; hepimizin Türk Oğlu Türk olduğumuzu da bilmeliyiz. Bunu meydana çıkaracak temel unsurlar mektep kitapları ile matbuat sayesinde olacaktır. Mektep kitapları ile matbuat ancak umumi bir dil ile yazılırsa başarı elde edilir. Bu vakitte ise Türklerin menşeleri olan Türkistan şivesi önde tutulması aşikârdır. Osmanlıların dilleri gazetelerde kullanılsa başkaları ile birleştirmek zor olacaktır[395].

---

[392] Mahmud Ataullah el-Müslimî, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s.364

[393] Muallim Habibullah Abidev, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s.364

[394] Halil Karmışev, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s.364

[395] Nazar Hoca Abdüssamed Oğlu, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s.365

Şûra dergisinin dili konusunda dergiye gönderilen tavsiye yazıları da bu minval üzereydi. Şûra dergisinin açık sade Türkçe yazılması talep edilmekte Tatarca yazılması istenmemekteydi. Şûra dergisi, Tatarların değil tüm Türk kavimlerinin umumi müşterek dergisi olarak görülüp bu nedenle umumi dil olan Türkçe ile yazılması gerektiğine inanılmaktaydı[396].

Dil meselesi üzerine dergiye pek çok yazılar geldiği görülmektedir. Süleyman Fatih dil konusundaki girişimleri lüzumsuz görür. Dilde birleştirme, çaba ve gayretlerinin gerçekleşmesini yüzde bir bile görmez bu bir faciadır der. Bunu bazı örneklerle açıklamaya çalışır. Örneğin; Kazaklar hakkında matbuat ve aydınlar yeteri kadar bilgi sahibi olmayıp bilgide vermemektedirler. Onlara bir derece yakın duran Orenburg matbuatı da onlar hakkında kısmen bir şeyler yazsalar da başka yerlerdekiler onlardan habersizdi. Kazakistan'da okuyan Tatar gençleri de onlara yeteri ilgi göstermediler. Ufa ve Kazan yakınlarında ki Tatarlar Kazak halkı hakkında "mış, miş" şekillinde masallar söylemektirler. Hatta Onlara Kırgız demektedirler. Hâlbuki bunlar aynı değil aralarında fark vardır. Sayıları daha azdır. Bizim siyasi, edebi ve iktisadi bir kuvvete sahip olmamız gerek ama bu üçü de bizde yoktur. Bütün Türkistan ve Kazakistan bölgelerinde tüccarlarımız olmasına rağmen birlik duygusu gelişmemiştir. Tatar halkı da yumuşak bir halktır. Dil ve imla ıslahı konusunda da yeterince çalışma yapmıyoruz. Buna karşın umumi dil ve dil birleştirme gibi çalışmalara giriliyor. Kazak, Kırgız ve Tatarlar arasında birincil mesele dil meselesidir. Günden güne öz milli dilden uzaklaşılmaktadır. Bu nedenle dilimizi ıslah ederek mektep ve matbuatlar da umumi ortak bir oluşturmak gerekmektedir. Şivelerden yola çıkarak dili merkezde toplamak amacı ile dile hücum etmekte doğru değildir. Herkesin anadili kendine kutsaldır. Şiveleri ortadan kaldırmak alttaki sınıf için büyük sorundur. Umumi edebiyatı okuyan birisi hiçbir şeye ihtiyaç duymaksızın bunu anlayabilir. Ayrıca Tatarlar kendi öz milli kimliğinden kaçmaktadırlar. Oysa Tatar ismi ile iftihar etmeleri gerekmektedir. Kazaklarda din ve milliyet iç içe girmiş örtüşmüştür. Din ve millet kavramı garip ve anlaşılmaz bir durum almıştır. Müslüman, Türk, Kazak vs. Kazak çocuklara İslam Tarihi derslerinde Peygamber hangi halkın peygamberi diye sorulduğunda: *"Kazak Peygamberi*" diye cevap veriyor. İkinci mesele Mekteplerin ıslah edilmesi kaçınılmaz bir durum almıştır. Muallimlerin maddi ve manevi

[396] Tugru (Nazarhoca Abdüssamed), "Şûra İdaresine Mektuplar V," *Şûra*, 1913, S.1, s. Ön kapak 2

ihtiyaçları karşılanmalı fenni kurslar açılmalı, muallimle ortak bir müfredat hazırlamalılardır[397].

O dönemde çıkan gazetelerin çoğunda sayfalarda dil konusunda farklılar olduğu dile getirilmektedir. Bunun için yazıların herkesin anlayabileceği ortak bir Türk dilinde yazılması gerektiği vurgulanıyordu. Kafkasya'da Farsî dilde yazılıyorken Azerbaycan Türkçesi ile yazmak ayıp sayılıyordu. Osmanlı Türklerinin de Arapça ve Farsça ile ana dillerini bozdukları dile getiriliyordu. Bu nedenle *"Türkçemize set çekmeyelim ilerde cezası pek ağır olur"* diye ortak dil konusunda ciddi bir uyarma söz konusuydu[398]. Aziz Ubeydullin, "Mektep" dergisinde kaleme aldığı yazısında bütün Rusya Müslümanları birleştirecek dilin ancak Çağatay dili olabileceğini iddia ederek Çağatayca'nın ortak dil olmasını teklif ediyordu[399]. Buna karşın Ataullah Bayezidov, ana dilleri olan Tatarca'nın kendileri için edebi dil olması gerektiğini savunuyordu. Bu amaçla Bayezidov, Tatar konuşma dilini esas alarak yayın yapma politikası güden Fikir gazetesini yayınlayan Kamil Muti'yi destekliyordu[400].

Ortak dil konusunda yapılması gerekenler ile söylenen sözler konusunda ciddi ve ilmi çalışmalar yapılmadığı hususunda eleştirel yaklaşımlar da olmuştur. Bununla ilgili olarak dergide ön plana çıkanlar; İmla düzenlemek gerek diye söyleniyor ancak imlamızın hangi yerinde kimlik var? Dilimizde yabancı kelimelerin tespiti ile ilgili çalışmalar yapılıyor mu? Ortak dil nasıl olacak? Kazan şivesini mi on beş milyonluk Türk çocuklarına öğreteceksiniz? Ya da İstanbul Boğaziçi'ndeki altı kâtibin konuşma tarzını mı on beş milyon bir millete mal edeceksiniz? şeklinde olanlardı. Anacak kuru bir eleştiri olmayıp beraberinde çözüm önerileri ortaya atılıyordu. Bunun için öncellikle dil bilimi bölümleri oluşturulmalı bununla ilgili dersler okutularak dilbilimciler yetiştirilmelidir. İmla düzenlemeyi direk gazete ve dergilerden beklemek doğru olmayacaktır. Mektep ve medreselerin ders programlarına dil dersleri konulmalıdır. Oysa o dönemde Muhammediye, Hüseyniye ve Bubi medreselerinde Türk dilinin kaideleri ile ilgili gramer kitapları birbirine muhalif derecede idi. Bunları yazarların görüp tenkit edip gazete ve dergilerde öğrenciler için doğrusunu yazmaları gerekmektedir. Burada önemli bir duruma daha dikkat çekilmekteydi. Medreselerde öğrenciler istedikleri dersleri programa

---

[397] Süleyman Fatih, "*Milli Meselelerimiz Tiresinde(Hakkında)", Şûra*, 1916, S.14, s. 342-344

[398] Tercüman (Tercüman gazetesinden iktibas), "Lisan Gerek Lisan" *Şûra*, 1912, S.1, s. 18-19

[399] Aziz Ubeydullin, "İski Til hem Milliyet" *Mektep,* 1913, S.8, s.191-192

[400] Bayezidov, "Tatarlıktan Rücu", *Nur,* 4 Şubat 1906, S.21, s.3-4

aldırıyor istemedikleri dersleri programlardan çıkarttırıyorlardı. Bunu başlarında derslerin hocaları içinde yapıyorlardı. En acı olanı da bu öğrencilerden bize kendi dilimizi ve tarihimizi öğretiniz birbirimizi tanıyalım şeklinde talep gelmemesidir[401].

Okuyuculardan bizzat dil konusunda Rızaeddin Fahreddin'in fikri de soruluyordu. Ona gönderilen soruların özetinde Kuran ibadet ve dualarda kendi dilimizde de bunu yapabilir miyiz şeklinde idi. Rızaeddin, dua ve ibadetlerde tamamen Arapça yapılması durumunda ibadet edenlerin mana ve anlamlarını bilmediğini bunları kendi dillerinde de öğrenirlerse duaların manalarını düşünüp İslam'ın ruhunu anlamaları kolay olacaktır, şeklinde cevap vermiştir[402]. Rızaeddin burada ana dilde ibadet konusunda bir fikir beyan etmiyordu. Sadece kurandaki sure ve duaların tercüme ve tefsirlerinin ana dilde yapılıp öğrenilmesinin doğruluğunu ve faydalarını anlatmaya çalışmaktaydı.

Dil konusunda gelen yazılar incelendiğinde en farklı yaklaşım Nuşirvan Yavuşev tarafından sergileniyordu. Ona göre; bir milletin dilinin zenginliği ve güzelliği o milletin sanatı ve medeniyetiyle doğru orantılıydı. Sanat ve medeniyette geri kalındığı için dile önem verilmedi. Diğer yandan dil ve edebiyatımıza mahsus müesseslerin olmayışı da dilimizin gelişmesine ve millileşmesine engel bir durumdu. Bu yüzden dil öğretecek olan ana ve babalar ile öğretmenlerde dil konusunda yetersizdi. Sıraladığı çözümler ise kendinden öncekilerle örtüşüyordu. Darülfünunlardan dil ve edebiyat alanında iyi âlimler yetirilirse konun çözümüne ciddi katkı sağlanacaktı. Dil konusunda hazırlanacak sözlükler biraz daha katkıyı artıracaktır. Milletinde edip ve şairlere yardım etmesi bir vazifedir. Şivelerdeki farklılar bir kenara bırakılarak umumi Türk Dili konusunda birleşilmesi gerekmektedir. Yazı ve söylemlerde saf Türkçe kullanmaya dikkat etmek gerektiğini tavsiye ederek çözümler önermekteydi[403].

---

[401] Türk Oğlu, "Tilimiz Unutulmasın" *Şûra*, 1910, S. 6, s.177-179

[402] Rızaedddin Fahreddin, "İslam Dini ve Ata Dili", *Şûra*, 1917, S.3, s.64-66

[403] Nuşirvan Yavuşev, "Türk Dili", *Şûra*, 1916, S.1, s.8-9; Nuşirvan Yavuşev, "Türk-Tatar Dili", *Şûra*, 1917, S.11, s.246-247. Nuşirvan Yavuşev, Türk- Tatar milletinin yüz milyondan fazla nüfusu olup önceleri bunların mükemmel bir dil ve edebiyata sahip olduklarını ancak şimdilerde bunların kendi ana dillerini unuttuklarından dert yanmaktadır. Gözlemlerinde Türkistan bölgesinde yaşayan Tatarların ise (özellikle Taşkent'te yaşayan) Tatarca'yı hiç bilmedikleri gibi adeta bundan memnuniyet duyduklarını acı bir şekilde dile getirmektedir. Nuşirvan Yavuşev, medeniyette ilerlemiş milletlerin dillerinin çok iyi bilinip öğrenilmesi gerektiğini sanat ve medeniyet açısından zaruri olduğunu düşünüyordu. Ancak ana dilin hepsinden daha iyi öğrenilip kullanılmasını savunuyordu. Ana dilini iyi bilen bir millet ancak bu

3) Eğitimde Yenileşme

Rusya Türklerinin mevcut eğitim sisteminde temelde mektep ve medreseler görev yapmaktadır. Aslında toplumun kangren olmuş bir yarası gibi duran konu eğitimdir. Bu konu, sadece Orta Asya'dakilerin yaşadığı bir sorun da değildir. Benzer sorun Osmanlı coğrafyasında da vardır. Rusya Türklerinin ve Şûra dergisinin farkı, bu konuya parmak basarak tartışmaya açmış olmasıdır. Şûra, "Müslümanlar Arasında İlim Neden Yayılmıyor Hakkında Mülahazalar", "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?" ve "Okuyuculardan Rica" başlığı altında dil ve kimlik konusunda olduğu gibi tartışma başlatarak önce sorunların tespitine daha sonra çözümüne yönelik çaba sarf etmiştir. Osmanlıda konu, herkesin eğitim sisteminde ciddi bir sorun olduğunu biliyor olmasına rağmen tartışmaya yanaşılmamış olmasıdır. Osmanlının Orta Asya'dakilerden müspet yöndeki bir farkı ise tartışmaya açılmamış olan eğitim konusunu devletin desteğiyle paralel alanda alternatif modelle, yeni bir kulvarda sürdürmeye çalışmasını çıkış, sorunun palyatif çözümü olarak kullanmış olmasıdır. Oysaki Şûra dergisi ve mensupları, eleştirdikleri kuruma, gelenekçi gruba rağmen soruna çözüm önerisi getirmek zorundadırlar. Çünkü iktidar Rus çarlık sistemidir. Ruslardan bu yönde siyasal bir destek görmemişler, görmeleri de beklenemezdi. Ancak dönemin aydınları ile Şûra dergisi ve mensupları, Rusların kendilerini yeniledikleri eğitim sisteminden yararlanarak mevcut geleneksel sisteme adapte edilmesinin mümkün olacağını savunmaktadır. Nitekim bu yönde, gelenekçilerin okullarının yanında açtıkları okullara Usul-i Cedid Mektepleri denilmesi buradan kaynaklanmaktadır. Bu yöntemleri uygulayan okullardaki öğrenciler gerçekten kısa zamanda okuma-yazmaya geçip, iyi bir eğitim kazanmaları, halkın gözünde bu okulların hem itibarını yükseltmiş hem de geniş kitlelerin desteğini kazanmıştır.

İdil-Ural bölgesinde özellikle Kazan Tatarları arasında 19. yüzyılda okuma yazma bilenlerin oranı çok yüksekti. Nerdeyse her köyde bir mektep bulunmaktaydı[404]. Ancak

---

şekilde varlığını koruyabilir düşüncesinde idi. Tatar ve Tatar dilinden utanılmaması gerektiğini her fırsatta dile getiriyordu.

[404]Bu görüşün aksine Rızaeeddin Fahreddin, o zamana kadar Kazan ve çevresinde 100 köyde bir mektep olmadığını kendisinin ve pek çok Cedidci aydının gayretleri sayesinde buralara kadar ancak Usul-ı Cedid eğilimi ile eğitim götürüldüğünü iddia etmektedir. Derviş, (Bu Rızaeddin b. Fahredin'in Dergideki lakabıdır), "Özümüze Ait", *Şûra,* 1908, S.4, s.107-110; Abdullah Gündoğdu, Okuryazarlık oranının en gelişmiş bölgelerde bile % 5'i bile geçmediğini bu nedenle Rusya Müslümanları için yenileşme yolunda ilk hedefin eğitim alanında olduğunun altını çizmektedir. Abdullah Gündoğdu, "Servereddin bin

bu mekteplerde eğitim, İslâm dini öğrenmekten öte gitmediği gibi eski öğrenim metotlarıyla da sınırlı idi. Eğitim harf usulüne göre yani ezbere dayanıyordu. Öte yandan okullar yalnızca erkek çocukları için olup kız çocukları mahalle imamlarının eşleri tarafından evde öğretilirdi[405].

Ancak o dönemde okullarda İslâm dinin de tam olarak öğretildiği de söylenemezdi. Din diye kulaktan dolma hurafelerin öğretildiği yaygın bir durumdu. Okullarda doğru kaynaktan din öğreten muallimler bulunmamaktadır. Din adamlarının durumu da bu mekteplerdeki muallimlerden farklı değildir. Mollalar, kuranı okumayıp anlamaya çalışmıyorlar tefsir ve hadis ilmini de öğrenmiyorlardı. Halk büyük günahlar işlemekten çekinmemekte zulüm ve cebir de almış başını gitmektedir. Eğitim konusunda geri kalan halk içinde kendi ismini doğru yazan ve kitap okuyabilenlerin sayısı yüzde bir kadar ancak vardır. Aslında her evde bir kuran olmasına karşın bunu ne okuyacak ne de anlayacak bir kimse yoktur[406]. Yenileşme başlangıçta bu yüzden dinsel alanda kendini

---

Miftaheddîn'in İslâm, Terakkî, Islâh" Adlı Eseri ve İdil-Ural Bölgesinde Geleneksel Düşüncenin Bunalımı", s.24, https://www.academia.edu/16653507/(Erişim Tarihi: 30.05. 2023)

[405] "Bugünkü Meselemiz" Şûra, 1909, S.8, s.236-237; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.43

[406]Muhammed Hanefi Muzaffer, cahillik ve taklidin Rusya Türklerinde bir hastalık haline dönüştüğünü belirtmektedir. En evvel bunlardan kurtulunması gerektiğinin özellikle altını çizmektedir. Bkz; Muhammed Hanefi Muzafer, "İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s.426-427; Abdullahad Ramazan, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XIV)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 589-590; Taklit ve hurafelerin Müslümanların arasında ilimin gelişememesinin sebeplerinden biri olarak görülür. Bkz; Tuhfetullah Sahillin, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap V)", *Şûra,* 1911, S.18, s.553. Şûra dergisinin "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? sorusuna gönderilen cevapların birinde; daha eski dönemlerde hurafelerin, ilimde yer almadığını ancak şimdilerde bunun yaygınlaştığı ve bu hurafelerden kurtulunması durumunda ilimde gelişmenin sağlanacağı fikri beyan edilmiştir. Bkz; Abdullahad Gaffari, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap I), *Şûra,* 1911, S.18, s.552; İsmail Osmani, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap IV), *Şûra,* 1911, S.18, s. 553; Ahundcan İskenderi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap VIII)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 555-556; Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri", *Şurâ,* 1916, S.15, s. 362-363; Benzer şekilde Kaşgar Türkleri de, son derece cahil idiler. O dönemde Kaşgarda 4 milyon Müslüman vardı. Müslümanlar içinde yeni yazılmış kitaplar, gazeteler, makaleler ve matbaalar yoktur. Din adamları dahi vatan, millet ve din kaygısı taşımamaktadır. Çünkü din adamları vakıflar sayesinde geçimlerini sürdürür imam ve hatiplik yapmaktan başka bir düşünceleri bulunmazdı. Bkz; "Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları", *Şurâ,* 1910, S.24, s. 742-744; Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra,* 1909, S.23, s. 728-729; Taklit ve hurafeler, Müslümanların arasında ilimin gelişmesi önünde önemli engellerden biri olarak görüldüğüne dair diğer başka yazılar için bkz; Muhammed Hanefi Muzaffer, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede

gösterdi. Kursâvi, Mercâni[407] ve Nasıri tutucu din bilimciliğinden İçtihadın serbest olduğu bir anlayışı savunuyordu[408].

Cedidci aydınlar, bu nedenle Batı'nın gelişmişliği İslam dünyasından fersah fersah ilerde olduğunu dile getirmekteydi. Bunun için 700-800 yıl önceki uygulama ve açıklamalar yerine yenilerine ihtiyaç vardı. İşte bu bakış açılarındaki farklılık, gelenekçi ulemanın "içtihat kapısı kapalıdır" demesiyle, Rızaeddin Fahreddin'in önderliğinde çıkarılmış olan Şûra dergisinin, Kırımda İsmail Gaspıralı nın, Orenburg'da Fatih Kerimî, Cemaleddin Velidî gibi isimlerin savunduğu yenilikçiliği dile getiren, yeni yorumlar ve çağdaş hayatın gereklerini karşılayan uygulamaları hayata geçirmek gerektiğini savunan, zamanının ifadesiyle Ceditciler vardı.

Gelenekçi görüş ile Ceditciler arasında temel kırılma noktası içtihat kapsı konusundaki farklı düşünüş olmakla beraber diğer farklılıklar da bunun üzerine bina edilmiş gibiydi. Bunlardan birisi İslam'ın taklit, ezber ve şekilcilikten kurtulması gerektiğini savunmalarıdır. Geleneksel ulemanın din anlayışını efsane ve mitlerle destekleyerek halk nezdinde büyük bir gizem yaratarak taraftar toplaması yerine gerçeklerden hareket etmesi, aklı daha çok öne çıkarması gerektiğini savunmaktaydılar. Belki burada söz konusu olan farklılıkların kimi dini geleneklerin İslâm dininde Arap kültürünün derin etkileri bulunuyor olmakla beraber Türk toplumunda Türk gelenekleriyle Arap geleneğin çatışması diye de bakılabilir.

Ceditciler, medreselerin artık toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzak, modern bilime gözlerini kapatarak aldıkları eğitimle yetiştirilen bireylerin toplum nezdinde her biri çeşitli dini kurumların minberlerine çıkarak İslam'ı anlatma teşebbüslerinin Müslümanları tatminden uzak kaldıklarını düşünüyorlardı. Bu bir nevi

---

Taralmav?(Cevap VI)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 554; Muski? Abdullah, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXVI), *Şûra,* 1911, S.20, s. 614-615;

[407] Alekxandre Bennıging ve Chantal Quelquejay, Mercani'yi gercek bir reformist olarak görmemektedir. Ancak diğer yandan "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? sorusuna Şihâbeddin Mercâni'nin Gaibane öğrencisi ismi ile gönderilen bir cevapta Şihâbeddin Mercâni'n bu soruya kırk yıl önce cevap verdiğini söyler. Mercâni; içtihat kapısının kapalı olmasını Müslümanlar arasında ilmin yayılamamasının temel nedeni olarak göstermektedir. Burada Mercâni, dünyevi ilimlerin öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu, o dönemin şartları göze alındığında bir reformist harekettir. Şihâbeddin Mercâni'n Gaibane Şâkirdî, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?" (Cevap XXX), *Şûra,* 1911, S.21, s. 648

[408] Bennıngsen, *Sultan Galiyev,* s. 33

halk eğitimi olup, bu yolla, giderek İslam anlayışı kuvvetlenen bir toplum yerine İslam'dan uzaklaşan bir toplum haline dönüşme eğilimi kuvvetleniyordu. Ceditciler, çağdaş bilimi ve verileri kullanarak güncel açıklamalarla İslâm'ın anlatılması gerektiğini savunuyordu. Geleneksel düşüncenin taklit edilmesi veya eski bilgilerin şerh edilerek açıklamalar yapmak suretiyle düşünce hiçbir zaman geliştirilemezdi. Gelenekçiler de Cedidcilerin aksine bu gibi yeni fikirleri savunarak İslam'dan uzaklaşıldığı, İslam'dan uzaklaşıldıkça da ne ilerlemenin ne de Batı uygarlığı karşısında galip gelmenin mümkün olamayacağını savunuyordu.

İsmail Gaspıralı Türk Dünyası'nın okuma yazma eğitimdeki bu sıkıntısını tetkik etmiş buna göre Usul-i Savtiye (Fonetik Usul) yeni bir eğitim metodu geliştirmiştir. Bu metot, sesleri ön plana çıkararak öğrencinin, ezber yerine anlayarak kısa zamanda öğrenmesini sağlamaktaydı[409]. Usul-i Cedit adı verilen ve Gaspıralı 'nın geliştirdiği hareket[410] ilk cedit okulunu da 1884 yılında Kırımda açtı ve bu fikrini de yine kendisinin çıkardığı Tercüman gazetesi ile yaymaya çalıştı. İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği Usul-i Cedit'e göre; 1. Okul medreseden ayrılacak; 2; İlkokulun ayrı öğretmenleri olacak; 3. Öğretmen, "sadaka" değil, aylık alacak; 4. Okuma-yazma öğretimi, usulsüz, "heceleme" ile değil de, yeni "Elifba" kitaplarında gösterilen Usul-i Savtiye" veya "Usul-i meddiye" ile başlayıp kolayca okuma yoluna devam edilecek; 5. Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de önem verilecek; 6. Kız çocukları için de ayrı ilkokullar açılacak ve kızlar da yazı yazmayı öğrenecek; 7. Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanacak idi[411]. O'nun bu hareketi çok kısa sürede etkisini

---

[409]Gafur Osmânî, "Türlü Okutuv Usûllerinde Tarihi ve Tenkidî Bir Nazar" *Şûra,* 1916, S.8, s. 204-206; Gafur Osmânî, "Ana Tili Okutuv" *Şûra,* 1916, S.8, s. 204-206; Devlet, *Rusya Türkleri,* s.43; Daha sonraki dönemlerde Şûra'da; Usul-i Ba-Muayene ya da Talim-i Bi Muayene yönteminden bahsedildiği görülmektedir. Bu usul, mekteplerde öğrencilerin çeşitli konular hakkında müzakere edip, öğrencilerin dillerini ıslah, ruh sağlıklarını güçlendirmek ve zekâlarını genişletmek olarak tanımlanmıştır. Bu usul ile öğrencilere özgüven aşılandığı iddia edilmektedir. Bu usul, müzakere yöntemi ile daha çok uygulanmakta olup öğrencilerin eğitimleri ile ilgi uygulanacak ve öğretilecek yöntemlerden ve yapılması gerekenlerden bahsetmektedir. Bkz; Yusuf Şerkî, "İbtida-i Mekteplerde Okutu", *Şûra,* 1912, S.4, s. 120-121; *Şûra,* 1912, S.5, s. 149-150; 1912, S.16, s.500-501; 1912, S.17, s.532-533; 1912, S.18, s. 566-567

[410] Mirkasım Usmanov, *Zavetnaya Meçta Hüsaina Feizhanova,* Kazan, 1980, s.13; "Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat", Çev. F.K., *Şûra,* 1908, S. 4, s.113.

[411]Avrupa'dan istifade etmek için Rusça 'nın mutlaka öğrenilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Bkz; Muhammed Kemal Muzaferrov, "Hazırda Bizde Rusça Okuvdan Korkurga Yol Yok" *Şûra,* 1917, S.13, s. 297-297; Taymas, *Kazan Türkleri,* s.163

göstermiş bu ekolde okullar açılmış, kitaplar basılmış yayınlar yapılmıştır. Dini eğitimle beraber fenni ilimler de müfredatta yerini almıştır. Gaspıralı'nın geliştirdiği bu usulden Ganibay Hüseyinov, Zakir ve Şakir Ramiyev kardeşler, Hacı Nimetullah gibi Tatar zenginler ile Azerbaycanlı Zeynel Abidin Tagiyev, gibi zengin kişiler çok etkilenmiş ve bu usullün en büyük finansörleri olmuşlardır.

İdil- Ural'da Aydınlar ve Şûra Dergisi, eğitim sisteminde önce mevcut uygulamalardan yanlış, bozuk olanların tespitine sonra da bunlara alternatif olarak getirilecek uygulamaları savunmuşlardır. Geleneksel eğitimde kullanılan yöntemin yüzyıllardır değiştirilmeden sürdürüldüğünü, bunun da ezberlemeye dayandığını söylemektedirler. Haliyle bu da, Türk öğrenciler için hem uzunca bir süreci gerektiriyor, öğrenciler oldukça uzun bir süre okumaya bile geçemiyor hem de bu uzun süreç kişilerin beceriksizliklerine kanaat getirdiğinden eğitime yatkın birisi olmadığından bahisle eğitimden uzak durmalarına yok açıyordu. Neredeyse toplum, eğitimsizliği savunur duruma sokuluyordu. Oysaki Arap harflerinin öğretiminde hem Türk fonetiğine uygun yöntemler hem de yerel sesler/kelimeler kullanılırsa öğrenim süreci daha kısalır ve başarısız olurum kaygısı giderek azalırdı. Diğer taraftan geleneksel öğretim yöntemlerinde eğitimin ölçülebilirliği, yani başarı veya başarısızlığı söz konusu değildi. Başka bir ifadeyle eğitim süresi sınırsızdı. Bir öğrenci bir dersten bir sene boyunca, beş sene boyunca veya yirmi sene boyunca başarılı olamasa, eğer öğrenci kendisi pes etmezse eğitimine devam ettirebilirdi. Bu anlayış, o dönemde okullarda başarısız kitlelerin yığılmasına, neredeyse başarılı öğrencilerin görünmez olmasına da sebep oluyordu. Usul-i Cedid mekteplerinde ise en önemli konu hem öğrencinin hem de öğreticinin başarının ölçülebilir olmasıdır. Bu yönüyle dersler de öğrenci de belli bir zaman aralığında sürdürülebilir olması esas alınmıştı.

Geleneksel eğitim sisteminde, medreselerde program sınırlıydı; sadece İslam dinini barındıran, hadis, fıkıh, siyer, tefsir, kelam gibi derslere yer veriliyordu. Ceditciler, ders programlarında bu kadar yoğun dinî dersler bulunuyor olmasına rağmen mezun olanların namaz surelerini ve dualarını bile doğru dürüst okumaktan aciz olduklarını söylüyorlardı[412]. Diğer milletler pek çok buluşlar yaparlarken madenlerden daha farklı

[412] Rızaeddin Fahreddin, bu durumu 23 yıllık medrese hayatı ve Orenburg Müftülüğündeki kadılık yıllarında öğrencilerin ve imam adaylarının sınavlarında gözlemlediği tecrübelerinden aktarmıştır. Rızaeddin Fahreddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi IV", *Şûra,* 1913, S.18, s. 558-561; Rızaeddin Fahreddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi III", *Şûra,* 1913, S.16, s. 494-496; Fatih Kerimî'de; Medreselerde öğrencilere yirmişer yıl eğitim verilmesine ve öğrencilerin ömür boyu Arapça ders almalarına rağmen yeteri kadar

amaçlarla faydalanırken, Rusya Türklerinde diğer Türklerde olduğu gibi durum geçmişin parlak devirleri ile öğünmelerinden öte gitmemektedir[413]. Çocukların eğitimi ilim ve fenden uzak şekilde bilindik eski yöntemlerle devam etmekteydi. Mollalar kendilerini yenilemeyip vakıflardan elde ettikleri ciddi gelirle ile hayatlarının sefasını sürmekte iyi yiyip ve iyi giyinmektedirler. Mollaların dini eğitimi de iyi verdikleri söylenemezdi. Öğrenciler, 10 yıl okullarda dirsek çürütüp de dinden kurandan hadislerden neredeyse bilgisiz bir şekilde mezun olmakta idiler. Gelenekçiler, kim açık fikirli olsa, kim eğitime dair yenilikçi gelişmeleri ortaya koymaya çalışsa onları kâfirlikle itham edip sindiriyorlardı[414]. Gelenekçilerin, dünyevi ilimlerden mahrum olmaları tıp alanında tabip yetiştirememeleri sonucunda, o dönem salgın hastalıkları ile de mücadele edemiyorlardı. Cüzzam, çiçek, baş, kansızlık, romatizma ve diğer türlü hastalıkları fenni yoldan tedavisinden bihaberdiler[415]. Toplum olarak bilgisiz ve cahilliğe sürüklenirken Avrupa

---

kendilerini geliştiremediklerini aktarmaktadır. Muhammed Fatih el-Kerimî, *Andan Bundan,* Orenburg, 1907, s, 63-64-74; İslam dünyasındaki bu eksikliklere istinaden dinde bir düzenleme ve yenileşme olması gerektiği fikrine Kadimciler ; *"Din bozuldu mu ki ıslah edilsin"* diye tepki göstererek yeniliklerin önünü tıkamaya çalışıyorlardı. F.K., "Islahat-ı Dinîye", *Vakit,* 1913, S.1308, s.2; Fatih Adlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XI)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 588-589

[413] Dört ulemanın münazarasından ve dört ayrı makaleden oluşan yazı dizisidir. Bura ortak nokta Kuran'ının iyi anlaşılması gerektiği zira Kuran'ının başlı başına bir ilim kitabı olduğu üzerinde durulur. İbn. Sina, İbn, Rüşd, Farabi vs. gibi geçmişteki İslam âlimlerinin bilimsel başarıları örnek verilerek. Kuranı anlamak için diğer bilimlere de ihtiyaç olduğuna dikkat çekilmektedir. İlim talep etmenin farz olduğu dile getirilir. Muhammed Necib Tüntari, (Hayat Gazetesinden İktibas), "Bize Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1909, S.11, s.338-343; 1909, S.10, s.309-312; 1908, S.9, s.267-270; 1908, S.7, s.197-200; Sabircan el- Kormaşi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap VII)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 555; Hadi Tahiri, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXIX)", *Şûra,* 1911, S.20, s. 616; Kuran ve hadislerin yeterince anlaşılamaması eğitimde geri kalmışlığın nedeni olarak gösterilmektedir. Bkz; Abdülhadi Dokayev, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXXII)", *Şûra,* 1911, S.21, s. 649

[414]Bu konuda sadece Mollalar değil, halk da bu tür açık fikirlere henüz açık değildi. Bu nedenle Rusya Türkleri arasında yeterince ilim yayılmamıştır. Bkz; Özünüzge Malum Kişi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXXIII)", *Şûra,* 1911, S.21, s. 649

[415]Kayyum Kolankı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s.591; Ebulyeş, "Türkmen İlinden", *Şûra,* 1917, S.12, s.274-277 Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir" Türkleri Turmuşundan" *Şûra,* 1915, S.8, s. 232-233; Raif. A, "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra,* 1916, S.19, s. 455-457; Raif. A, "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra,* 1916, S.12, s. 285-287

ilerlemektedir. Avrupa kendi mektepler ve medreseler açarak kendi öğretmenlerini, ediplerini, doktorlarını ve profesörlerini yetiştirmektedirler[416].

Dergi, bu yüzden mollalar üzerine de yoğunlaşmış ve onları sayfalarında tartışmaya açmıştır. Şûra; "Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebebleri" genel başlığı altındaki sorusuna daha sonra alt başlıklar ekleyerek soruları çoğalmıştır. Bunlardan bazılarını özetleyecek olursak; 1) Müslümanların dinleri, ahlakları, ictimaî ve iktisadî hayatında mollaların yeri nedir? Millet faydasına olacak hizmetleri nelerdir? 2) Liyakatli kişilerin yerlerini liyakatsiz kişiler doldursa zararı olur mu? Zararı olursa bu kişisel mi yoksa umum millet için mi olur? 3) Açık fikirli mollalar neden mollalığa rağbet etmiyorlar ve niçin balalarını başka hizmetler için hazırlıyorlar? 4) Mollalığın dünya ve ahiret için hayırlı bir görevi yoksa bunu ıslah edip hayırlı şekle dönüştürmek mümkün değil mi? Mümkün ise bu ıslah yolları nelerdir? 5) Bu konu millet menfaati açısından önemli mesele mi değil mi? 6) İş bu sualleri artıracak başka sualler yok mu? Var ise bu soruların cevabı nasıl olmalı? [417].

Bu soruların her birisine ayrı ayrı cevaplar verilmiş ve bunlar Şûra tarafından ayrı yayınlanmıştır. Bu sorulara cevap gönderen beş kişinin cevabına yer verilmiş bunların cevapları birbirine benzemektedir. Altıncı soruya ise genelde cevap verilmediği görülmektedir. Birinci cevapta; Mollalığın önemli bir yeri olduğu ve her mahallede mutlaka olması gerektiği yönündedir. Çünkü mollayı mahallenin imamı, kadısı, azası ve muallimi olarak görmektedir. Halkın hukuki, iktisadi, eğitim işlerinde faydalı olacağı ve mescitteki görevi ile toplumu olumlu şekilde yönlendireceği noktasındadır. İkinci cevapta; Mollalığın liyakatsiz kişiler tarafından yapılması durumunda bütün milletin zarar göreceği belirtilmektedir. İyi bir mektebe usul-i talim ve terbiyeden haberdar olmayan muallim atanması durumunda bütün millete zarar verileceğine şüphe yoktur yönünde bir değerlendirme yapılmıştır. Üçüncü cevapta; Açık fikirli mollalar aslında mollalığa rağbet ediyorlar. Bunun içinde çocuklarını dünyevi eğitim veren mekteplere gönderiyorlar. Ancak bu mollalar halkın fikirleri örtüşmediğinden oluşan mahalle baskısı sonucu bunlar işlerinden soğumaktadırlar. Mollaların hatasını açık fikirlerini henüz hazır olmayan halka birden hepsini vermeye çalışmalarıdır. Mollalar, bunun için taassup içinde olan halkın alt yapısını hazırlamalılardır. Bu cevabı veren kişi güzel bir benzetmede

---

[416]Abdulbahir Abdüllayev, "Adetlerimiz ve Cehaletimiz", *Şûra,* 1914, S.6, s.178-181; F.K., "Müslümanlarda Maârif", *Vakit,* 1911, S.877, s. 2

[417] Şûra dairesi, "Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebebleri", *Şûra,* 1914, S.1, s. 18-21

bulunur buna göre; Rusya'daki mevcut mektep ve medreselerin büyük fikirli kişileri kanatlandırmamaktadır. Diğer bir sorun mollaların düzenli bir geliri olmaması sadaka ve bağışlar ile hayatlarını sürdürmeleridir. Bu durum onların nüfuzunu kırmakta hürmetsizliğe neden olmaktadır. Dördüncü cevapta; Mollaların imtihandan geçirilerek ıslah edilebileceği düşünülmektedir. Sadece mollalar değil dinî, içtimaî, iktisadî ve ahlaki meseleler de ıslah edilmelidir. Çünkü halk için imamın açık fikirli olması değil kırat ve sesinin güzel olması yeterlidir. Mollaların geçimleri temin edilmeli, hükümet tarafından hukuki güvence verilmelidir. Beşinci cevapta; bu meselenin dini ve milli açıdan çok önemli olduğu belirtilir. Çünkü mektep ve mescitlerin Müslümanların karşısında duran en önemli sorun olduğuna dikkat çekilir. Bu mesele basında ele alınmalı molla ve imamlar buna eşlik etmelidir. Eğer mollalık ıslah edilmez ise gençler mollalıktan soğur bunların yerini mutaassıp kişiler alır o zamanda millet ve İslamiyet sıkıntıya düşer[418].

Rızaeddin Fahreddin, gelenekçi tarzda eğitim veren mekteplerde insanları tembellik ve dilenciliğe alıştıran kokuşmuş bir yapının olduğunu belirtmektedir. Öğrenciler sabah ve öğleden sonra olmak üzere gün boyu ders görmektedirler. Dersler birebir yapılırken öğrenciler evlerinden getirdikleri tahtaların üzerlerine yazarlar bu tahtaları silmek için cam kullanırlardı[419]. Rızaeddin, temel dini eğitimden (elifba

---

[418] Alican Trişkavi, İskender el-Hamzevi, Feyzurrahman Rekavi, Azim Kasimi, Kayyum Kolatka, "Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebebleri", *Şûra*, 1914, S.1, s. 18-21; Okuyucular tarafından da eğitim alanında Müslümanlar arasında Avrupalılar kadar matbuata (gazete ve dergi) yeterince yer verilmediği bu nedenle Müslümanların geri kaldığının altı çizilmektedir. Ahund H. Selamof, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap IX)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 555; Feyzullani, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXXI)", *Şûra,* 1911, S.21, s. 649; A. M. Abbasi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 589; Kayyum Kolankı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591. Dergi, ilimde geri kalmışlığın nedenlerine dair gelen yazılardan ilk kez müstear ismi ile yazan birisinin cevabını yayınlamıştır. Oysa Şûra, müstear isimleri ile gönderilen yazıları kabul etmeyeceğini ilanında duyurmuştu. Buradan Şûra'nın verdiği karaları zaman zaman göz ardı ettiği görülmektedir. Kazanlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591; Abdülkadir Müderris, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XX)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591-592

[419]Bu durum esasında Uygur bölgesinde "Altı Şehir" vilayetlerinde hala yaşanmaktaydı. Buraları gezen Abdüüsamed Nazarhoca yol hatıralarında bu durumu kaleme almıştır. Buna göre; "Mahalle imamı idaresinde mektep de eğitim işleri sürdürülse de burada matbu eserler olmadığından Nuh Peygamber döneminde ki gibi tahta parçalarına yazılmakta ve okunmakta idi" Abdüssamed Nazarhoca, "Yol

kitaplarından) sonra öğrencilerin yedi kış boyunca daha eğitim aldıklarını belirtmektedir. Öğrencilerin eğitim aldıkları kitaplar basılmamakta olduğundan her öğrenciye ayrı ayrı gösterilirdi. Bu sistemin ezbere dayanmasını eleştiren Rızaeddin, öğrencilerin bu yüzden ne düşünme nede yazma yeteneklerinin gelişmediği üzerinde durmaktadır. Öğrendikleri de zaten düzgün olmayan öğrencilerin bu yanlışlıklarına sebebin, yanlışlıklarla dolu olan kitaplardan ve onlara ilk eğitimi veren annelerinden kaynaklandığını söylemektedir[420].

Abdullah Bigi de, gittiği şehirlerde mekteplerin nizamı olmayıp muallimlerin kalacağı yerler ve şartlarda hiç iç açıcı olmadığını ve adeta harabe gibi olduğunu belirtmektedir. Öğrencilerin zihinlerini açacak onları dünya eğitim seviyesine ulaştıracak işleri oralarda göremediğini beyan eder. Çocukların harita bilgilerinin olmadığını öğretmenlerinde bu bilgilerden bihaber durumda olduklarını ifade etmektedir. O, bu şehirlerde (Taşkent'te dâhil) öğrencilere verilen eğitim kâğıtlara yazdırılan Arapça dualardan ibaret bir durum hâkim olduğunu gözlemlediğini aktarıyordu. Daha kötüsü buralarda üfürükçü sözde mollaların yaygın olduğunu halkın bunlardan çare ve şifa beklediklerini genel itibariyle bu tür hurafelerin yaygın olduğuna dikkat çekmektedir[421].

Rusya Türklerinin ceditcilik hareketinin ortaya çıkması, sadece dini alanla sınırlı kalmamış eğitimde de yenileşme düşüncelerini beraberinde getirmiştir. Bu düşünceler, ilk Mercâni ile medreselere, okutulan ders ve kitaplara yönelik eleştiri ile başlamış dini eğitimin yanında pozitif ilimlerinde medreselerde okutulmasına yönelik düşüncelerle devam etmiştir. Ardından Abdurrahman b. Otuz-İmenî (1752-1835), bu fikri benimsemiş ve Rusça'nın öğrenilmesinin zorunluluğunu dile getirerek bunun "Kırk birinci farz" olduğunu belirtmiştir[422]. Daha sonraları bu bakış açısı Cedidci aydınlar tarafından benimsenmiştir. Onlar, Avrupa öğretilerini ve gelişmelerini takip etmek için Rusça' nın

---

Hatıratımda," *Şûra*, 1914, S.8, s. 233-237; Rızaeddin Fahreddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi I", *Şûra*, 1913, S.14, s. 436-437

[420] Rızaeddin Fahreddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi III", *Şûra*, 1913, S.16, s. 494-496

[421] Abdullah Bigi, "Yanga Ürgençnge Barganda" *Şurâ,* 1914, S.4, s. 110-112; G. Rauf, Muzaffer, "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra*, 1917, S.1, s. 10-13; Muhammed Necib Tüntâri, "Bizge Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1908, S.15, s. 470-473

[422] İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, "Abdürrahim Otuz-İmeni", *DİA*, C. 34, 2007, s.12. İbrahim Maraş, *Dini Yenileşme,* s. 117

anadil dışında mutlaka öğrenilmesi gerektiğini savunmaktaydılar[423]. Cedidci aydınlar, bu düşünce yapısı ile Rusçayı adeta Avrupa'ya açılan bir kapı olarak görmektedirler.

Cemaleddin Velidî de, Rusya Türklerinin ilim ve fende ilerlemesi adına köylerdeki mekteplere kadar Rusça dersler verilmesini ve Rusça sınıflarının çoğaltılmasını, Tatar toplumunun Rus okullarının her türlüsüne girmeleri gerektiğini ve Rusçanın öğrenilmesinin bir zorunluluk savunmaktaydı. Velidî'nin fikirleri elbette dil ile sınırlı değildi. O, Rusya Türklerinin ilerlemesi için usul-i cedit mekteplerinin sayısının artırılması gerektiğini, ilimle ve teknikle beraber, sanat ve kültüründe geliştirilmesi gerektiğini bu güç ve potansiyelin Tatar milletinde var olduğunu ifade etmekteydi[424].

Cedidcilerin önerilerinde programlarda fizik, kimya, matematik, biyoloji gibi pozitif bilimlere yer veriliyordu. Öncelikle toplumun Avrupa uygarlık seviyesine çıkabilmesi için yeni yöntemlerle eğitimin şart olduğunu savunuyorlardı. Ancak gelenekçiler de pes etmek niyetinde değillerdi. Usul-i Cedid mekteplerinde yetişmiş olanlara medreselerde çalışmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. Gelenekçiler, aynı zamanda Cedidcileri Rus makamlarına çeşitli suçlar isnat ederek şikâyet etmekten de uzak durmadılar. Böylece Cedidciler, mecburen gazete ve dergi çıkardılar, var olanlarda makaleler kaleme aldılar, kitaplar yazıp, bastırdılar. Bu yöntemlerle Cedidcilerle halk daha fazla bütünleştiler.

Cedidcilerle Kadimciler arasında artık her alanda bir ayrım söz konusuydu. Giyim kuşamlarında da bu durum söz konusudur. Kadimciler, daha büyük başörtüsü ve uzun kaftan giyerlerken Cedidciler, beyaz yaka ve daha kısa giymeye başladılar. Kadimciler, kendilerine " ben dinciyim" Cedidciler ise "ben terakkiciyim" demeye başladı. Cedidcilerin toplum adına yaptıkları milli hizmetler eksiksiz millet tarafından takdir edildiği söylenemezdi. Bunun nedeni kadimcilerin cahil toplum üzerindeki nüfuzundan kaynaklanıyordu[425].

---

[423] Muhammed Kemal Muzaferrov, "Hazırda Bizde Rusça Okuvdan Korkurga Yol Yok" *Şûra*, 1917, S.13, s. 297-297

[424] Cemaleddin Velidi, "Milli Mektep ve Milli Til-I" *Vakit,* 9 Kasım 1916, S.2125, s.3; Velidi, *Millet ve Milliyet,* s.41-42

[425] Mirmuhsin (Mir Muhsin Mir Muhammedev), "Dinçiler, Terakkiçiler", *Şûra,* 1917, S.20, s.468-469; Alimcan Kormaşi, esasında halkın ilime meraklı olduğunu ancak milletin doğru ilime yönlendirilemediğini savunmaktadır. Alimcan Kormaşi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XIV)", *Şûra,* 1911, S.19, s.589

Rus hükümeti, başlangıçta Rusçanın Rusya Türkleri arasında yayılması için ceditci aydınların faaliyetlerini destekliyordu. Fakat daha sonraları yenilikçi hareketin milli bir uyanışa evrilmesi sonucu Rus hükümeti, cedidcilere verdiği desteğini çekerek kadimcilere destek vermeye başlamıştı. Artık cedidcilere karşı bir işbiliği söz konusuydu ve bu işbirliği Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etmiştir[426].

Şûra dergisi, bu nedenlerden dolayı olsa gerek "Müslümanlar arasında ilim neden yayılmıyor hakkında mülahazalar" ve "Okuyuculardan Rica" [427] başlığı altında konuyu tartışmaya açtı. Başlattığı tartışma ya okuyucuların kimi sorular göndererek, kimi çözüm önerileri şeklinde cevap yazarak dergiyi adeta bir tartışma arenasına çevirmiştir. Sorulardan bir tanesi; Cedidlik, Tırışlık (girişim, gayret) Müslüman İşi Tügülmü? şeklindedir[428]. Bu sorular; İslam'ın esasında marifet, sanat, ilim gibi işleri ibadetten sayıp sevap gördüğünü ancak sonradan bozulmaların olduğu şeklinde cevaplar bulmaya başladı. İslamiyet'in hiçbir talimatının yenilik ve ilerlemeye aykırı olmadığı hususuna dikkat çekilmekteydi. Bu tür cevaplar genelde geçmiş yıllardaki Müslümanların başarılarına dair örneklerden öte bir çözüm önerisi sunmuyordu[429].

---

[426] Abdullah Gündoğdu, "Servereddin bin Miftaheddîn'in İslâm, Terakkî, Islâh" Adlı Eseri ve İdil-Ural Bölgesinde Geleneksel Düşüncenin Bunalımı", s.25, https://www.academia.edu/16653507/(Erişim Tarihi: 30.05. 2023)

[427] Dergi, burada Müslümanlar arasında ilim faaliyetlerinin neden yayılmadığı sorusu sormuştur. Bu konu hakkında okuyuculardan fikir beyan etmelerini rica etmiştir. Gönderilecek yazıların 20 ile 30 satır arasında olması kuralı getirilirken gönderilen yazıların imzaları ile beraber yayınlanacağı duyurulmuştur. Bkz; Şûra Dairesi, "Okuyuculardan Rica", *Şûra*, 1911, S.13, s. Ön kapak 2; Şûra, gelen yazılardan uzun olanları kısaltarak yayınlamıştır. Ancak kâğıdın her iki yüzüne yazılan yazılar ile imzaları okunamayan ve müstear imzalı yazıları yayınlanmayacağını beyan etmiştir. Bunların sayısı 9-10 kadardır. Bkz; Şûra Dairesi, "Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebepleri", *Şûra*, 1914, S.1, s. 18

[428] Abdulkayyum Numanov, "İşinde Cedid, Faaliyet, Progres, Tabmav Çinde Müsülmaçılık Şiddet mi?" *Şûra,* 1913, S.17, s. 516

[429]Mollaların insanlara cennet ve hurilerden öteye gitmeyen anlatıları eleştirilirken İslam'ın özüne dönülmesi gerektiği savunulan görüşlerden bir tanesidir. İhsan Şeyh Kurmaşev, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 687; Molla Muhammedcan Dulyakomov, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 685; İmam Ahmed Latif Bikkolayef, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? II", *Şûra,* 1913, S.22, s. 685; Sadık Albanov, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 687; Habibullah Abidov, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I", *Şûra,* 1913, S.22, s.687; Ali Ekberov, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 687; Diğer yandan geçmiş yıllardaki Müslümanların başarılarına da ulaşılamayacağı

Şûra, yayınladıkları cevapların genel bir değerlendirmesini de okuyucularla birlikte yapmıştır. Verilen cevaplara dair gelen değerlendirme yazıları dergide olduğu gibi yayınlanmıştır. Bu yazılar okunduğunda, cevaplarda öne çıkan genel tespitlerin öncelikli değerlendirildiği görülmektedir. Dergi tarafından yapılan en genel tespit; herkesin fırsatı ganimete çevirerek felsefe yaptığı yönündedir. Medrese ve mekteplerin maddi ve manevi ıslahı ile buralarda eğitim verecek öğretmenlerin maddi ihtiyaçların karşılanmasına dair değerlendirme haklı bulunarak ön plana çıkarılmıştır. Bunun için annelerden birçok Ahmet Bay gibi zengin hayırlı evlatlar doğurmaları dilenmektedir[430].

Şûra, değerlendirmeler ışığında fen ilimlerini öğrenmenin önemi üzerine dikkatleri çekmek için ciddi yazılar kaleme aldı. Aileden başlayıp toplumun her kesiminin fen ilimleri ile mutlaka tanıştırılması gerektiğinin altını çizmektedir. Dergi, fennî ilimler ile özellikle kadınların tanıştırılması hedefini taşımaktadır. Çünkü çocukların eğitimine birinci derecede tesir eden kişi annedir ve eğitim aile de başlamaktadır[431]. Ailede yeni doğan bebek bakımı ile başlayan süreç, bebeğin beden ve ruh eğitimine kadar götürülmektedir. Burada verilen tüm bilgiler ilmi dayanağı olan ispatlanmış eğitim bilimlerini içermektedir. Annenin yeni doğan bebeğe yapması gerekenler hakkında detaylı örnekler verilmektedir. Bebeğin vücut ısısı kaç olmalı? Vücut ısısı nasıl ve ne ile ölçülür? Yeni doğan bir bebeğin dakikada kalp atış ritmi nedir? Bebeğin beslenme aşamaları ve nasıl beslenmeli nelere dikkat edilmeli? Fiziki gelişim periyodları gibi soruların cevabını bulmak burada mümkündür. En dikkat çekeni bebeğin beslenmesi ile ilgili verilen bilgilerdir. Anne sütünün önemi vurgulanıp ilk altı ay sadece anne sütü

---

inancı yaygındır. S. Afi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap III)", *Şûra,* 1911, S.18, s.552-553

[430] "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra,* 1911, S.22, s. 687; Bedreddin Apanay, "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra,* 1911, S.23, s. 719-720; Mektep ve medreselerde eğitim sisteminin bozulması vs. diğer değerlendirmeler arasındadır. Bkz. Özünüzde Malum, "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra,* 1911, S.22, s. 687-688; Müslümanlar arasında birlik olmaması, ciddiyet ve faaliyet eksikliği M. A. (İmam) "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra,* 1911, S.23, s. 719-720; Birlik olmamasının nedeni Müslümanların çok farklı milletlerden bir araya gelmesindendir. Bu durum mektep ve medreselere olan ilgisizliği beraberinde getirmiştir. Muhammed Hanefi Muhammedcan Oğlu Mustafa, "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra,* 1911, S.24, s.748-750

[431]Merd Alim, "Fenni Terbiye (Pedagogiya)", *Şûra,* 1913, S.16, s. 500-501

vermenin şart olduğunun altı çizilirken anne süttü verme imkânı olmadığı durumlarda ilk sırada eşek sütü, ikinci sırada keçi sütü kullanımı tavsiye edilmektedir[432].

Nuşirvan Yavuşev gibi aydınlar, eleştirilerine Avrupa'dan örnekler vererek çözüm önerileri sunmaktadır. Ona göre; Müslümanların tamamen ahiret inancını merkeze alan yaşam içine girmelerini toplumun dünyevi meselelerden uzaklaşmasına neden olmuştur. Oysa Avrupa, din ve devlet işlerini bir birinden ayırarak yaşam standartlarını ve refah seviyesini yükseltmiştir. Avrupa dünyevi ilimlerde ilerleme sağlamasının örneklerini güncel yaşamlarına yansıtmayla gözler önüne sermektedir[433].

---

[432] Bebeklerin beslenmesi ve gelişmesine dair istatikî bilgilerde burada paylaşılmıştır. Örneğin anne sütü alamayan sağlıklı beslenemeyen her yüz bebekten 30 ile 60 arası bebek ölümü gerçekleşmektedir. Bkz; Merd Alim, "Fenni Terbiye (Pedagogiya)", *Şûra*, 1913, S.17, s. 532-534; Bebeklerin aylarına göre ne kadar süre emzirilmesi ve uyku uyumasına kadar çocuk gelişimi üzerine ilmî bilgiler verilmiştir. İlerleyen aylarda bebek ve annenin sağlığı için emzirmenin seyrekleştirilmesi gerektiği ortalama emzirme süresinin 10-20 dk olması örneği verilir. 6. aydan sonra nasıl bir beslenme takviminin olması gerektiği gibi pek çok bilimsel veriler paylaşılmıştır. Bkz; Merd Alim, "Fenni Terbiye (Pedagogiya)", *Şûra*, 1913, S.18, s. 563-565; Kaleme alınan bu yazı dizisi, bebek, çocuk ve gençlerin gelişimine hatta kişisel gelişimini kapsamaktadır. Bkz; Merd Alim, "Fenni Terbiye (Pedagogiya)", *Şûra*, 1913, S.19, s. 595-598; 1913, S.120, s. 630-631; 1913, S.21, s. 658-659; 1913, S.22, s. 693-694; 1913, S.23, s. 724-725; 1913, S.24, s. 756-758; İlerleyen aşamalarda çocuklara hangi ve ne tür eğitim verilmesi gerektiği noktasında çocuğun iyi tanıması gerektiğinin altı çizilir. Buna göre; çocuğun ilgi, yetenek ve ruh halinin göz önüne alınması gerekmektedir. Bunları bilmek içinde; İlm-i Hayat, İlm-i Ruh ve İlm-i Ahlak' tan haberdar olmak şarttır. Bkz; Ali Habib, "Fenni Terbiye", *Şûra,* 1915, S.8, s. 249-251

[433] Nuşirvan Yavuşev; Müslümanların; ahir zaman, ahiret yakın, dünya haram ahiret için çalışmalıyız gibi bir düşünce ile zehirlendiklerini anlatmaktadır. Nuşirvan Yavuşev, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 686; Avrupa'nın telefon, telgraf ve açtıkları fabrikalarla üretimi artırdığı ve bunun sonucunda müreffeh bir hayat yaşadığı örnekleri verilir. Buna karşın Müslümanların, tembel ve gaflet içinde oldukları hazırı tükettikleri üzerinde durulur. Ancak bunun İslamiyet'ten kaynaklanmadığı İslamiyet'in ilim ve fenne karşı olmadığının özelikle altı çizilmektedir. Muhammed Zarif Şerik'ü-l Kormaşi, "Cedidlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s. 687; Muhammed Necib Tüntâri, "Bizge Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1908, S.15, s. 470-473; Kayyum Kolankı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591; Şûra'nın "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? sorusuna Hive'den gönderilen cevap tam bir gerici cevabına örnektir. Verilen cevapta; "Sualden maksat, ahiret ilimleri ise bu Müslümanlar arasında mükemmel surette var. Eğer de dünyevi ilimler olsa bunlarnın biznin içün lüzumu yok. Şunun içün mezkûr su'alde küb mana yoktur" Bkz; Ali b. Osman, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXI)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 592

Hadi Atlasi, Avrupa'dan ve Rusya'dan örnekler vererek onların eğitimde ilerleme sebepleri, Tatarların eğitimde geri kalmışlığının sebeplerini kıyaslamaktadır. Avrupa'nın ve Rusya'nın dini ilimlerin yanında dünyevi ilimleri de öğrettiklerini, bu nedenle Tatarların Rusçayı öğrenek dünyevi ilimleri de öğrenmesi gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Ancak terakkinin o kadar hızlı ve kolay olmayacağına ve bunun zaman alacağına dikkatleri çekmektedir. Bunun anlaşılması için güzel bir örnek verir. Bir dağın yamacına taş değirmen kurmak için pek çok kişinin belli bir süre çaba göstermesi gerektiğini, ancak bu taşı oradan yuvarlamak için bir kişinin yeterli olacağını ve bunun zaman da almayacağını ifade eder. Kendisine; "usul-i cediti çok dillendiriyorsunuz usul-i cedit ne yaptı" diye soran bir gelenekçi mollaya yukardaki örneği vererek; "eğitimde sizin bozduğunuz yolları tamir etmek zaman almaktadır" diyerek ilerleme de zamana ve sabra ihtiyaç olduğunun altını çizmektedir[434].

Fatih Kerimî, İdil-Ural'da eğitim mantığının Arapça öğrenmek, Arapça sözlere manalar vermekten ibaret olduğunu belirtmektedir. Şeyh Muhammed Tevfik el- Bekirî Rusya Türkleri arasında usul-i talimin bozulduğunu, oysaki bütün gelişmiş medeniyetlerde coğrafya, tarih, aritmetik, fizik, kimya, jeoloji, kozmografya, zooloji, botanik ve geometri gibi bilimler ile doğa, matematik ve felsefî bilimlerin ön plana çıktığına dikkat çekiyordu[435].

Hadi Tahiri, yenileşme ve ilerleme konusunda mektep ve medreselerin ıslahı yanında farklı olarak Darü'l-Muallimin ve Darü'l- Muallimât okullarının açılarak Cedidci öğretmenlerin yetiştirilmesi gerektiğini benimsiyordu. Diğer yandan dil konusunda harflerin ıslahına vurgu yapmaktaydı. Hükümet okullarına girilmesini bunun ilerleme ve gelişme konusunda atılacak adımları hızlandıracağını ve bunun şart olduğunu savunuyordu. Bunlar tamamlandığında kendi doktor, avukat, mühendis ve diğer teknik elamanlarını yetiştireceklerini söylüyordu[436].

---

[434] Hadi Atlasi, özellikle Rusya'da son zamanlarda Rusların tarafından açılan okul, öğretmen ve öğrenci sayılarını verirken bunların karşısında Tatarların durumunu gözler önüne seriyordu. Bkz; Hadi Atlasov, "Biznin Terakki" *Şûra,* 1910, S.24, s. 745-748; "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap VII)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 555; Mübarekşah el- Hanefi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap IX)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 556

[435] Muhammed Salah el- Canay, "Müsülmanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında Mülahazalar", *Şûra,* 1912, S.11, s.338; Kerimî, *Andan Bundan,* s. 63-64

[436]Hadi Tahiri, "Niçün Terakki İderge?", *Şurâ,* 1912, S.7, s. 213; Dergide bu konu hakkında bir taraftan sebepler sıralanırken diğer taraftan çözümler sunulmuştur. Sebepler için bkz; Tuhfetullah Sahillin,

Şûra dergisini çıkaranlar ve bu dergide yazı yazanlar, hedeflerini sadece içinde yaşadıkları toplumun değil bütün Türk dünyasının hatta bütün Müslümanların da karşılaştığı sorunlara çözüm aramaya hasrediyorlardı. Bu aydınlar, hem içinde yaşadıkları toplumun sorunlarını önce kendileri açısından tespit, teşhis sonra da çözüm ve uygulama alanına koymaya çalışmışlardır. Toplumun, en çok ihtiyaç duydukları ümit duygusunu kuvvetlendirip, ümitsizliği bertaraf etmeye çalışmışlardır. Böylece Ümitsizlik giderilirse ortaya çıkabilecek her sorun zamanla her hâlükârda, toplumda büyük hasar yaratmadan çözülecektir. Bu da bir tolumun içindeki aydın sorununun temel görevlerinden birisidir; Şûra dergisi ve etrafındakiler, en basit anlamıyla bu görevlerini başarıyla ifa etmişlerdir.

Söz konusu bu temel görevlerinden başka toplumun öznel sorunları hakkında da yazılar yazmışlar, dile getirilen konular hem konunun kendisini hem de buradaki çözüm önerilerini toplumun gündemine taşıyarak katkıda bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi toplumdaki bozulmanın eğitim eksikliğinden kaynaklandığı görüşüdür. Aslında toplumda devam eden bir eğitim vardır; ancak Müslümanlar zaman içinde aklı bir kenara bırakarak nakli ön plana almışlar[437] ve adeta onun esiri olmuşlardır. Eğitim, bozulunca bilim ve teknik alanda bir ilerleme de söz konusu olmamıştır. O halde öncelikle bu eğitim sisteminin ıslahı gerekmektedir. Eğitimin ıslahı demek, bu alanda da bir yenileşmeye ihtiyaç söz konusu demektir.

Cedidci aydınların bu gayretleri meyvelerini vermeye başlamıştır. Köylerde öncelikle mektep ve öğretmen eksiklileri giderilmeye başlanmış, ardından Tatar dilinde eğitim verilir olmuştur. Örneğin Çayık boyundaki köy mekteplerinde yukardaki gelişmelere ilaveten Musa Carullah'ın eserleri okutulmaktaydı[438]. Abdullah Bigi, bir seyahatinde usul-i cedit eğitimiyle yetişmiş iki genç öğretmenle tanışarak bunların çok

---

"İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap V)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 553; A. M. Abbasi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 589

[437] Kerimî; Bu durumun Müslümanlarda kaderciliği artırdığını kendilerini sadece sözde din adamlarının kurtaracağı düşüncesi ile onlara para toplayıp, sadakalar verip, adeta onlar için çalıştığına dikkat çekmektedir. Bunun neticesi olarak toplum dünyevi meselelerden uzaklaşmış, yoksulluk ve düşkünlük içine düşmüştür. Din adamları varlık içinde sefa sürerlerken, öğretmenler yokluk ve sefalet içinde çalışmaktadırlar. Oysa Avrupa'da durum artık tersinedir. Ruhanilerin toplum üzerindeki nüfuzu kırılmış bunun sonucunda aklı ön plana alan Avrupa, ilim ve fende büyük bir gelişme kaydetmeye başlamıştır. Kerimî, *Andan Bundan,* s. 10-11-12.

[438]Hadi Tahiri, "Niçün Terakki İderge", *Şurâ,* 1912, S.7, s. 213; Merdalim Muhammedov, "Çayık Boyundaki Müslüman Karaçılar", *Şurâ,* 1910, S.11, s. 327-330

iyi eğitim aldıklarına şahit olmuştur. Öğretmenler; hedeflerinin gittikleri yerlerde halkın eğitim ve yaşam seviyelerini yükseltmek olduğunu belirtmektedirler. Öğretmenlik mesleği ile ilgili önemli bir ayrıntıya dikkat çeken genç aydınlar; diğer ülkelerdeki eğitimde öğretmenliğe başlamadan önce pratik yapıldığına ve bunun pedagojik olarak şart olduğuna inanmaktadırlar. Batıdaki eğitim durumu ile Rusya Türklerinin eğitim durumunu da karşılaştırarak bir değerlendirme yapmışlardır[439].

Türk Coğrafyasının her bölgesinde son yirmi yıla bakıldığında gelenekçi yapıyla ilgili artık aksi bir durum söz konusudur. Çünkü Usul- Cedid hocaları, bölgeye gelip şehirlerde ve köylerde her türlü ibadethane, mektep ve medreseler kurdular. Bu Kazaklar içinde eğitimden sanata ve ekonomiye kadar hızlı bir gelişmeyi sağladı[440].

Uygurlar arasında Yarkent şehrinde Nogay medresesinde Nogay, Kazak, Tarançive Uygur öğrencilerine uzun yıllar usul-i cedit yöntemleri ile eğitim yerilmiştir. Buradan yetişen öğretmenlerden Damullam isminde bir öğretmen, gittiği yerlerde yeni usullere göre eğitim veren mektep açıp buralarda dersler vererek öğrenciler yetiştirmiştir. Damullam, daha sonra Gulce'de benzer faaliyetler içinde bulunmuştur. Molla Abdü'l-Müteallі, Molla Asım, Zahir Ahun (Perjivalde eğtim vermiş), Abdullah Kari, Molla Yakup (Galcat köyünde), usul-i cedit metotları ile yetişmiş ve bu yöntemlerle eğitim vermiş yenilikçi aydınlardan bazılarıydı[441].

Usul-i Cedit'in meyvelerini vermesinde büyük gayretler sarf eden katkısı olanlardan biri de Nuşirvan Yavuşev'dir. Bizzat kendi girişimleri ile "Altı Şehirde"

---

[439]İsimleri verilmeyen ve Avrupa'daki eğitim sistemini yakından bildikleri anlaşılan bu iki genç aydın; o zamanda okumak ve eğitim görmenin hiçte o kadar kolay olmadığını bunun için imkân ve sabır gerektiğini belirtirler. Devlet okullarında okumaya imkânlarının el vermediğini söylerler. Tatar okullarının geri kaldığını, Avrupalıların okullarındaki fiziki şartlar ile sağlanan maddi imkânlar kıyaslandığında buradaki mekteplerin tahta, kitap, bina kalitesi vb. pek çok eksiklerinin olduğunu aktarmışlardır. Oradaki müfredat ve kitap içeriklerinin daha ileri ilmi seviyede bulunduğunu dünyevi ve metot yönünden de tertipli düzenli olduklarını vurgularlar. Bkz; Abdullah Bigi, "Yanga Ürgençnge Barganda" *Şurâ,* 1913, S.21, s. 650-651; Feyzullani, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? sorusuna verdiği cevapta sabır konusunda bu gençlerin verdiği örneği desteklemektedir. Ona göre; Türk kavminde olan sabırsızlık nedeniyle ilim Türkler arasında gelişmemektedir. Bkz; Feyzullani, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXXI)", *Şûra,* 1911, S.21, s. 649

[440] Ayaz Abdullin, "Kazakların Geçmiş Günleri ve Gelecekleri", *Şûra,* 1917, S.8, s. 179-180

[441] Molla Emir b. Abdüllkübbar, "Karançı Türkler Kandak Turalar" Digen Makaleni İntikad", *Şûra,* 1915, S.18, s. 558-559

özellikle Koca şehrinde usul-i cedit eğitimini başlatmış dersler vermiştir. Bölge zenginleri de onun başarısını gördükçe bu eğitime destek vermeye başlamışlardır. Nuşirvan Yavuşev'in buralara daha önceki seyahatinde en önemli tespiti; ulemanın usul-i Cedide karşı halk da nefret duygusu uyandırdıklarına dikkat çekmektedir. Gelenekçiler, halka usul-i Cedidcilerin maksadının halkı küffara davetten başka bir şey olmadığını söylemektedirler. Nuşirvan Yavuşev, buralarda daha sonraki gözlemlerinde bilakis usul-i cedit eğitimi alan genç nesil ve çocukların İslâmiyet ruhu ile yetiştirildiklerini bu eğitimle çocukların hızlı bir şekilde bir yıl gibi kısa bir zamanda okuma ve yazma öğrendiklerini ortaya koymaktadır. Öğrenciler, hadis, tefsir ve kuranı da hızlı şekilde öğrenip anlamaktadırlar. Din ilmi ile dünya ilmini birlikte alarak tarihlerini ve geçmişlerini son derce iyi bir şekilde öğrenmektedirler. Önceleri buralarda Altı şehirde halk, erken yaşlarda kızlarını ve erkek çocuklarını Çinlilere satmaktadır. Halk, usul-i cedit eğitiminde kendilerini yetiştirip kimseye muhtaç olmadıktan sonra artık erken yaşta çocuklarını Çinlilere satmamaya başladılar. Nuşirvan Yavuşev bu duruma istinaden; *"Dünyada açlık ve muhtaçlıktan kurtulmak için insanların zengin olması gerek, zengin olmak için de ilim ve hüner gerek".* diyerek eğitimin önemini ortaya koyuyordu[442]. Oş şehrinde kendileri usul-i cedit metotlarıyla eğitim alamasalar da açık fikirli yaşlı ve genç insanlar zümresi ve hoca gurubu oluşmaya başladı. Bunlar, öğrencileri usul-i cedit metotlarıyla eğitim veren mekteplerin bulunduğu İndican, Hokand ve Buhara'ya göndermeye başladılar[443].

Ceditcilerin belki de en önemli başarıları Buhara'da yaşanmıştır. Buhara'da uydurma bir hadis ile hükümete cedit okullarını kapattıran ve Cedidcileri kâfirlikle suçlayarak onların kanlarının helal olduğunu ortaya atan Kadimcilere karşı adeta akıl ve ilimle kazanılmış bir başarı hikâyesidir. Okulları kapatılan Cedidciler, bu duruma karşı bir çözüm buldular. Cedidciler, ticarete başlayıp yüklü kitaplar getirerek kütüphaneler oluştururdular. Kütüphanelerde gazete ve dergilere de yer verdiler. Eski medrese talebelerine ucuz kitaplar vererek onların okumalarına dünyevi bilgilere erişmelerine

---

[442]Nuşirvan Yavuşev buralara daha önceki seyahati ile ilgili olarak önemli bir diğer tespiti de Altı Şehir topraklarının verimli olduğunu belirterek hemen her tür bol ve kaliteli ürünler yetişmekte, altından gümüşe, petrolden kaliteli kömüre kadar her tür zengin maden yatakları olmasına rağmen cehaletten dolayı bu imkânları yeterince değerlendiremediklerine dikkat çekmekteydi. Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", *Şûra,* 1915, S.13, s. 390-392; G. Rauf Muzaffer, "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra* ,1917, S.4, s. 82-84

[443] Ehlullah Hayrullahoğlu, "Oş Şehri ve Taht-ı Süleyman", *Şûra,* 1915, S.2, s. 63-64

imkân sağladılar. Tefsir ve hadis kitaplarını da hediye ettiler. Cedit okullarında dini ve ilmi eğitim bir arada olduğundan bu okumaların sonunda okuyucular hem bu hadisin nasıl bir uydurma hadis olduğunun farkına vardılar hem de uydurma bile olsa bu ilanı kaleme alanların yazma ve imla konusunda ne kadar hatalar yaptıklarını ve cahil olduklarını gördüler. Bu ilanla halkın arasına fitne ve fücur sokmak isteyenleri Cedidciler, cezalandırılmaları yerine af edilmelerini ve insafa davet edilmelerini hatta bunlara nasihat edilmesini istediler. Bunların gerçekte kendileri kuran ve hadis ilimlerini okusalar bu tür bir gaflete düşmeyeceklerine dikkat çektiler. Buhara'da fenni bilgilerin faydasını idrak edip, telefon, telgraf ve demir yolu gibi gelişmeleri takip eden ceditciler dışında ilim adamı da yoktu. Ceditciler, bu davranışları ile Buhara Hükümeti'nin de takdirini kazandılar[444].

Türkistan'ın değişik bölgelerinden farklı gelişmeler yaşansa da yenilikçi eğitimin bazı bölgelerde aileler tarafından kabul görüp benimsenmesi ceditçilerin kazandığı olumlu gelişmelerden biridir. Aileler medrese ve mektepler konusunun aile terbiyesi için önem arz ettiğini düşündüklerinden yeni usul eğitime yönelmişlerdi. Kızlarında mekteplerden yeterince istifade ettiğini söylemek mümkündü. Bu mektep ve medreseler tam anlamıyla bir ilim yurdu olmasa da aileler için bir fırsattı. Kadınlar. örf ve adetlerini koruma noktasında önemli işler yapmakta örf ve adetlerine sahip çıkmaktadırlar. Kadınlar. yüzleri peçeli şekilde de olsa cadde, sokaklarda ve pazarlarda dolaşabilmeye başladılar. Kızlar. bu eğitimle kendi hüner ve yeteneklerini geliştirdi[445].

a) Kurumlar, Cemiyetler ve Faaliyetleri

Osmanlı Türklerinde çağdaşlaşma ve aydınlanma fikri amiller neticesinde daha çok sivil, asker, bürokrat marifetiyle yürütülürken, Rusya Türklerinde ise iktisadi amillere bağlı olarak ortaya çıkan Türk orta sınıfı marifetiyle olmuştur[446]. Fatih Kerimi, Rusya Müslümanları arasında ticaret, sanat, ziraat konularında büyük ilerlemelerin görülmeye başlandığını bunun da Türk Kavimlerinde bu konularda yeteneğin olduğunun delili olarak gösterir. Hatta Türk Ocağı cemiyetinin ilmî, içtimaî ve iktisadî yönden Türk milletinin

---

[444] Dergiye makaleyi gönderen yazar; Buhara'da eski medreselerde çocukların 8 ila 18 yıl gibi bir zaman geçirmelerine rağmen fenni eğitimlerden bi haber olduklarını ciddi mana da okuma ve hesap yapmaktan da aciz olduklarının altını çiziyordu. Abdurrauf Fitret, "Câhilane Ta'asubga Misâl", *Şûra,* 1917, S.2, s. 34-35; Muhammed Necib Tüntâri, "Bizge Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1908, S.15, s. 470-473

[445] A. Raif. "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra,* 1916, S.21, s. 505-507

[446] Gündoğdu, "Türk Aydınlanması" s.15

ilerlemesini sağlama hedefinde olduğunu belirtir. Cemiyetin, eğitimi geliştirme maksatlarına ilaveten, ticaret, tarım ve sanatı teşvik ederek Türkleri zenginleştirmek amacını taşıdığını ve üyelerin sadece Türklerden oluştuğuna dikkat çekmektedir[447].

Ortaya çıkan bu orta sınıfın ilk kuşağı, Çarlık Rusya'sının askeri veya sivil hizmetlerinde yeralan (memur ve bürokrat olarak çalışanlar) yani Rus kültür ortamında bulunanlar arasından çıkmıştır. Bu kuşak, 1830 yılına kadar Rus-Tatar okullarından yetişmişlerdi. İkinci kuşak, Rus üniversite ve enstitülerinden mezunlar olanlardan çıkmıştır. Bu kişiler öğretmen olmalarına rağmen aynı zamanda yazarlık ve gazetecilikde yapan aydın sınıfın temelini oluturuyorlardı[448].

Cemiyetlerin İdil-Ural bölgesinde de benzer şekilde eğitim faaliyetlerinde önemli bir görev üslendiği görülmektedir. 19 Haziran 1906'da kurulan Orenburg Müslüman Cemiyeti, Orenburg Müslümanlarına, ilmî, içtimaî ve iktisadî yönden hizmet veriyordu[449]. Cemiyet, kütüphaneler kuruyor kız ve erkek öğrenciler için ayrı ayrı mektepler açıyordu. Zaman içinde güçlenen bu Cemiyet, mekteplerde okuyan kız ve erkek öğrencilere doğrudan yardım etmek amacıyla11 Mayıs 1912 tarihinde "Orenburg Okuyucu Müslümanlara Yardım Cemiyeti'ni kurdu. Cemiyet'in heyetinde; Zakir Remiyev, Burhan Şeref, Fatih Kerimî, gibi önemli zengin ve aydın isimler yer almaktaydı[450].

---

[447] Kerimi, *İstanbul Mektupları,* s.139-143

[448] Abdullah Gündoğdu, "Servereddin bin Miftaheddîn'in İslâm, Terakkî, Islâh" Adlı Eseri ve İdil-Ural Bölgesinde Geleneksel Düşüncenin Bunalımı", s.23, https://www.academia.edu/16653507/(Erişim Tarihi: 30.05. 2023)

[449] Cedidci aydınlar, Rus eğitim kurumlarının o dönem ileri seviyede olduklarını bildiklerinden bu kurumları batıya açılan kapı olarak görmekteydiler. Bu nedenle de Türk eğitim kurumlarının ıslah edilerek Rus okulları ile aynı seviyeye gelmesi için gayret gösteriyorlardı. Bu amaçla Orenburg Müslüman Cemiyeti, 1 Ekim 1910'da Orenburg şehir tiyatrosunda büyük bir toplantı düzenlenerek bir dizi kararlar aldı. Buna göre; 1)*"Yeni kanunlar dinî mektepler için geçerli olmamalıdır. 2) Müslümanların eğitim aldığı yerlerde din ve ana dil eğitimi kesinlikle olmalıdır. 3)Rusça dışında öğrenimin bütün kademelerinde ana dilde eğitim verilmelidir. 4) Din ve ana dil eğitimi verecek öğretmenlerin seçiminde tavsiye ve karar yine Müslüman eğitimcilere bırakılmalıdır.* "İptidai Talim Meselesinde", *Vakit,* 1910, S.675, s. 2; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1910, S.677, s. 3

[450] "Orenburg Müslüman Cemiyeti", *Vakit,* 1916, S. 2127, s. 2; F.K., "Okuyucularga Yardım İşi", *Vakit,* 1912, S. 972, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1913, S. 1113, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1912, S.1046, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1906, S.27, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1906, S.32, s. 3; "Orenburg Şehrinde Kitaphane ve Kıraathane", *Vakit,* 1906, S.83, s. 2; "Orenburg Haberleri", *Vakit,*

Bu zengin kişiler, Usûl-i Cedit sistemi ile medreseler açmışlar veya bunların daha önce açtıkları medreseler, Usûl-i Cedit sistemini uygulamaya koymuşlardır. Tatar yenileşme hareketinin maddi ve manevi en büyük destekçilerinden olan Ahmed Bay Hüseyinov, Hüseyniye medresesini açmıştır. Kardeşleri Mahmut ve Gabi Bay da benzer şekilde Rusya Türklerinin eğitim ve yenileşme hayatında önemli rol oynamış hayırsever aydınlar ve zengin kişiler idi. Rızaeddin, Ahmed Bay'ın sadece maddi olarak değil aynı zamanda dil ile yaptığı hizmetleri o güne kadar hiçbir kadı, Ahund, müderris ve müftünün yapmadığını söyleyerek ona övgüler diziyordu. Diğer yandan Abdürreşid İbrahim de; Bu kardeşin Rusya Tatarlarının tarih sayfalarında en parlak yerleri işgal edeceklerini yazıyordu[451].

Ahmed Bay Hüseyinov tarafından 1891 yılında Orenburg'da kurulan Hüseyniye Medresesi; iptidai, rüştiye, idadi ve âli olmak üzere dört bölümden oluşmaktaydı. Medrese müfredatında pozitif ilimlerde; dini ve pozitif ilimler birlikte okutulmakta olup tarih, coğrafya, psikoloji, siyaset, hukuk, kültür, sağlık, sanat, geometri, zooloji ve botanik yer almaktaydı. Dil programında ise, Rusça, Tatarca, Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça bulunmaktaydı[452]. Hüseyniye Medresesi, kapatıldığı 1919 yılına kadar, Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah, Alimcan İbrahimov, Ayaz İshakî ve Burhan Şeref gibi aydınları barındıran eğitim kadrosu, programı ve faaliyetleri ile Rusya Türklerinin aydınlanmasına büyük hizmetler etmiştir. Hizmet verdiği süre içerisinde yüzlerce öğrenci yetiştiren medrese Zeki Velidi ve Musa Celil'i de bunlar içinde barındırmıştır[453].

1912, S.904, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1906, S.108, s. 5 "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1907, S. 221, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1907, S. 249, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1907, S. 257, s. 3; "Muallimler Meselesi", *Vakit,* 1908, S. 310, s.1; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1908, S. 384, s.3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1910, S. 592, s. 3; "Orenburg Haberleri", *Vakit,* 1912, S. 982, s. 3

[451] Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Bay,* Orenburg 1910, s.14,15,27; Abdürreşid, "Rusya'da Hüseyinof Biraderleri", *Teârüf-i Müslimîn,* 2 Eylül 1326, C. I, S. 14, s. 229

[452]Denisov, bu medresenin o dönemin Tatar, Başkurt ve Kazak aydınlar topluluğunu barındırdığını ifade etmektedir. Hüseyniye Medresesi hakkında geniş ve detaylı bilgi için bkz; D. N. Denisov, "Rol Orenburgskogo Medrese "Husainiya" v Razvitii Musulmanskogo Obrazovaniya", *Uçenie Zapiski Kazanskogo Gasudarstvennogo Universiteta, Gumanitarnıye Nauki,* 2010, T(Cilt). 152, s. 68-69

[453]Fatih Kerimî, "Medrese-i Hüseyniye", *Vakit,* 1908, S.385, s. 1. Fatih Kerimî, "Medrese-i Hüseyniye II", *Vakit,* 1908, S.386, s. 2-3; "Orenburg Haberleri: Ahmed Bay Vakfı", *Vakit,* 1908, S.391, s. 3; "Medrese-i Hüseyniye Hakkında İdil Gazetesine Tashih", *Vakit,* 1909, S.518, s. 1-2

Yukarda adı geçen cemiyetlerdeki aydın ve zengin kişilerin faaliyetleri Doğu Türkistan'a da olumlu şekilde sirayet etmiştir. Hotan'ın önemli tüccarlarından Kurban Hacı, buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kurban Hacı, Hotan'da Usul-i Cedid mektepleri açma teşebbüslerinde bulunan milletin bu usulde eğitim alarak ilim ve fende ilerlemesine çalışan önemli bir aydındır. Kurban Hacı kendisi gibi aydın ve zengin olan dostu Yusuf Ahund ile beraber dönemin bazı gazetelerine abonedirler. Bunlar, okudukları gazeteler ile gelişmeleri yakından etmektedirler. Özellikle Kurban Hacı, o bölgede 3-4 türlü Tatarca gazete ve dergi çıktığını ve bunları okuduğunu beyan etmektedir[454].

b) Eğitimde Karşılaşılan Problemler

Rusya Türklerinin en ücra yerlere kadar mahalle mektepleri bulunmasına rağmen bu mekteplerde görev yapacak öğretmen sayısı yeterli değildi. Buralara öğretmen yetiştirecek öğretmen okulları da henüz mevcut değildir. Türklerin mektepleri, yerel idare ve merkezi yönetimden hükümet karşısında resmi bir statüleri olmadığından herhangi bir yardım görmüyorlardı. Bulundukları mahalle halkı ya da zengin kişilerin yardımları sayesinde ayakta durabiliyorlardı. Medreselerde de durum benzer şekilde idi.

Rusya Türklerinde Cedidci aydınların çabaları sayesinde kızların da eğitimine önem verilmeye başlamış ve hemen her köyde kızlar için mektepler açılmıştır. Ancak burada sıkıntı eğitimin yeni usullere göre olmayışı ve kızların da muallime olamamaları istenilen eğitim seviyesine ulaşılamamasına neden olan bir başka sorun olarak ortaya çıkmaktaydı[455].

Eğitimde yenileşme yolunda Cedidcilerin karşılaştıkları en önemli engellerden biri kadimcilerdir. Rusya Müslümanlarının geneli kadimcilere tabi idi. Kadimciler, halka ve öğrencilere pozitif ilimler, medeni ve teknik gelişmelerin öğretilmesine karşı olup İslâm dünyasının dışında Rusya ve Batıdan gelen her şeye muhalefet ediyorlardı. Çünkü bunu adeta onların dinini benimsemek şeklinde yorumladılar. Bu yüzden onların ilim ve gelişmelerini kabul etmediler. Onlara göre; Arapça ve dini eğitimden gerisi haram idi.

Buhara'da cadde ve sokaklara Kadimciler tarafından yapıştırılan bir ilan ve sonraki gelişmeler onların cahilliğini, taassubunu ve neler yapabileceklerini gözler önüne sermektedir. Buna göre; Buhara'da çocuklarını Cedid okullarına gönderenlerin çocuklarının ahlakının bozulduğundan çocukların bu okullara gönderilmemesi istenir.

---

[454]Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", *Şûra,* 1917, S.16, s. 367-370

[455]Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürklerinde Hatun-Kız" *Şûra,* 1917, S.11, s. 255-256

Kim çocuklarını bu Cedid okullarına gönderir kim ki onlarla diyalog içinde olursa o kişilerin öldürüleceği başlarının kesileceği bildirilir. Cedidcilerin namaz kılmadıklarından ve zekât vermediklerinden dolayı kâfir oldukları ve bu nedenle kanlarının helal olduğu belirtilir. Bu ilanı dini olarak meşrulaştırma adına bir de hadis örnek verirler. Buhara hükümeti bu cahillerin fikirleri ile hareket edip açılan okulları kapattırdı yenilerine müsaade etmedi[456].

Kadimciler, fen ilimlerini okuyanların dinsiz olduklarını beyan etmektedirler. Onlar, özellikle fen ilimleri öğrenen gençlerin namaz kılmadıklarını, camiye gitmediklerini ve oruç tutmadıklarını dinden uzaklaştıklarını söylemektedirler. Avrupalıların yaşam biçiminin bu tür ilimler nedeniyle ortaya çıktığını Müslüman gençlerinde bunlara benzediklerini iddia etmektedirler[457].

Bu durum Türkistan'da farklı değildi. Kadimciler, Cedidcilere karşı olduklarından, tarih okumadıklarından ve geçmiş medeniyetleri bilmediklerinden halka ve öğrencilere pozitif ilimleri ve medeni gelişmeleri öğretmediler[458]. Bunu adeta onların dinini benimsemek şeklinde yorumladılar bu yüzden onların ilim ve fenlerini kabul

---

[456]Ancak Cedidciler buna başka bir yol buldu. Ticarete başlayıp yüklü kitaplar getirerek kütüphaneler oluştururdular. Kütüphanelerde gazete ve dergilere de yer verdiler. Eski medrese talebelerine ucuz kitaplar vererek onların okumalarına dünyevi bilgilere erişmelerine imkân sağladılar. Tefsir ve hadis kitaplarını da hediye ettiler. Bu okumaların sonunda okuyucular hem bu hadisin nasıl bir uydurma olduğunun farkına vardılar hem de uydurma bile olsa bu ilanı kaleme alanların yazma ve imla konusunda ne kadar hatalar yaptıklarını ve cahil olduklarını gördüler. Bu ilanla halkın arasına fitne ve fücur sokmak isteyenleri Cedidciler cezalandırılmaları yerine af edilmelerini ve insafa davet edilmelerini hatta bunlara nasihat edilmesini istediler. Bunların gerçekte kendileri kuran ve hadis ilimlerini okusalar bu tür bir gaflete düşmeyeceklerine dikkat çektiler. Cedidciler, bu davranışları ile Buhara Hükümeti'nin de dikkatini çektiler. Dergiye bu makaleyi gönderen yazar Buhara'da eski medreselerde çocukların 8 ila 18 yıl gibi bir zaman geçirmelerine rağmen fenni eğitimlerden bi haber olduklarını ciddi mana da okuma ve hesap yapmaktan da aciz olduklarının altını çiziyordu. Oysa Cedid okullarında dini ve ilmi dersler bir aradadır. Ona göre; Buhara'da fenni bilgilerin faydasını idrak edip, telefon, telgraf ve demir yolu gibi gelişmeleri takip eden Cedidciler dışında ilim adamı da yoktu. Abdurrauf Fitret, "Câhilane Ta'asubga Misâl", *Şûra,* 1917, S. 2, s. 34-35

[457]Muhammed Necib Tüntâri, "Bizge Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1908, S.15, s. 472-473; Kayyum Kolankı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S. 19, s. 591

[458]Devletşah b. Sefa, "Tarih Talimi", *Şûra,* 1912, S. 8, s. 244-245; Yusuf Şerkî, "Mekteplerimizde Oku Raveşi", *Şûra,* 1912, S. 2, s. 56-57

etmediler. Daha da ileri giderek tarih ve coğrafya ilmilerini haram olarak ilan ettiler[459]. Kadimcilerin cabalarından dolayı usul-ı cedit metotlarına göre istenilen seviyede ne mektepler açılabilmiş nede bu yöntemle eğitim sürdürülebilmiştir. Bu olumsuzluklara paralel olarak halkın okuma yazma oranı da istenilen seviyeye ulaşamamıştır[460]. İlim ve medeniyet yolunda ciddi ilerlemeler sağlanamayınca Türkistan'da yerli ve anadilde bir matbuat yerine Rusya'da veya başka yerlerde basılan matbuat hayatının hâkimiyeti göze çarpıyordu[461]. Bu da onların kendi edebi ve milli edebiyatları ile tarihlerinden mahrum kalmalarına başka kültürlerin ve edebiyatın yaşamlarına tesir etmesi anlamına geliyordu.

Kadimciler, Cedidcilere karşı mücadelede her yolu mubah gören bir güruhtu. Bu nedenle Cedidcilere karşı Rus idaresi ile birlikte iş birliği yapmaktan da geri durmadılar. Kadimciler, mescide gelen Cedidci öğrencilerin Ruslar gibi giyindiklerini, din ve diyanete önem vermediklerini belirerek bu öğrencilerin, kendilerine ve hükümete öncekinden daha düşmanca baktıklarından rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı. Eski usulün kendileri ve hükümet için faydalı olduğunu savunmaktadırlar. Eğer mektep ve medreselerde ortaya çıkan bu yenileşme hareketine dikkat edilmezse telafisi mümkün

---

[459] Nuşirvan Yavuşev, Türkistan Müslümanlarını ikiye ayırmaktadır. Biri Mollalar diğeri Avam sınıfıdır. Molla sınıfı Türkistan mektep ve medreselerinde okuyup Arapça ve Özbekçe yazabilen kişilerdir. Bunlar Türkçeden nefret etmektedir. Bunlarda Türkistan'ın % 5'ini oluşturmaktadır. Avamlar ise okuma yazma bilmeyen, fikir, amel ve itikatları taklit üzerine olanlardır. Mollalar da kendi arasında Cedidci ve kadimci olarak 2'ye ayrılır. Cedidciler, daha az durumdadır. Türkistan'da bulunan 10 milyon Müslümanın 500 bini molla olup bununda yaklaşık 5 bini Cedidcidir. Türkistan'da Müslümanların geneli kadimcilere tabidir. Türkistan'daki Müslümanlar, Türkistan dışında eğitim almadıklarından burada Cedid hareketi istenilen seviyelere ulaşamadı. Türkistan'da halkı aydınlatacak ilmî, edebî gibi dergi ve gazetelerde yok denecek kadar az olduğun halk edebî, fennî ve medenî yönden aydınlatılamadı. Bkz; Neurşirvan Yavuşev, "Türkistan", *Şûra,* 1914, S. 8, s. 238-239; Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", *Şûra,* 1917, S.17, s. 389-392; Sabircan el- Kormaşi, "Bizim Türklerde Cehâlet Cil Davl Birle Beraber" *Şûra,* 1914, S. 23, s. 719-720; O dönem İslâm ulemasında dini bilgilerin dışında kalanlar ilim değildir anlayışı hâkimdir. Bkz; S. Afi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap I)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 552; Tarih ilminin mekteplerde yerinin olmaması gerektiğini sadece Peygamberler tarihi üzerinden yorumlayıp mukaddes konuların bir din konusu olduğu bu nedenle tarih ilimin yeri olmadığını savundular. Tarih ilminin ne din nede milli hislere bir etkisinin olmadığını iddia ettiler. M. Feyzullin, "Tarih Ta'alimî", *Şûra,* 1912, S.2, s. 57

[460] Muhammed Hanefi Muzafer, "İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s.426-427; G. Rauf Muzaffer, "Türkistan'da Bugünkü Hayat", *Şûra,* 1917, S.1, s. 10-13

[461] G. Rauf Muzaffer, "Türkistanda Bugünkü Hayat", *Şûra* 1917, S.4, s. 82-84

olmayan bir hata yapacaklarının altını çizerek Rus yönetimini yenilikçilere karşı kışkırtıyorlardı[462].

Kadimciler, Cedidcileri hükümete gönderdikleri dilekçelerle resmi olarak hedef almaya başladılar. Cedidcilerin mekteplerini zararlı görerek, coğrafya ve tarih ilmini şeriata aykırı gören bu güruh, genç Cedidcileri, Tatarları Rus hâkimiyetinden çıkartıp eski Tatar Hanlığını canlandırmak için çalışmakla halkı da bu düşünceye yöneltmekle suçlamaktadırlar. Yenilikçi hareketi, eğitimlerinde hükümete karşı gelmeyi, eserlerinde Tatar hanlarını akla düşürerek milli hisleri uyandırmakla suçladılar[463].

Eğitimde yenileşme yolunda karşılaşın diğer bir sorun dış kaynaklı olan güçlüklerdir. Usul-i cedit metotlarıyla Doğu Türkistan'da kurulmak istenen okullar Çinliler tarafından her defasında engellenmiştir. İngilizler ve Ruslarda bulundukları bölgelerde Türklerin bu tür girişimlerine her fırsatta engel olmaya çalıştılar. Nuşirvan Yavuşev, Kaşgar' da toplum ileri gelenleri ile yaptığı görüşmede Türkler ve Müslümanların usul-i cedit okulları açmak istediklerini bunun için Kazan ve İstanbul'dan muallimler getirtildiğini ancak başta Çinli memurlar olmak üzere Rus ve İngiliz Konsolosların buna engel olduklarınu aktarmaktadır[464].

Yenileşme yolunda karşılaşılan güçlüklerden öğretmen eksikliğinin yanında bir diğeri kitap eksikliğidir. Mekteplerde özellikle de köy mekteplerinde pozitif bilimlerden birincisi milli tarihle ilgili uygun kitaplar yoktur. İkincisi bu kitapların yokluğunda milli tarihi öğretecek ve milli ruhu aşılayacak derecede liyakatli öğretmenlerde yoktur[465]. Bu

---

[462]Kazan'da 1907 yılında yapılan millî eğitim memurları toplantısında konuşan N. A. İspanskiy'in sözleri Kadimcilerin Rus idaresi ile olan işbirliğini gözler önüne sermiştir. Bkz; "Rusya'da İnarodis Mektepleri", Çev. F.K., *Şûra,* 1908, S.10, s. 308

[463]"Fitneçilik", *Vakit*, 1911, S.720, s. 2.

[464]Nuşirvan Yavuşev, "Şarkî Türkistan", *Şurâ,* 1917, S.12, s. 273

[465] M. Halil Yadigarî, "Mekteplerimiznin Balalarga Milli Ruh Bire Almavı", *Şûra,* 1914, S.21, s. 665-666; Rusya Türklerinde konu, tartışmaya açılarak Şûra'da söz konusu bu eksiklikleri gidermeye yönelik adımlar atılmıştır. "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? şeklinde başlatılan tartışmada okuyuculardan sorunun tespiti ve çözümüne yönelik fikirleri öğrenilmek istenmiştir. Gelen cevaplarda mektep ve medreselerin ıslah edilerek derhal usul-i Cedid metotlarının uygulamaya konması ve oralarda pozitif ilimlerin yer alması yönünde çözüm önerileri sunulmuştur. Bkz; İzzeddin İsanbirdin, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap II)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 552; "Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları", *Şurâ,* 1910, S.24, s. 742-744; Fatih Adlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XI), *Şûra,* 1911, S.19, s. 588-589; Abdurrahman Sultaniyef, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXIII)",

nedenle çocuklar geçmişte hangi devirlerde ataları nasıl yaşamıştır bunları öğrenmeden büyümektedir[466].

Zengin kişiler, Tatar ve Başkurt tüccarları eğitimin önemini tam olarak kavramamış insanlar olduklarından meseleye ilgisiz kalmışlardı. Başkurt köylerinde mektep ve medreseler Tatarlara göre çok geride kalmıştırlar. Hatun kızların eğitimi konusunda girişimler olsa da bunlarda son derece yetersizdir Çünkü bu konuda zengin kişiler, eğitime yardım konusunda yeterince hassas davranmamaktadırlar. Tüccarlar için her şeyin para demekti. Hâlbuki Avrupa'da tüccarlar eğitim sayesinde ticaret alanında ciddi ilerlemeler kaydetmişlerdi[467]. Şûra dergisinde maddi durumun yetersizliğinin Rusya Türkleri açısından eğitimin gelişmesi önündeki engellerden biri olarak ele alınır[468]. Bura dikkat çeken görüş öğretmenlerin yüksek maaş alması ya da lüks binaların olması değil, liyakatli donanımlı öğretmenlerin olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Zira o zamana kadar, Hüseyniye, Aliye, Muhammediye ve diğer medreselerde ve diğer mekteplerde yüksek maaşlı ve gelirli öğretmenler olmasına rağmen eğitim istenilen seviyede değildir. Zakircan Alhanof, Paranın ilimi değil, ilmin parayı ve zenginliği bulacağı üzerinde

---

Şûra, 1911, S. 20, s. 614-615; Mücahit Abeydi, "Tarih-i Milli", *Şûra,* 1911, S.4, s.116-117; Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", *Şûra,* 1915, S.13, s. 332-336; "İptidai Talim Meselesinde", *Vakit,* 1910, S. 675, s. 2; F. K., "İptidai Talim ve Müslüman Fraksiyası", *Vakit,* 1917, S. 2161, s. 1; Abdülkadir Müderris, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XX)", *Şûra,* 1911, S. 19, s. 591-592

[466] Mücahit Abeydi, "Tarih-i Milli", *Şûra,* 1911, S.4, s. 116-117

[467]Muhammed Kemal Muzaferrov, "Müslümanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında", *Şûra,* 1912, S.7, s. 202-203; Muhammed Kemal, "Başkurtlar" Şûra, 1917, S.15, s. 347-348; F.K., "Tatarlar ve Sûdâgerler I", *Vakit,* 1911, S 799, s.1-2; F.K., "Tatarlar ve Sûdâgelik II", *Vakit,* 1911, S.800, s.1; F.K., "Tatalar ve Sûdâgelik III", *Vakit,* 1911, S.802, s.1; F.K., "Tatarlar ve Sûdâgelik IV", *Vakit,* 1911, S.810, s.1

[468]Muhammed Kemal Muzaferrov, "Müslümanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında", *Şûra,* 1912, S.7, s.202-203; Abdurrahman Sultaniyef, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXIII)", *Şûra,* 1911, S.20, s. 614-615; Feyzullani, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXXI)", *Şûra,* 1911, S.21, s. 649; Abdüssamed Nazarhoca, maddi yetersizliklerin gerçekten Müslümanlar arasında eğitimin yayılmasında bir engel olduğunu ısrarla savunmaktadır. O'na göre; İslam dünyasında Müslüman ülkeler, savaş halinde olmalarından dolayı fakir düşmüşler bu durum onların arasında ilimin yayılmasını engellemiştir. Bkz, Abddüsamed Nazarhoca; "Müslümanlar Arasında İlim Taratılmav Hakkında Mülahazalar", *Şûr*a, 1912, S.11, s. 337; Sabircan el- Kormaşi'de benzer fikirdedir. Bkz; Sabircan el- Kormaşi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap VII)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 555; Abdullah Gencen, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591

durarak; "İlim, taştan altın yapar, cehalet ise, altını bakıra demire dönüştürür" diyerek ilimin önemini vurgulamaktaydı[469].

Halkın yeni mekteplere ilgisizliği Cedidcilerin karşılaştıkları ciddi sorunların başında geliyordu. Nuşirvan Yavuşev, Türkistan'da bir mektep açar özellikle çocuklara yeni usulde eğitim vermeyi amaçlar ancak buna halk nazarında bir rağbet olmaz. Gerekli kırtasiye malzemelerini ücretsiz temin etmiş, kitapları olmadığı için yazdırıp okutturmuştur. Öğrenciler 1 aya kalmadan okumaya başlarlar. Ancak 40-50 öğrenci ile başlanan eğitime velilerin çocukları eğitimden alması sonucu 6-7 öğrenciye düşer. Fakat bu işin sonunda bu altı öğrenci gayet güzel okuma ve yazma öğrenmiş eğitim hayatlarını topluma örnek olacak şekilde tamamlamıştır. Nuşirvan Yavuşev, obölgede Abdullah Bubî'nin hizmetlerinin de takdire şayan olduğunu aktarmaktadır[470].

Halkın belki de eğitim konusuna ilgisiz kalmasının nedeni dil meselesidir. Dil meselesi, Cedidci aydınların önünde de ciddi bir mesele olarak duruyordu. Orta Asya Türklerinde, Türkistan'da medreselerde ana dilden uzak eser ve yapıtlar ortaya konmaktaydı. Buda halkın akidesini bozdu. Medreselerde dil Arapça olmuş, halktan ve ana dilden uzak bir eğitim anlayışı ve nesil oluşmaya başlamıştır. Türkistan edebiyatında halkın anlayacağı dilden uzak Arapça ve Farsça dillerinde eserler yazılmaya başlandı. Fergana ve Buhara şehirlerinde Farsça hâkim oldu. Türkistan'da halk çeşitli şivelere bölündü. Vilayet arası örf ve adetlerde değişikler meydana geldi. Bu durum Türk-Tatar şivesinin zamanla bozulma neredeyse yok olma derecesine geldi. Ancak son zamanlarda bu konu üzerinde endişelerin atması ve Cedidci aydınların çabalarıyla halkın anlayacağı dil ve şiveye uygun ana dilde matbuata önem verilmiş "Saday-ı Türkistan" bu mahiyette bir imla tertibine girişmiştir[471].

---

[469]Muhammed Kemal Muzaferrov'da tıpkı Zakircan Alhanov paradan ziyade akıl ve fikrin önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz: Muhammed Kemal Muzaferrov'da"İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s. 426-427; Zakircan Alhanov, "Müsülmanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında Mülahazalar", *Şûra,* 1912, S.11, s. 337-339; Muhammedcan Numanzade, "Murasele ve Muhâbere", *Şûra,* 1910, S.19, s.611-612

[470]Nuşirvan Yavuşev, "İlm Taratu" *Şûra,* 1915, S.9, s. 280-281; Muhammed Kemal Muzaferrov, "İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s. 426-427

[471]A. Rauf Muzaffer, "Türkistanda Bugünkü Hayat" (Ana Dil ve İmla), *Şûra,* 1917, S.6, s. 126-128; Hadi Tahiri, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXIX)", *Şûra,* 1911, S.20, s. 616; Feyzanlin, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXX)",

O dönemde bazı okulların fiziki durumu da son derece kötü durumdadır. Mektepler nizami olmayıp öğretmenlerin kalacakları yerler ve şartlar da iç açıcı olmayıp adeta harabe gibidirler[472]. Öğretmen ve mektep eksiklerini giderecek zengin ve âlim kişilerde bu işin ehemmiyetini kavrayamayacak bir acziyet içindedirler[473].

Rusya Türkleri, eğitimle ilgili Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma gibi sorunlar yaşamışlardır. Bu onlarda Rusya'ya ve Rusya'dan gelene karşı ihtiyatlı ve endişe verici bir duruma sebep oldu. Misyonerlerin, İslâm karşıtı basmış olduğu kitaplar ve düzenledikleri toplantılar ile giriştikleri Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası, sadece Rusya Türkleri arasında değil diğer azınlıkları tarafından da tepkiyle karşılanmış ve hükümete karşı bir güvensizliğe yol açmıştı. Çünkü Rus hâkimiyetindeki mektepler ile Rus mekteplerine gönderilmek zorunda kalınan çocuklar, dinen ve ahlaken yoz bir şekilde yetişmeye başlamıştır. Öz milli değerlerini, dilini, tarihini ve edebiyatını öğrenmekten uzak nesiller yetişir olmuştur. Bu durum vatan ve dini duyguların körelmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum beraberinde eski ve yeni nesil arasında kuşak çatışmasını beraberinde getirdi[474]. Diğer yandan Hükümet, Kilise mekteplerine yardım

---

Şûra, 1911, S.21, s. 648-649; Saday-ı Türkistan, Taşkent'te 4 Nisan 1917'de Münevver Kari ve Ubeydullah Hocayev tarafından neşredilen gazetedir. Bkz.; Devlet, *Rusya Türkleri*, s.206

[472] Abdullah, Bigi, "Yeni Örgeçnge Barganda" *Şûra,* 1914, S.4, s.111-112

[473]Muhammed Kemal Muzaferrov, "İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s.426-427; Muhammed Kemal Muzaferrov, "Hazırda Bizde Rusça Okuvdan Korkurga Yol Yok" *Şûra,* 1917, S.13, s. 297-297; "Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları", *Şurâ,* 1910, S.24, s. 742-744; Nuşirvan Yavuşev, bu ilgisizliğin nedeninde zenginlerin matbuaattdan haberlerinin olmadığını gazete okumadıklarını ve böyle bir girişimede ulemanın kendilerine telkinleri yüzünden girişmediklerini belirtir. Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", *Şûra,* 1915, S.13, s. 390-392; Nuşirvan Yavuşev, buralarda müftünün harap haldeki mekteplere ilgi göstermediği gibi herkesi rüşvete boğduğunu ve işleri rüşvetle yürütmekte olduğunu beyan etmektedir. Bkz; Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", *Şûra,* 1915, S.13, s. 332-336; Şah Ahmed, medreselerdeki tertipsizliği ilk sıraya koymuştur. Bkz; İhsan b. Şah Amhmed ed-Dinisi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVI)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 590-591

[474]Kayyum Kolankı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591; Ayaz Abdullin, "Kazakların Geçmiş Günleri ve Gelecekleri", *Şûra,* 1917, S.8, s. 179-180; Mekteplerin öğrencilere milli ruh ve his aşılayamadıkları Cedidcileri rahatsız etmekteydi. Bu durumu ele alan birkaç makale kaleme aldılar. Makaleler için Bkz; M. Halil Yadigarî, "Mekteplerimiznin Balalarga Milli Ruh Bire Almavı", Şûra, 1914, S.21, s. 665-666

ederken Türklere hiçbir yardımda bulunmamıştır. Rusya Türklerine ancak kendi kısıtlı imkânları ile okul açmalarına müsaade edilmiştir[475].

Öte yandan Hükümetin,"31 Mart Kanunları" denen düzenleme ile Rusya Türklerini Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine devam etmeye çalışması Tatar kamuoyu ve aydınlar arasında tepkiyle karşılanmıştır. Bu düzenleme ile azınlıklar için açılan okullarda kilise şarkılarının öğretilmesi dua ve ibadet kitaplarının Rusça olarak basılması tepkiyle karşılanan nedenlerdir[476].

Cedidcilerin karşılattığı önemli sorunlardan bir diğeri öğretmen eksikliğidir. Eğitim molların kendince seçtiği kitaplar üzerinden verilirken bunlar kendilerini yenilemiyordu. Usul-i cedit okulu açılmış olsa bile nu alanda yenilikçi ehil muallimler de yetiştirilemedi. Yurt dışında iptidai mekteplerde muallimlere çok önem verilirken, bu önem Rusya Türkleri arasında göz ardı edilmişti[477].

Rusya Türklerinin sonuncu olarak diyebileceğimiz karşılaştığı diğer sorun Şahadetname konusundadır. Rusya'da mektepler iç işleri bakanlığına bağlı olup bakanlık memur ve müfettişleri tarafından denetleniyordu. Şahadetname verilmesi ile ilgi açık bir talimatname veya kanun yoktu. Bu yüzden hükümet memurları mektep ve medreseleri denetlerken bu konuyu suiistimal ederek bir adeta bir tehdit aracı olarak kullanıyordu. Şahadetnamesi olmayan öğretmenlerin görevlerine son verirken zaman zaman

---

[475]"Müsavat, Hukuk Bar mı?", *Vakit,* 1910, S. 681, s.1; Rusya Türkleri ve Müslümanlar arasında ilimin gelişmemesinin nedenleri arasında mezhep çatışmalarının da etkili olduğuna dair Şûra'ya gönderilen yazılar vardır. Bkz; Kazanlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVIII)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 591; Fatih Adlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XI)", *Şûra,* 1911, S.19, s. 588-589

[476] "31 Mart Kanunları" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Alp, *Milliyetçilik Akımı,* s.122-124; Mekteplerde bu gibi sebeplerden olsa gerek yabancı dil eğitimine karşı çıkılmaya başlanmıştır. Bkz; Yusuf Şerkî, "Mekteplerimizde Oku Raveşi", ", *Şûra,* 1912, S.2, s. 56-57

[477]Harun Yarmakef, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXII)", *Şûra,* 1911, S.20, s.614; "Mektepler ve Muallimler", *Vakit,* 1909, S.433, s.1; "Müslüman Dârülmuallimînleri ve Rus Matbuatı", *Vakit,* 1909, S.473, s.1; "Muallim ve Muallimelerimizni Şehâdetnâmeli İtü Meselesi", *Vakit,* 1914, S.1459, s.1

istediklerinde mektepleri kapatabiliyorlardı. Bunu yaptıkları gibi Müslüman Türklerin öğretmen yetiştirmelerine de izin vermiyorlardı[478].

4) Kadın Eğitimi

Mekteplerdeki eğitimde kız ve erkek çocukların müşterek eğitiminden söz edilse de medreselerde kız eğitimi kesinlikle söz konusu değildir. Burada geçerli olan sistemi, gelenekçi eğitim sistemini savunan gruplar yürütmektedir. Bu gruba mensup olanların anlayışına göre kızların eğitim almasına hiç gerek yoktur. Onlara göre kadınlar/kızlar, evlerinde oturmalı, iyi bir anne, iyi eş, iyi bir aşçı olmalı; sanki eğitim alırlarsa iyi bir anne, iyi eş, iyi bir aşçı olunmazmış gibi, onların eğitime ihtiyaçları yok görüşünü savunmaktadırlar. Şûra dergisi ve etrafındakiler, bunun aksine toplumun temelini kadınların oluşturduğundan bahisle eğitim almış bir kadın/kızla çok daha iyi bir anne, çok daha iyi eş, çok daha iyi bir aşçı olunacağını savunmaktadır. Eğitimli bir kadın aynı zamanda yeni nesil, gençleri yetiştirecektir. Böylece iyi bir nesil yetişmiş olacaktır. Buradan hareketle gelenekçilerle, Cedidciler, arasında en büyük ayırımlardan birinin de kadınlar konusunda ortaya çıktığı söylenebilir. Arap kültüründe bilinenin aksine Türk kültüründe kadın, sürünün başındaki yoldaşı, savaşta, cephede silah arkadaşı, atın üstünde yarış yaptığı rakibidir.

Ancak son zamanlarda Türk kültüründe de kadına bakış açısı Arap kültürüne evirilmiştir. TarançiTürklerinde eskiden beri Hatun-Kızların eğitim ve öğretimine asla önem verilmemiştir. Çünkü orada kadınların erkeklerin istek ve ihtiyaçlarını karşılamaktan ibaret yaratıldıkları inancı vardır. Cedidci aydınlardan Abdüssamed Nazarhoca; dünyada artık 20. asırda başka milletlerde kadınların eğitim ve öğretimi konusunda gerekli imkânları sağlarken bugün Türklerin geçmişte babalarının annelerine karşı bu yanlış bakış açısından kurtulması gerektiğine dikkat çekmektedir. O; annelerin evlatları yetiştirmedeki önemini vurgulamakta ve bu milletleri örnek almaya davet etmektedir. Sadece erkeklerin okuma yazma bilmesiyle bir toplumun gelişemeyeceğini kızların da eğitim ve öğretim imkânlarından yararlandırılarak top yekûn bir gelişme ve

[478]Abdüssamed Nazarhoca, o dönem öğretmenlerin önemi ile ilgili olarak; "Prusya-Fransa savaşında "Fransa'yı yenen Prusya askeri değil belki İptida-i Mektep muallimleri yendi" demiştir. Bkz; A. N., "TarançiTürkleri", *Şûra,* 1914, S.15, s. 455-457

kalkınma içinde olunabileceği hakikatini empoze etmeye çalışmıştır. Şark halkı kadınlarının bu anlayıştan dolayı acziyet içine düştüğünü üzülerek ifade etmektedir[479].

Cedidci aydınlar, Şûra dergisinden yazdıkları yazılarla öncelikle kadınların da iyi eğitim almaları gerektiğine inanmaktadırlar. Kadını evin bir köşesine oturtan değil toplumun her alanında sosyal hayatın içinde aktif rol alması gerektiğini savunuyorlardı. Kadın eğitimine toplumun, çocukların eğitiminden sorumlu kişi kadın olduğu için önem verilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Cedidcilere göre; Ailenin iki gözünden biri olarak kabul edilen kadınlar, eğer iyi eğitim almazsa bu durumda ilenin bir gözü görmüyor demekti[480]. Musa Carullah Bigiyev, ortaya çıkan şiddetli tartışmalara "Hatun sefil olursa ümmet rezil olur. Hatun dûn olursa ümmet zebun olur", "Hatunlar için sanki ümmetin en güzel sıfatları birleştirilmiş de hatun yaratılmıştır" [481] diyerek belki de gelenekçi grubun bütün taarruzlarını üzerine çekecek düşünceleri dile getirmiştir. Hatta Batı toplumlarının gelişmesinde eğitimli kadınların büyük rolü olduğunu dile getirerek bu uygulamalarında İslami toplumda eğitimli kadını görmek istediğini anlatmaya çalışmıştır.

Buna karşın kızların eğitimine karşı çıkan Kadimciler, eleştiri dozunu daha ileri götürerek kızları günahkâr, şeytan ve düşman olarak gördüler[482]. Çünkü kızlar o dönemde

---

[479] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürklerinde Hatun-Kız" *Şûra,* 1917, S.11, s. 255-256; Abdüssamed Nazarhoca zaman zaman dergiye "Uygur Balası Mahlası" mahlasıyla veya "N.A" kısaltmalarıyla yazılar gönderen, gönderdiği yazıların içeriğinden de yenilikçi aydın olduğu anlaşılan bir yazardır. Bkz: Uygur Balası (Nazarhoca, Abdüssamed), "Kuteybe b. Müslimin Kaşgar Bölgesine Gelmesi Hakkında", *Şûra,* 1914, S.22, s. 699; N. A. (Nazarhoca, Abdüssamed), "TarançiTürkleri", *Şûra,* 1914, S.15, s. 455-457

[480]"Kızlar Terbiyesi", *Şûra,* 1909, S.11, s. 345-346

[481]Musa Carullah Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele,* Kazan 1912, s. 72-73. Musa Carullah'ın bütün şimşekleri üzerine çekmesinin bir diğer nedeni Musa Carullah'ın herkesin, mümin-kâfir fark etmeden ebediyen cehennemde kalmayacağını bir süre sonra herkesin cennete gireceğini savunmasındandır. Musa Bigiyef, "Rahmet-i İlahiye Umûmiyeti Hakkında İtikadım", *Şûra,* 1909, S.23, s. 716-720; Musa Bigiyef, "Rahmet-i İlahiye Umûmiyeti Hakkında Berâhinim", *Şûra,* 1909, S.2, s. 750-756

[482] Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan" *Şûra,* 1914, S.8, s.238-239; Dergiye geri kalmışlığın sebepleri ile ilgili gönderilen cevapların sadece üçünde kadınların eğitiminden bahsedilir. Gönderilen cevapta okuyucu; Kadınların eğitimine önem verilmemesini, geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden biri olarak gösterir. Bu cevaplar şunlardır: C. Vehbi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap IX)", *Şûra,* 1911, S.18, s. 556; Bir diğer cevapta kadınlara ilim ve marifetin haram edilmesi sonucu çocuklar, cahil kadınlar tarafından eğitilmektedir. Harun Yarmakef, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXII)", *Şûra,* 1911, S.20, s. 614; Çocuğun eğitiminde annenin vereceği eğitim ilk

sadece annelerinden evlerde eğitim alırlardı. Daha sonra mekteplere gönderilen kızların bir üst seviye eğitim almaları söz konusu değildi. Kızlar, o dönemde kadimcilerin etkisiyle 14-15 yaşlarına geldiğinde yaşları ilerledi diyerek mekteplerden alınmaktaydı[483].

Cedidci aydınlar, kadimcilerin fikirlerine karşı çıkarak kadının toplum içindeki konumu ve eğitim seviyesini yükseltmek gayreti içinde idiler. Gaspıralı, bu konuda 1884 yılına gelindiğinde kızlar için ilk cedit okulunu açarak ve öğretmenliğine de kız kardeşi Selime Pembe Hanım'ı getirerek öncülük etti[484]. Daha sonraki dönemlerde kadınların sosyal ve hukuki haklarına dair konular ceditciler tarafından edebi romanlarla kısmen de olsa ele alınmaya başlandı[485].

Ancak Rusya'da Türk kadınlarının haklarının geniş çaplı olarak ele alınması Umum Rusya Müslümanlarının 13-23 Ocak 1906'da Peterspurg'da ve 16-20 Ağustos'da Nijniy Novgorod'daki toplantılarda olmuştur. Buradaki toplantılarda kadınlara seçme hakkı gibi demokratik haklar tanınmıştır[486].

Tatar cedit hareketinin önemli aydınlarından Rızaeddin Fahreddin, bir memleketin gelişmesi ve ilerlemesinin kadınların eğitimine bağlı olduğuna dikkat çekmektedir. Kadınların camilere ve okullara gitmelerinin, ilim sahibi olmalarının, siyasi ve sosyal hayata katılmalarının onların doğal haklarından olduğunu savunmaktaydı. Fahreddin, o dönemde kadınların camilere girmemeleri ve okuma yazma öğrenmemeleri

---

eğitimdir. Anne ne kadar eğitimli olursa çocuklar o derece eğitimli yetişir. Bkz; Abdurrahman Sultaniyef, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XXIII)", *Şûra,* 1911, S.20, s. 614-615

[483]Hatime Nazife, "Kız Balalarnı Yaşlı Okuvdan Alu", *Şûra,* 1915, S.12, s. 373-374

[484] İsmail Gaspıralı, o dönem "Kadimcilik-Cedidcilik" başlıklı bir makalesinde bu konuda şöyle yazıyordu: "*Siyah mest ile sarı papucu terk edip, batinka (bot) giymiş bir kadın yolda görülse, mutlak fenalardan addolunur (kötü kadınlardan sayılır) ve Kadimci, başı sağa sola sallanıp, ağzı "vah vah" ile ahir zaman geldiğine şahitlik ederdi*." Diyerek gelenekçi yapının kadına bakış açısını gözler önüne seriyordu. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri,* Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2015, s. 278-281; Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920),* İstanbul, 2004, s. 75-76.

[485] Rızaeddin Fahreddin, *Selîme Yakî İffet,* Kazan 1899; *Esmâ Yâki Amel ve Ceza, Orenburg* 1903. Rızaeddin Fahreddin bu *Selîme Yakî İffet* adlı romanında Gafil b. Abdullah müstear ismini kullanmıştır. Kadın romanları ve kadınların bu konudaki hak ve hürriyetlerine dair geniş bilgi için bkz; Maraş, *Dini Yenileşme,* s. 250

[486] Konu hakkında geniş bilgi için bkz; Hablemitoğlu, Kongreler, s.40-108

gerektiği konusundaki görüşlere dair ortaya atılan hadislerin uydurma olduğunu, kadınların okuma-yazma ve ilim sahibi olmalarının İslam'ın emri olduğunu hatırlatıyordu[487].

Fatih Kerimî'ye gelince o, kadınları milletin yarısı olarak görmektedir. Eğer bir toplumda kadınlar geri kalırsa bu milleti tamamen etkileyecek gelecek ve istikbal yönünden kötü sonuçlarının olacağına dikkat çekmekteydi. Bu nedenle kadınların iyi derecede eğitilmesi ve zamanın şartlarına göre toplum hayatına kazandırılmasına inanmaktaydı[488]. Bu düşüncelerini gelişmiş toplumlardaki kadınların faaliyetleri ile örneklendirmekteydi. Stokolmde 1911 yılında Avrupa'da kadınlar, "dünya Kadınlar" kongresini yapmaktaydı. Gelişmiş ülkelerde kadınlar aktif bir durumda iken Rusya'daki Türk kadınlar okullar için öğretmen bulma arayışı içinde idiler[489]. O dönem esasında Osmalı Devletinde de kadınların durumu çok farklı değildir. Osmanlıdaki gelenekçi yapı, Ahmet Rıza Bey'in kızların eğitimi için Avrupa standartlarında yaptırılan Kız Sultanisine "Kızlarımızı Avrupalılaştıracaklar, bu mektepte din ve diyanet olmayacak" diye karşı çıkmaktadır. Gelenekçi yapının bu tavrı üzerine Sultani açılamadan kapanmıştır. Buna karşı o dönemde İstanbul'da iki yerde Amerikan kız mektepleri faaliyet göstermektedir[490].

---

[487] Rızaeddin Fahreddin, "Dini ve İçtimai Meseleler", *Şûra*, 1914, S.24, s.766; "Murasele ve Muhabere", *Şûra*, 1913, S.5, s.153-155; "Murasele ve Muhabere", *Şûra*, 1915, S.1, s.26-27; "Murasele ve Muhabere", *Şûra*, 1915, S.6, s.186-188; Rızaeddin Fahreddin, *Meşhur Hatınlar*, Orenburg, 1904, s. 412-413; Fahreddin, "Hatınların Mescidlerge Yürğvleri" *Şûra*, 1916, S.21, s.501-504; Fahreddin, "Hatınların Mescidlerge Yürğvleri" *Şûra*, 1916, S.22, s. 524-526

[488]Arminius Vambery, *Türk Hanımları,* Çev. M. Fatih El-Kerimî, , Orenburg, 1901, s.3,4

[489]F. K., "Hukuk İçün", *Vakit,* 1911, S.794, s.1-2.; Fatih Kerimof, "Kız Mekteplerinde Kol Hünerleri, *Vakit,* 1913, S.1190, s.2

[490]Balkan savaşlarının olduğu dönemde yaptığı gözlemlerde Osmanlıda kadınlara hukuk ve hürriyet verilmediğini, bu durumunda Osmanlının geri kalma sebeplerinden biri olduğunu aktarmaktadır. Kerimî, *İstanbul Mektupları,* s.13,224,225; Buna karşın Rusya'daki Müslüman kadınların kaydettiği gelişme ve ilerlemelerin Türkiye ve diğer İslâm ülkelerinin önünde olduğunun altını çizmekteydi. F. K., "Ufa'da Muallimeler Kursu Açılu Münasebetiyle", *Vakit,* 1915, S.1778, s.1; Kadının toplum hayatı ve çocukların eğitimi üzerindeki etkisi bilindiğinden İstanbul'da bir Ana Mektebi açılmıştır. Bu mektebe 8 yaşından başlayıp 15 yaşına kadar kızların okutulacağı belirtilse de daha büyük yaşta olanlar ve çocuk sahibi olanlar da okuyabilecektir. Bunlar için "İhtiyari" isminde bir sınıf oluşturulacaktır. Verilecek dersler ve eğitime dair haftalık ders programına kadar bu yazıda yayınlanmıştır. Bkz; "Ana Mektebi", *Şûra,* 1910, S.9, s. 276-278

O; İstanbul'daki gözlerimde Türk kadınlarının okuma ve hürriyet isteklerini dikkatli bir şekilde gözlemlemiştir İstanbul'dan bazı Türk kadınlarının Fransızca ve Almanca yazarak oradaki gazetelere gönderdikleri yazıların yayınlanması daha da dikkate şayan olarak görmektedir. Bu yazılarda iki temel unsur görülmektedir. Birincisi erkek nüfuzundan kurtularak Avrupa kadınları gibi daha hür olma istekleri diğeri ise gelenekçilerin buna karşı çıkarak Müslüman kadınların Avrupalı kadınlara benzemeye çalışmasının dinen caiz olmadığı gibi Türk örf, adet ve terbiyesi ile de uyuşmadığı yönünde fikirlerdir. Bunlar, kadınların temel vazifesinin evlerine bakmak çocukların talim ve terbiyesi ile ilgilenmekten ibaret olduğu görüşündedirler. Ancak Kerimî, kadının ilim ve eğitimden istifade etmelerinin gerekli olduğuna inanmaktadırlar[491].

Cedidci aydınlar, toplum hayatında kadınların önemi bildiklerinden onların eğitimi için ciddi girişimlerde bulundular. Bu nedenle daha önce kurdukları Orenburg Müslüman Cemiyeti, 1912 senesinde "Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti"ni kurdu. Bu Cemiyetin amacı; Orenburg vilayetinde bulunan Müslüman kadınların, ilim sahibi olmasını sağlamak, muhtaç kadın ve çocuklara yardım etmekti[492]. Cedidciler, kadının kendi ayakları üzerinde durması gerektiğini savunuyordu. Eğitimli bir kadın kocası ölse

---

[491]Kerimî; Behice Ziya Hanım'ın Yeni Gazete' deki bir makalesinden alıntı yaparak yayınlar. Orada ki yazıda; kadını cahil olan bir milletin ilerlemesi de söz konusu olamayacağı, kadınların eğitimine önem verilmesi ve bu amaçla mekteplerin çoğaltılması taleplerini önemli bulmaktadır.

İstanbul'da Kadınlar, sadece bunula kalmayıp dil ve edebiyat konusunda da talep ve girişimleri olmuştur. Aynı gazete de "Türk Kadını" imzasıyla yazılan makale Kerimî tarafından örnek verilir. Bu makalede; Türkçe'nin içerisine son zamanlarda başka dillerden pek çok kelimenin kullanıldığına ve bu durumun kendilerinin rahatsız ettiğine dair sitemler aktarılır. Türkçe'nin bu yabacı kelimelerden arındırılarak yerine Türkçe kelimelerin kullanılması, Türkçe kelime kullanılamayacak kelimelerin yerine ise yeni Türkçe kelimelerin uydurulması talep edilir. Fatih Kerimi, bu yazıyı çok beğenerek yerinde bulur. Benzer durumun Rusya Müslümanları açısından da geçerli olduğunu ve kızların iyi eğitim alması için muntazam ve yeterli mekteplerin açılmadığından yakınır. Evlerde kadın ve çocuklara eğitim veren muallimelerin ise donanımsız ve çağdaş yeni usullere göre eğitim verecek bilgi beceride olmadıklarını vurgular. Kerimî, Oysa Türk kadınlarında ilim ve eğitim konusunda istek ve arzunun üst seviyede olduğunu buna karşın bir şey yapılamaması konusunda ancak teessüf ettiğini belirtir. Onun bu yazısına ise kadınlar: "Eğer te'ssüf etseniz bizi okutunuz, biz okumaya hazırız" şeklinde cevap gönderirler. Fatih Kerimi'de buna karşın: "Biz kendimiz hastayız ki, sizi nasıl tedavi edelim" demekten başka çaresinin olmadığını belirtir. Bkz; F. K., "Türk Hanımları", *Şûra,* 1909, S.15, s. 461-462;

[492]*Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti'nin Ustafı,* 1912, s.3

dahi aldığı eğitimin bilgi ve donanımı sayesinde cesaretlenir ailesine bakabilir kimseye muhtaç olmazdı[493].

Cedidci aydın ve bayların önemli girişimlerinden bir diğeri başlangıçta iptidai mektep olarak açılan Bağbostaniye Medresesini kadınların eğitimi için medreseye dönüştürdüler. Rızaeddin Fahreddin, Burhan Şeref ve Fatih Kerimî aydınların öğretmenlik yaptığı bu medresede 1908 ve 1918 yılları arasında 1212 kadın eğitim almıştır. Bunların 149'u Orenburg ve çevresinde öğretmenlik yapmışlardır. Medrese, 1917'den 1925'e kadar olan zaman diliminde iki aylık yaz kursları açarak bölgedeki Müslüman kadın öğretmenler için pedagoji ve metodoloji eğitimlerini vermiştir[494].

Ancak kızların medreselerde ne kadar iyi eğitim aldıkları tartışma konusu olmuş yeterince ve istenilen düzeyde eğitim alamadıkları anlaşılmaktadır. Başkurtlarda kızların iyi eğitim aldığına dair çıkan haberlere Rabia Yumagukova, bu haberlerin gerçeği yansıtmadığını, değil kızlar erkeler için dahi yeterince medrese eğitimi verilmediğini belirtir[495].

Sonuç; Kırım'da 1880'lerin başında İsmail Gaspıralı ile başlayan, daha sonra Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere de sirayet eden ve kavram olarak Usûl-i cedit dediğimiz yenileşme hareketi, Kazan bölgesinde olgunlaşma evresini yaşamıştır. Kuşkusuz bu yenileşme hareketinde matbuat önemli bir rol üstlenmiştir. İdil-Ural bölgesinde iktisadi durumdan zengin olan Tatar milyonerler ve Tatar burjuvazisi (Remiyev kardeşler ve Ganibay örneklerinde olduğu gibi), sınırlı bölgelerinde şahsi çıkarları yerine, ceditci harekete yardımcı oldular, okullara, hayır derneklerine, büyük yardımlarda bulunarak, Rusya dışına öğrenci gönderdiler. Özellikle matbuat masraflarını finanse edip pek çok ciddi süreli yayın ve eserlerin ortaya çıkmasına vesile olup Türk-Yenileşme hareketinde taşın altına ellerini koyarak mühim bir yer edindiler.

---

[493]"Kızlar Terbiyesi", *Şûra,* 1909, S.11, s. 345-346.

[494] H. G. Abdulmeneva, "Djadıdizm: Novometodnıe "Medrese Husainiya" i "Jenskaya Şkola Bagbostaniya*", İslamskoe Obrazobanie: İstoriya, Sovremennoe Sostoyanie i Perspektivı Razvitiya,* Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg, 2010, s.18-19; Raşit İskandarov, *Orenburgskie Tatarı*, Kazan 2009, s.37

[495] Rabia Yumagukova, "Başkurtlarda Hatun Kızlar", *Şûra,* 1916, S.4, s. 95

III. BÖLÜM: ŞÛRA DERGİSİ ve TARİH ALGISI

Milli tarih öğrenimi ve halkta tarih şuuru oluşturma konusunda Şûra dergisi ciddi yayınlar içinde olmuştur. Dergi, tarih bilinci oluştururken Rus, Avrupa ve doğu kaynaklarından ve oryantalistlerinden faydalanmıştır. Aynı zamanda Avusturya, Amerika, İngiltere, Belçika, Fransa Almanya, Yunan, Arap, Çin, Portekiz, Rus, İran, Tacik, Finlandiya, İsveç ve Japonya gibi pek çok ülkelerin tarihlerini sütunlarına taşıyarak okuyucuların dünya tarihinden istifade etmelerini sağlamıştır.

Şûra'da, tarihin ne olduğu ve tarihin geçmiş zamanlarda atalarımızın oluşturduğu medeniyetleri yaşadıkları sorun ve sıkıntıları öğreterek bugün için rahatlamayı sağlayan bir bilim dalı olduğu gösterilmiştir. Şûraya göre Tarih; geçmişte atalarımızın ağlamalarını gülmelerini dostlarını ve düşmanlarını bize aktaran bir ilimdir. Bunu bizlerin de öğrenmesi dostumuzu ve düşmanımızı bilmemizi sağlayacağını söyler. Atalarımız bu yaşadıklarını kitaplar halinde yazmış olup eserler vermiştir. Tarihin, öğrencilerin din, millet ve insanlık kavramları öğrenmesini ve ibret almasını sağlayan aynı zamanda bu ilimlere de hizmet eden bir ilim olduğunu izah eder. Tarihin insanların gözünün açılmasını da sağlayan bir yönünün olduğunun altını çizer[496].

Tarih bilmenin ve öğrenmenin ne için gerekli olduğunu ve daha ziyade tarihi bilmenin bir zorunluluk olduğunu vurgular. İki türlü tarihten bahsedilir; umumi ve hususi tarih. Hususi tarihte bir millet kendi öz tarihini bilmek ve anlamak zorundadır. Çünkü milletler kendi öz kimliğini ve kavmi öğrenerek geçmişte yaşanılanlardan ancak bu şekilde ders alabilirler. Bu millete ruh ve can verir. Umumi tarihte en az hususi tarih kadar önem arz eder. Milletlerin içtimai ve siyasi hallerini onların başarı ve yok oluşlarından haberdar olmak zorunda ve bunlardan da bir ders alınmalıdır. Bu bakımdan tarih bilmenin ehemmiyeti üzerinde durulur[497].

Yazılı Tarih İdil-Ural bölgesinde İdil Bulgarları dönemiyle başlamıştır. Bulgarların dilleri hakkında bugüne kadar ciddi bir kaynak ele geçmemiştir. Ancak birkaç mezar taşı ve o dönemden kalan paralar üzerinde yazılar dikkate alındığında Türkçe olduğu kesindir. Öte yandan Bulgarlar hakkında Mercâni, birkaç kitap ismi vermiştir. Birisi Meşhur Yusuf Kitabı ki, bunu Ali isminde bir zatın H. 630 Recep(Nisan/Mayıs 1233) ayında tamamlamıştır. Diğer yandan "Kadı Bulgar" isminde bir yazarın Tarih-i

---

[496] "Tarih İlmi", *Şûra,* 1911, S.1, s. 10-11

[497] Alimcan, Feyruşin, "Tarih", *Şûra,* 1910, S.1, s. 6-8

Bulgar adlı bir eserinin olduğu bilinmekte olup ne yazık ki bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Lakin Mercâni bu kişinin Yakup b. Numan El- Bulgari olduğunu söyler. Bulgarların o dönemde çok şehirleri ve kasabaları olup ekseriyet Volga boylarında idi[498].

Bundan sonra XVIII. yüzyıla kadar dönemde bu bölgede Tatarca tarih kitapları, vakayinameler yok denecek kadardır. Kazan15 Ekim 1552 tarihinde Korkunç İvan tarafından alındıktan sonra Kazan'da bulunan bütün kütüphaneleri, mektep ve medreseleri camileri yakıp yıkması sonucu Tatarlara ait yazılı kaynaklarda yok edilmiş oldu. Bu durum ilerde Milli Tarihin öğretilmesi ve tarih şuurunun aşılanmasında kaynaklar açısından bazı sorunları beraberinde getirecekti.

Mekteplerde özellikle de köy mekteplerinde çocuklar geçmişte hangi devirlerde ataları nasıl yaşamıştır bunları öğrenmeden büyümektedir. Bunun sebebi iki temel nedene dayanmaktadır. Birincisi Milli Tarihle ilgili uygun kitaplar yoktur. İkincisi bu kitaplarında yokluğunda milli tarihi öğretecek ve milli ruhu aşılayacak derecede liyakatli öğretmenlerde yoktur. Milli tarih kitapları yazılıp bunlar çoğaltılarak çocuklara okutulduğu takdirde bu sorun çözülecektir[499].

Dergi de ayrıca tarih ilminin nasıl öğretileceği tarihin tamamen siyasi ve etnik ırk konularından uzakta bir ilim olarak öğretilmesi üzerinde durulmuştur. Tarih ilminin Türk çocukları üzerinde nasıl bir işleve sahip olması da ayrıca değerlendirilen husus olarak ele alınmıştır. Bu konu da Fatih Kerimi ile Alimcan İbrahimov'un farklı görüşleri üzerinden mesaj verilmiştir.

Fatih Kerimî'nin "Tarihi Umumi" si eseri üzerine Alimcan İbrahimov'un yazdığı "Yangı Eser" üzerinden bu konu ele alınır. Alimcan eserinde Kerimî'nin milletleri oluşturan ırkların mensubiyetleri üzerinde durmasını tenkit etmiştir. Amerika, Kuzey Almanya ve Avrupa'ya değinerek buralardaki milletlerin birbirine karışmış ırklar olabileceğine düşünmektedir. Irk kelimesini aynı zamanda sarı, ak, kara şeklinde fizyolojik bir ayrım olarak da görmektedir. Der Rassenkamt'ın "Irkların Güreşi"[500] adlı eserinden alıntı yaparak artık yeryüzünde arı bir ırk olmadığını meselenin bu şekilde birde etnografik boyutunun olduğunu beyan eder. Tarih ile sanatın ve tarih ile ilmin

---

[498]"Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra,* 1912, S.20, s. 627-628; Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, Kazan, 1900, C.I, s.3,

[499] Mücahit Abeydi, "Tarih-i Milli", *Şûra,* 1911, S.4, s. 116-117

[500] Bu Yazar ve Eser hakkında Şûra dergisinden başka bir bilgi ve ipucuna rastlayamadık

karıştırılmasını yararlı bulmaz Yusuf Akçura'nın "Tarih ve İlim" adlı eserine atıf yaparak daha çok fenni bir ilim şeklinde öğretilmesi üzerinde durur. Tarih ile siyasetin karıştırılmasında okuyucuların hatalara düşebilecekleri endişesine vurgu yapar. Fatih Kerimi ise tarih ilmi ile Tatar çocuklarının da Ruslar gibi iyi bir diplomat olmasını istemektedir[501].

Tarihi özellikle Türk Tarihini analiz etmek ve incelemek gerekliliği konusunda eserler üzerinden gidilerek güzel örneklerle işlenmiştir. Hikâyeci veya rivayetçi tarihten ziyade araştırmacı ve bilimsel tarih üzerinde durulduğu bu örneklerden anlaşılmaktadır. Tarih ilmine dair elde edilen materyallerin ciddi bir metot ile işlenip yazılması gerektiği üzerinde durulur. Şûra ele aldığı Tarihi konuları bu ölçüler dâhilinde kabul edip yayınlamaktadır. Yayınlanan tarihi makaleler ve diğer konular okunduğunda verilen dipnotlar ve tenkitler bunun bariz delileridir. Hasan Ali ile Zeki Velidi arasında tarihi konulara dair kaynak ve metot tartışması tarihi konuların nasıl bir tenkit sürecinden geçtiğini gözler önüne sermesi açısından değerlidir.

Hasan Ali, Necip Asımın Türk Tarihi adlı eserinde Türklerin kullandığı 12 hayvanlı takvimden bahsettiğini aktarır. Yazar burada daha önce kendisinin Türk Takvimi ile ilgili yazdığı yıl, ay ve gün hakkında ki yazılarına Zeki Velidi'nin getirdiği eleştiriler üzerine yazar. Zeki Velidi; yazara verdiği bilgilerle ilgili kaynağı sorar ve bunların bazılarına karşı çıkar. Şarkçı yazarlar da Velidi gibi Hasan Ali'nin bu ilmi sözlerini doğru bulmaz. Yine Hasan Ali'nin Yasak ve Zan (örf ve adet kanunları) hakkında verdiği bilgileri nerden aldı diye tenkit eder. Yıllarla ilgili bilgi aldığını ayrıca bunu bütün Türk kavimlerin hala bildiğini söyler. Ancak burada her hayvan yılı 5 yıl olarak verilip 12 hayvan yılı 60 yıl etmektedir şeklinde izahat yapılmıştır. Ay isminde kaynak olarak Merhum Bay Mehmed Bayas Oğlundan bahseder. Ancak bu kişi kimdir yetkinliği nedir metodolojik bilgi ve kaynaklar yoktur. Daha sonra Kayyum Nasırı Mercâni gibi kişileri örnek vererek onlarında ay konusunda bu kendisi gibi bilgi verdiklerini aktarır. Katanov'un ise buna katılmadığını beyan eder[502].

Yasak (Resmi Hukuk) ve Zan (Umumi Norm) hakkındaki bilgileri Kazaklardan işitip aldığını beyan ettikten sonra Timur, Kasım Han ve Toktamış han zamanındaki yasak ve zanları anlatarak verdiği bilgilerin doğruluğunu ispatlamaya çalışır. Rahmetli

---

[501] Aziz Gubeydullin, "Tarih-i Umimi Tenkidine Karaş (Bakış)", *Şûra,* 1912, S.6, s. 170-172

[502] Hasan Ali "Tarihimizni Tikşeru (Analiz etmek İncelemek) Hakkında Beyan ve İzah", *Şûra,* 1915, S.3, s. 83-84

Aliktrev? "Kazak ve Başka Türk Kavimleri Hakkında Yazılmış Sözlerin Kataloğu", adlı kitabında Türkler hakkında yazılmış 700 kitap ismi ile 500 adet dergide ve 2000 adet gazetede Türklere dair yazılan makalelerin isimlerinden bahseder. Hasan Ali, Zeki Velidi'nin metot konusundaki eleştirisini haklı bularak, kendisinin tarih konusunda materyaller sunduğunu bunları yazacak yeterince metot bilmediğini kabul eder. Bu konuda Velidi'nin hazırladığı kitabı faydalı bulur yakında basılıp okuyucular tarafından okunduğunda daha yararlı yazım işleri olacağına dikkat çeker[503].

Şûra, Tarihi olayların doğru bir şekilde yazılması ve okuyuculara aktarılması müverrihlerin olayların özüne bağlı kalarak dürüst bir şekilde verileri kaleme almasına bağlı olduğunun altını çiziyordu. Tarih yazımında 2 temel hususun önemine işaret eder. Bunlardan biri; Müverrihler eserlerini yazarken aldıkları bilgilerin kaynağını vermeli, diğeri ise bu bilgilerin doğruluğunu başka kaynaklarda araştırmalıdır[504]. Şûra bu gibi yazılarla okuyuculara ve tarih yazıcılarına ilmi bir yol gösteriyordu. Tarihi olaylarda ve tarih yazıcılığında yöntem yani metot ilminin sürekli göz önünde bulundurulması gerektiğini izah ediyordu.

İslam dünyasındaki tarih yazımı ilmi yönden ve metot eksikliği açısından Türk dünyasından farklı değildi. Şûra, İslam dünyasındaki tarih yazımında olaylardaki sebep-sonuç bağlantı eksikliği başta olmak üzere Taberi, İbn'ü-l Esir, Ebul Fida, gibi ünlü İslam tarihçilerini de hikâyeci tarih yazmaları yönünden eleştirir. İslam tarihçileri eski eserleri ve akçeleri pek nazar-ı dikkate almadılar. Özellikle iktisadi ve içtimai yönden tarih yazımını yeterince geliştiremediler. Sadece İbn-i Haldun İslam dünyasında ilk defa tarih felsefesi hakkında eserler vermiştir. Eserlerine felsefi yönden bakabilmiştir. İslam Tarihçileri tarihe yardımcı ilimlerden yeterince faydalanamamışlardır. Meskûkâtlardan, arşivlerden, eski eserlerden, halkın örf ve adetlerinden kaynak olarak yeterince istifade etmediler[505].

Rızaeddin Fahreddin de Tarihin tanımı ile beraber tarih yazımındaki eksikliler, bizde tarihe yeterince önem verilmeyişine dair ve tarih yazımında göz önünde bulundurulacak hususların neler olduğunu belirten bir makale kaleme aldı. Ona göre; Tarih kişinin çocuklarının zihnini açar, gönülleri nurlandırır, aklını geliştirir ve halkı da geliştirir. Kardeşler, kabileler ve kişilere hizmet için onların gönlüne güçlü bir muhabbet

---

[503] Hasan Ali, "Tarihimizni Tikşeru Hakkında Beyan ve İzah", *Şûra*, 1915, S.4, s. 104-105

[504] "Tarih ve Müverrihler", *Şûra*, S.1915, S.13, s. 389-390

[505] "İslam Tarihi", *Şûra*, 1915, S.12, s. 356-358

verir. Tarih ilmi devletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde önemli rol oynar[506]. Ne yazık ki, atalarımızın iki yüz ve üç yüz yıllık geçmişlerini bilmekten aciz olduğumuzun altını çiziyordu. Medreselerde insanlar saçları ağarana kadar okumalarına rağmen tarih ilmi okutulmuyor ve okumuyor olmalarına üzülüyordu. Medreselerle ilgili yazılmış kitapları yoktu ancak bunun için yeni tarih kitapları yazmaya girişilmiştir. İyi tarih kitapları yazmak için batı dilleri ve Rusça bilmenin gerekliliğine dikkat çekiyordu. Ona göre; Dünyanın en ahlaklı kavmi hiç şüphesiz Türklerdir. Öncelikle Turan kavminden başlayarak şehir tarihi ile bu işe girişilmesi gerektiğinin altını çizmekteydi[507].

Medreselerde sonraki dönemlerde tarih ilminin okutulmaması ve pozitif ilimlerin öğretilmemesi kadimcilerden kaynaklanıyordu. Kadimciler ceditçilere karşı olduklarından tarih okumadıklarından dolayı geçmiş medeniyetleri bilmiyorlardı. Bu nedenle halka ve öğrencilere pozitif ilimleri ve medeni gelişmeleri öğretmediler ve bunu adeta ceditçilerin dinini benimsemek şeklinde yorumladılar bu yüzden onların ilim ve fenlerini kabul etmediler. Çünkü Kadimcilere göre Arapça ve dini eğitimden gerisi haram idi[508].

Türkistan'da da durum diğer Türk bölgelerinden farklı değildi. Türkistan'dan gelen yazılarda; Türkistan bölgesinde ulema sınıfının dil ve tarih bilgisi yönünden zayıf olduğunun altı çiziliyordu. Ulema sınıfı pozitif ilimler konusunda da kendilerini yetiştirebilmiş değillerdi. Kendileri donanımlı olmadıklarından medrese ve okulların ders programlarında pozitif ilimlere yer veremediler. Tüm bu nedenlerden dolayı öğrenciler ve halk cahil kaldı fenni ilimlerdeki gelişmeleri yakından takip edemediler[509].

---

[506] Rızaeddin Fahreddin'nin tarihi konularda Karamizinden faylanması O'nun tarih anlayışında ve tarihe bakış açısında izleri görülüyordu. Zira Karamizin; Tarihin kalp ve zihinleri açtığını bu nedenle bassit bir insanın bile tarih okuması gerektiğine işaret ediyordu. O, yöneticiler ve kanun koyucuların tarihi verilere göre hareket ettiklerinin altını çizerken Onları, denizcilerin denizde iken deniz planına göre bakıp yol almalarına rota çizmelerine benzetiyordu. N.M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo Kniga I,* Moskova, 1990, s.5

[507] Rızaeddin Fahreddin, "Türk Kavmi", *Vakit,* 1906, S.2, s.2

[508] Nurşirvan Yavuşev, "Türkistan", *Şûra,* S.1914, S.8, s. 238-239

[509] Türkistan ve Türk dünyasında ulema sınıfı dil ve tarih bilgisi yönünden zayıftır. Bu nedenle cahil kalan Halk yani Türkistan Müslümanları kendilerine "şehirli" veya "sûdâger"(tüccar) yerine profesör veya doktor dense dahi bu gibi muteber kelimeleri kabul etmemektedirler. Bilgisizliklerinden bu tür muteber kelimelerin kendilerini aşağılamak için kullanıldığı hissine kapılmaktadırlar. "Sart" Tahkîr Sözümü?", *Şûra,*1912, S.22, s. 692-693

Son derece önemli bir ilim olan Tarih, maalesef biz Türkler arasında yeterince önemi anlaşılamamış bir ilimdir. Şûranın yayınlandığı özellikle ondan önceki dönemlerde dünyada bütün devletler çocuklarına okuyabilecekleri tarih kitapları yazmakta iken Türkler bu konuda yetersiz kalmıştır. Her yönden şanlı bir tarihe sahip olan bu milletin çocukları geçmişte ataları hakkında bilgi sahibi değildi. Bu suç Şûranın da belirttiği gibi onların değil tarihi yazmayan aydınlarındır. Bugün Ruslar ve Avrupalılar tarihlerini yazarak çocuklarına millet ve medeniyet ruhu aşılarken Türklerin çocukları kendi tarihlerini onlardan yalan yanlış öğrenmektedirler. Şûranın genel olarak sayfalarından Rusya Türklerine ait Kazan, Astrahan, Bulgar ve Kırım vilayetlerinde tarihimize delil sağlayacak pek çok eserlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, o dönemlerde tarihi Türk şehirlerinde arkeologların Türk tarihine delil sağlayacak eserlerin ortaya çıkarılması konusundaki yetersizlikleri ve eksikleri pek çoktu.

A. DERGİNİN TÜRK HANLIKLARINA BAKIŞI

Şûra, Tük dünyasına dair neredeyse tüm tarihi mesele ve konuları ele almıştır. Ele alınan konular derginin yayın hayatının başında belirlediği kriterler süzgecinden geçirildikten sonra yayınlanıyordu. İsimsiz ve imzasız makaleler yayınlamayacağı kriteri temel kriterdi. Fakat tarihi konularda daha önemlisi imza ve isim olsa bile yayınlanmaya değer olup olmadığı konusundaki incelemelerdi. İnceleme sonunda yayınlanmaya değer görülen makaleler yayınlanıyordu. Burada yukarda belirtildiği gibi incelemedeki en önemli kriter bilgilerin kaynağının verilmesi noktasındaydı.

Rızaeddin Fahreddin, Rusya Müslümanları hakkında İbn. Fadlandan İbn. Batuta'ya kadar Türk tarihi açısından kaynakların önemine değinirken eksik ve yanlış bilgilerin âlimler tarafından incelenerek eserlerin tenkit edilmek suretiyle düzeltilebileceği üzerinde durmuştur. Kendisinin de bizzat bu kaynakları inceleyerek hakkında tenkitte bulunduğu birçok örnekler vardır. O dönemde Arap dünyasında çıkan El-Müeyyed adlı gazetenin Rusya Müslümanları tarihi hakkındaki sayılarını takip ederek yanlışları bizzat kendisi kaleme alarak neşretmiştir[510]. Şûra'da, bu gibi bazı makale ve yazılarda eksik ve yanlışlıklar tespit edilerek düzeltilen örnekler çoktur.

İslam öncesi ve sonrası Türk devlet ve hanlıkları ile ilgili ve İslam tarihi hakkında pek çok ciddi akademik düzeyde makaleler yayınlandı. Moğol, Altın Orda, Başkurt, Kazak, Kırgız, Kıpçak, Nogay, Bulgar, Kazan Hanlığı, Kasım Hanlığı, Türkiye, Hun, Hazar, Avar, Uygur, Özbek, Çuvaş ve Tatar gibi daha pek çok Türk devletleri ve

[510] Derviş, (Bu Rızaeddin b. Fahredin'in Dergideki lakabıdır), "Özümüze Ait", *Şûra*, 1908, S.3, s. 80-81

topluluklarının tarihi hakkında onlarca makaleler yayınlandı. Bunların dışında Türk Hakan ve Hanlar hakkında ciddi makaleler yazıldı. Özellikle Altın Orda ve Kazan Hanlarının biyografileri verildi.

Türk Devlet ve Hanlıklarının tarihlerinden bahsedilirken eski eserlerden arkeolojik buluntulardan, sikkelerden, mezar taşlarından, kitabelerden, seyahatnamelerden, hatıratlardan şecerelerden, arşiv belgelerinden gibi çeşitli kaynaklardan yararlanıldığı ve bu kaynaklar hakkında da bilgiler verildiği görülmektedir. Verilen bazı kaynaklar birinci elden kaynaklar iken bazıları tercüme idi. İslam kaynakları, Avrupa, Rus ve Amerika kaynakları kullanılan kaynaklar arasında idi. Kullanılan kaynakların elde edilmesi ve korunması da Türk tarihi açısından ayrı bir sorun olduğundan müzeler ve kütüphanelerin önemine dikkat çekilmiş ve bunların kurulması konusunda dergi öncülük etmiştir. Aldıkları modeller ise Londra ve Paris kütüphaneleri idi.

Altın Orda ve Kazan Hanlığı Tarihi hakkında dergide bilimsel ve özgün makaleler yayınlanmıştır. Şûra dergisinde; Altın Ordu ve Kazan Hanlığı'nın Hanları, "Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler" başlığı altında Hanların hayatları Rızaeddin Fahreddin tarafından kaleme alındı. Kaleme alınan bu makaleler Ravil Amirhan tarafından 1996 Rusça ve Tatarca olarak kitap haline getirildi. İlyas Kamalov da bu eseri Türkiye Türkçesine çevirerek Türk ilim dünyasına önemli bir eser kazandırmıştır[511]. Ravil Amirhan tarafından 1996 Rusça ve Tatarca olarak kitap haline getirilen makaleler Şûra dergisinden olduğu gibi alınmadığı kısaltılarak alındığı ve kısaltılarak çevrildiği görülmektedir. Örneğin Cuci Han'ın hakkında Şûra dergisinde yayınlanan makale oldukça uzun ve teferruatlıdır. Ancak bu kitap ve çeviri de sadece iki sayfaya yakın olarak kısaltılıp özet şeklinde yayınlanmıştır. Şûra'da ki makalede; Altın Ordu Devletinin idari taksimatı, coğrafi konumu, bölgeye verilen isimler, askeri unvanlar ve bunların görevleri, meslek isimleri, ülkenin temel geçim kaynakları ile faaliyetleri bu makalede detaylı olarak verilmiştir. Cengiz Han'ın annesi Burte Fuçin'nin Şûra degisinde Kongrat kabilesinden Di Noyan'nın kızı olarak verilirken bu kabilenin ismi yukarda bahsi geçen kitapta *Unggirat* olarak geçmektedir[512]. Çeviriler bir eserin orijinaline bağlı kalınarak

---

[511] Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2003

[512] "Cuci Han", (Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler), *Şûra*, 1909, S.6, s.161-165; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2003, s.32

çevrildiğinde daha sağlıklı bir aktarım olacağı açıktır. Bu kısaltma ve özetler diğer Hanlarla ilgili makalelerde görülmektedir.

Şûra dergisinde yer alıp ta "Altın Ordu ve Kazan Hanları" adlı eser de yer almayan Cuci Han makalesi hakkında yapılan karşılaştırma sonunda tespit edilen eksikler ve hatalar düzeltmeleri ile verilmiştir. Şûra Dergisinde Cuci Han başlığı altında ki makale de Devletin içyapısına dair bilgiler birlikte verilmiştir. Oysa "Altın Ordu ve Kazan Hanları" adlı eser de bu bilgiler ayrı bir başlık altında "Devletin İç Yapısı Hakkında Birkaç Söz" başlığı altında verilmiştir. Ancak eksiklikler burada da göze çarpmaktadır. Bu makaleye dair sadece eksik kısımlar koyu olarak ve bazen de bütünlük olması açısından kitapta olan kısımları normal fon ile birlikte aşağıda verildi. Çeviri ve makalede olup ta kısmi farklı olan bilgiler ise koyu italik olarak verildi.

Kıpçak Türkleri sahra taraflarında oldukları halde Don nehri tarafında olanlar Bulgar Türklerinin nüfuzuna tabi olduklarından bunlara Bulgar Türkleri denildi. Cuci Han kumandasındaki Moğol Ordusu Kıpçak Türklerini zapt etti.

Kara Kurum'dan gelen Cengiz'in en büyük oğlu Cuci'nin annesi Börte Fuçi'dir. Cesaretli, sabırlı, gayretli, bir liderdi. Kıpçak Türklerinin yaşadığı yerleri hâkimiyetine aldı. Hazar Denizinden itibaren bütün Kıpçak ve Bulgar haklarını ve bugünkü Rusya'nın güneyi Cengiz Han tarafından Cuci ve onun evlatlarına verildi. Cuci Ulusu ya da Cuci İli diye anılmaya başladı. Batu Han zamanında ise Batu İli ya da Altın Orda ismi ile anılmıştır. Berke Han zamanında buraya gelen Araplar buraya "Beriyetü'l- Berke" ismini verdiler. Özbek Han zamanında ise Özbek İli diye anıldı.

Moğol Ordusu Deşt-i Kıpçak ve Bulgar'ı işgal etseler de Cuci'nin ordusunun onda dokuzu Türklerden oluşması, yerli halkların ise bunların yüz misli kadar olmasından dolayı Moğol dil adet ve örf yönünden Türkleştiler. Diğer yandan her ne kadar Moğol kanunlarına göre ülkeyi idare etseler de azınlıkta olan Moğol unsurları zaman içinde Türkleştiler. İskandinav'dan gelen on on beş Rus, bütün memleketi kendi öz isimleri ile anmaya başlasalar da bu isimler tutunamadılar buralar Moğol ismi ile değil Deşt-i Kıpçak ismi ile anıldılar. Bu nedenle zaten bu bölge Moğol veya Moğolistan ismi ile değil, yerli halkların ismi Deşt-i Kıpçak ile anıldı. **Arap müverrihler ise "Tatar" ve "Teter" ismini Moğol manasında kullandılar bu nedenle Cengiz ve Hülagü Han hükümetlerini Tatarlar diye anmalarına karşın Deşt-i Kıpçak hükümetini Türk Hükümeti diye bahsettiler.**

2) Daruga (sivil ve askeri işlerden sorumlu) Darugalar nüfus sayımını organize etmek, mahallî orduyu düzenlemek, posta teşkilâtını kurmak, vergileri toplamak ve bunları merkeze ulaştırmakla yükümlü idiler.

3) Tüman (Tuman veya Toman) 4) Tüman Beki 5) Şehir Beki 6) Elçi 7) Baskak (Vergi tahsildarı, icra memuru, fethedilen topraklarda hanı temsil eden kişi) 8) İl Baskak 9) Divan Bitikci (Divan Katibi) 10) Damgacı 11) Tırnakçı (Hanın tırnaklarını kesip temizleyen) 12) Şusunçu (Levazımcı, askerin iaşesini hazırlayan) 13) Yurtlar Aşlavcı (Mimar) 14) Yol Araçı (Yollara nezaret eden) 15) Tutkavl? 16) Köprücü 17) Gemici 18) Yamçı (Menzilleri inceleyen denetleyen) 19) Avçı 20) Tarhan ve gayrileri

Devlette mali rütbe ve unvanlar: 1) Bukavl: Mali işlere nezaret edici 2) Bukavl Tamgaçı: Ganimet mallarına nezaret eden 3) Salyiğ: Memleket masrafını halkın üzerine tanzim ve tayin eden

Padişahın emir ve fermanları akid ve vesika yazıları ve yarlık deftere kaydedilirdi. Bu Depter ismi ile anılırdı. Depter Kırgızcada not defteri anlamındadır. Depter: "Tiptar" sözünün asıl kaynağıdır. Altın Ordu ve Kazan Hanlıklarında Deftere kaydedilmiş bir sınıf halklar "Tiptar" diye anılır olmuştur. İlyas Kamalov bu kelimeyi Ravil Amirhan'ın muhtemelen Tiptyar diye yanlış aktarmasından dolayı Tiptyar diye kanaatimizce hatalı tercüme etmiştir.

Devlet mali sistemi ziraat konusu kadar sistemli idi. Altın Ordu ziraat konusunda kendi kendine yetebiliyordu. Ziraat **Aşlık Saçıcı** (Buğday eken) yani "Sabancı" ile onlara ekilecek yer ve başka ekipman verici "Ortakçı" dan oluşan iki sınıf tarafından yürütülmekte idi. **Kamalov yukarıdaki aynı sebepten olsa gerek Sabancıyı tarım ürünlerini üretip satan kişi olarak hatalı bir çeviri yapmıştır.** Sabancı ekim işini yapmaktadır ama işin satış yani ticari kısmında yoktur. Dergide böyle bir bilgi verilmiyor[513]. Dahası çeviri de Şûra dergisinin dipnotları doğrudan metin içinde verilmiştir. Örneğin dergide makalede ki Cuci kelimesinin manası, annesi ve annesinin kökeni hakkındaki bilgiler dipnotta verilirken çeviride metin içerisinde doğrudan aktarılmıştır.

Diğer yandan Ravil Amirhan burada sadece Rızaeddin Fahreddi'nin makalelerini kitap haline getirdi. Oysa Hanlar hakkında bilimsel ve özgün kaleme alınan makalelere eserinde yer vermedi. Örneğin Toktamış Han'ın Polonya kralına gönderdiği yarlık burada

[513] "Cuci Han", (Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler), *Şûra,* 1909, S.6, s.161-165

yerini almadı. İlk defa burada bu yarlık hakkında bahsedilecektir. Yarlıklar hakkında Melek Özaytekin'in; *"Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı" ve "Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi"*[514], adlı makaleleri vardır. Ancak bu iki yarlıktan daha önce burada da bahsedilmediği görülmektedir.

1) Toktamış Han ve Yarlığı

Bu yarlık Kazan Darülfünun azası Knez Aboliyenski tarafından "Ярлык Хана золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу" "Yarlık Hana Zolotoy Ordı Toktamışa k Polskomu Yagaylu"(Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Polonya Kralına Fermanı) ismi ile neşredilmiştir. Bu yarlığı Krakov şehrinde Hariciye Nezareti arşivinden alarak 1834 yılında neşretmiştir. Abolenski bu yarlığı Türkçeden Rusçaya ve Polakçaya (Lehçe) aktarırken eklemeler yapılmıştır. Bunlar eserin orijinalinde olmayan şeylerdir. Yarlık(Ferman) 2 kâğıttan oluşup her iki kâğıtta öküz başı alameti vardır. Birincisin uzunluğu 40 cm ikincisinin 20 cm Birinci Kâğıdın ön tarafında "Toktamış sözüm" altın yaldız ile yazılmıştır. İkinci kâğıdın ön tarafında ise: "Tengri Bizni Yarlagab" yazısı vardır. Biri 13 diğeri 12 satırdan oluşmaktadır. Mühür altın yaldız ile basılmış mührün ortasında Kufi stilde ile "Es-Sultanü'l-'âdil Toktamış" Sonra "Bismillahirrahmanirrahim, La İlahe İllallah Muhammedürresullah" yazılmıştır. Birinci kağıdın yukarı kısmında 16. ve 17 asırların Latincesi ile: "Imn.Tartaroum non recodnitae" (Marş Tatarlar Yeniden Tanışmadı) yazılıdır. Şu anda metnin orijinalinin Moskova'da Es-sene-i Şarkiye Mektebi Kütüphanesi'nde olduğu yazılmaktadır Hacı Hüseyin Babebkov tarafından fotoğrafı çekilerek Şûra dergisine gönderilmiştir. Yarlığın, Mirza Kazım Bey ile Berezin tarafından da tercüme edildiği bilinmektedir[515]

2) Toktamış Hanın 2. Yarlığı

Türk-Tatar tarihinin yazılmasında önemli bir belge teşkil etmektedir. Türk Tatar dilinde yazılmış üç yarlıktan bahsedilir. Bunlardan ikisi Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Diğeri Arap alfabesi ile yazılmıştır. Uygur alfabesi ile yazılanlardan birisi Altınordu Hanı Timur Kutluğun hicretinin 800. Yılında (397 miladi) Muhammed Bek isimli bir kimseye Tarhanlık verildiğine dair yarlıktır. Hammer bunu; "Ses mines de Orien I" adlı

---

[514] A. Melek Özyetkin, Altın Ordu, *Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi,* Ankara, 1996 s. 97-112; A. Melek Özyetkin, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı" *Türkoloji Dergisi*, C.13, S.1, Ankara, 2000, s. 167-169

[515] Âlim Akçurin "Toktamış Han ve Yarlığı", *Şûra,* 1912, S.2, s.49-51

mecmuanın 71. cildi s. 359 da Litografi usulü ile bastırmıştır. Uygur harflerinden Arap harflerine Kazan Darülfünun da Tatar dili âlimlerinden Halfin Efendi bastırmıştır. İkinci yarlık Yağayleğe (Polonya Kralına) göndermiştir. Türkçesi Rusçaya çevrilmiştir. Toktamış Hanın 3. yarlığı Kutlubuğa isimli birine verilmiştir. Bu yarlık onunla beraber Saadet Giray b. Megli Giray Hanın yarlığı "Zapiski Odeskogo Obşestva İstorii i Drevnostey" (Odesa Tarih ve Eski Eserler Derneğinin Notları) de basılmıştır. Odesa şehrinde ki Tarih Cemiyeti bu yarlığı kendine ait mecmuada 1844 yılında yayınladı. Bu yarlıklardan ve Türk-Tatar dilinde yazılmış yarlıklardan başka Rus dilinde yazılıp Tatar Hanları tarafından Rus ruhanilerine verilmiş 7 yarlık vardır. Bunlar: 1) Mengi Timur Handan Rus Metropolitine 2) Özbek Handan Metropolit Piyötr'e 3) Haneş Taydulladan Metropolit fi Oğtustka? 4) Ondan diğer metropolit Aleksi'ye 5) Birdi Bek Handan mezkûr Aleksiye 6) Yine Taydulladan Metropolit İvanov'a 7) Atulak Handan Metropolit Mihail'e gönderilen yarlıklardır. Bu yarlıklar Grigoriyev ve Novikov tarafından bazıları neşredilmiştir[516].

Toktamış Han'ın üçüncü yarlığı üç yerde altın harfler ile bezenmiş iyi korunmuş bir yarlıktır. Yarlığın iki yerinde kırmızı ve siyah ile mühür basılmış bu mühür de kufi yazı ile düzenlenmişti. O kufi yazıda: " Lâ ilahe illallah Muhammedün Resulullah Sallallahü Aleyhi ve Sellem Sultan Toktamış" yazılı idi. Bu üçüncü yarlık Bik Hacı adlı kişiye verdiği yarlık idi[517].

Şûra Kasım Hanlığı hakkında ve "Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler" başlığı altında Kasım Hanlarının tamamı hakkında makaleler yayınlamıştır.[518]. Şûra'da farklı olarak Kasım Hanlığına ait elde edilen şecere vasiyetname gibi belgelerin orijinal hali yayınlanmıştır.

Kasım Müslümanlarına dair örneğin eski bir şecere yayınlanmıştır. Şecerede Kasım Müslümanlarının en meşhur aileleri belgelendiğine dair yazılan bir yazıdır. Buna göre dört aile; "Devletkıldiyef, Şakalov, Maksudov ve Şirinski"ler Kasım Müslümanları

---

[516] Âlim Akçurin "Toktamış Han'ın 2. Yarlığı", *Şûra*, 1912, S.10, s.307-309

[517] Âlim Akçurin "Toktamış Han'ın 2. Yarlığı", *Şûra*, 1912, S.10, s.307-309

[518] "Kasım Han", *Şûra*, 1909, S.12, s. 353-355; "Arslan Ali(Alb Arslan)", *Şûra*, 1909, S.16, s. 481-482; "Seyid Burhan", *Şûra*, 1909, S.16, s. 482-483; "Fatma Sultan", *Şûra*, 1909, S.16, s.483; "Danyal", *Şûra*, 1909, S.13, s.385-386; "Nur Devlet", *Şûra*, 1909, S.13, s.386-387; "Satılgan", *Şûra*, 1909, S.13, s.387; "Canbay", *Şûra*, 1909, S.13, s.387; "Şeyh Evliyar Sultan", *Şûra*, 1909, S.14, s. 417; "Şah Ali Han", *Şûra*, 1909, S.14, s. 417-419; "Can Ali Han", *Şûra*, 1909, S.14, s.419

soyundan gelmektedir. Şakalovların (Şah Kolov) şeceresi şu şekilde verilmiştir: 1) Hz Muhammed 2) Kızı Hz. Fatıma 3) Onun oğlu Hüseyin b. Ali 4) İmam Zeynelabidin 5) Muhammedü'l-Bakır 6) Cafer es- Sadık 7) Musa el-Kazım 8) Musa er-Rıza 9) Muhammedü't-Taki 10) Ali el- Nakî 11) Hüseyin el- Askerî 12) Muhammed Nahid Mir 13) Muhammed Samânî 14) Yusuf Hedanî 15) İsmail 16) Mevdûd Vahşî 17) Muhammed Haserâî Ata 18) Rükneddin Sultan 19) Ali Hakanî 20) Muhammed Buharî 21) Yiğit Ahmet 22) Şah Ahmed 23) Halavât 24) Muhammed 25) Şah Bay 26) Şah Muhammed 27) Şah Kali: Kasımda bulunan ailenin ismi bu kişiden gelse gerek 28) Burhan Seyid 29) Kaşkî 30) Bulak Seyit: Bunun oğlu İş Muhammed idi. 31) Ak Muhammed 32) Tin Muhammed: bunun hatunu Alikay Atalık kızı idi 33) Ahmed 34) Yakup 35) Biktemir: Bunun Burhan, Abdullah, Mustafa ve Musa isminde oğulları var idi. Burhan oğlu Salih, Abdullah oğlu Süleyman, Mustafa oğlu Murtaza, Musa oğlu Sultan Muhammed idi[519].

Şakalovların şeceresi bazı yerleri eksik olsa da dergide sunulmuş ve Hz. Muhammed'e kadar götürülmüş Hz. Fatma, onun oğulları Hasan ve Hüseyin ile İmam Zeynel Abidinle sürdürülerek bugüne getirilmiştir. Şûra diğer ailelere dair ellerinde şecere olanlara seslenerek kendilerine göndermeleri durumunda yayınlayacaklarını okuyucularına duyurmuştur.

Kasım Müslümanlarına dair en önemli örnek bir vasiyetname idi. Bu Rusya Müslümanlarının İdil ve Ural boylarında Türkçe yazılmış en eski belge özelliğine sahip olup 1639 yılında Kasım Hanlığından Alikay Atalık tarafından yazılmış bir vasiyetnamedir. Bu vasiyetname Kasım hükümdarlarından Fatma Sultan atası Ak Muhammed Seyid b. Bulak Seyid Şakalov ile Dost Muhammed Mirza Han Gildi Mirza ismine yazılmıştır. Bu belgenin orijinalini Şakolovlar'dan Seyid Hüseyin Giray ile Seyid Bahadır Giray, Rus şarkiyatçı Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov'a 1863 yılında bir yaz günü Kasım şehrinde vermiştir. Bu orijinal vasiyetname Şûra dergisinde yayınlanmıştır[520].

3) Nogaylar

Nogay Mirza

Nogay Mirza, Cuci'nin torunlarından Berke Han zamanında büyük hizmetlerde bulunmuş akıllı ve tecrübeli bir devlet adamı olarak karşımıza çıkar. Kırım vilayetinde

---

[519] "Eski Secere", *Şûra*, 1914, S.22, s. Arka kapak

[520] Vasiyetnamenin tamamı için bkz: "Asar-ı Atika", *Şûra*, 1910, S.19, s. 593-596

Yekaterinslav Guberniyası'nda yaşam sürmüştü. Deşt-i Kıpçak hükümetinde Berke Han'dan sonra oğulları zamanında da bu devlete hizmetlerini sürdürmüştür. Talabga Han zamanında devletin zayıflığından faydalanmak istemesi sonucu Talabga Han ile araları açılmıştır. O dönemde bir felaket yaşanmış Talabga Han'ın 100 bin civarında askeri açlıktan ölmüştür. Kendisi ve ailesi bu felaketten zor kurtulmuştur. Talabga Hanın yanında bir hafiyesi olup olan biten her şeyden haberdardı. Nogay Mirza bu hafiyesi sayesinde Han'nın kendisini öldürmesi için gönderdiği adamları öldürmüş ve bir anda önünde tam bir engel kalmamıştı ve bu nedenle küçük bir hanlık kurdu. Viliki Knez Dimitri, bu durum kaşsında oğlunu çeşitli hediyeler ile Han'a gönderirken kendi de Nogay Miza ile iyi ilişkiler kurmaktan geri durmuyordu. Ancak Dimitri'nin kardeşi Andrey kardeşinin yerine Rus Knezi olmak istediğinden etrafına topladığı diğer knezler ile Dimitri'ye karşı Nogay Mirzanın yanına geldi işbirliği teklif etti. Nogay Mirza, bunu kabul ederek kendisine bir miktar asker yardımında bulundu. 1293 yılında Andrey bu destek ile Dimitri'yi yenmiş Dimitri şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Mengi Timur Han'ın eşi Çiçek Hatun bilge ve zeki bir insan idi. Devlet işlerinden de iyi anlıyordu. Nogay Mirza'nın yanındaki kişiler Çiçek Hatun'un kendi geleceği açısından bir engel teşkil edeceği gerekçesi ile Çiçek Hatun'u Nogay Mirzaya boğdurdular. Bunu haber alan Taktay Han Nogay Mirza'yı cezalandırmak istedi. Ancak 1298 yılında meydana gelen savaşı Nogay Mirza kazandı. Daha sonra Nogay Mirza'nın beyleri arasında bir birine karşı düşmanlıklar meydana geldi. Bundan istifade etmek isteyen Taktay Han ise tekrar harekete geçti. 1300 yılında yapılan savaşı Nogay Mirza kaybetti ve savaş alanında öldürüldü. Nogay Mirzanın Ceka ve Teka isminde 2 oğlu var idi. Babası öldükten sonra Ceka, Han olmuş ancak kardeşi ile araları açılınca Teka'yı öldürttü. Teka yakınları bunun intikamı almak için harekete geçtikleri sırada bundan haberdar olan Ceka (Tunguz ve Taz) Teka'nın taraftarlarını mağlup etti. Bunun üzerine Tunguz ve Taz Taktay'dan yardım istediler ve ondan aldıkları asker ile Ceka'yı esir aldılar ve Taktay Han'ın emri ile öldürdüler. 1312 yılına gelindiğinde Taktay Han öldü yerine ise Özbek Han Deşt-i Kıpçak'a Hükümdar oldu. Bugün Hazar Denizi ile Karadeniz arasında Kuban ile Terek

nehirleri arasında yaşayan Nogaylar bu Nogay Mirzanın soyundan geliyor olsa gerektir[521]. Bunlar aslında Kıpçak Türkleridir[522].

Tarihi konularda okuyucuların dergide ki makaleleri dikkatle takip ettikleri dergiye yayınlanan makaleler hakkındaki sorulardan anlaşılmaktadır. Nogayların kim oldukları hakkında dergiye okuyucu tarafından soru gönderilmiştir. Şûra'nın okuyuculardan gelen ciddi sorulara mutlaka cevap verildiği görülmektedir. Buna göre Nogaylar; aslında Kıpçak kavmidir. Kıpçaklar ise Tatarlardan önce bu coğrafyada yaşayan halis Türk kavimleri idiler. Bugünkü Ufa ve Orenburg vilayetlerinde yaşamışlardır[523].

4) Özbekler

Şûra da hanlıklar ve hanlar hakkında gelen yazılar parçalar halinde ve bazen eksik olarak ve dönem dönem verildiğinden bir bütünlük arz etmemektedir. Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı, Şeybani Hanlığı, Kasım Hanlığı, Nogaylar ve Altı Şehir tarihi ile diğer hanlıklar hakkında durum böyledir. Ancak bu hanlıklar hakkında zaman zaman kaynak tanıtımı, sikke, yarlıklar ve şecereler gibi tarihi belgelerin yayınlanması açısından önemlidir.

Özbek Han

Şûrada Özbek Han biyografisi verilip Özbek İli'nin adının nerden geldiği bilgisi verilmiştir. Kaynaklar genelde eleştiri süzgecinden geçirilerek yanlışlar düzeltilirken konu hakkında kaynak tavsiyelerinde bulunularak birinci ve ikinci elden kaynak tanıtımları yapılmaktaydı. Özbek Han'a ait olduğu söylenen ve konu hakkında dergiye gönderilen yazı buna bir örnek teşkil etmektedir.

---

[521] Topluluğun adının Altın Orda emîrlerinden Nogay'dan geldiği ileri sürülürse de bu durum kesin biçimde ispatlanamamıştır. Ancak Emîr Nogay gibi Mangıt boyundan Altın Orda emîri olan Edige'nin Nogay beylerinin atası sayıldığına kaynaklarda işaret edilir. Nogaylar farklı gruplardan meydana gelen topluluk özelliği gösterir. Yönetim kadrosunu Mangıtlar teşkil eder, halk tabakasının esas unsuru ise Kıpçak Türkleri'dir. Nogaylar'ın Kazak, Özbek ve Başkırtlar'la kabile ilişkileri bakımından önemli bağları vardır. Bunlar hemen hemen aynı boylardan oluşmuştur. Bu sebeple söz konusu topluluklardan bazı boyların diğerine katılması sırasında farklılıklar yaşanmamıştır. XVI. yüzyılda Nogay ordasında on sekiz değişik kabilenin bulunduğu tesbit edilmiştir. Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C.33, Ankara, 2007, s. 202-204,

[522] "Nogay Mirza", *Şûra,* 1909, S.9, s. 257-260

[523] "Murasele ve Muhâbere", *Şûra,* 1909, S.15, s. 471

Bu örnek; Taşkent'ten Kafkasya da Kara Nogaylar arasında seyahat derken 2 tane sikke bulan bir okuyucunun gönderdiği soru ve bu soruya Şûranın verdiği cevaptır. Burada Birinci sikkenin ön yüzünde "es-Sultanü'l-azam Muhammed Özbek Han", ikinci tarafında ise, "La İlahe illallah Muhammed Resul" tarih; 828 yazılıdır. İkinci sikkede ise "Allaadin Mahmud Canibek Han" tarihi; 730 yazılıdır. Ancak bu 730'u 740 okumakta mümkündür çünkü sikkede yazı tam olarak belli değildir. Şûra yazılanları kritiğe tabi tutar. Canibek ile Özbek Han arasında 100 yıl mı vardır? Bu doğru olamaz Başka bir Muhammed Özbek han mı vardır? Şûra buna cevaben İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde 734 de Özbek Han ile görüştüğünü yazmıştır. Karamzin ve Salaviyoflar da bu konuda teferruatlı bilgi bulabileceğini daha da olmadı Ermitaj müze müdürü Markof efendiye bu sikkeleri göstertip okutmasını tavsiye eder. Zira Markof Efendi'nin o dönemde en iyi mütehassıslardan biri olduğunu söyler[524]. Şûra daha önce Özbek Han ve Canibek Han adına yayınladıkları biyografiler de de sikke deki dönemler uyuşmamaktadır Zira Özbek Han 1312/1313 yılında tahta çıktığı 1341 yılında vefat ettiği dönemindeki diğer gelişmelerdeki kronolojik tarihler ile de uyuşmamaktadır100 yıl gibi bir fark vardır[525]. Cani Bek hakkında yayınlanan Şûra dergisinde; O'nun 1342 yılında tahta oturduğu 1357 yılında vefat ettiği aynı şekilde döneminde ki kronolojik olayların sikkedeki tarih ile ciddi olarak uyuşmadığı ortadır[526]. Diğer yandan Taşkent Müzesinde ki eski paralardan bazıları tarihleri ile beraber verilirken Özbek Han'a ait 1324 M. 725 H. tarihli bakır bir sikke de bunlar arasında yayınlanmıştır[527]. Okuyucunun buradan dikkatli bir okuyucu olmadığı veya daha önce bu iki Han hakkında ne Şûra dergisinde çıkan makaleleri ne de daha önce bu Hanlar hakkında bilgi sahibi olmadığını göstermektedir. Şûra idaresi kendi yayınladıkları makalelerden ziyade birinci elden ve diğer Karamzin gibi Rus tarihçileri ikinci elden kaynak olarak tavsiye etmesi de ilginçtir.

Mengü Timur Han'ının Tuğrul ya da Tuğrulca isminde oğlu vardı. Özbek Han, Mengi Timur'un torunu Tuğrul'un oğlu idi. Özbek Han, 1312 yılında yılın da 12 yaşında iken Deşt-i Kıpçak'ta Han oldu. Çok akılı bilge ve adil bir yönetim sergilediğinden

---

[524] "Sikkeler Hakkında", *Şûra,*1909, S.8, s.246.

[525] "Özbek Han", *Şûra,* S.8, 1908: 65-72; Mustafa Kafalı, Özbek Han'ı han olduğu ve vefat ettiği tarihleri 1313-1340 yılları arasında vermektedir. Bkz: Mustafa Kafalı, "Özbek Han*" TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 34. Ankara, 2007, s.107-109

[526] "Canibek Han", *Şûra,* 1908, S.4, s. 97-101

[527] Ahmetcan Biktemirev, "Taşkent Müzehanesi", *Şûra,* 1909, S.10, s. 303-304

memleketi " Özbek İli" diye anılmıştır[528]. Özbek Han[529], Azerbaycan ve Harezm taraflarına çok sefer yaptığından dolayı Maveraünnehir halkına ve Fergana Türklerine bir lakap olarak kalmıştır. Bugünkü Özbekler Deşt-i Kıpçak Türkleridir[530]. Özbekler hakkında diğer bir görüş ise; Tatarlar, memleketleri Ruslar tarafından zapt edilince bir kısmı şark tarafına göç etti. Buhara ve Türkistan taraflarına gidenler Özbek olarak adlandırıldılar[531]

Dergide Özbeklerin nesebi hakkında halk arasındaki rivayetler de dergide yerini almıştır. Bu rivayetlerin geçtiği kaynak Ebubekir Efendi Divanof'un Etnografyasına ait eserlerinden alındığı belirtilmiştir. Burada Özbeklerin soyu İbrahim Peygambere kadar dayandırılır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir'den Özbekler hakkında rivayetler burada anlatılmıştır[532].

---

[528] Hazar Denizinden itibaren bütün Kıpçak ve Bulgar haklarını ve bugünkü Rusya'nın güneyi Cengiz Han tarafından Cuci ve onun evlatlarına verildi. Cuci Ulusu ya da Cuci İli diye anılmaya başladı. Batu Han zamanında ise Batu İli ya da Altın Orda ismi ile anılmıştır. Berke Han zamanında buraya gelen Araplar buraya "Beriyetü'l- Berke" ismini verdiler. Özbek Han zamanında ise Özbek İli diye anıldı **"**Cuci Han"**,** (Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler), *Şûra,* 1909, S.6, s.161-165; Özbek Han'a yardımcı olmaları hasebiyle Şibanlılara ve Özbek Han'ın emrindeki kitlelere Özbekler denilmeye başlanmıştır. M. Kafalı, "Şibani Han Sülalesi ve Özbek Ulusu" *Atsız Armağanı,* İstanbul, 1978, s. 297

[529] Özbek adının Özbek Han ile irtibatlandırılıp irtibatlandırılamayacağı konusunda geniş bilgi için bkz: Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler,* Ankara, 2002, C.VIII, s.606-615.

[530] "Özbek Han, *Şûra,* 1908, S.8, s.65-72

[531] "Özümüze Ait", *Şûra,* 1908, S.4, s.107-110

[532] Sözde İbn Mesud Peygamberimze sorar: "Özbekler nereden çıkmışlar ve hangi nesilden?" Peygamber ise: "Onlar Özğam اوزغام peygamberden, Özğam peygamber, Emriya عمريا peygamberden, Emriya Talut'tan, Talut Yahudiden, Yahudi Yakup'tan, Yakup İshaktan, İshak İbrahim peygamberden gelmedir" diye açıklamışır.

İkinci bir rivayete göre: Peygamber müşrikler ile savaşları esnasında doğudan gelen bir halk Müslümanlara katılmış ve onlara yardım etmişledir. Bu durumdan çok hoşnut olan peygamber onlara "Adribhum" (Onlara Vur) اضربهم ismini vermiştir. Halkın bundan bir şey anlamadığını sezen Peygamber; Bazinad ya da Biznid بزند (baznad: tetiklenmiş), bunu da anlamayınca halk, Peygamber; Hz. Ebubekir'e kimdir bu halk diye sorar. Ebubekir; " Türkistan'dan gelen Türk soyundan bir halktır" demiştir. Hatta bunların kendi soyu olan Kahafa'dan geldiklerini söyler. Peygamberin o günden sonra bu halkla Türk dilinde konuşmaya başladığı anlatılır. Bu zamandan sonra Peygamber bu halka büyük önem vermiş "Kim ki bunları hakir görür büyük günah işlemiş olur her iki cihanda da cezasını bulur" demiştir.

Şûrada Özbek Han ile en dikkat çeken bilgi O'nun şahsiyeti hakkında olanıydı. O dönemde Özbek Han hoş görülü bir hükümdar olup dini konularda her toplumun din hürriyetine müsaade etmiş Hristiyanların vakıflarını onarmalarına dahi izin vermiştir. Özbek Han 1313 veya 1319 yılında Rus Metropoliti Petro'ya verdiği yarlıkta geniş bir yetki tanınıyordu. Buna göre: "Eğer Birisi Hıristiyanlık, kiliseler ya da manastırlar hakkında kötü bir söz söyler ise cezası idamdır" deniliyordu. Hatta bu kadar büyük bir hoş görü karşısında Papa Özbek Han'nın Hıristiyanlığa meylettiğini düşünmüş gönderdiği elçi ve hediyeler ile Özbek Han'ı Hıristiyan dinine davet etmiştir. Han ise, bunu uygun bir dil ile reddederek ; "Papa için Hıristiyanlık ne ifade ediyorsa, İslam dini de benim için onu ifade eder" cevabını vermiştir. Dergi aynı zamanda Özbek Hanın bu hoşgörüsünü Rusların Tatarları vahşi olarak suçlamalarına karşı anti bir tez olarak da ortaya koymuştur[533].

Ancak Özbek Han iyi bir siyasetçi değildi. En büyük hatası knezlerin bir çatı altında toplanıp güçlenmesini sağlamasıydı. Hâlbuki daha önce knezler sürekli olarak birbiri ile savaş halinde olduklarından bu Türkler için bir tehlike teşkil etmiyordu. Daha sonra öyle bir güçlendiler ki bu topraklarda bugünkü Rusya'yı kurdular. Katerinalar ve Petrolar çıkardılar. Dergi; "eğer bu birliktelik sağlanmasa on tane Katerina on tane Petro bir arya gelse bu ittifakı kuramaz bu Rusya'yı inşa edemez ve Müslümanlarda bu

---

Kahafa? قحافة soyu :"Salay Kabay b. Tulaş Baba b. Sultan Celaleddin b. Sultan Sefa b. Kay Yuz b. يوز قاى Sultan Ebu'l- Feyz b. Sultan Hafız b. Sultan Dildar b. Muhammed b. Ebu Bekir b. Kahafa" şeklinde verilmiştir. Salay Kabay vaktinde Türkler 92 boy halinde yaşarlar idi. Bunların her birinin yaşadığı yerlerde başlarında beyleri olur hayvancılıkla uğraşırlar ve bol miktarda hayvanlara sahip idiler. Kendi aralarında iyi geçinir kimse bir diğerinin malına göz dikmez idi. Bu 92 boyu işimleri tek tek liste halinde verilmiştir. Kırgız, Kazak Kıpçak, Çakmak, Katagan, Kongrat, Argın, Kalmak, Karluk, Hitay, Kanglı Oğuz vs... Bunların pir ve şeyhleri; Kasım şeyhin piri İşân-ı Azizan, O'nun piri Abdü'r-Refi', O'nun piri Hasan Şeyh...şeklinde devam etmektedir. Bu Hoca Ahmet Yesevi'ye Onun piri Hazer Hoca, Yusuf Hemadaniye, Bayezid-i Bestami, İmam Cafer Sadık ve Ebubekir Sıddık ve Peygamber soyuna kadar giden bir silsile şeklinde teferruatlı olarak verilmiştir. Netice olarak Özbeklerin soyu İbrahim peygambere kadar dayandırılır. Türklerin soyu için bunlar "Kazak"tır denildiğine de rastlanılmaktadır. Ancak Kazak, 92 Türk boyundan birinin ismidir. "Ak Kaz" ya da Gazi Hak" kelimelerinden türediği söylenir. Kazaklar hakkında Rum şehri tarafından 92 kişinin peygamber huzuruna gelerek İslamiyet'i kabul etmelerinden dolayı peygamberin bunlara; " Gazi Hak, Özü Geldi ve Özü Pek" ismini verdiği Gazi Hak'tan Kazak kelimesinin doğduğu ileri sürülür. Diğer yandan Peygamberin "Özü Geldi, Özü Pek" sözünden de "Özbek" isminin türetildiği görüşüne yer verilir. Ahmet, Serdar, "Özbeklerin Nesebi Hakkında", *Şûra*, 1916, S.24, s.593-594

[533] "Özbek Han", *Şûra*, 1908, S.8, s.71-72

topraklarda bu zulümleri görmeden buraların esas Hükümdarları olarak yaşarlardı" yorumunu yapmaktaydı[534].

5) Şeybani Hanlığı

Şeybaniler hakkında burada müstakil başlık altında veya bir bölümde bilgi verilmemektedir. Fakat Onların tarihi süreç içeresinde komşuları ile olan ilişkileri, soyları, isimlerinin nereden geldikleri hakkında kısmi bilgiler bulunmaktadır.

Şeybanilerin soyu Cuci Han'a dayandırılmaktadır. Buna göre; Cuci'nin 64 eşi vardı. Birinci eşinden Orda, ikinci eşinden Batu ve diğer oğlu Şiban gibi birçok oğlu vardır. Şeybaniler'in neslinin bu Şiban'dan geldiği belirtilmektedir[535].

Dergide Şeybaniler ile ilgili kaynaklar konusunda kısmi bilgiler mevcuttur. Şûra; ellerinde Cengiz Han ve Şeybani Han dönemlerine dair yazarı belli olmayan yazma bir eser olduğundan bahseder. Yazar hakkında bilgisi olan varsa kendileriyle paylaşması konusunda Ayneddin Ahmerov ismi ile Hadi Atlasi'ye özel bir rica mektubu gönderilir. Aynı zamanda bu mektup eserler hakkında bilgi vermek amacı ile de gönderilmiştir[536]. Ne yazık ki daha sonraki sayılarda bu konu hakkında bir yazıya rastlayamadığımız gibi yazarı belli olmayan bu eserler hakkında hangi konuları ve hangi dönemleri içerdiğine dair bir tanıtım yazı dahi verilmemiştir.

Şeybaniler hakkında bir diğer kaynak konusu Türkistanlıların Türk oldukları ile ilgili bir makalede geçmektedir. Buna göre; Türkistan Vilayeti ile Türkistanlıların Türk olduklarını edebiyat ve tarihimizdeki yazarlar ile şairlerin eserleri de ortaya koymaktadır. Mir Ali Şir Nevâi, Fuzuli ve Saykali'nin eserleri Türk dilinde yazılmıştır. Tarihimizde; Çağatay Tarihi, Şeybani Han Tarihi, Cengiz Han Tarihi, Özbek beyleri ile ilgili Hanlar Tarihi, Türk dilinde yazılmış eserlerdir. Bu eserler; İslamiyet'in etkisi ile Arapça, İraniler ile olan ilişkiler neticesinde farsça kelimeler içerse de genel olarak Türk dili hâkimdir[537].

---

[534] "Özbek Han", *Şûra,* 1908, S.8, s.71-72

[535] "Cuci Han", *Şûra,* 1909, S.6, s.161-165; Moğol istilasından sonra, Cengiz soyundan gelenlerin siyasi idareyi ele almaları meşru bir durumdu. Bu bağlamda Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han ve on üçüncü oğlu Tukay-Timur'un neslinden gelenler, Altınorda Hanlığı'nın zaman içinde zayıflamasıyla beraber Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da hanlıkların kurucu hanedanları olmuşlardır. Şeybaniler'in soyu ve tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz: Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler,* Ankara, 2002, C.VIII, s.606-615.

[536]"Murâsele ve Muhâbere", (Tarih Kitapları Hakkında Soru –Cevap), *Şûra,* 1912, S.2, s.60-61

[537] Behrambek Devletşayev, "Türkistanlılar", *Şûra,* 1913, S.1, s.12-15

Bundan başka Şeybaniler hakkında bir diğer kaynak; "Sart sözü hakkında eski Türk eserlerinden "Şeybânî Nâme" isimli kitapta "Sart" kelimesi zikr olunmuştur". şeklinde geçmektedir[538].

Şeybanilerin siyasi tarihleri hakkında Nuşirvan Yavuşev' in Altı Şehir Tarihi ile ilgili makalesinde kısmen bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; Şeybanilerin Fergana ve Maveraünnehir'e sahip oldukları dönemlerde Babür Şah Semerkant'ta hüküm sürmekte idi. Şeybani Hanları Mir Najm'ı (Necmî Sânî) öldürüp Türkmenlere galip geldiler. Babür Şah'ı da yerinden ettiler ve Babürşah Semerkant'tan çıkarak Babür'e yönelmek zorunda kaldı. Fakat Şeybaniler, Şah İsmail'in intikamından ve Kasım Han'ın istilasından çok korkuyorlar idi. İsmail Han (Şah İsmail) H.919 (1513/1514) Irak'tan Çaldıran seferine çıkınca Türkistan ve Fergana boş kaldı bunu fırsat bilen Şeybaniler harekete geçti. Said Han da Fergana'dan Kaşgara yöneldi. Fergana ve Maveraünnehir Şeybanilerde kaldı. Bu yerlerde sırası ile Küçim, Sünçek, Ebu Said ve Abdullah tahta kaldılar. Said Han ise 919 yılında Özbek (Şeyban Taşkent) de idi[539].

6) Hive Hanlığı

Hive Hanlığı hakkında Şûra'da önemli bilgilere yer verilerek bu bilgilerin geçtiği kaynaklardan bahsedilmiştir. Dergide Hive ile ilgili olarak ilk dış kaynaklarda ne zaman, nerede ve nasıl bilgi verildiğine dair makaleler içerisinde ciddi veriler vardır.

1242 yılında Oktay Han zamanında Fransa'nın Lyon kentinde kilisede bir toplantı yapılır ve Papazlar bir heyetin Tatarlara gönderilmesi kararını alırlar. Bu heyet Plano Karpini başkanlığında Mongolya'ya gelir. Tatarların ve Moğolların örf adet ve yaşam tarzları hakkında önemli bilgiler verdiği "Zibellus Historius" adlı Latince bir seyahatname yazmıştır. Burada Güney Rusya'da ki Hazarda; Hive Hanlığı, Yedi Su, hakkında bilgiler vardır[540].

Hive "Ürgenç" Hanlığı, Türk ve Özbeklerden müteşekkil Türk-İslam hanlığıdır. Bunların dilleri Türkçe olup hükümdarlar tarafından verilen "Yarlıkların" her biri Türkçe olarak kaleme alınmaktaydı. Örneğin, bu yarlıklardan Hive hanı Zat-ı Ali İsfendiyar Han'ın Merhametnâmesi (Manifesti) Türkçedir. Bunların emirnameleri, sarayda yapılan işlere dair yazışmaları, hepsi Türk dilinde yazılmıştır. Emirliğindeki unvanların

---

[538] Muallim Hacı Mümin ibn Şükrullah, "Sart Sözü Hakkında", *Şûra*, 1911, S.20, s. 616

[539] Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Tarihinden Bir Parça", *Şûra*, 1916, S.20, s. 479-481

[540] Aziz, Gubeydullin, "Marko Polo Hakkında Bir Tercibe", *Şûra*, 1915, S.11, s. 340-341

bazılarının isimleri de buna delildir. Mesela: Çehre Ağası[541], Aka Başı, Anak veya İnak[542], veya Koş Beyi, Atalık gibi isimler. Atalık Rusya'nın "Feldmarşal" yani Meraşal derecesine eşit idi[543].

Hive Hanlığı tarihine dair Şûra'ya gönderilen makale ve yazılar arasında verilen bilgi yanlışlıkları ve eksikler yine dergi tarafından gündeme getirilmiştir. Hive Hanlığı hakkında Şûra idaresinin eksiklikleri ve hataları da bunlar arasındadır. Dergi'nin hatalarına dair yazılar yayınlanarak bu eksik ve yanlışların düzeltildiği görülmektedir. Şûra bu konularda eleştirilere açık olmuş hatalarının düzeltilmesi noktasında gelen tüm yazıları gönderen kişilere teşekkür ederek yayınlamıştır.

Örneğin, Harezm Hanı (Hive), Şir Gazi Han'ın tahta çıkış tarihi hakkında gönderilen bir düzeltme yazısı yayınlanmıştır. Buna göre; Şir Gazi Han, 1227-1240 tarihleri arasında hanlık etmiştir diye yazılmıştır. M. B, adlı yazar, Tevarihü'l-Havanine dayandırdığı bilgiye göre Şir Gazi Han, H.1126 senesinde tahta çıkmıştır diye düzeltme yapmıştır. Yine aynı yazar Hive Şehrinde Şir Gazi Han'ın yaptırdığı medresenin yapılış tarihi kitabesinde 1132 senesidir. Şûra'nın 1912 yılının 18. Sayısında G. Osmani bu yazıda tarihi 1131 olarak 1 yıl yanlış vermiştir diyerek ikinci bir düzeltme yoluna gitmiştir[544]. Fakat burada hem bu M. B, adlı kişinin hem de Şûra idaresinin gözden kaçırdığı bir husus vardır. Şûra'nın 1912 yılının 18. sayı 560. sayfa da yer alan bu tarih kesin olarak yazılmamıştır. A. Osmani adlı yazar burada Hive şehrinin kimi zamanlar istilalarla yıkılmış olduğundan harap olan yerler tamir edilmiştir. Bu 1131 tarihi ilk

---

[541] Saray hizmetçilerinden oluşan çehrelerin reisi olan çehre ağası, savaş meydanında hanın yakın muhafız birliğin komutanlarına verilen ünvandır. A.A. Semenov, "Buharskiy Traktat o Çihan i Zvaniyah i ob Obzayannostyah Nositeleyih v Srednevekovoy Buhare", *Sovetskoe Vostokovedenie, V, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR,* Moskva 1948, s. 150.

[542] Eski Türkçede inak; güven, sığınak, ümit; dost, arkadaş, aynı kökten türeyen inalın; memuriyet-rütbe unvanı ve şahıs adı, inançın ise yine şahıs adı olarak ve vezir, mutemet, nâzır anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin daha geniş anlamı için bkz: A. Taşağıl, "İnak", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. XXII, İstanbul 2000, s. 255-256; Yuri Bregel, "Inak", *EI, Supplement,* C. XII, Leiden 2004, s. 419-420

[543] Behrambek Devletşayev, "Türkistanlılar", *Şûra,* 1913, S.1, s. 12-15: Atalık kelimesi bazı kaynaklarda buradan farklı anlamlarda kullanılmakta olduğu görülmektedir. Buna göre Atalık; erişkinlik çağına gelene değin şehzadelerin (sultanların) eğitmenliğini yapmakta ve onların topraklarını yönetmekle görevli kimselere verilen unvan idi. Ahmedov, a.g.e., s.150; Semenov, a.g.m., s.144; Coşkun Alptekin, Şelçuklular'daki atabeylik müessesinin bu Atalık ile ilgili olabilceğini düşünmektedir. Coşkun Alptekin, "Atabeg", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38.

[544] M. B, "Harezm Hanı Şir Gazi Han Hakında", *Şûra,* 1913, S.7, s. 217-218

yazıldığında mı yoksa sonradan mı yazıldı? Şeklinde kesin bir hüküm verip hataya düşmemek adına böyle bir ifade kullanılmıştır. Ancak bu ifade farklı anlayışla düzeltilme yoluna gitmiştir[545].

Şûra idaresi; M. B'nin, "Harezm Hanı Şir Gazi Han Hakkında" düzeltme yazısına teşekkür ederek yazdıkları bilgileri tekrardan gözden geçirdiklerini belirtir.

Tevarihü'l-Havânin'in ellerinde olmadığından dolayı böyle bir yanlışa sebep olduklarını bu yüzden bu kadar bir tarihi farkın ortaya çıktığını kabul etmektedir. 1717 yılında Çirkaski komutasındaki Rus Askeri'nin Hive üzerine yürüdüğünde Hive Hanı olarak Şir Gazi Han'ın bulunduğu belirtilmiştir. Şir Gazi Han türbesi Hive' de Pehlivan Ata Camii havlusundadır. O havludaki taş üzerindeki yazının okunarak kendilerine gönderilmesinin büyük bir hizmet olacağı yönünde bir de rica bulunulmuştur[546]. Ancak M. B. adlı yazarın dergiye gönderdiği Şir Gazi Han hakkındaki yazılardan Şir Gazi Han'ın Mezarının Pehlivan Ata Türbesi Avlusunda olduğu bilgisi de yanlıştır.

Yazar, Şir Gazi Han hakkında aradan geçen zaman içeresinde araştırmalarına devam etmiş Şir Gazi Han'ın Cengiz soyundan olduğunu ve Şir Gazi Han'ın kendisinin Hive' de yaptırdığı medresesinin avlusunda mezarının olduğunu belirtmektedir.

Hiveli Seyid Mehmed Ahun isminde bir kişinin Şir Gazi Han'a ait bir şeceresi, eserleri, fetihleri, ahlakı ve tavırları hakkında "Gülşen-i İkbâl" (İkbal'in Gül Bahçesi) adlı bir eser kaleme aldığından bahsetmektedir. Lakin bu kitap bir muharebe hengâmesinde Buhara ulemasının eline geçtikten sonra yok edildiği söylenir. Tarihü'l-Havânîn adlı eserde Şir Gazi Han'ın 1139 (1726/1727) yılında şehit edildiği yazılmıştır.

Şir Gazi Han'ın Mezarının Pehlivan Ata Türbesi Avlusunda olduğu bilgisi yanlıştır. O avluda sadece 4 Han'ın kabiri vardır. 1.si Mehmet Rahim Han H. 1231 yılında vefat etmiştir. İkincisi, Allah Kulu Han b. Mehmet Rahim Han 1258 hicri yılında vefat etmiştir. Üçüncüsü, Ebulgazi Han. Dördüncüsü, Anuşa? انوشه Han b. Ebulgazi Han el-Müverrih 1090'larda vefat etmiştir. Hivede beş tane Ebulgazi olduğundan bunların hangisinin gerçekte ona ait mezar olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Mercâni, Müstefadü'l-Ahbâr adlı eserinde Şir Gazi Han'ın 1227-1240 (1812-1825) yılları arasında

---

[545] A. Osmani, "Hive Memleketinde Medreseler", *Şûra,* 1912, S.18 s. 559-561

[546] "Harezm Hanı Şir Gazi Han Hakında", *Şûra,* 1913, S.7, s. 218

Hivede hanlık ettiğini yazmıştır. Ancak yazar bunun düzeltilmesi gerektiği notunu da düşer[547].

Bunların dışında Hive hakkında Muhammed Kari Rahim ile Abdülkerim Said arasında "Ruhsuz Âlim" başlığı altında bir tartışma yazıları kaleme alınmaya başlamıştır. Said Abdülkerim, Hive hakkında tamamen olumsuz eleştirel yazılar yazarken Muhammed Kari Rahim; Said Abdülkerimi Hive hakkında bilgisizliği üzerinden eleştirip Hive hakkında olumlu yazı kaleme almıştır. Burada her iki taraf ta kendince Hive'de ki gözlem ve bilgilerinden yola çıkarak durum tespitinde bulunmuşlardır.

Hive, Rusya'nın hâkimiyetinde bir hanlıktır. Kuzeyinde Aral denizi, doğusunda Amuderya nehri, mesafesi 54 bin km'dir. Memleketin 1/3 'i ziraata uygun olmayan kum çöllerinden oluşmaktadır. Resmi dini İslamiyet olup bundan öncesinde Rusya ile sürekli mücadele halinde idiler. Gittikçe güçlenen Rusya, Buhara ve Hive Hanlıklarını hâkimiyetine aldı. General Kaufman 1873 senesinde Hive' ye ayakbastı. Bu dönemde Rusya'da 2. Aleksandr Hive'de ise Seyid Muhammed Rahim Han idiler[548].

Abdülkerim Said göre; Hive gelişmiş bir yer olmayıp ilim konusunda da istenilen seviyede değildir. Ne bir demir yolu nede bir vapur ile Hive' ye ulaşma imkânı yoktur. Ancak uzun ve meşakkatli bir kara yolculuğu ile ulaşılabilmektedir. Bunu da medeni açıdan ilerleyişin olmadığının bir delili olarak ele alır. Diğer yandan Hive'de ne telgraf, ne posta, ne otomobil, ne tramvay, ne gazete ne de bir haberleşme aracı yoktur. Hive Hanlığı, ticareti sayesinde ayakta kalabilmiş bir Hanlık idi. Said Abdülkerim Hive'nin tam bir refah yeri olması gerekirken cehalet ve gafletten dolayı bu fırsatlardan istifade edilemediğinin altını çiziyordu. "Envaı çeşit meyveler, hububat ve buğday yetiştirilse ne fayda? Özünde medeniyet yoksa" diye serzenişte bulunmaktaydı[549].

Nüfusu sekiz yüz bin kadar olan Hive Hanlığında; Özbek, Karakalpak, Yavmud, Sart, Kırgız gibi Türk milletleri yaşamakta ve eğitim konusunda ciddi derecede bir geri kalmışlık göze çarpmaktadır[550]. Hive'de halkın yüzde 8-9 dahi neredeyse okuma yazma

---

[547] M. B, "Şir Gazi Han Hakında", *Şûra*, 1913, S.12, s.370-371

[548] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra*, 1909, S.19, s. 583-584

[549] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra*, 1909, S.18, s.549

[550] Abdülkerim Said, a.g.m., s.549

ancak bilecek düzeyde idi[551]. Harezm'de bütün memlekette okuma yazma bilenlerin oranı %6 kadardır. Sadece Hive Ürgenç'te iki yeni mektep vardır. Onlarında tam anlamı ile eğitim verdikleri söylenemez. Harezm'de ise medrese hiç yoktur. Halk kendi töresine örf ve âdetine artık sahip çıkmamaktadır. Kendi adaletlerine değil sorunlarını Rus mahkemelerinde daha adil çözüleceğine inanmaktadırlar. Abdülkerim Said, ayrıca Hive ve Buhara uleması kadar bugün dünyada vicdansız bir ulema zümresinin olmadığını iddia etmektedir[552]. Eğitim, Harezm'deki mektep ve medreselerle kıyasladığında yok denecek derecededir. Matbaa dahi olmayıp Kuran-ı Kerim bile Buhara Yahudileri ve Hintlilerin matbaalarında basılıp buralara getirilmektedir. Oysa 25-30 vilayete ayrılan Hive Hanlığında Tatarlar ilim ve medeniyet konusunda en ileri millet durumundadır. Eğitim ve zanaat ve sanat konusunda hünerlidirler. Onların bu derece ilerlemelerinin önemli sebebi Tatarların Müslüman olmaları sonrasında Bağdat'ta gidip gelen Tatar tüccarların rolüdür. Bunların dışındaki tüccarlar ecnebiler ile iletişim ve dil öğrenmeyi haram görmekte iken ecnebi tüccarlar Hive'de konuşulan dili hızlı bir şekilde öğrenmişlerdir. Bu yerli tüccarlar eğitim ve vakıf konusunda adımda atmamaktadırlar[553].

Buna karşın Muhammed Kari Rahim, Hive Müslümanlarının da artık ilmi ve medeni konularda ciddi adımlar attığını matbuatların açıldığını ve bunlardan Ruhsuz Âlim (Abdülkerim Said)'in haberinin olmadığını söyler. Hive bölgesinde dört mektep açıldığını bunlardan üçünün Hive şehrinde mektep ricali tarafından açıldığını yine bu âlimin bunları bilmediğine dikkat çeker. Harezm'de büyük medreseler çok olsa da halk bu medreselerden yeterince istifade edemediğinden dolayı Veli Ahd Hazretleri ve vezirler kendi öz hesaplarından mektepler açtıklarından da bu âlimin bilgisinin olmadığını beyan eder. Bu mektepler sayesinde Osmanlılar derecesine ulaşacaklarına inanan yazar Ruhsuz Âlim'e gereken uyarıları verir[554].

a) Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayatları

---

[551] Yazar Kaleme aldığı bir başka maklesinde ise; Harezm'de bütün memlekette okuma yazma bilenlerin oranı % 6 kadar olduğunu aktarıyordu. Sadece Hive Ürgençte ik yeni mektep vardır. Onlarında tam anlamı ile eğitim verdiklerinin söylenemeyeceğini buna karşın Harezm'de ise medrese olmadığından bahsetmektedir. Abdülkerim Saidev, "Ruhsuz Alim", *Şûra,* 1909, S.23, s.728-729

[552] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra*, 1909, S.19, s.584; Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra,* 1909, S.23, s.728-729

[553] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Alim", *Şûra,* 1909, S.18, s. 550-551

[554] Muhammed Kari Rahim, "Ruhsuz Âlim Makalesine Karşı", *Şûra,* 1909, S.20, s. 632-633

Harezm halkı genellikle Müslümandır. Mescitleri, sofileri, hocaları, seyitleri, keşişleri ve talebeleri çoktur. Ancak burada şeri hükümlere pek itibar edilmemektedir. Hocalar namazlarda sureleri ve ayetleri tam olarak okuyamamaktadırlar. Namazları tam anlamıyla usulüne uygun kılmasını da bilmemektedirler. Halk, mezar ve türbelere itibar gösterip oralarda ibadet ve dua ederlerdi. Mekteplere ise itibar etmedikleri gibi oralara küfür yuvaları gibi bakmaktadırlar[555].

Hiveliler, evlerini taş duvarlar üzerine ağaçlar ve işlenmiş tahtaları oturtup balçık ile sıvarlardı. Damların üzerlerine kamış kullanırlar, evlerinin ortasında demirden yapılmış mangal bulunurdu. Bu mangalın içinde odun yakılarak bütün aile bu sayede ısınırdı. Dumanın evin içine dağılmadan çıkması için ise baca yapılmıştı. Aş pişirmek için evin bir yerinde 4-6 kerpiçten yapılmış bir ocak bulunur ve bu ocağın üzerinde kazan konularak altına ot yakılıp pilav pişirilirdi. Bazen evlerin içi duman dolar duvarlar islenirdi. Evlerde uyudukları kuş tüylerinden minder, yastık ve koyun yününden yatak ile yorgan yaparlardı[556].

Çok evliliğin olduğu Harezm' de genelde erkeklerin dört hatunu vardı. Bunların pek çoğu hizmet için alınırdı. Erkelerin izni olmadan kadınlar dışarı çıkamazlar dışarı çıktıklarında da kapalı olmak zorunda idiler. Başları kapalı ve kaftanları olan bir giyim şekilleri vardı[557].

Hiveliler de hurafeler ve bilgi eksikliği ciddi şekilde yaygındı. İbn Haceb ve Cemaleddin Osman b. Ömer hazretlerinin diye bildikleri kabirlere gidip dualar etmektedirler ve onlardan medet ummaktadırlar. Oysa İbn Haceb 646 yılında İskenderiye'de 76 yaşında vefat etmiştir ve uzak yerlere gitmemiştir. Aynı şekilde Fahreddin Razi'de Ürgenç de metfun diye kabrine giderler. Oysa Fahreddin Razi İran'da Tahranın 5 km güneyinde vaktiyle Selçukluların payitahtı olan Rey şehrinde doğmuştur. Beraberinde ki ulemalar ile Harezm ve Maveraünnehir'e seyahat etmiş Şeyh Necmeddin kabrini ziyaret edip oradan ayrılmıştır. Horasan'dan Herat'a gelip orada Sultan Muhammed Harezmşahla görüşmüş 606 yılında da orada vefat etmiş ve Herat'ta defnedilmiştir. Aynı şekilde Ayrancı Baba diye adlandırdıkları ve veliyullahlardan saydıkları bir kişinin mezarını da yukardaki gibi aynı şekilde ve inanışla ziyaret etmektedirler. Hiveliler, yatırlardan ve velilerden onlar havada uçar suda yürür şeklinde

---

[555] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Âlim", *Şûra*, 1909, S.20, s. 616

[556] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Âlim", *Şûra*, 1909, S.20, s. 617-618

[557] Abdülkerim Said, a.g.m., s. 618

batıl inanışlara kapılarak medet ummaktadırlar. Bunlar ise İslamiyet'te olmayan batıl inanışlardandır.

Buna karşın Harezmde Carullah Zamahşeri, Muhammed b. Kasım El-Bakalî, Abdü'l-Kâhir Cürcânî gibi bir hayli muhteremin mezarı varken aksine bunların halk nazarında hiç itibarları yoktur. Carullah Zamahşeri 467 yılında Harezm'in Zamahşeri köyünde doğmuş Cürcaniye'de vefat etmiştir. Tefsir ve hadis konusunda bilge bir âlim kabul edilmekteydi. Muhammed b. Kasım El-Bakalî, 562 yılında Harezmde vefat etmiş tanınmış bir âlimdir. Ama Harezmlilerin haberi bile yoktur. Diğer yandan, Hivelilerin "Pirnâme" diye bir kitapları vardır. Bunlar pir, şeyh, müftü ve sofi denilen kişilere itibar ederler. Bu kitapta 360 pir zikir edilir[558].

b) Ebulgazi Han 1014-1074

Harezm'in sınırları, başkenti ve tarihi süreç içinde geçirdikleri olaylar ilk sayfada verilir. Ebulgazi Han, Cengiz sülalesinden ve Arap Muhammed Han isimli hükümdarın oğlu olup Hive'de hüküm sürmüş idi. Arap Muhammedin; İsfendiyar, Habeş, İlbars, Ebulgazi, Şerif Muhammed, Harezmşah ve Afgan isminde 7 oğlu vardı. Bunlardan Habeş Sultan 16 yaşında, İlbars Sultan 14 yaşında iken birlik olup babaları Arap Muhammed Hana isyan edip savaş açtılar. İlbars Sultan, Hive şehrinde babası Arap Muhammed ile yakın 4 adamını, kardeşi İsfendiyar'ın üç yaşında ve bir buçuk yaşında olan 2 oğlunu, kardeşi Harezm Sultanı öldürdü. Habeş Sultan ise Kardeşi Afgan'ı esir alarak Moskova Knezliğine teslim etti. Ancak daha sonra İsfendiyar Sultan, İlbars ve Habeş Sultanı yenerek her ikisini de katletti. Hicri 1032 yılında Hive'de Han olup 1048 yılında vefat etti[559].

Ebulgazi, 1014 (1605) Rebiü'l-Evvel ayının ortalarında (Temmuz) dünyaya geldi. Annesi Mihr Bânû binti Han Gazidir. Ebulgazi Han, Rus Kazakları'nın Ürgenç'e saldırmalarını haber alan babası Arap Muhammed Han'ın Rus Kazaklarını imha ettikten 40 gün sonra dünyaya gelmesi ve annesi Mihr Bânû'nun "Gaziler" sülalesinden olması sebebi ile kendisine "Ebulgazi" ismi verilmiştir. Ebulgazi Han altı yaşında iken annesini kaybetti[560].

---

[558] Abdülkerim Said, "Ruhsuz Âlim", *Şûra*, 1909, S.24, s. 648-649

[559] Rızaeddin Fahreddin, "Ebulgazi Han 1014-1074", *Şûra*, 1914, S.16, s. 481-482

[560] Fahreddin, a.g.m., *Şûra*, 1914, S.16, s. 482

Habeş ve İlbars Sultanların atalarına isyan edip atalarını öldürdükleri sırada Ebulgazi kardeşi Muhammed Şerif ile Hiveden kaçıp Semerkant'a gitti İmam Kulı Han yanında 2 yıl yaşadı. İsfendiyar Hive de Han olunca Kardeşi Muhammed Şerif ile Hive şehrine döndü. Ancak kardeşi İsfendiyar ile arası açılınca İsfendiyar Han tarafından İran'a sürgün edildi. Ebulgazi Han İsfahan Şehrinde 10 yıl göz hapsinde tutuldu. Sonrasında bir fırsatını bulup İran'dan kaçtı ve Aral Gölü etrafına yerleşti. Bu sırada İsfendiyar Han vefat etmiş kardeşi Habeş Sultan da daha önceden vefat ettiğinden memleket halkı tarafından Han ilan edildi. Ebulgazi Han H. 1054 yılında Hive'de tahta oturdu. Etrafında bulunan Türkmen halklarını ve pek çok Buhara Müslümanlarını kılıçtan geçirmesi sebebiyle tarih sayfalarında kötü bir ün almıştır. Hükümdarlığı sırasında kardeşi Habeş Sultan tarafından esir alınarak Moskova Knezliğine verilen ve orada 30 yıl kalan diğer kardeşi Afgan Sultan vefat etti ve neslinden kalmadı. Afgan Sultan'ın türbesi Kasım şehrinde eski Biste mezarlığındadır[561]. (Türbedeki yazıda türbe; eşi olan Hacem Sultan kızı Altun Hanım tarafından 1059-1649 yaptırılmıştır. Hacem Sultan'ın kim olduğu ise bugün dahi bilinmemektedir Afgan Hanın 17 yaşlarında Rusya'ya geldiği tahmin edilmektedir[562].

Ebulgazi, ömrünün kalan kısmında kendisini ilme verdi. Arapça, Farsça ve Türkî lisanlarını bilir tarih ilmi ile de yakından alakalıydı. Bu nedenle Tercüme-i Hâlini yazdı. Tatar Hanlarının maceraları hakkında bir eser telif etti. Nadir Muhammed ile olan maceraları hakkında ki eserini kendisi hastalanıp tamamlamaya ömrü yetmediğinden eseri tamamlaması için oğlu Enuşe Muhammed'e vasiyette bulundu. Oğlu da vasiyeti yerine getirerek H. 1076 yılında kitabı Hive şehrinde tamamladı. Bu kitabın mukaddimesinde Ebulgazi; Cengiz ve çocukları hakkında İran ve Turan memleketlerinde ki kitapların pek çoğunun telif edildiğinden bahseder. Bunların on sekiz cildi el altındadır. Ancak Harezm'in ilgisizliğinden yakın geçmiş Türk tarihi yazılmadan kaldı. Bu nedenlerden dolayı kalan kısmı Rızaeddin kendi yapmaya karar verir[563].

Daha öncesinde Harezm, İran, Deşt-i Kıpçak, Irak ve Horasan memleketlerinde Cengizler, yıkmadık yakmadık kütüphane ve medrese bırakmadılar. Daha sonraları İran

---

[561] Bu konu hakkında Velyaminov-Zernov, V.V., *İssledovedovenia o Kasımıvskih Tsaryah i Tsareviçah (Kasım Hanları ve Hanzadeleri Hakkında Araştırma),* Petersburg 1866, C.III, s.277-290 Afgan Hanın Moskova Knezi Mihail Fidoroviç yanına geliş tarihini 31 Aralık 1622 ve ölüm tarihini 9 Ramazan 1058-17 Eylül 1648 olarak verir.

[562] Rızaeddin Fahreddin, "Ebulgazi Han 1014-1074", *Şûra,* 1914, S.16, s. 482

[563] Fahreddin, a.g.m., *Şûra,* 1914, S.16, s. 482-483

ve Turan memleketlerinde Cengizler hakkında yazılan eserler ise onlara methiye düzmekten öte giden eserler değillerdi. Taberi, Mesûdî, İbnü'l- Esir ve Ebu'l-Fida gibi âlimler eserlerinde daha çok Padişahların savaşlarına yer verip tarih ilmini adeta "Takvim Name" haline getirmişledir. Rızaeddin Fahreddin eserin önemine binaen eğer Şecere-i Türk, bir yabancı tarafından meydana getirilmiş olsa idi bu da Cengizler için yazılan eserler gibi methiyelerden, övgülerden ve popülerlikten öte geçmeyen asıl tarih ilminden uzak bir eser olurdu der. Rızaeddin: *"Yetim öz kendisini özü keser"* Hivede söylenen meşhur biz sözü örnek vererek Ebulgazi'nin kendi tarihlerini kendisinin yazmaya mecbur kaldığın vurgular. Bunun için kendisine ne kadar minnet duyulsa azolduğunun altını çizer.[564].

Şecere-i Türk, Eser Piyötr Velivki zamanında Rus İsveç savaşında savaş esiri olarak Sibirya'ya sürülen İsveçli Strahlenberg tarafından bulunmuştur ve Şecere-i Türk'ü Almancaya çevirmiştir. Eseri Schenström Rusçaya çevirtirmiştir. Bu esere dayanarak 1726 yılanda Leiden şehrinde bir "Tatar Tarihi" neşrettiler. Şecere-i Türk daha sonra Messerschmid isimli bir şahsiyet tarafından ikinci kez Almancaya çevrildi. 1871'den 1874 yılına kadar Petersburg'da Fransızca tercümesi açıklamalı ekleriyle birlikte neşr edildi. Eser daha sonra Sablukov isminde bir Rus tarafından Rusçaya tercüme edildi. Bu eser 1854 yılında "Şark Tarihî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Asıl nüsha 1825 yılında ilkez olarak "Kazan" şehrinde İbrahim Halfin tarafından, ikinci defa olarak ise Petersburg şehrinde Essene-i Şarkiye medresesinin müdürü Baronde Mizon'un girişimi ile 1871 yılında "Petersburg Akademiye-yi İmparatoriye" matbaasında basılmıştır. Rusya İmparatoru tarafından Moskova'da çoğaltılarak Kazan Üniversitesine bir nüshası gönderilmiştir. Bu nüshalardan birinci yani ilk basılan nüsha Akçurinler fabrikasında tabip Hüseyin Maksudov kütüphanesinde, ikinci olarak basılan nüsha ise Rızaeddin Fahrettin'in kendi kütüphanesinde vardır. Bu eserin Abdu'l-Alam Feyizhani tarafından Kazan Türkleri şivesinde de neşr edildiği söylense de bugüne kadar bu nüshaya rastlanılmamıştır. Ufa eyaletinin Gök Kuyan köyünde imam olan Damulla Nimetullah Maksud Efendi, 1772 yılında Devlet Bakî b. Müslim isminde bir kişiden Şecere-i Türkî Ebulgazi Bahadır Han nüshasını alıp göre bir nüsha daha kaleme almıştır. Elde edilen nüshalar Moskova'daki nüshalarla karşılaştırılarak anlam ve manalarını bozmayacak şekilde düzenlemeler yapıldı eklendi. Bahun Hoca isminde bir kişi H. 1142 senesinde bu

[564] Fahreddin, a.g.m., *Şûra*, 1914, S.16, s. 483-484

eserin bir kısaltmasını yani özetini Farsça kaleme alarak kitap haline getirdi ve sonuna bir fihrist ekledi[565].

Rızaeddin bu eserin basılarak çoğaltıldığını ancak bunun da kısa zamanda tükenmek üzere olması sebebiyle yeniden basılacağını belirtir. Bu basım ve çoğaltma amacının ticari ve para kazanma gibi kaygısının olmadığını ondan öte ilim ehillerine hizmet gayesi taşıdığına dikkat çeker. Diğer yandan tarih ilmiyle uğraşanların ellerinde bulunması gereken ana kaynaklardan biri olması hasebiyle tekrardan nüshaları basıp çoğaltma işinin zaruret olduğunun altını çizmektedir[566].

c) Muhammed Rahim Bahadır Han

İsmini meşhur dedesi Muhammed Rahim handan alan Muhammed Rahim Han, Seyid Muhammed Han'ın oğludur. Kongrat neslinden olan Muhammed Rahim Han, 1865 yılında Hive tahtına çıkmıştır. Sülalenin başı Seyid Nazır isminde Aksakal idi. Muhammed Rahim Han, Yemud Türkmenlerini itaat altına almak için onlarla savaştı. Ancak dönemin ileri gelenleri Rusya'nın çölleri aşarak buralara kadar geleceğine ihtimal vermedikleri için Muhammed Rahim Han'ın Rusya ile olan dostluğunun bozulacağını ön görmediler. Bu durum ilerde Ruslarla olan ilişkinin bozulmasına Rusların Hive'yi almasına neden olan sebeplerden biriydi. O dönemde Seyid Ahmet Ata Han dünyaya gelmiş Ruslar bu veliaht adayını Tiflis'e göndererek çıkarları doğrultusunda hizmet ettirmişlerdir. 1874 yılında Hacca giderken İstanbul'da Sadrazam Hüseyin Avni Paşa ile görüştü. Tahsilli ve kendini yetiştirmiş bir insandı[567].

Bu arada Ruslar Hive' ye çoktan girmişlerdi. 1899 yılında General Kaufman ile Muhammed Rahim Han arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre; Ruslara siyasî, iktisadî imtiyazlar ile bir miktar toprak ve 2.200,000 sum akçe savaş tazminatı verilecekti. Hindistan'daki İngiliz yayılmacılığına karşı Hindistan'da bunu engellemek ve Rus çıkarlarının Hindistan'da devam ettirilebilmesi için Hive'nin tamamen zabtedilmesi gerektiğine inan General Kaufman Hive'yi çok geçmeden tamamen ele geçirmiş Han ise Türkmenler arasına kaçmıştı. Hive'nin tamamıyla Rus himayesine girmesini kabul etmesinden dolayı tekrar tahta çıkarılmıştır[568].

---

[565] Rızaeddin Fahreddin, "Ebulgazi Han 1014-1074", *Şûra*, 1914, S.16, s. 483-485

[566] Fahreddin, a.g.m., *Şûra*, 1914, S.16, s. 485

[567] "Muhammed Rahim Bahadır Han", *Şûra*, 1909, S.18, s.545-546

[568] "Muhammed Rahim Bahadır Han", *Şûra*, 1909, S.18, s. 546-547

Muhammed Rahim Han, Avrupa dillerinden hiç birini bilmediği gibi Avrupa medeniyetine aşinalığı da yoktu. Ancak şark dillerinden birkaçını bilen Han, şair ve edip bir insan idi. Pek çok farsça eserleri Tükçe'ye tercüme ettirmiştir. Han yetmişli yaşlarda 16 Ağustos 1891 yılında vefat etti. Annesi acem kızı olan oğlu İsfendiyar, 1891 yılında 38 yaşında Ruslar tarafından veliaht tayin edildi[569].

d) Hive (Harezm)

Hive'nin Hindistan ile Rusya arasında önemli kervan yollarına sahip olması ve stratejik konumu dolaysıyla tarih boyunca Rusya'nın gözü bu Hanlık üzerindeydi. Hanlık çeşitli kabileleri bünyesinde barındırmasından başka İran ve Buhara gibi komşuları olmasından dolayı her vakit onlarla mücadele içinde ömrü geçmiştir. Hive Hanlığı, bilhassa Müslümanların kendi aralarında olan ihtilafları yüzünden diğer yandan bu durumu fırsata çevirmiş Ruslar tarafından yıkılmış bir hanlık idi. Hive hakkında malumat çok azdır. Okuyucular da Hive vilayeti hakkında yazı kaleme almayıp kendilerinin dini, edebi ve iktisadi hallerine dair makaleler göndermemektedirler. Bu nedenle Şûra, Hive hakkında ayladır haber verilmediğinden dert yanmaktadır.

Hive ve Harezm, Emeviler döneminde ilhak edilmiş ve emirleri halifeler tarafından atanırdı. Daha sonra buralar büyüyerek güçlenen Hive ve Harezmşahlar, Hindistan'dan Ural dağlarına kadar, Arabistan'dan Çin'e kadar hâkim oldular. Ürgenç'i merkez yaptılar. Ancak zaman içeresinde güçlerini kaybederek neredeyse yok olmaya yüz tuttular. Hive Rusya'ya tabi bir Hanlık hale geldi[570].

Hive'nin doğusu Buhara, diğer tarafları ise Rusya ile çevrili idi. Ahalisi bir milyon civarında Türk ve Müslüman olan Hanlık, Sünni ve Hanefi mezhebindendi. Öte yandan Özbek, Sart, Türkmen ve Karakalpaklar yaşamaktaydı. Özbeklere Deş-i Kıpçak'ın yıkılmasından sonra buraya göç eden Tatarlardan dolayı Tatar ismi verilmişti. Hive Rusya açısından büyük bir öneme sahip olduğu için tamamıyla ele geçirilmek istendi. Ural Kazaklarından Bayık isimli bir Bahadır Hive' ye saldırarak Hanı kaçırmış ve kendisini de Han ilan etmiş idi. Rusların müdahalesi nedeni ile de Bayık Hanlığı bırakarak kaçsa da Hiveliler tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu Rusların buraya ilk hücumları olarak belirtilir. İkinci hücum olarak Rus Kazakları buraya saldırdılar ve Ürgenç'e kadar gelerek binden fazla hatunu alıp gittiler. Ancak Türkmen Bahadırları bunları takip ederek hepsini

---

569 "A.g.m.", *Şûra*, 1909, S.18, s. 547-548

570 "Hive (Harezm) Memleketi Hakkında", *Şûra*, 1909, S.17, s. 519

kılıçtan geçirdikleri gibi bu bin hatunu da kurtardılar. Üçüncü kez Kazak saldırısına Hiveliler ciddi bir direnç göstererek bunların pek çoğunu öldürdüler. Dördüncü olarak ise Piyötr Veliki zamanında 1717 yılında resmi surette Hive' ye bir asker gönderildi. Başlarında Devletgiray Bakoviç Çarkasiski isminde birisi vardı. Çarkasiski, Cayık nehri üstünde olan Guriyev şehrinden 4 bin asker ile hareket etmiş ise de o dönem Han olan Şirgazi Han tarafından yenilgiye uğratılarak bütün askerleri yok edilmişti. Beşinci olarak 1839 yılında Orenburg şehrinden Hive üzerine 5 bin asker 22 top gönderilmişti. Başlarında General Pirovski vardı. Ancak 1 Ocak ile 1 Şubat arasında geri çekilmek zorunda kaldılar. Altıncı olarak 1874 yılında ne yazık ki General Kaufman kumandasındaki Rus ordusu Hive'yi zapt edip Rus himayesine almıştır. Bugün kabri Ufa'da olan Kırgız Hanlarından Nur Ali Han bir ara Hive'yi zapt etmiş ve burayı Rus hâkimiyetinden çıkarmak istemiş ise de buna muvaffak olmamıştır[571].

Şimdiki zamanda halkı Özbek, Sart, Karakalpak ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Burada Sartlar Farsî olarak ya da Tacik olarak verilirken Özbekler ise Cengiz'e tabii Tatarlar ve Moğollar olarak gösterilir. Deşt-i Kıpçak yıkıldığında buradaki bir kısım Tatar ve Moğollar Ruslaştı bir kısmı ise doğu tarafına göç ederek Özbek ismi ile anıldı[572].

İdare şekli Hive'de Buhara'dakine benzerlik göstermektedir. Buhara'da zenginler vakıf hücrelerden zenginliklerini elde ederlerken Hive'de bu hücreler (odalar) öğrencilere ücretsiz verilmektedir. Hive'de nizamlı talimli asker yoktur. Pazarlar mübarek gün ve bereketli olması düşünüldüğünden daha çok Cuma günü yapılırdı. Bu bir eski adetti ve onlar için mukaddes sayılmaktaydı. İslam öncesi bazı adetlerin İslam'a uyarlanıp devam ettirildiği de bilinmektedir. Örneğin Kadınlar Çarşamba günü kabir üzerlerinde yürürlerdi. Ancak burada ne amaçla bu âdetin gerçekleştirildiği hakkında bir malumat verilmemektedir. Diğer yandan Hive halkı, hicri 1451. yılda kıyamet kopacağına inanırdı[573].

Materizi? ve Zamahşeri gibi büyük alimler yetiştiren Hive halkı şimdilerde gazeteler ve dergiler okumaya başlamıştır. İstanbul ve Rusya'daki pek çok İslami gazete ve süreli yayınlar bizzat Han İsfendiyar Töre tarafından takip edilmektedir. Bu Han

---

571 "Hive (Harezm) Memleketi Hakkında", *Şûra*, 1909, S.17, s. 519-520

572 "Hive (Harezm) Memleketi Hakkında", *Şûra*, 1909, S.17, s. 519-520

573 A.g.m., *Şûra*, 1909, S.17, s. 520-521

zamanında Hive'de ilim irfan yönünde ciddi bir yol alınmakta olduğu vurgulanmaktadır[574].

7) Buhara

Yüzyıllar öncesinde dünyanın en güçlü, zengin ve medeniyetlerden biri olan Hazar Denizi boylarından Pamir yaylasına kadar süzülen Buhara Hanlığı 200 bin km karelik bir alanda yer almaktadır. Üç yandan Rusya ile çevrili olup Amuderya, Semerkant ve Fergana Vilayetleri, güneyden Afganistan ile sınırdaş olup Arap sınırında bir kısmı Hive ile çevrilidir[575]. Diğer yandan Hokant dağlarından çıkan Zerefşan ve Billur dağlarından çıkıp Aral gölüne akmakta olan Ceyhun nehirleri ile de çevrilidir[576].

İslam memleketlerinin payitahtlarından olan Buhara, çok eski bir şehirdir. Buhara "Bağ Aza" isminde olup sonradan "Buhara" ya dönüşmüştür[577]. Hicretten sonra Maveraünnehir'e yerleşen Turaniler burada bu şehri kurdular. Bunlar ilk başlarda Mecusi idi. Buhara bu zamandan beri ilim, maarif, sanayi ve servet şehri olmuştur. Hicretin 89. senesinde Kutube b. Müslim tarafından fetih olunan Buhara Arapların eline geçmiştir. Bu zamanlarda Buhara ilim irfan ve zengin şehir idi. Etrafı bahçeler ve yeşillikler ile kaplı idi. Büyük mescitler, medreseler, kütüphaneler ve kervansaraylar bulunmakta idi. Ancak Cengiz Hicretten 6. asır sonra Buhara'yı ele geçirmiş şehri yakıp yıkmıştır. Timur zamanında Buhara eski haline yakın bir mertebeye kavuşmuştur. Fakat Buhara ne yazık

---

[574] A.g.m., *Şûra*, 1909, S.17, s. 521

[575] "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102

[576]Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra*, 1909, S.2, s. 46-47

[577]Buhara adı konusunda farklı görüşler ortaya atılmış durumdadır. Buna göre: Buhara adı ilk defa Pu-ha şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından kullanılır. Şehrin adının eski paralar üzerinde "Pwy'r ywB" şeklinde geçmesinden Buhara adının çok daha önceleri kullanılmakta olduğu sonucuna varılabilir. Ramazan Şeşen bu kelimenin; "*Sanskritçe "vihara" kelimesinin Türkçe'deki şekli buhardan türemiş olması da mümkündür. Belki de Nûmickes şehrinde kurulan bir "vihara" (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir"*. Şeklinde bir fikir ileri sürmüştür. Ramazan Şeşen, "Buhara" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1992, s363-367; Diğer yandan, Türk Kağanlığı'nın batıdaki komşularından olan Buhara, eski Türk yazıtlarında ''Bukarak'' şeklinde geçmektedir Ancak yukardaki bukarak adının Buhara kenti ile özdeşleştirilmesine karşı çıkılarak, sözcüğün 'ibadethane' anlamında olduğu ve kelimenin, doğrudan Sanskritçe'den değil de Soğdça'dan geçtiğine dikkat çekilmektedir. Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul, 2016, s.52; Cengiz Han tarafından Buhara'nın 1220 yılında ele geçirilmesi Yüan Shih''da geçmektedir. Bu kaynakta ise şehrin adı ''P'u-hua'' ve ''Bu-ha-rh'' şeklinde kaydedilmiştir. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul, 2013, s.387

ki hiç bir zaman eskisi gibi olamamıştır. Timur sonrası ise ilim ve fen konusunda gerileme ve hurafeler başlamıştır[578].

Şeybaniler, İştehniler ve Mangıtlar zamanında ata ve anasız aile gibi olmuştur. Liyakatli insanlar başa gelmemiştir. Miladi 868 yıllarında imparator 2. Aleksandr zamanında Buhara Rusya yönetimine girmiştir. Bundan sonrası Buhara için 2 dönem yaşadığı söylenebilir. Birincisi; Rusya bağlı olduğu 2.si Buhara Müslümanlarının yaşadığı dönemdir. Bunlar Türk soyundan idiler[579].

Buhara Ruslar tarafından ele geçirilince Ruslar tarafından çeşitli oblastlara bölündüler. Buhara genel olarak 2 kısma ayrılır. Bir kısmı dağlık olup daima kar ile kaplıdır. En meşhur dağları; Alay, Hisar, Hazret-i Sultan, Kara Tepe ve Baysundur. Kışları çok soğuk olsa da vadiler ılıman olup memleketin ortasındaki bereketli topraklar Zerefşan nehri ile sulanmaktadır. Aral gölüne dökülen Amuderya ile ona katılan Ab Hisar, Ab Sarh ve Toplak nehirleri de suların bol olmasına katkı sağalmaktaydı. Halk arazileri açtıkları su kanalları ile sulamaktadırlar. Bu nedenle bol çeşitli ürünler yetiştirilir[580]. Başta buğday ve arpa olmak üzere hububat üretimi oldukça fazladır. Toprakları verimliliği ve suların bolluğundan dolayı meyve yetiştiriciliği de oldukça gelişmiştir. Yün ve pamuk üretimi de

---

[578] Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra*, 1909, S.2, s. 46-47; Buhara'nın resmi dili bozuk Farsça olmasına rağmen umumi dil olarak Özbekler ile Türkmenler Çağatayca konuşurlardı. Düğün ve nikâh gibi merasimlerinde ise Arap kültürü hâkim olup Arap ve Kırgızlar tören ve düğünlerde çok israf sergilerlerdi Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra*, 1909, S.5, s.147: Timur'un hayatının ilk yıllarına ait fazla bir bilgi yoktur. Timur, Türk Barslas Boyu Beyi Taragay'ın oğlu olup 08 veya 09.04.1336'da Keş'te (Şehr-i Sebz) Hoca Ilgar köyünde doğdu. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara-2000, s.3; Hayit, *Türkistan*, s.1-2; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Atillâ, Cengiz Han, Timur,* Ter. Halik İnalcık, Haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, Ankara, 2011, s.406; Timur, askeri bir lider ve bir devlet adamı olarak 32 yıl içinde (1370-1404) doğuda Altay Dağları'na, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde de İndus'a kadar uzanan bir devlet kurdu. Timur, kişilik olarak daima alçak gönüllü, barış zamanlarında yumuşak ama savaşta haşin bir yapıya sahipti. Hayit, *Türkistan*, s.1-2; Timur'un soyu torunu Uluğ Bey tarafından, Timur'un mezar taşına kaydettirilmiştir. Bu kayda göre Cenhiz Han ile Timurun soyu birleşmektedir. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s.4; Timur'un sekizinci göbekten atası ile Cengiz'in dördüncü göbekten atası kardeştir. İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995, s.19; Ancak Rene Grousset, bu duruma şiddetler karşı çıkar. Böyle bir bağdaştırmayla Timur'un Moğol gösterilmeye çalışıldığını ancak Timur'un Barlas kabilesine mensup Maveraünnehirli asil bir aileden Türk olduğunu belirtir. Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s.406; Fakat Rene Grousset'in gözden kaçırdığı husus şu olsa gerek; Timur ve Cengiz'in soyunu birleştiren tarihçilerin Timur'un Moğol olduğuna dair iddiaları olmamıştır.

[579] Sagidov, a.g.m., s. 46-47

[580] "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102

bol olan Buhara'da tüccarlar özellikle bu ürünleri Ruslara satmakta idiler. Yılık ticaretten 4-5 milyon akçe elde edilmektedir. Buhara'ya yapılan demir yolu ise burayı hem medeniyete bağlayan hem de ticari anlamda daha gelişen şehir olmasına katkı sağlamıştır[581].

Buhara'nın kuru bir havası vardır. Kışı kısa olsa da soğuk olup, bazı yıllarda ise kış boyu yağmur şeklinde devam ederdi. Şubat ortasında yaz mevsimi, mart ortasında yağmur yağmaya başlardı. Nisan ayında sıcaklar çıkardı. Batı tarafında ise bu aylarda yağmur düşmediğinden orada yaşayan Kırgızlar doğuya doğru dağ eteklerine göç etmekteydiler[582].

Buhara'nın da bu dönemde 2.5 milyon nüfusu vardı. Bu nüfusun ekseriyeti Zerefşan ırmağı boylarında yaşarlardı. Buhara; İran ve Türk memleketleri arasında bulunduğundan nüfus da ağırlıkta bu iki ulustan oluşmakta idi. Özbeklerin çoğunluğunu oluşturduğu Buhara'da; Afganlar, Kırgızlar ve Karakalpaklar gibi Türklerde yaşamaktaydı. Bunlardan başka sayıları 700 bin civarında olan Tacik ve İraniler yaşardı. İraniler 40-50 bin, Yahudiler[583] 10 bin, bir o kadar Afgan, 50 bin civarı da Arap ve 20 bin kadar Çingeneler yaşamakta idi. Çingenelerinden birçoğu Müslüman idi. 1897 de 12-15 bin civarı Rus yaşamakta iken şimdilerde bunun iki misline çıkmıştır. Doğudaki dağlar

---

[581] Sagidov, a.g.m., s. 46-47

[582] "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102

[583] Buhara Yahudileri dünyadaki diğer Yahudi topluluklarından kısmen izole olmuş kendi dini ve millî değerlerini koruyarak yaşayan bir Yahudi topluluğudur. Buhara Emirliği idaresinde yaşıyor olmalarından dolayı seyyah tarafından Buhara Yahudileri, bilim adamları ve araştırmacılar tarafından; Orta Asya Yahudileri, Merkezi Asya Yahudileri, Yerli Yahudiler, Fars-Tacik Yahudileri isimleri verilmiştir. Zaman zaman yaşadıkları şehirlere göre Hocent, Hive, Taşkent ve Semerkant Yahudileri isimleri de verilmiştir. Buhara Yahudilerinin buraya nasıl keldikleri hakkında çeşitli görüşler bardır. Bunlar; Buhara hükümdarının Yahudileri sarayda kıymetli halıların dokunması için, her biri ayrı bir zanaat alanında uzman olduklarından zanaat işleri için ve Buhara hükümdarının hasta olan eşini tedavi etmesi için İran'dan Yahudi bir doktor davet etmiş karısı iyileştiğinde doktorun ailesinin de kendisine katılması için Buhara'ya getirilmiş Yahudilerdir. Yahudilerin Türkistan'daki ilk varlığına dair İsrail krallığını ele geçiren Asurlular M.Ö. 721 yılında Yahudilerin büyük bir kısmını Buhara'ya sürmüşlerdir. Bir diğer riayete göre; Türkistan'a ilk Yahudiler pers imparatorluğunun hâkimiyetinden sonra gelmişlerdir. Yahudilerin ülkenin çeşitli bölgelerine yayılmalarına imkân tanımıştır. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara, 2005, s. 47-48

ile batıdaki çöller arasında ise göçebe halklar yaşamaktaydı.[584]. Buhara'nın kuzey ve doğu tarafları Türkistan Müslümanları, güney tarafı Afganistan Müslümanları ve Rusyalı Türkmenler; batı tarafı Hive Hanlığı ile çevrili idi. Çin, Hindistan ile İran ve Irak Müslümanları da Buhara'dan uzak değildi[585].

a) Buhara'nın İdari Yapısı

Şeri hükümlere göre idare edilen Buhara'da Rusya'nın nüfuz etmesiyle bu durumun değişiklere uğradığı da görülmüştür. Memleket 6 vilayete bölünmüş olup emir ve onun tarafında atanan beylerle idare edilirdi. İdare de Emirin yardımcıları, şeri hükümleri uygulayan "Kadı Klan" ve maliye nazırı "Koş Beği[586]" بگی قوش gibi üst düzey amirler idi. Her beyin yanında hukuki işlere bakan Kadı ve Emir tarafından görevlendirilen müfettiş bulunurdu. Emlaktar ise vergi (öşür) toplama ve ekonomi tarım pazar vs. işlerini yürütürdü. (Her yüz sumdan 2.5 sum vergi alınırdı.) Toplanan vergiler direkt olarak emirin hazinesinde toplanır eğitim içinde bu hazineden bir yardım yapılmaz mektep ve medreseler vakıflar aracılığı ile idaresini sağlardı[587].

Buhara Emir Abdulahad Han tarafından idare edildiği dönemde de şer'i hükümlere göre memleket idare ediliyordu. Memleket işlerini yürütmek için memurlar emir tarafından yarlık verilerek tayin edilirdi. Rusya'da maliye ve dışişleri bakanlığı için özel yetiştirilmiş kişiler varken Buhara'da Padişah yanında ona hizmet etmiş kişilerden bu işleri tam olarak anlamasa da görevlendirilirdi. Koşbegi, en büyük bakan olup dışişleri ve maliye bakanlıklarını da emrinde idare ederdi. Kadı Klan; iç işleri ve adalet

---

[584] Tacikler; köken olarak İranî, dilleri Farsî ancak mezhep olarak sünnidirler. Karakterleri düzgün, hatunları güzellikleriyle meşhurdur. Özbekler Moğollara benzer onları andırır, memurlar genellikle bunlardandı. Türkmenler ise gayretli ve mütevazılıkları ile meşhurdular ve Arplara karşı savaşlarda verdikleri mücadele ile de tanınırlar. Eski Türkmenler ve Buhara halkı genellikle Şiiler ile savaş halinde oldular. "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102

[585] Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra*, 1909, S.5, s.147-149

[586] Koşbegi; Han'dan sonraki en yetkili kişi yani vezir konumunda olup dışişleri ve maliye bakanlıklarını da emrinde idare ederdi Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra*, 1909, S.5, s.147-149; "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102: Kelime olarak kuşbegi, av kuşlarından (yırtıcı kuşlardan) sorumlu görevlileri ifade etmektedir. B. A. Ahmedov, *İstoriya Belha, İzdatel'stvo "Fan" UzSSR*, Taşkent 1982, s. 164; Kuşbeği ile Koşbegi'nin zaman zaman tarihçiler arasında karıştırıldığı görülmektedir. Konu hakkında bkz: Selim Serkan Ütken, Buhara Hanlğı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868), Ankara Üniversitesi SBE, 2015, (yayınlanmamış doktora tezi), s.89-90

[587] "Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102

bakanlıklarını bünyesinde bulundururdu. Vakıfları idare etmek, imam, hatip ve müezzinleri atamak veya azl etmek, müderrislik mertebesi vermek, boşanmak, veraset ile aile davalarını karara bağlamak Kadı Kalan'nın görevi idi. Mahkeme hükümleri her ne kadar şeri ise de gayet tertipsiz ve nizamsızdır. Pek çok işler müftülerin fetvaları ile idare edilirdi. On iki müftü olup ancak bunlar fetva verebilirdi. Bunların fetvalarına Âlim mührü basıp Ahund'a verir. Ahund'da mührünü basıp Kadıhaneye koyar. Kadı Kılan tarafından bu hüküm kat'i surette ilan edilir artık o hüküm fesh edilmeyecek derecede kesin idi. Kadıhane mahkemesinden daha büyük mahkemeler olsa da onların yolları ve işleri ayrı olduğundan Kadı hükümlerini teftiş edecek bir idare yoktur[588].

Koş Başı (Koşbeg), Kazı Kılan ve Topçu başı bütün memleket içinde en büyük derecede hâkim kişilerdi. Bunlar Buhara'dan başka guberniyalarda bulunmaz. Bunlardan başka Zerkatçı (Naluğ Ciyucu) Reis, Kervan başı, Mirşeb?, Pervaneçi[589], Mirahur[590], Karaval beği gibi kişiler de vardır bunlarda kendilerine ait verilen işleri takip ederlerdi. Reis: Kadı Klanın yardımcısıdır. Namaz kılmayanlara ceza verir aynı zamanda yargılama ve polislik hizmetlerini takip ederdi Mirşeb; Gardiyanlık ve Polis yardımcıları gibi hizmetlerde bulunanlardır. Ahund ve Âlim; bunlar mühürleri ile müftülerin fetvalarını mühürleyip Kadıhaneye gönderirlerdi. Bunların her birinin kendilerine ait mühürleri, defterleri ve nişanları vardır. Fakat her birinin işleri tertipsiz ve düzensizdir[591].

Eyaletlere gelince, Buhara Hanlığı yirmiden fazla eyaletlere ayrılır. Bunlar; Hisar, Balçıvan, Kara Dağ, Karşı, Çarçuy, Cizak, Kabaklı, Merv, Belh, Şehr-i Sebz, Kara Göl, Buhara, Kermine, Hatırcı, Kette-Kurgan, Ura-Tübe, Ziyaedin, (Nur Ata)'dir. Bunların

---

[588] Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra,* 1909, S.5, s.147-149

[589] Han yarlıklarını düzenleyip, bu yarlıkları verilmesi gereken emirlere ve diğer yüksek mevkii sahibi kişilere ulaştırma görevine sahipti Diğer yandan hanlıkta ikamet eden Arap halkınının yönetimi de bunların idaresindeydi. Semenov, a.g.m., s. 147

[590] Mirahurlar veya İmrahorlar; Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar ve Osmanlı Devleti gibi pek çok Türk-İslam devletinde sarayın ve sultanın hayvanlarının bulunduğu ahırının genel durumundan sorumlu kişilerdir. Hem at gibi binek hem de deve ve katır gibi yük hayvanlarına bakmakla yükümlü kalmayıp aynı zamanda binek hayvanlarının biniş gereçlerinden de sorumlu idiler. Abbas Sabbağ, "Mirahur" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 141; Ahmedov, a.g.e., s. 160; Temeli atlı süvari ordu tipine dayanan Buhara'da önemli bir görev üstlenen bu kişiler, han veya sultanın ahırında bir topluluk halinde vazife alırlardı. Bunların başlarında da mirahur-ı kalan/mirahur-ı büzürg, mirahur-ı kebir yani büyük mirahur bulunurdu. Semenov, "Srednevekovoy Buhare …", s. 150.

[591] Abdülkerim Sagidov, "Buhara", *Şûra,* 1909, S.5, s.147-149

her biri 6-7 tümenlere (Volist) ayrılırlar. Vilayetlerde; Dört yetkili kişi vardır. Bunlar: Bî, Kadı, Reis ve Mirşeb'dir. Bî'ler Buhara'daki Koş Beğine, Kadılarda Kadı Klan'a karşılık gelmektedir. Tümenler de Aksakallılar bulunur bu Aksakallılar sözlü hukuk ile sorgulama yaparlardı. Bunlar Kadılar ve Bî'lere bağlı idi[592].Bunların dışında Buhara Emirliğinde devlet dairelerinde ve askeri teşkilatlarında: Yasal, Ağalık, Yüzbaşı, Binbaşı, Mirahur başı, Hazineci (Haznedar başı olsa gerek) unvanlar da vardı[593].

b) Abdülahad Han

Mangıt Türklerinden olan ve Hâkim Atalık soyundan yani onların torunlarındandır. Hâkim Atalık da Rahim Han'ın oğludur. Rahim Han önce Koşbegi (Vezir) di. Ancak kendisi hanların zayıflığını ve devlet idaresindeki becerisizliklerini görüp 5 Kasım 1756 yılında Buhara tahtını ele geçirdi ve kendini han ilan etti. Kendisinden sonra; Fazıl, Danyal, Masum (Şah Muradbî), Haydar, Hüseyin, Ömer, Nasrullah, Muzaffer ve Abdülahad Buhara Hanı oldular[594].

1868 yılında Taşkent Ruslar tarafından zabtedildiğinde Buhara Hanlığı, Rusya'ya karşı idi. Rusya, Buhara Hanlığı ile kaşı karşıya o denemde gelmek istemediğinden Buhara Hanı Muzaffer Han'a elçiler gönderdi. Siyasi ve medeni ilimlerden yoksun olan Muzaffer Han[595] bu elçileri zindana attırmak gibi bir hataya düştü. Buhara'da olan Rus tebaasını tevkif mallarını ise müsadere ettirmeye başladı. Bu durum Rusya ile Buhara Hanlığını karşı karşıya getirdi. 1866 Mayıs ayında ki savaşta Buharalılar savaşı kaybetti. İrcar ايرجار denilen bu savaştan sonra Buhara Hanlığının istiklali de son buldu ve Rusya hâkimiyetine girdiler. İrcar savaşında sonra Muzafferiddin Han'ın oğlu Abdülmelik babasına isyan etti. Ancak Rusların Muzaferiddin Hana yardım etmesi sonucu Abdülmelik Afganistan'a kaçtı. Muzaferiddin Han 31 Ekim 1885 tarihinde vefat etti. 16

---

592 Sagidov, a.g.m., s.148; Buhara eyaletleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) SBE, Sakarya, 2009, s.26-42

593Behrambek Devletşayev, "Türkistanlılar", *Şûra*, 1913, S.1, s.13; Buhara'da toplamda 14 bin asker bulunmaktaydı. Askerlerin yaşı 12 den 80 yaşına kadar olup askerlere "Sarbaz" denilmektedir. Sagidov, a.g.m., s.148

594 "Abdülahad Han", *Şûra,* 1911, S.2, s. 33

595 Ayrıca bu dönemde emirin tecrübesiz beyleri devlet idaresine yerleştirmesi ve bu beylerin itaatsizliği iç işlerinde karışıklık ve kavgalara neden olmuştur. Emir hem iç hem de dış tehditler ile karşı karşıya kalmıştır. Bkz: Q. Usmonov, M. Sodıqov ve S. Burxonova, *O'zbekıston Tarıxı, O'zbekıston Respublıkası Olıy va O'rta Maxsus Ta'lım Vazırlıgı,* Toshkent 2006, s.221.

Mart 1859 da dünyaya gelen Abdülahad bu durum sonunda 13 yaşında olan Han ilan edildi[596].

Abdülahad Han, Rusça bilen gazete okuyan dönemin olaylarını takip eden bir han olup Buhara'nın Kermine şehrinde ikamet ederdi. Sünni ve Şii çatışmasını en aza indiren Han, ulema arasındaki ihtilaflı konularda tarafsız kalmayı becerdi. Ulemadan Usul-i Cedit Mekteplerinin caiz olduğu konusunda aldığı fetva ile bu mekteplerin sayısını buna karşı çıkan âlimlere rağmen artırdı. Onun zamanında ölüm cezaları azalmış insanların minarelerden atılarak öldürülmesi gibi cezalara da son verilmişti. Buhara'da tekke, Petersburg'da cami ve mescitler inşa ettirdi. Abdülahad Han, en zengin hükümdarlardan olup Buhara'da dokuma fabrikaları vardı. Eski Buhara ile Yeni Buhara arasına tamamen kendi imkânları ile bir demiryolu yaptırmıştır. Rusya'ya sadık onların çıkarlarına hizmet eden Abdülahad Han, Rusya-Japon savaşında topladığı vergiler ve Rusya'ya yaptığı para yardımları ile ün saldı. Kendisine "Seyit Abdülahad Bahadır Han" unvanı verildi. Kaspi demiryolunun inşası içinde Ruslara yardım eden Abdülahad Han'ın yine Hicaz demir yoluna iki yüz bin sum iane yardım ettiği bilinmektedir. Han, Kermine şehrinden Buhara'ya vardığında Haydarabat şehrinde hastalanır dört gün yattıktan sonra 22 Aralık 1910 tarihinde Çarşamba günü vefat etti. Cenazesi Kermine şehrine getirilerek burada "Kasım Şeyh" kabrine defnedildi. 52 yaşında 25 yıl tahtta kaldıktan sonra vefat eden Abdülahad Handan sonra yerine oğlu Âlim Han, tahta çıkarıldı[597].

Mangıtlar her ne kadar ahlakları bozuk olsa da eğer biraz gayret gösterselerdi Buhara'yı tekrardan ilim ve eğitim yuvasına tekrar dönüştürebilirdi. Ancak bunu yapamadılar. İlim yolunda değil de kabirlerde ölmüş insanların türbelerinden (Abdülkadir Geylani ve Hoca Bahaddin) medet arama yoluna girdiler. Riyakârlık ve cahillik[598] gittikçe

---

[596] "Abdülahad Han", *Şûra*, 1911, S.2, s. 34

[597] "Abdülahad Han", *Şûra*, 1911, S.2, s. 34-35

[598] Buhara'da cadde ve sokaklara yapıştırılan bir ilan ve sonraki gelişmeler bu cahilliği ve taassubu gözler önüne sermektedir. Buna göre; İlanda, Buhara'da çocuklarını Cedid okullarına gönderenlerin çocuklarının ahlakının bozulduğundan çocukların bu okullara gönderilmemesi istenir. Kim çocuklarını bu Cedid okullarına gönderir kim ki onlarla diyalog içinde olursa o kişilerin öldürüleceği başlarının kesileceği bildirilir. Cedidcilerin namaz kılmadıklarından ve zekât vermediklerinden dolayı kâfir oldukları ve bu nedenle kanlarının helal olduğu belirtilir. Bu ilanı dini olarak meşrulaştırma adına bir de hadis örnek verirler.

Buhara hükümeti bu cahillerin fikirleri ile hareket edip açılan okulları kapattırdı yenilerine müsaade etmedi. Ancak Cedidciler buna başka bir yol buldu. Ticarete başlayıp yüklü kitaplar getirerek

arttı. O kadar gaflet içinde idiler ki İngiliz ve Rusların bu bölgede ilerleyişleri karşısında Kırgızlar, Kazaklar, Afganlar ve Buhara, Hive, Hokant Hanlığı sanki hiç bir şey yokmuş gibi türbelerdeki ölmüş şeyhlerden beklenti içinde idiler. İngiltere ve Rusya arasındaki mücadeleden yararlanmasını bilmedikleri gibi İngilizlerin gönderdiği elçileri Buhara Hanlığı zindana attırdı[599].

B. DERGİNİN TÜRK DEVLETLERİNE VE TOPLULUKLARINA BAKIŞI

1) Bulgar Tarihi

Hun devletinin çökmesiyle Bulgarların Avrupa sınırları da dâhil olmak üzere Kafkasya, Ural Nehri, Volga ve Kama gibi çeşitli yerlere göç ettikleri bilinmektir. Zaman zaman Bulgar Türklerine Ogurlar[600] denildiğine rastlamaktayız. Kanlı, Nayman ve

---

kütüphaneler oluştururdular. Kütüphanelerde gazete ve dergilere de yer verdiler. Eski medrese talebelerine ucuz kitaplar vererek onların okumalarına dünyevi bilgilere erişmelerine imkân sağladılar. Tefsir ve hadis kitaplarını da hediye ettiler. Bu okumaların sonunda okuyucular hem bu hadisin nasıl bir uydurma olduğunun farkına vardılar hem de uydurma bile olsa bu ilanı kaleme alanların yazma ve imla konusunda ne kadar hatalar yaptıklarını ve cahil olduklarını gördüler. Bu ilanla halkın arasına fitne ve fücur sokmak isteyenleri Cedidciler cezalandırılmaları yerine af edilmelerini ve insafa davet edilmelerini hatta bunlara nasihat edilmesini istediler. Bunların gerçekte kendileri kuran ve hadis ilimlerini okusalar bu tür bir gaflete düşmeyeceklerine dikkat çektiler. Cedidciler, bu davranışları ile Buhara Hükümeti'nin de dikkatini çektiler. Dergiye bu makaleyi gönderen yazar Buhara'da eski medreselerde çocukların 8 ila 18 yıl gibi bir zaman geçirmelerine rağmen fenni eğitimlerden bi haber olduklarını ciddi mana da okuma ve hesap yapmaktan da aciz olduklarının altını çiziyordu. Oysa Cedid okullarında dini ve ilmi dersler bir aradadır. Ona göre; Buhara'da fenni bilgilerin faydasını idrak edip, telefon, telgraf ve demir yolu gibi gelişmeleri takip eden Ceditçiler dışında ilim adamı da yoktu. Abdurrauf Fitret, "Câhilane Ta'asubga Misâl", *Şûra,* 1917, S.2, s.34-35

[599] "Abdülahad Han", *Şûra,* 1911, S.2, s. 33-34

[600] Saadettin Göçmeç kimlikleri konusunda Beş Ogur, Altı Ogur, Tokuz Ogur, On Ogur, Otuz Ogur, Sarı Ogur vs. kimliklerin geçerliliğini korumakta olduğunu ve Bulgarların yarı müstakil devlet yapısını 7. yüzyılın ortalarına doğru tamamladığını ifade etmektedir. Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Bulgarlar" *Mustafa Keskin Armağanı,* İstanbul 2014, s.486; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970, s. 155.; Ayrıca Bulgar etnik adı ve anlamları konusunda daha kapsamlı bilgi için bkz. Mirfatih Zekiyev, *Türkler ve Tatarların Kökeni,* s.221-228; Bulgar kelimesinin manası, "Bilge adam"dır. Bulgar, Müslüman tüccarlardan biri olup ticari amaçla oraya gitmiştir. Fakih ve tıbbi bilgilere hâkim birisidir. Bu kelime esasında "Balâr" diye anlandırılırdı. Ancak Araplar bu ismi arapçalaştırıp, "Bulagr" diye isimlendirdiler. Gırnâtî, bu ismi el-Kâzi'l-Bulgari'nin Tarihu'l-Bulgar (Bulgar Tarihi) adlı eserinde gördüğünü ve bu kadının Ebû el- Meali Cüveyni'nin arkadaşlarından biri olduğu bilgisini verir. El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi* s. 190-191

Konrat urugları Hunlar içinde; Hazarlar, Bulgarlar içinde; Alan ve Avarlar Kıpçaklar içinde; Dulat, Calayır ve Kalaçlar Uygurlar içinde idi. Bumin Kağandan sonra 8 ulus meydana çıktı bunlar; Kıpçak, Alan Avar, Kanlı, Nayman, Uygur, Bulgar ve Hazarlar idi[601].

a) Bulgarlar'ın İslamiyet'e Girişi, Sosyal Hayat ve Anayurtları

Bulgarların İslamiyet'i kabul etmesinin altında bir zaruriyet olduğu öne sürülmektedir. Bulgar memleketine zaman zaman çeşitli saldırılar olmuş Knezler ile iyi ilişkiler yürütülememiştir. Bulgar memleketine yapılan saldırılar sonucu bin kadar Bulgar savaşçı eşleri ve çocukları ile kaçarak Fransa'ya kadar gitmişler ve orada uzun süre yaşamalarından dolayı Fransızlaştıkları rivayet edilir. Bulgarlardan 907 yılında bugünkü Macaristan taraflarına büyük bir göç olmuştur. Almas Hanın oğlu Arpad'ın liderliğinde yapılan bu göç sonucu Macaristan'ı kurdukları da rivayet edilmektedir. Özellikle Knez 1. Vladimir'in diğer Türk kavimleri ile anlaşarak Bulgarlara saldırması sonucu Bulgarlar, yukardaki bu nedenlerden dolayı Abbasi devletinin koruması altına girerek bu duruma bir çare bulmak istemiştir. Bu isteğin sonunda Abbasiler Bulgar hükümdarlarına "Mülkü's-Saklabe" unvanı vererek onları himaye altına almıştır. Arap elçi ve seyyahlar geldiğinde Bulgarlar; Ural dağlarından Sur ve Oka nehirlerine, Vyatka ile Kama nehirlerinden Don nehirlerine kadar olan bölgede yaşamakta idi[602].

Bulgarların Müslüman olması Abbasi Halifesi El-Muktedir Billâh döneminde Bağdat'tan bir ilim heyetini 11 saferül hayr 309 (11 Haziran 921) yılında göndermesiyle gerçekleşir. Yukarıda verilen tarih konusunda Zeki Velidi ve Abdurrahman Zeberi 12 Muharrem 310 (12 Mayıs 922) heyetin geldiğini ve heyet geldikten sonra Bulgarların resmi olarak 16 Muharrem 310 da/15 Mayıs 922 de Müslüman olduklarını savunurken[603] bunu Ziynetullah Nuşirvanzade, heyet geldikten sonra 4 gün içinde Bulgarların resmi olarak Müslüman olmalarını kabul etmez. Ancak diğer yandan Ziynetullah Nuşirvanzade; Yakup bin Numan Bulgari, Müstefadü'l-Ahbar ve Asar ve Zeki Veledi'nin Türk ve Tatar Tarihinde bu konu hakkında geniş bilgi verdikleri noktasında onlara atıfta bulunur[604]. Şihabettin Mercâni, Müstefad'ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar adlı eserinde

---

[601] Ali Hasan, "Eski Türklerde Tormış", *Şûra,* 1912, S.23, s.716-718

[602] "Bulgarların Hükümet ve Dinleri", *Şûra,* 1912, S.19, s. 590-591

[603] Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türk ve Tatar Tarihi***,** Kazan 1912, s.81

[604] Nuşirvanzade Ziynetullah, "Milli Tarihten Bir Kicek", *Şûra,* 1914, S.13, s.388-391

Bulgarlar Türklerinin İslamiyet'i ta Abbasi halifesi el-Me'mun (812-833) zamanında kabul ettiklerini yazmaktadır[605]. Bulgarların resmi olarak 8 Mayıs Perşembe 922'de Müslüman olduklarına dair kaynaklarda bilgiler de mevcuttur. Ancak İbn. Fadlan bu tarihten önce Bulgar devletinde Cuma namazını kıldığını ve hutbe okunduğunu aktarır[606].

Bununla birlikte Bulgarların çok daha önce Müslüman olduklarına dair başka rivayetler daha eskilere götürülmeye çalışılmaktadır. İslamiyet'i ilk olarak Azak boyu Büyük Bulgar Devleti kabul etmiştir. Onların Hz. Muhammed zamanında İslamiyet'i kabul ettikleri öne sürülmektedir. Buna göre; 629 yılında Bulgarların hükümdarı Faruh İbn Gamru Hizamî, İslâmiyet'i kabul etmiştir. Hz. Muhammed'in yanına mektup ve hediyelerle birlikte Mesud İbn Sait'i elçi olarak göndermiştir. Peygamber, Bulgarların İslamiyet'i kabul etmelerini onaylamıştır. Bu gelişmelerden haberdar olan Bizans İmparatoru, Bulgarların hükümdarı Faruh'tan İslamiyet'ten vazgeçmesini istemiş ve bunun karşılığında ona birçok toprak vermeyi teklif etmiştir. Bu teklifi reddeden Faruh, İmparator tarafından idam edilmiştir[607].

Bulgarların Müslüman olmaları hususunda farklı görüşlerden biri de Onların Müslüman tüccarlar münasebetiyle İslamiyet'e girdikleri yönündedir[608]. İbnü'l Esir hicri 433 yılında Bulgar kavminin, Türkler ve Saklablar arasında doğan bir kavim olduğunu belirtir. Bulgarların şehirlerinin Türklerin en uzak şehri olduğunu ifade eder. Onların

---

605 Mercani, *Kazan ve Bulgar*, s. 87-88; Devlet, *1917 Ekim İhtilali,* s. 43

606 "Bulgarların Hükümet ve Dinleri", *Şûra*, 1912, S.19, s. 590

607 Gamirzan Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, Çev. Albina Tuzlu, Ankara, 2013, s.185-186; Lakin Ayşe Rorlich gibi pek çok tarihçi Bulgarların 922 yılında Almış (Almas) Han zamnında Halife El-Muktedir Billah'ın gönderdiği elçiler vasıtasıyla Müslüman oldukları konusunda hemfikirdir. Rorlich, *Volga Tatarları,* s.43; Diğer yandan Bulgarlar, Müslüman olmalarına rağmen Bulgarlarda çok tanrıcılığın izleri kalmıştır. Eski Bulgarlar diğer halklar gibi çevre ve doğanın ruhunun olduğuna inanmaktaydı. Hayat ağacı kültü, Orta İdil Boyu halkları arasında yaygın idi. Bulgarlar bu ağacın dallarında tanrılar olduğuna inanırlar, bu ağaca kurban keserler, sorunları anlatırlar ve ondan yardım isterlerdi. Bu Tatarlarda da aynı şekilde idi. Tatarlar da bu kutsal ağacın her dalında birer Tanrı olduğuna inanırlar ve bu ağacın yanında kurbanlık koyun keserlerdi. Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, s. 27

608 İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.7; G. Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri,* Ankara, 1943, s.290-320

önceleri kâfir olduklarını fakat daha sonraları İslam dinini kabul ettiklerini ve Hanefi mezhebinden olduklarını söylüyordu[609].

Bütün bunlarla beraber Şûra'nın Bulgar ve Kazan tarihi ile ilgili yaptığı yayınlar okuyucularda ilgi uyandırmış ve milli şuur noktasında onları sayfalarına çekmeyi başarmıştı. Bu bağlamda Ufa'dan bir okuyucu Kazan'ın 778 yılında Ruslardan alındıktan ve Ruslar 5 bin ruble vergiye bağlandıktan sonra Bulgarlara bağlı Kazan harabesinin 842 yılında Uluğ Muhammed Han zamanında tamir edilmesi dikkatini çekmiştir. Bu 64 yıllık aradaki dönemde Bulgarlar yok mu oldular yoksa göç edip gittiler mi diye sormuştur. Şûra bu soruya cevaben bir yazı kaleme almıştır. Buna göre: Kazanda Tatar devletinin tesisi ile 2 görüş vardır birincisi Kazan Şehri Uluğ Muhammed Han tarafından tamir edildi diye onu birinci Tatar Hanı olarak kabul ederler. İkincisi ise; Uluğ Muhammed Han Kazan şehrine gelmedi. Onun oğlu Mahmud Han Kazan Şehrine gelerek Ali Bek isimli Bulgar emirini öldürerek kendisini Kazan Hanı ilan etti. Bulgarlar bu tarihlerde yok olmadılar Moğol saldırıları sonucu bir kısım Bulgar göç etmek zorunda kaldılar. Bulgar devleti yıkılsa da Bulgar halkı yok olmadı. Şu zamanda Samar, Kazan ve Simbir vilayetlerinde olan Müslüman Türkler eski Bulgar Türklerinin "Su katılmamış süt" kabilinden halis çocuklarıdır[610].

Orenburg'dan Abdülhamid Almaslı adında bir okuyucu Balkan Savaşlarında Osmanlı ile savaşan Bulgarların geçmişte Volga boylarında yaşayan Müslüman-Türk devleti olan Bulgarlar ile bir bağı olup olmadığını sormuştur. Şûra bu soruya da kısa, öz

---

[609] Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar Wa Qazan Töreklare*, Kazan, 1997, s. 51; Bulgarların ne zaman Müslüman olduğuna dair dergide farklı görüş ve yazılardan yola çıkarak okuyucularda bir ilgi oluştuğu kendi aralarında bunu tartıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda kendilerinin de öğrendiklerini dergiye göndererek bu bilgilerin doğdu olup olmadığını teyit ettirmek istemişlerdir. Bir okuyucu tarafından Peygamber döneminde üç sahabenin Bulgar memleketine geldiğine dair öğrendiği bilginin doğruluğunu Şûra'ya sormuştur. Şûra; O dönemde Bulgar memleketi ile Medine arasında bir diyalogun olmadığı söyler. Hiçbir İslam tarihi kaynaklarında bununla alakalı bir bilgi yoktur. Bulgarlar hakkındaki İslam tarihi kaynaklarında ilk bilgiye Abbasiler döneminde rastlanılmaktadır cevabını verir. "Murasele Muhâbere", *Şûra,* 1912, S.16, s.507

[610]"Murasele Muhâbere", *Şûra,* 1909, S.12, s.272-273; Kazan Hanlığının kuruluşu ve kurucusu hakkında görüş farklılıkları devam etmektedir. Bazı müverrihler, 1436-1437 senesinde Uluğ Muhammed Han tarafından kurulduğunu, diğer bazı müverrihler ise 1445 yılında Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmud tarafından kurulduğunu beyan etmektedirler. A.Y. Yakubovski, *Altın Ordu ve Çöküşü,* Çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s.210; Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s.6

ama ilmi bir yazı kaleme alır. Volga boylarında yaşayan Bulgarlar[611] Hun ve Hazar Türkleri soyundan gelmekte olup bir müddet sonra Avrupa taraflarına göç ettiler. Tuna boylarına[612] oradan Makedonya taraflarına göç eylediler. Orada Slav ırkları ile karışarak kendi öz dilleri, dinleri, örf ve adetlerini zaman içinde terk ederek asimile oldular. Ne yazık ki isimlerinden başka bir şeyleri kalmamıştır[613].

Bulgar Türklerinin anayurdu ile ilgili farklı zaman dilimlerinde farklı bölgelerde olduklarını gösterir sonuçlar ortaya çıkmıştır. İsa'nın doğumu sıralarında Bulh-gar Türkleri, Orta Volga ve Kama çevresinde oturmakta olup bu çağda Sabirler'de İrtiş çevresinde idiler. M.S II. yüzyıla gelindiğinde ise Volga ve Ural Nehirleri çevresinde iken Sabirler, orta Volga ve Kama çevresinde idiler. M.S II-IV yüzyıllardan itibaren Bulgar Türkleri Kafkasya'dadırlar. Bundan başka Don ve Kuban arasında ve Hazar Denizi boyunda da Bulgar Türkleri bulunmakta idiler[614]. Ancak burada esas konumuz Balkan Bulgarları değildir.

Diğer yandan Bulgar isminden ilk kez olarak, Karadeniz'in kuzeyinde ilerleyerek oradaki halkları egemenliği altına alan Avarların yardımcı birlikleri Gotlara karşı Bizans İmparatoru Zenon'un müttefiki olarak Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasındaki bölgede ortaya çıktıkları 480 yılında bahsedilmiştir. Bulgarlar o zamanlar valiler tarafından yönetilmekteydi[615].

Bir okuyucu tarafından Volga boylarında yaşayan Müslümanlara ne zaman Tatar denmeye başladı? Daha önce orada yaşayan Bulgarların bugün nesli var mıdır? şeklinde dergiye bir soru gönderilmiştir. Dergiye göre; Volga boyunda Müslümanlara Bulgar ismi verildiği daha önceki çoğu kaynaklarda mevcuttur ve "el-Bulgari" şeklinde geçmektedir.

---

[611] Gumilev, Volga Bulgarlarını sırf savaş esiri ele geçirmek amacı ile Suzdal ve Murom şehirleri ile savaş halinde olduklarını haremlerini daima doldurduklarını ileri sürermektedir. Gumilev, *Bozkır Halkları*, s.392

[612] Volga ve Tuna Bulgar Türklerinin uzun zaman birlikte yaşadıkları Bulgaristan'da bulunan arkeolojik belgeler ile ispatlanmamıştır. Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Çev. Bir heyet tarafından Macarca'dan Türkçeye çevirisi yapılmıştır, Ankara, 1999, s. 5-6

[613] "Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1913, S.8, s. 249

[614] Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 15; Kazi T. Layponov, İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2008, s.124-129.

[615] Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan, İstanbul, 2015, s.108; Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.24-25

Daha sonra Kazan'da tesis edilen İslam Hükümeti'ne Ruslar "Tatar" ismini vermiştir. Bugün dahi Volga boyunda yaşayan Müslüman-Türkler bu Bulgarların soyundandır[616].

Bu Bulgarlar Volga nehri boyunca ve VIII. Yüzyıl sonlarına doğru bu nehrin Kamaya karıştığı kavşak noktasında Büyük Bulgaristan, Volga ya da Kama Bulgaristan'ı adıyla iyi yapılanmış bir devlet kurdular. Bugünkü Kazan şehrinin birkaç kilometresine düşen başkentleri Bolgar en eski Türk kazı alanlarından biridir[617]. Kazılar, Bolgar kentinin iki camisi ve hamamları ve olan elli bin nüfuslu bir şehir olduğunu ortaya koymuştur[618].

Bulgar Devletinin payitahtı Bulgar şehri etrafı surlar ile çevrili idi. İnsanlar kışın şehir merkezinde yazın ise yaylaklarda yaşarlardı. Bağdat'tan elçilik heyeti geldiğinde şehrin nüfusunu 10 bin civarında idi. Avrupa ile Asya arasında medeniyet köprüsü olmuş bu şehirden günümüze ancak harabeleri kalmıştır. Bulgarlardan kalan "ak saray"," kara saray" ve "küçük minare" isminde binalar var vardır. Kara Saray; devletin yönetildiği yer olup "Hüküm Sarayı" diye de adlandırılan bu sarayın mimarisine bakıldığına Bulgarların ne kadar ileri bir mimariye ve sanata sahip oldukları anlaşılır. 3 katlı olan bu saray çok büyük olup her katı mimari açıdan ustalıkla oluşturulmuştur. Ak Saray'ın mimarisine bakıldığında Kara Saraydan aşağı kalır bir yanı olmayıp Ak Saray denmesinin sebebi

---

[616] "Murasele Muhâbere", *Şûra,* 1915, S.5, s. 153-154; Bulgarların nesli, tarihi ve bazı Türk toplulukları ile olan ilişkileri konusunda benzer sorular gelmeye devam etmiştir. Bir okuyucu tarafından Aspas Uyazından gönderilen bir yazıda, o bölgede Tatarca'yı ve Türkçeyi çok düzgün şekilde konuşan Yanbaktı, Ecmer, Gik, (Geyik) Receb ve Taş Bilge köylerinin Müslüman olup olmadığını sorar. İkinci sorusunda bu köylerin Bulgar olduklarını iddia ettiklerini ve bunun ne derece doğru olduğunu, üçüncü olarak Apas uyazında Rusca ile karışık Mişerce konuşan Ballı Gül, Karamal, Kamka, Salman, Burtay, Taktal, Alpar, Çallı gibi köyler olduğunu saf Tatarca konuşamayan bu Mişerlerin hangi nesilden olduğunu? Bunların yukardaki 5 köyde kendilerinin Bulgar soyundan olduklarını iddia edenlerle aynı nesilden olabilme ihtimallerinin olup olmadığını? Eğer böyle bir ihtimal var ise bu 5 köy ile diğer bu köyler arasında konuşmalarında neden yer ile gök kadar dil farkı olduğunu sorar. Dergi; bazı köylerde bu şekilde iddiaların olduğunu ve buna delil getirilemese de konuştukları Türkçe ile Bulgar neslinden olduklarını iddia etmeleri onların Bulgar neslinden olmalarına bir mani teşkil etmez diye cevap verir. Ancak Mişerce konuşanların Penza ve Tamiyof guberniyalarından göç edip gelen Çin Mişerleri olduklarını söyler. Ufa ve Samar guberniyalarında Tipterler ile Mişerlerin birlikte yaşadıkları pek çok köyler olduğunu ve uzun yıllar birlikte yaşamlarına rağmen dillerinde pek az bir farklılık olduğuna da cevaben dikkat çekmiştir. "Murasele Muhâbere", *Şûra,* 1917, S.5, s.118

[617] Roux, *Türklerin Tarihi,* s.109

[618] Roux, *a.g.e.,* s.192

bulunduğu bölgede çıkarılan ak taşlardan inşa edilmiş olmasındandır. Şehirde çok sayıda cami ve mescit olduğu kalıntılardan anlaşılıyor. O zaman günümüze gelen minarelerin ise 1842 yılında yıkıldığı biliniyor. Bulgarlardan kalan değerli eserler ise maalesef Ruslar tarafından götürülmüştür. Bulgarlar bugün; Kazan, Samar, Ufa, Orenburg, Astrahan, Saratov şehirlerinde yaşamaktadırlar[619].

b) Kuzey Bulgar Devleti

Bu devlet hakkında bilgi veren kaynaklalar Arap kaynaklardır ve en eski 922 yılından başlamaktadır. Bu kaynaklara göre; Bulgar Türkleri güçlü medeni bir kavim olup şehirlerde yaşar ziraat ile meşgul olurlar idi. Bazı Yunan kaynakları bunları "Kara Bulgarlar", Avrupa seyyahları "Büyük Bulgarya" diye tanıtır. Arap Kaynakları, Kuzey Bulgar Devleti'nin yaşadıkları bölgeyi; Hazar[620] denizi bölgesinde İdil nehri[621] kıyısı olarak verirdi. Arap kaynakları Bulgarları; Bersula, İsgal ve Bulgar diye 3 sınıfa ayırarak birbirleri ile mücadele ettiklerini söyler. Ancak bu farklılık yaşadıkları yer için geçerli olup kavmiyet için bir farklılık söz konusu değildir. Bulgarlar sazlık ve ormanlık alanlarda yaşamaktaydılar. Ticaret de gelişmiş, tarım ürünleri ile beraber samur, tilki gibi hayvanların derileri, orman ürünleri, ok, yay ve kalkan gibi savaş aletleri ile deniz ve su ürünleri ihraç ediyorlardı[622]. Buna karşın Rumlar denizden elde ettikleri derisi sağlam ve eti de yenen balıkları Bulgar memleketine götürerek satıyorlardı. Bulgarların derisi çok sağlam olan bu balığa rağbet ettikleri biliniyor[623]. Diğer yandan Bulgarların ormanlık alanda yaşadıkları Gırnâtî'nin seyahatnamesinden de anlaşılmaktadır. Zira Gırnâtî Bulgar şehrini tarif ederken Bulgar şehrinin büyük bir şehir olmakla birlikte şehrin bütün

---

[619] "Bulgarların Payitahtları Olan Bulgar Şehri", *Şûra,* 1912, S.22, s.677-681

[620] Gırnati, Bu bölgede ismini Hazar denizinden alan bir belde daha olduğunu aktarır. Hazar beldesinde birçok cami olmakla beraber şehrin ortasında ki büyük camiide Bulgar halkından bir Emir'in Cuma namazını kıldırdığını anlatmaktadır. El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi,* s. 186

[621] Gırnâtî, İdil nehri'nin denize dökülen yerlerinde ve çevresinde Bulgarların yaşadığından bahsederken, Karanlıklar (Kuzey bölgeler) civarındaki Bulgar'ın İdil nehrinin yukarı taraflarından geldiğini ve Dicle'nin yüz katı büyüklüğünde olduğunu söyler. Denize akan yetmiş kolun olduğunu ve her birinin Dicle kadar olduğunu aktarır. Dahası Gırnâtî, Bulgarlar'da yazın kırk gün boyunca 20 saat gündüz 4 saat gece; kışın ise 20 saat gece 4 saat gündüz olduğundan bahseder. Kışların çok soğuk olduğunu ve soğuk yüzünden orada kışın kaybettiği oğlunu toprağın demir gibi sert olması nedeniyle ancak 3 ay sonra gömebildiklerini anlatır. El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi,* s. 151-153

[622] "Kuzey Bulgar Devleti", *Şûra,* 1912, S.18, s. 558

[623] El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi,* s. 141-142

binalarının direklerinin çam ağacından, duvarlarının ise meşe ağacından yapıldığını vurgulamaktadır. Gırnâtî şehrin uçsuz bucaksız toprakları, sert iklimi ve yaz ile kış aylarında gece ile gündüz arasında ki saat farklarına da dikkat çekmiştir[624]. İbn Batuta da Seyahatnamesinde mevsim boyunca gece ile gündüz arasında yukarda bahsedilen saat farkını Bulgar şehrinde kaldığı süre boyunca yaşamıştır[625]. Tüm bu olumsuz iklim şartlarına rağmen Gırnâtî seyahatnamesinde; "Bulgar halkı soğuğa karşı insanların en sabırlısı ve en dayanıklısı idi çünkü onların yiyecek ve içeceklerinin çoğu baldan oluşur ve bal orada ucuzdur" der[626]. Bulgar tüccarları Visu denilen Kuzey Buz Denizi yakınlarında ki şehirlere kadar gider oradan iyi kunduz getiriler, onlara ise farklı tür kılıçlardan götürürler idi[627]. O dönemde Bulgarlar gemiler ile İran ve Hindistan deniz ticareti de yapmakta idiler[628].

Bulgarların vahşi hayvanlarla olan bağları sadece onları deri ticareti ile alakalı değildi. Bu onların devlet sembolüne yansımış durumdaydı. Bu nedenledir ki, İdil Bulgarlarının devlet sembolü Pars idi. Bu sembolün çıkışı, yeni doğan güneşin fonunda çizilen ve dolaşarak yürümekte olan tek boynuzlu alacalı parsa dayanmaktadır. Bulgar devletinin bu pars sembolü, Kazan Hanlığında da benimsenmiştir. Son zamanlarda Kazan Kremlini alanında yapılan kazılarda 1994 yılında pars resimli bir bakır çivi bulunmuştur[629]. Bugün bu pars sembolü Kazan Tatarları arasında hala önemi korumaktadır. Önemli cadde ve meydanlarda pars sembolleri dikilmiş özellikte yılbaşı kutlamalarından önce dikilen bu pars figürleri ışıklandırmalar vasıtasıyla süslenip sergilenmektedir.

Madencilik ve zanaat işlerinde de ileri düzeyde oldukları bakır ve bronzdan her tür eşya yaptıkları Arap kaynaklarınca anlatılır. Kendilerinin basıp kullandıkları paralarının olduğu hem Arap hem de Avrupa kaynaklarında bahsedilmektedir[630].

---

[624] Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912, s.82; El-Gırnâti, *a.g.m.*, s. 188

[625] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 325

[626] El-Gırnâti, *a.g.m.*, s. 189

[627] El-Gırnâti, *a.g.m.*, s. 153

[628] "Kuzey Bulgar Devleti", *Şûra*, 1912, S.18, s. 559

[629] Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, s.59

[630] "Kuzey Bulgar Devleti", *Şûra*, 1912, S.18, s. 558-559; Togan, *Türk ve Tatar Tarihi*, s. 82-83

Diğer yandan Bulgar devletinde birçok meslek gelişmiş durumda idi. Çömlekçiler, demirciler, bakırcılar, kuyumcular ve tabakçılar sadece kasabalarda değil köylerde de gelişmiş durumda idi. Sığır yetiştiriciliği ve avcılığın önemli yer edindiği Bulgarlarda deri işlemeciliği son derece gelişmiş çizme, palto, kemer ve bavul gibi eşyaları da ihraç eder duruma gelmişlerdi[631]. Esasında ticaret Bulgar ekonomisinin en önemli gelir kaynağı idi. Gemilerin gidiş gelişine elverişli ırmaklara sahip olunması transit ticareti ellerinde tutmalarına iç ve dış ticaretin gelişmesine olanak sağladı. Ülke geneline yayılan panayır ve pazarlarda buna bir delil teşkil eder. Kervansaraylarda bu bağlamda kasabaların demirbaşı olmuştu. Buralarda tüccarlara yiyecek, barınak, ticaret mallarını depolama imkânı veren, mescidi bulunan, ambar ve kültür merkezine sahip çok yönlü yerler idiler[632]. Bulgarlar her ne kadar iyi bir tüccar olsalar da savaşçı özelliklerini genelde kaybetmemişler Rus Knezliklerini çoğu zaman mağlup etmişlerdi. Bütün bunlara rağmen Rus Knezleri kıtlık ve açlıkla yüz yüze kaldıkları 1024 dönemlerinde Bulgarlar dost elini uzatarak, Knezliklere tahıl yardımında bulunmuşlardır[633]. Bu aynı zamanda Bulgarların iyi bir ziraat ehli olduklarının da bir göstergesidir.

Bulgarlar ’da hamam yapımı ve temizliğinde ayrı bir önemi vardı. Gırnâtî, Bulgar’da olduğu dönemde herkesin girdiği büyük hamamın varlığından bahseder. Kadı Yakup b. Nuğman’ın kendisine bu hamama gelen bazı kişiler ve çeşitli olaylar hakkında bilgiler aktardığını söyler[634].

c) Bulgarların Kökeni, Dilleri, Eserleri

Bulgarların Türk olduğuna dair[635] tüm Arap seyyahların eserleri başta olmak üzere diğer Arap kaynakları da bunu ortaya koymuştu. Ancak 18. Yüzyılın ortasına gelindiğinde Bulgarların Slav ırkından olduğuna dair tezler ortaya atıldı. Bazıları da bunu İbn. Fadlan’a dayandırdı fakat gerçek sonradan anlaşıldı çünkü İbn. Fadlan, seyahatnamesinde “Saklab” kelimesini “Sklav” ve Esklavan” kelimesi ile karıştırılarak yanlış okunmuştu. Bu hatayı Rus bilgin Grigoriyev de yaptı. Hüseyin Feyiz Hani ile

---

[631] Rorlich, *Volga Tatarları*, s.47; Roux, *Türklerin Tarihi*, s.192

[632] Rorlich, *Volga Tatarları,* s.51; Roux, *Türklerin Tarihi*, s.109

[633] “Bulgarların Hükümet ve Dinleri”, *Şûra*, 1912, S.19, s. 590-591

[634] El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 166

[635] Aynedddin Ahmerov, Bulgarların Türk olduğunu tezini öne sürerken bunu Türkçe de ki –ar ve er eki ile türetilen Tatar, Avar, Hazar Macar Bulgar gibi. Türk kavimlerinin isimlerini örnek veriyor. Ahmerov, *Bulgar Tarihi*, s.9

Şahabettin Mercâni bazı Rus âlimlerin bu hatayı kasıldı yaptığını savundular. Ancak Hüseyin Feyizhani Mercâniye gönderdiği bir mektup da bazı Rus yazarların Grigoriyev gibi bu hatayı fark ederek hatasını düzelttiğine dikkat çekmişti. İbn Fadlan'ın gezdiği dönemlerde İdil ve Ural bölgelerinde Fin ve Türk (İskitler) kavimleri yaşıyordu. Başkurtlar bir fikre göre Finlerden diğer fikre göre Türklerdendir. Fin ile Türk kavimlerinin karışımından oldukları da söylenmektedir. İskit ve Hun Türkleri Finler ile aralaştıklarından bunlara Bulgar Türkleri isimleri verildi. Bulgar Türkleri ziraat ve ticarette geliştiler ve bunları kendinden sonrakilere aktardılar[636]. Burada kuvvetle muhtemel başka kavimlerin varlığından bahsedilirken isim benzerliklerinden dolayı yukardaki gibi hatalara düşülmüş olsa gerektir. Gırnâtî, Hazar şehrinden Bulgarların çoğunlukta yaşadığı yer olarak söz ederken orada başka bir camide kendilerine Savar denilen sayıca çok olan bir kavimin bulunduğunu aktarır[637] Öte yandan Gırnâtî, Bulgar şehrinde sayısız kavimlerin yaşadığını belirterek bu kavimlerin Bulgar kralına cizye ödediklerini belirtir[638].

Bulgarların dilleri hakkında bugüne kadar ciddi bir kaynak ele geçmemiştir. Ancak birkaç mezar taşı ve o dönemden kalan paralar üzerinde yazılar dikkate alındığında Türkçe olduğu kesindir. Bulgarlar hakkında Mercâni birkaç kitap ismi vermiştir. Birisi Meşhur Yusuf Kitabı? Bunu Ali isminde bir zat, H. 630 Recep /Nisan-Mayıs 1233 tarihinde tamamlamıştır. Diğer yandan "Kadı Bulgar" isminde bir yazarın Tarih-i Bulgar adlı bir eserinin olduğu bilinmekte olup ne yazık ki bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Lakin Mercâni bu kişinin Yakup b. Numan El- Bulgari olduğunu söyler. Bulgarların o dönemde çok şehirleri ve kasabaları olup ekseriyet Volga boylarında idi[639].

Bulgarlar dili ve Bulgarlarla ilgili kaynak konusunda hem okuyucular hem de Şûra idaresi tarafından derginin sayfalarında zaman zaman Bulgar tarihi dönemine ait eseler paylaşımı olmuştur

Simbir şehrinde Uluğ Tarhan köyü Bulgar şehrine yakın olup 3 tane mezar taşı bulunmuştur. Bu taşlar Bulgar dönemine ait olup kaynak teşkil etmesi bakımından önemlidir. 1. Taş; Osman oğlu Hoca Mir Ali 16 Cemaziyel evvel 710, 2. Taş ise Mirza

---

[636] "Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra*, 1912, S.20, s.627

[637] Ahmerov, *Bulgar Tarihi,* s.9; El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 186

[638] El-Gırnâti, *a.g.e.*, s. 190

[639] "Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra*, 1912, S.20, s.628

İbrahim'e ait olup 2 Muharrem 720. 3. Taş ise Ahmet Ağa isminde olup 28 Muharrem 725 yılına aittir[640].

Şûra idaresi tarafından Bulgarlar gibi bazı Türk topluluk ve devletlerini de içine alan bir eser tanıtılmıştır. Bu eser: Tableux Historiqes de 1' Asie Contrale Depuis la Monarchie de Eyrus, a Nos Jours, Accompagnes de Recherehes Historiques et Etnogra Puhiques Sur Cette Psrtie du Monde. Müellifi; J. Klaproth'dur. Paris'te M. DCC. LXXXXI de basılmıştır. Eser 289 büyük sayfadan oluşur. İran, Yunan, Çin, Japonya, Asya, Türkler, Uygurlar, Hunlar, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Macarlar, Ogurlar, Tibetliler ve Moğolların tarihinden bahseder[641].

Okuyucuların geneli sıradan olmayıp bilinçli ve aydın kişilerin olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bu okuyucular okudukları kaynaklar içindeki bilgiler hakkında hem dergiye sorular yöneltiyorlar hem de kaynağın kritiği ile beraber tanıtımına katkıda bulunuyorlardı. Petersburg'dan Hasan b. Molla Ahmet Ponamarov, Ahmet Efendi el-İshaki'nin Arap ve Latin alfabesi ile yayınladığı bir eserde Bulgar maddesini Yakut el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldan adlı eserinden alıntıladığına dair not düşmesini eleştirir. Zira bu bilgi Mu'cemü'l-Büldan'a İbn Fadlan Seyahatnamesinde ki Bulgar maddesinden alındığını beyan eder. Okuyucu; kaynağın aslı dururken yazarın neden Mu'cemü'l-Büldan'dan alındığından ve neden bu şekilde Şûra dergisinde yayınlandığından bahseder. Dergi; İbn Fadlan'ın "Bulgar" isimli bir risale kaleme aldığını Yakut el-Hamevi'nin bunu okuduğunu ve bundan faydalandığını Hamevi'nin bizzat kendi sözleri olduğundan bahseder. Ancak Ferain veya Ferayn? isminde bir doğu bilimcinin 1832 yılında Petersburg'da Ahmed b. Fadlan ismine bir risale bastırmış ise de bu risale asıl risale olmayıp Hamevi'nin İbn Fadlandan aktardığı "Bulgar" isminde ki risaleden aldığının altını çizerek bu konuyu aydınlatır[642].

d) Bulgar Devletin'in Yıkılışı

Bulgar Türleri süngü ve kılıç ehli olmayıp zenginlik ve para ehli idiler. Bulgarların felaket yılları Tatarların hücumundan sonra başlamıştır. Batuhan 1236 yılında büyük ve güçlü bir ordu ile Bulgarlara saldırmıştır. Bu savaş sonunda Bulgar şehri yağma edilmekle kalmamış büyük bir katliama da tabi tutulmuştur. Tatarlar kendilerine karşı Rus Knezleri

---

[640] M. Fatih Mortazin, "Asar-ı Kadime", *Şûra*, 1910, S.9, s. 275-276

[641] M. Nermi, "Türklere Aid Eserler", *Şûra*, 1913, S.17, s. 2-3

[642] "Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1910, S.10, s.309-310; Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, Kazan 1900, C.I, s.3-4

ile Bulgarlar arasında olabilecek bir ittifakı önlemek amacı ile onların arasında sürekli fitne fesatlıklar çıkararak birbiri ile savaştırmıştır. Kazan şehri Kazan Nehri yanında Bulgar tarafından inşa edilmişti. Tatarlar, Bulgar devletine İran'dan Harezm'den ve Arap ülkelerinden gelen kervanlara ve Avrupa'dan gelen tüccarlara saldırmaları sonucu Bulgar Devletinde ticarette gerileme olmuş ekonomi de kötüleşmişti. Tatarlar, payitahtları olan Saray şehrini esir aldıkları Bulgar Türklerine inşa ettirdiler. Tatarlar ilim ve sanat konusunda kıyaslanmayacak kadar Bulgarların çok gerisinde idiler. İlim ve sanat ehli değildiler. Müslüman omlarına rağmen ülkelerinde yönetim şekli keyfi idi. Bulgar Türklerinin hangi tarihte Rus hâkimiyetine girdikleri tartışma konusu olsa da Kazanın Ruslar tarafından alınmasıyla onlarında Tatarlar ile birlikte Rus hâkimiyetine girdikleri kabul edilir. Tatarlar, Türk Devletlerine yaptığı saldırılar sonucu Ruslara ancak bu kadar hizmet edebilirler idi. Zira bu sebepten hem kendi sonlarını hem de Bulgarlar gibi birçok devletin sonunu getirerek Rusların imparatorluğa erişmelerine sebep olmuşlardır[643].

2) Başkurtlar

Tatarlar ve Bulgar hakkında olduğu gibi Başkurtlar hakkında da onların etnik kimlikleri ve yaşadıkları yerler hakkında bazen birbiri ile uyumlu bazen da aksi görüşler ortaya konarak çeşitli fikirlerin öne sürüldüğü görülmektedir.

Başkurtlar hakkında iki önemli kaynak vardır. Birincisi Ahmet b. Fazlan Seyahatnamesidir. Diğeri Yakup Hamevi'nin, Muce'mu'l- Büldan adlı eseridir ki Başkurt maddesini Hamevi temelde bu esere dayanarak yazar[644]. Yakın dönemle ilgili olarak 1899 yılında Etnoğrafiçiski Abazriniye (Etnoğrafik Gözlem) dergisinde Nikoleski, Başkurtlarla ilgili yazılmış eserlerin listesini vermiştir. Öte yandan Zeki Velidi; Profesör Ssmme'nin "Başkurtlar Hakkında", Münir Hadiyev'in "Başkurt Tarihi" adlı eserlerinin ismini verirken bu güne kadar Başkurtlar'a dair kapsamlı bir ilmi bir çalışma yapılmadığından bahsetmektedir[645].

---

[643] "Bulgarların Savaşları ve Devletin Yıkılışı, Tatarlar", *Şûra*, 1913, S.1, s. 10-12

[644] Hadi Atlasov, "Başkurtlar Hakkında Bir Söz", *Şûra*, 1913, S.9, s.261; Atlasî Buva Rayonu İski Çeki köyünde imam olan Miftahedin Server'in üçüncü çocuğu olarak 1879'da doğmuştur. Halkı ve milleti için kendini feda etmiş 15 Şubat 1938 tarihinde Ahmet Temir'in babası ile birlikte kurşuna dizilmiştir. Pehlivan yapılı, gür sesli, iri kafalı bir Türk tipine sahip olan Atlasî, gittiği her yerde yeni fikirleri yaymaya çalışan siyasî, millî, dinî ve içtimaî meselelerde tartışmayı seven bir aydın idi. O'nun şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bkz; Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye,* s.40-43

[645] Ahmet Zeki Velidi, "Börcan Başkurtları Arasında I", *Şûra,* 1913, S.19, s.588-589

Diğer yandan Başkurtlardan kalma eserler hakkında Sadov ve Mihail isminde iki müze müfettişi Perm Guberniyası Halk Müzesi'ndeki eserlere dair bilgiler aktarmıştır. Müzenin Petersburg'a taşınma durumu da dile getirilerek Tatar ve Başkurtlara ait eserler hakkında bilgi verirler. Fakat burada tasniflerle ilgili yapılan bazı hataları yazıya taşımışlardır. Daha önceki tasniflerde Başkurtlara ait bazı eserleri tam olarak tespit edilememiş ve "tanımsız" diye yazılmıştır. Başkurt ve Tatarlara ait çanak çömlekler, kalpaklar ve bu müzede mevcuttur. Bazı yerlerde ise Başkurt ismi yanlış yazılmıştır ve bunlar sonradan bu iki müfettiş sayesinde düzeltilmiştir[646].

Başkurtların ismine dair Arap müverrihler; Bâşcird, Başcird, Başğırd, Başkırt, Moğollara gönderilen elçilik içinde olan Avrupalı seyyah Plano Karpin'i de seyahatnamesinde; Baskart, şeklinde, Rubrik ise; Paskatir olarak zikretmiştir. Bu iki seyyahın kitabının yanında Fransızca haritada Başkurdistan'dan Paskatir ve Baskarts diye bahsedilmiştir. 1253 yılında Tatar hanlarına elçi olarak gelen Vilhem Rubrik; Baskatirlar'in Tatarlara hediyeler götürdüğünden bahseder[647].

Başkurtların soyu hakkında Avusturya Macarlarından Fin neslinden geldiğine dairdir. İkinci bir görüşe göre; Tatar-Başkurt dilinin birliğine binaen Türk'türler, Üçüncü bir görüşe göre ise; Başkurtlar ile Macarlar, Moğollar ve uzak Asya kabilelerinin karışımı Ural-Altay kabilesindendir şeklinde iddialar vardır. 1799 ile 1843-1844 yılları arasında yapılan incelemelerde Macar dili ile Başkurtların dilleri arasında bir yakınlık olduğu savunulmuştur. Baş-Kurt ya da Bal-Kurt şeklinde isim buradan geldiği vurgulanır[648]. Fakat Yusuf Akçura'ya göre; dilleri Türkçenin Kazan şivesinden çok Kazak ve Kırgız şivesine yakındır[649].

Yukardaki birinci iddia kapsamında İdil-Ural çevresinde VI-XI yüzyıllarda Magna Hungaria (Büyük Macaristan) denilen bir ülke vardı ve sözde bu ülkenin halkı IX. yüzyılda her nedense Pannoya'ya göç etmişti. Madyarlar'ın göç etmeyen kısmı ise dışardan gelen bu Türklerin etkisi ile Türkleşmiş ve bunun sonucunda da Mişer-Tatarlar

---

[646] Sadov ve Mihail, "Asar-ı Atika Dair", *Şûra*, 1911, S.22, s.685-687

[647] Atlasov, *a.g.m.*, s.261; Başkurt ismi; Yakut el-Hamavî, Mecmu' l-Buldân adlı eserinde Başkırt sözünün "ş" harfinin sekene ve kalın söylenişli, "g" harfi ile, bazılarına göre, Başcırt diye "c" harfi ile, Başkort diye kalın söylenişli "k" harfi ile de farklı şekillerde söylendiğini kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Mercanî, *Kazan ve Bulgar*, s.73

[648] Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.104

[649] Akçura, *Hatıralarım*, s.52

ve Başkurtlar oluşmuştur[650]. Lakin bu görüş daha sonra ortaya konan veriler ile geçerliliğini yitirmiş gibi görünüyor.

Bu verilerden birincisi, Arap kaynakları Macgarya'nın Bulgar Skl(s'k'l') lerle Peçenekler arasında ki topraklarda yer aldığını dolayısıyla Macarların Bizans ile doğrudan ilişki kurduklarını bu nedenle de Onların İdil-Ural arasındaki topraklarda yerleşemeyeceklerini ortaya koymuştur. İkincisi, Arap seyyahlar büyük bir ittifakla Macalar'ın Türk olduklarını ve Türkçe konuştuklarını belirtiyorlar. Ancak Arap seyyahların Macarları, Kuzey Kafkasya'da Oka nehri havzasında Meşcer çukurundaki Sura'da yaşayan Türk dilli Macgar/Maçar/Mişarlarla karıştıdıkları düşünülmektedir. Üçüncüsü, Eğer Mişerler ve Başkurtlar başlangıçta Macar dilli olsalardı şüphesiz dillerinde Macar dilli sözcüklere rastlanılması gerekirdi ancak böyle bir duruma rastlanılmamıştır. Dördüncü olarak da, eğer ki İdil-Ural çevresinde 200-250 yıl süresince Macar-Madyarlar yaşamış olsalardı, onlardan sonra o bölgede pek çok yer adları kalması gerekirdi ne yazık ki böyle bir durum da söz konusu değildir[651]. Bunların dışında Başkurtların dil açısından değil, ahlak ve vücut yapıları bakımından bir benzerlik olmadığı yönündedir[652].

Rychkov[653], 1762 yılında Topografiya Orenburskaya adlı eserinde Başkurtları; Fin-Ugor neslinden diye tarif eder. Kataniyef ise, Türkleşmiş Finler olarak tarif eder. Bunların dışında Börcan ya da Bürcan Başkurtlarından bahsedilmektedir. Fakat Börcan Başkurtları hakkında Avrupa kaynaklarında bilgiye rastlanılmamaktadır. "Telfikü'l-Ahbar[654]'nın birinci cildinde Arap yazarlar Börcanlar hakkında 5. asırdan itibaren bilgi vermektedirler. İbnü'l-Esir Börcanlar'ın Anuşirvan ile olan muharebesinden ve Hz.

---

650 Zekiyev, *Tatarların Kökeni*, s.247

651 Zekiyev, *Tatarların Kökeni*, s.248-249

652 Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.10, s.310-312

653 Bu eser 1762 yılında P.İ. Rychkov, tarafından Topografiya Orenburskoy Gubernii ismi ile kaleme alınmış ve Orenburg'da 1887 yılında yayınlamıştır. İki bölümden oluşan eserde; Orenburg eyaletinin ismi, tarihi, Orenburg'un sınırları çevresi, illeri ve ilçeleri, geçmişte ve şimdilerde Orenburg'da yaşayan halklar, arazi yapısı ve ticareti, iklimi, madenleri, Ufa ve Samara gibi iller hakkında bilgiler mevcuttur.

654 Tam adı Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar olan bu eser Şeyh Murad Remzi tarafından kaleme alınmış, Çağdaşı Tahirü'l Mevlevi tarafından tercüme edilmiştir. Kazan, Bulgar ve Tatarlar hakkında bilgiler veren bu eser için bkz: Eda Tanuğur, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar Adlı Eserin Latinizesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, SBE, İstanbul, 2019

Ebubekir ile Hz. Osman döneminde bunların sahabeler ile savaştığından bahseder. Bürcanlar'ın 16. yüzyıla kadar İrtiş ile Aral gölü arasında kuzey taraflarda yaşadığı da söylenir[655]. Börcan Başkurtları; gerek yaşam şekli, gerek dil bakımından Başkurtların en saf olanıdır. Bunlar Rus ve Tatar kültüründen etkilenmiş örf ve adetlerine bu durum zaman zaman yansımıştır[656].

Diğer yandan Başkurtlar hakkında; Kazak, Kırgız ya da bazı Fin kavimleri ile karışmış yeni toplumdur diye tarif edildiği de olmuştur. 1762 yılında Rychkov, Topografiya Orenburskaya eserinde Kıpçaklardan, Kırgızlardan, Merkitlerden, vb. kavimlerden şüphesiz Türk kavimlerindendir diye bahsetmektedir[657]. Başkurtlar arasına eski dönemlerde güney-batı taraflarından Hunlardan başka Kıpçak Türkleri de gelip karışmıştı. Bunlar Başkurtları daha da Türkleştirdiler. Bu nedenle içlerinde "Kıpçak" adı "Kara Kıpçak" şeklinde hala kullanılır. Başkurt kabileleri de diğer Türk kabileleri gibi birbirlerinden etnik açıdan değil genellikle yerleştikleri bölgelerdeki akarsu isimlerini almak suretiyle ayrılırlar[658].

Bulgar şehrinin doğu tarafında yaşayan Başkurtların Türk neslinden olduğu İbn Fadlan'ın[659] yanı sıra, İbnü'l-Esir, Şemseddin ed- Dımaşkî İbn Haldun ve Gırnâtî' gibi önemli seyyahlar tarafından kabul edilmektedir[660].

Başkurtların kökeni hakkında resmi olarak yazılanların aksine bunlardan önce "Çud" namında bir kabile yaşadığı yönündedir (Bugün Rusya ile Estonya arasında Çud diye bir göl vardır). Bunlar Ural dağlarında başta demir olmak üzere her türlü madenden istifade etmişlerdir. Bu madenleri savaş aleti yapımında kullandıkları onlardan kalan eserlerden anlaşılmaktadır. Onlardan kalma mezarlarda ise başta altın olmak üzere kıymetli taşlardan yapılmış son derece değerli ziynet eşyaları bulunmuştur[661]. "Çud"

---

[655] Ahmet Zeki Velidi, "Börcan Başkurtları Arasında II" *Şûra,* 1913, S.20, s. 618-619

[656] Ahmet Zeki Velidi, "Börcan Başkurtları Arasında I" *Şûra,* 1913, S.19, s. 587

[657] Zeki Velidi, a.g.m., *Şûra*, 1913, S.20, s. 617; "Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra,* 1912, S.20, s.627-628

[658] Hasan Ata Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001, s.89

[659] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.55-71

[660] Mercanî, *Kazan ve Bulgar,* s.55; El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi* s.199

[661] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra,* 1909, S.10, s.310

kavmi Finler[662] yâda Yugurlar (Sarı Uygurlar) olarak farklı şekilde tanıtıldığını görülmektedir. Eskiden Ufa'da Türk kavimlerinden Başkurtlar, Bulgarlar, Oğur, Yuğur (Çud) kavimleri ile az miktarda Slavlar'ın beraber yaşamakta oldukları zikredilmektedir. Ufa Vilayeti'den "Yugr Yeri" diye bahsedilirken büyük bir vilayet olduğu yönündedir. İlk zamanlarda Yugurlar (Sarı Uygurlar) büyük bir halk topluluğu olup Ural dağlarının her iki yakasında idiler. Bu sebepten dolayı, 12, 13, 14, 15. yüzyıllarda Ural dağlarını Navgord halkları ""Yugr Dağları" diye söyler olmuşlardır. 1187, 1193, 1323, 1329, 1364, 1446 yıllarda Navgord halkları ile Canvar Türkleri Yugurlar'a saldırıları olsa da bu savaşlardan bir galibiyet elde edememişlerdir. 1489 yılına gelindiğinde III. İvan Yugurlar ülkesini işgal etti. Bunun üzerine halk bu coğrafyayı terk ederek Sibirya tarafına gittiler[663].

Diğer yandan Başkurtların Tatarlardan bir fırka olduğu yönünde görüşler beyan edildiği bilinmektedir. Bugün Kazan Tatarları ile Başkurtların arasında dilleri bakımından yok denecek kadar bir fark vardır. Fakat Kazan Tatarları ilim ve sanatta ciddi derece ilerleme göstermiş durumda iken Başkurtlar ilim ve medeniyette onlara kıyasla geri kalmışlardır

Başkurtların yaşadıkları yerler hakkında da farklı bilgilerin olduğu görülmektedir. Rubrik; İdil'den Zur nehrine kadar Başkurtlar yaşıyordu derken Yakup Hamevi; Ural dağı ile Çayık nehri bunların yurtları olup Bulgar'dan Başkurt'a 25 merhaledir[664] yani 1,137 metredir. Rubrik ile Karpini kitaplarının ilavesindeki haritada Başkurtların yaşadıkları yerleri gösterilmektedir[665]. Başkurtların şehir ve ilçeler olarak yaşadıkları yerler; Orenburg, Ufa, Samara, Bozoluk, Bügülme, Vatka, Sarapul, Şadrinsk, Perm, Yekaterunburg, Ufa, Krasnovkamsk'tır[666].

---

662 "İdil Boyunda Olan Eski Kavimler", *Şûra,* 1909, S.23, s.711-712

663 F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra,* 1910, S.17, s.519-520

664 Bir merhale: 45,480 m

665 Hadi Atlasov, "Başkurtlar Hakkında Bir Söz", *Şûra*, 1913: S.9, s.262; Başkurtlar tamamen bu bölgede yaşamasalar da çok eskiden beri Ural etrafında yaşadıkları pek çok tarihçilerce beyan edilmektedir. Başkurtlar hakkında 10. Asırda İbn. Fazlan, 12. Asırda İdirisî, 13. Asırda Yakup Hamevî, 13. Asır ortalarında İbn. Seyda ve Kazvini, 14. Asırda Dımaşk, 15. Asırda Fars müverrihlerinden Dasta pek çok malumat vermişlerdir. Başkurtların Volga, Kama ve Tabul nehirleri arasında yaşadıkları bu kaynaklarda zikredilmektedir. Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra,* 1909, S.10, s.310-312

666 Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra,* 1916, S.5, s.125-126; Hasan Ata Abeşî, *Türk Kavimleri* s.89

Rus müverrihlerin çoğunluğu Başkurtların yaşadığı yerlerde Fin kökenli kavimlerin yaşadıklarını beyan ederler. Ruslar bu tezi o bölgede Başkurtça yani Türkçe ırmak ve dağ isimlerinin olmadığı ile savunmaktalar. Ama o bölgedeki nehir isimleri olan Samara, Sakmara, Ayuk, Sok, Ay, İzer, Yurzan, Or ve Ufa isimleri Türkçedir. Hatta onların Türkçe değil dediklerinin isimlerin tamamı Türkçedir. Diğer yandan Ruslar o dönemlerde Türkçe kelimelerin sonuna "a" harfi ekleme gibi bir gafletin içine düşmüşlerdir. Samar kelimesi örneğin semer olup Semerkant ismi buradan gelir. Kent (Kend) kale manasında olup "Semer Kalesi" ya da Semer Şehri anlamındadır. Taşkent de aynı durumdadır. Sakmavar sözü de Türkçe olmasına rağmen Ruslar bunu Türkçe olarak görmemiştir. Sak, Uyav (Ferasetli, Uyanık), manasında iken, Mar[667]; büyük urun ve Kalkav(veya Kalku) manasında Türkçedir. Ayrıca Başkurtlar "ç" hafini "s" olarak söylemekteler. "Sok" kelimesi de Türkçedir. Soğuk kelimesinin kısaltmışı olarak kullanılmaktır. Or; çukur demektir. "Ay" Ruslar bunlara da Türkçe değil demişlerdir. Ayrıca Ruslar Türkçedeki "li" ekini kendilerince "ль" şekline sokmuşlardır. Kineli'yi Кинель şeklinde aktarmışlardır. Gineli; Kırgızca Talpan yani Orman Biti manasındadır[668].

Başkurtların bu yaşadıkları bölgelere nereden geldiklerine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır[669]. Ak idil ve Kama boylarındaki Başkurtlar Rusların kendilerini rahatsız etmesi ve bölgelerindeki yerleri satın almaları sonucu Aleksi Mihalyiloviç'e 1649 yılında şikâyette bulundukları bilinmektedir. O zaman bazı Başkurtlar bu yukarda ismi sayılan yerlere göç etmiş ve bu göçler 1735 e kadar devam etmiştir. 1636 yılında Başkurtlar, Mişerler ve Tipterler ile beraber isyan ettikleri görülür. Daha sonra Rusların aldığı yerler Rusya hükümeti tarafından sahiplerine geri verildi. Bu durum 1755'e kadar devam etti. Ufa, Orenburg ve Samara gibi yerlerde 1871 yılına gelindiğinde birçok Tatarların ve Başkurtların yerlerini hesapsızca sattığı ve Rusya hükümetinin de yabancılara (Ruslar) bu satış için ruhsat verdiği görülmektedir. Daha sonra buralara ise

---

[667] Çeşme, Tortu ve Pas anlamı da vardır.

[668] Hadi Atlasov, "Başkurtlar", *Şûra*, 1913, S.10, s. 297-299

[669] Gırnâtî, 1150 senesinde Başkurt topraklarında iken Rumların birkaç günlük mesafede yaşadıklarını buralarının Roman'nın bir şehri olduğunu belirtmektedir. Büyük oğlu Hamid'inde Başkurt Müslümanlarının ileri gelenlerinin kızlarından ikisi ile evlendiğini ve çocukları ile orada yaşadığını aktarır. El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 95

Rusların gelip yerleştiği bilinmektedir. 1902 yılına gelindiğinde Rusya'da satışları meşrulaştıran epeyce yasa çıkmıştır[670].

Başkurtların genel nüfusu, 1904 yılında 600 binden fazladır. O zaman Yekaterinburg'da; 12643, Krasnovkamsk'ta 13257, Perm'de: 3406, Şadrinsk'te; 38423 (1914 te 45 bin), Ufa'da; 36036, olup toplamda 103765 Başkurt yaşamaktadır. Bunun 53164'ü bayan 50601 ise erkek nüfusu idi[671].

a) Başkurtlar'da Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat

Başkurtların yaşamlarında kımız içmek önemli yer tutar. Zeki Velidi, Turgan köyünde 15 gün kadar kaldığını Büyük ve Küçük Kebeç köylerini gezdiğini ve bu yerlerde ne bir hastane de bir doktor olmadığı gibi doktorun da gelmediğinden yakınmaktadır. Buralara gazete dahi gelmeyip halk bi haber yaşamaktadır. İktisadi durumu da iyi olmayan köylü, mallarını bazen Ruslara satmak zorunda kalmaktadır[672]. Başkurtlar ayrıca tütün içmeyi de sevmektedirler ve bu yaygın şekilde görülmektedir. Buralarda kımız derde deva için içilmekte ve hazırlanmaktadır[673].

Diğer yandan Orenburg'da Kırgız, Kazak ve Tatar gibi her milletten ahali yaşamaktadır. Şehrin sokakları dar ve muntazam olmayıp haneleri ahşaptan mamul ve çamur sıvalıydı. Merkezde hükümet konağı, medreseler, camiler ve tekke ile zahire ambarları ve etrafında Rus askeri kışları bulunmakta idi[674].

Evlerinin içlerine gelince girişte bir seki vardır. Sekinin bir ucunda sandıklar ile minderler bulunur. Giysiler için ayrı bölüm olup mutfak kısmı ayrıdır ve et pişirmek için

---

[670] Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra,* 1916, S.6, s.151-153

[671] Yazar Mişerler ve Tiperleri de bunlardan saymıştır ve bunlarla beraber Başkurt nüfusunu1 milyondan fazla diye aktarmıştır. Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra,* 1916, S.5, s.125-126

[672] Velidi, "Börcan Başkurtları I", s.587-589

[673] Muhammed Kemal Muzafferov, "Başkurtlar" *Şûra,* 1917, S.16, s.376-377 Muzaferrov, Başkurtlar arasında kımız içilmesine rıza gösterilmediğinden bahsederken, Zeki Velidi, Kımız içmenin Başkurların yaşamlarında önemli yer tuttuğundan söz eder. Velidi, "Börcan Başkurtları I", s.587; Gırnati ise; Başkurtların şarap içtiklerini söyler. Hatta kendisinin Müslümanlara şarap içmeyi ve nikâhsız olarak kadınlara yaklaşmalarını men ettiğini belirtir. Bunu duyan Başkurt Melik'ininde kendisi ile tercüman vasıtasıyla bu konu hakkında konuştuğunu ve bu konuşmanın sonunda Melik'in kendisine hak verdiğini aktatırır. Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi,* s. 203

[674] E. Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi,* çev. Kolağası Ahmed, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğu-Kemal Özcan, İshak Keskin, İstanbul, 2003, s.14-15

kazanda burada yer alır. Başkurtlar genelde fakirdir. Mekteplerin eğitim faaliyetlerini sürdürmesi için halkın genelinden yardım toplanmaktadır[675].

Kataylarda (Ak İdil'den başka yerde), bütün Başkurtlar köylerde otursalar da yaz günlerinde göç etmektedirler. Dağlık ve sazlık alanlardan atlar üstünde göçe mecburdurlar. Su kenarlarını mera alanlarını yazın yurt edinilirler. Ancak bu göç hareketleri 20. asırda arttı. Kadınlar ve kızlar at binme konusunda yetenekli idiler. Başlarına Tübetey (Fes tarzı erkek tatar şapka), telpek (Büyük boyutlu deriden kürklü başlık veya kalpak) ayaklarına çizmeleri giyip bellerine kırmızı kuşaklar bağlarlar bazen de başlarına kızıl şal sararlar idi. Erkekler de bunun erkeler için olanlarını takar gömlek ve ceket de giyerlerdi. Erkek ve kızlar aynı zamanda ayaklarına çarık giyerler. Erkekler başlarına sarık dolarlar. Kızlar işlenmiş takılar takarlardı[676].

Evleri mütevazı olup fakirdirler. Az ekmek tüketirlerken et, süt ve süt ürünlerini katık, tereyağı vs. gibi mahsulleri bol tüketirler. Ancak eti Kırgızlar kadar bol tüketmezlerdi. Yaz günlerinde et ve kımız tüketimi önde gelirken kışın ise kımız ve bal içerlerdi. Bunlar ayrıca rakı da içerledi[677]. Başkurtlar çift ve çubuk ile pek uğraşmazlar at ve koyun gibi hayvancılık işleri ile uğraşırlardı. Ahalisi cahil olup sağlam Müslüman olmalarına rağmen amelleri pek sağlam değildi. Cahil olmalarına rağmen halk edebiyatı ve musiki son derece gelişmiştir. Kopuz ve Bendir Başkurtların milli musiki çalgılarıdır. Güzel sanatlara karşı da olağan üstü bir yetenekleri vardı[678].

Burada Başkurtların düğün adetleri de anlatılır orada verilen toylarda gümüş tenekelerde ve kazanlarda yapılan yemekler anlatılmaktadır. Gelin ve güveyin anne babası ile oturma şekilleri burada nakledilmektedir. Başkurt adetlerinde Erkekle kız yan yana gelmezdi. Ne yazık ki kızların hukuki hakları yok denecek kadar az olup kızlar erkelerin ömürlük kulları sayılırdı. Bununla beraber hatunlar ağır kır ve orman işlerinde erkelerle beraber çalışırdı[679].

---

[675] Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.5, s.125-126

[676] Battal, "Katay Başkurtları", *Yıldız*, 1912, S.52, s.3; Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.105

[677] Battal, *a.g.m.*, s.3; Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.104-106; Akçura, *Hatıralarım*, s.47-52

[678] Akçura, *Hatıralarım*, s.47-52; Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.104-106

[679] Battal, "Katay Başkurtları", *Yıldız*, 1912, S.52, s.3; Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.104-106

Diğer yandan Başkurtların fiziksel özellikleri hakkında farklı tariflerde bulunulmuştur. Kimileri uzun ya da kısa boylu derken kalın boyunlu çekik gözlü uzun yüzlü vs. Kimileri de Karakaşlı, kara gözlü ve kara dudaklıdırlar şeklinde tarif etmektedirler. Kadınlar ile erkelerin yüz şekilleri arasında ayrım azdır[680].

Başkurtlarda eğitim genel itibari ile eski usullerde yapılmakta olup geri kalmış durumdadır. Medreseler ve mekteplerin fiziki durumları eğitim sürdürülmesi açısından uygun durumda değildi. Başkurtlar eğitimin Türk topluluklarına kıyasla geri olduğu kızlarında yeterince eğitim alamadıkları dergiye gelen eleştirilerin ortak noktalarıdır.

Başkurt köylerinde mektep ve medreselerin canlandırılmasında Tatarlara göre çok geride kalmışlardır. Bu konuda zengin kişiler eğitime yardım noktasında yeterince hassas davranmamaktadırlar. Hatun kızların eğitimi konusunda girişimler olsa da son derece yetersizdir. Çözüm olarak din adamlarının ne yazık ki teşviki gerekmektedir[681]. Başkurt hatun kızlarının medreselerde iyi eğitim aldıklarına dair son zanlarda çıkan haberlere istinaden Rabia Yumagukova, bu haberlerin gerçeği yansıtmadığını belirtir. Değil kızlar erkeler için dahi yeterince medrese eğitimi verilmediğini belirtir. Kızların özellikle köylerde mekteplerde yeterince eğitim alamadığına vurguda bulunmuştur[682].

Musa Kamil ise Başkurtlarda eğitim ile ilgili daha kötü bir konuya dikkat çekmiştir. Ona göre; bir millete 2 türlü cehalet vardır. Birincisi; millet cehaletini bilir ve itiraf eder ama çözümünü bilmiyordur. İkincisi; millet cehaletini bilmez söylesen de var diye kabul etmez. Bu ikincileri ıslah etmeye çalışmakta fayda vermez. Başkurtlarda kızlara yeterince eğitim verildiğine dair haberleri bu ikinci türden cahilliğe tam bir örnek teşkil ettiğini belirtir. Bu kişiler Avrupa'daki eğitimle Başkurtlar arasındaki eğitim farkını da itirafa tenezzül etmemektedirler[683].

b) Başkurt İsyanları ve Sonuçları

O zaman ki Ufa vilayeti; bu günkü Ufa, Orenburg, Perme ve Samar şehirlerini içine almaktaydı. 1553 yılında sonra Kazan Tatarları Ufa Vilayetine geldiler. 1574 yılından sonra Rusların Başkurtlar üzerine saldırmaya başlamasıyla bu bölgelere Ruslar

---

[680] Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra,* 1916, S.4, s.104-106; Battal, "Katay Başkurtları", *Yıldız*, 1912, S.52, s.3

[681] Muhammed Kemal Muzafferov, "Başkurtlar" *Şûra,* 1917, S.15, s. 347-348

[682] Rabia Yumagukova, "Başkurtlarda Hatun Kızlar" *Şûra,* 1916, S.4, s.95

[683] Musa Kamil, "Başkurtlarda Muhabbet-i Milliye'nin Bir Misali", *Şûra,* 1916, S.4, s. 94

yerleştirilmeye başlandı. 1575 yılında Sibir Hanı Ufa'ya saldırdığında Tatar, Başkurt ve Nogaylardan oluşan Ufa odsusundan ağır bir yenilgi aldı. 1584'lü yıllarda Ruslar, Tatarlar, Murdvalar, Çirmişler ve Çuvaşlar Ufa'ya göç etmeye başlamışlardır. Ancak 1613 yılına gelindiğinde Ufa vilayeti özgürlüğünü ve gücünü kaybetti. 1645, 1672, 1673, 1677,1680 1707 yılında Başkurtlar isyan ettiler ise de Ruslar tarafından bu bastırıldı[684].

1735-1740 yılları arasında 396 köy yakılıp yıkılmış savaşta ölenler hariç 7455 Başkurt katledilmiştir. 6301 Başkurt kadın ve 3151 kadar çocuk Ruslarca esir edilip paylaşıldı. Bu çocuklar daha sonra Hristiyanlaştırıldı[685]. Rus İmparatoru 1735 yılında Başkurtlar hakkında bir lahika gönderdi. Buna göre; Başkurdistan tamamen ortadan kaldırılacak 2) Tipter ve Mişerler sadakatlerini göstermek için Başkurtlardan ayrılacak bunun karşılığı olarak daha önceki yurtlarında yaşama haklarına kavuşacaklardır. 3) Demircilik faaliyeti durdurulacak 4) Şehirlerden köylere demirci ve gümüş işleri ile uğraşanların gitmelerine mani olunacaktır 6) Başkurtlar arasına kaleler inşa edilecek 7) Başkurdistan 4'e bölünecektir. 8) Dini faaliyetler engellenecek cami ve medrese gibi binaların yapılmasına müsaade edilmeyecektir 9) Başkurt yerlerini Ruslar istedikleri kişilere satabileceklerdir[686]. Bu isyanda Başkurtlar ile hareket eden Kazakları Ruslar yanlarına çekmeyi başarmış ve Başkurtlar ile Kazaklar arasına nifak tohumunu ekmiştir[687].

İsyanlar sonunda harap olan Orenburg şehri ise 1738 yılında inşa edilmiştir. 1740 yılında çıkan Başkurt isyanında 30 bin Başkurt katledildi ve buralara Ruslar yerleştirilmeye başlandı. Ruslar Başkurt bölgesine yerleştikten sonra asimile ve misyonerlik faaliyetine başladı. Bu nedenle 1740-1742 yıllarında Dimitri Siçinov isimli bir rahip bunun için görevlendirildi. Hıristiyanlığa geçtikleri takdirde malların iade edileceği ve 3 yıl boyunca her türlü vergiden muaf olacakları beyan edildi. Müslümanların tuz madenini de ellerinden alındığına dair bir ferman çıkarıldı. Bu şehirleri tamamen Rus kontrolü altında tutmak için Rus idareciler atanmaya başlanmıştır En önemlisi

---

[684] F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra*, 1910, S.17, s. 522; Zeki Nadiyef, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.7, s.174-175; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909: S.14, s. 428-430

[685] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.21, s. 653

[686] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.16, s.495-496; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.15, s.456-458

[687] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.17, s.529-531; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.12, s. 392-394; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.16, s. 485-487

Niployev'dir Ruslar şehirleri kontrol altında tutmak için şehirlere casuslar yerleştirdiler. Bu bağlamda "Aglaş" isimli bir mollayı 1744 yılında astılar[688]. Başkurtlar sakin bir şekilde Ruslara karşı birlikte mücadele etmek ve bu birlikteliği sağlayacak Abdullah Molla adında güvendikleri birini reis olarak belirlediler. Kara Sakallı isminde isyancıların başı Başkurtlar arasında keramet sahibi bir insan olarak görülmüş ünü halk arasında; "Bize Hanlık için Allah tarafından gönderilmiş kişidir" diye mehdi olarak kabul edilmiştir[689].

Fakat Rus General Vasili Urusov, Başkurtları ağır yenilgiye uğrattı ve ibretlik idam ve cezalar vermesi Başkurtların direncinin de kırılmasına neden oldu. General Vasili Urusov, Orenburg'a kadar ilerledi[690].

Başkurtların Ruslarla ilişkileri zaman içinde pek çok değişiklikler göstermiştir. 1755 yılında 580 manifesto Müslüman dilinde neşredilip yayınlamıştır. 1762 yılında ise göç eden pek çok Başkurt affedilmiş geri gelmelerine izin verilmiştir[691].

1773 yılında Pugaçev önderliğinde bir isyan daha oldu buna Başkurtlarda katıldı 10 bin kişi ile Ufa'ya saldırıldı ise de başarılı olunmadı ve 60 bin kişi öldü. 1789'de Ufa'da Tipterlerden atlı askerler ve 1798 yıllarında Başkurtlardan ve Mişerlerden askeri birlikler tesis edildi. Orenburg'da olan mahkemeler de 1802 yılında Ufa'ya taşındı ve sonucunda Orenburg sadece bir kale olarak kaldı. 1812 yılında Napolyon ile olan savaşta Başkurtlar ve Mişerlerde yer almıştır. 1865 yılına gelindiğinde ise Ufa Guberniyası teşkil edildi[692].

3) Litvanya ve Polonya Tatarları

Polonya ve Litvanya Tatarları ile ilgili dergide dört makale yayınlanmıştır. Bunlardan biri soru cevap şeklinde iken diğerleri bilimsel makale formatındadır.

---

[688] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.6, s. 165-167; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.11, s.327-329

[689] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.11, s. 327-329; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.7, s. 196-199

[690] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, S. 1909, S.18, s. 557; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.17, s.529-531; Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.13, s. 392-394

[691] Mahir Hadiyev, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909: S.14, s.455-457; F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra*, 1910, S.17, s. 524

[692] F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra*, 1910, S.17, s. 523-524

Özellikle Rızaeddin Fahreddin'in bizzat kaleme almış olduğu "Litva ve Polşa Müslümanları" başlıklı makale son derece kapsamlı ve bilimsel olup geniş bilgi ve ayrıntılar içermektedir. Konu ile ilgili olarak okuyuculardan da soruların geldiği görülmektedir[693].

Litva Knezliğinde[694] Tatarların ortaya çıkışı 1380 yılında Knezin bunları sınırları koruması için çağırmasıyla ve Tatarların 40 bin kişilik orduyla gelmesiyle olmuştu. Daha sonra bu Tatarlar Minsk ve Gurudnu gibi vilayetlere yerleştirilmişlerdir. Ön önemli hizmetleri ise "Grunvald" savaşlarında olmuştur. Knezlerin Kırım Tatarları ile olan savaşlarında kendi soydaşlarına büyük darbeler vurmuşlardır. Buraya yerleşen bu Tatarlar Litva kızları ile evlenmeye ve ilginç olarak onların soy isimlerini almaya başladılar. Bu Tatarlar kendi öz milli irade, dil ve adetlerini unuttular[695].

"Litva" (Litvanya), Rusya'nın güney batısında, Baltık Denizi'nin doğusundadır. Litva'nın yerli halkları Ari kavimlerinin eskilerinden olup, Avrupa'da olan kavimlerin her birine göre de Zindu? Sanskrit dillerine yakındır. Bunlar kavim olarak Prus, Litvan ve Litun isminde üç fırkaya ayrılmaktadırlar. Bunlardan Pruslar Baltık denizi boylarından Vistül nehrine[696] kadar olan yerlerde yaşamış olup buraya "Prusya" denmiştir[697].

Litvanlar, (Samukityan ve Aymud isimli kavimlerin hepsi de dâhil) kuzey doğu, Litunlar, güney doğuda idiler. Kirmanlar, Prusları hâkimiyetlerine alarak onları Kirmanlaştırdılar. Litunlar ise Slavlar tarafından güneye yerleştirildiler ve orada eskiden beri var olan yerli Tatarlar arasında Livon ve İstvan ismi ile kaynaştırıldılar. Litva kavmi

---

[693] Muhammed Salih Ajdanov isimli okuyucu; "Polşa Müslümnlarının Timur vakasında kara askerlerinin Litva Knezi tarafından yerleştirilmiş kimseler ya da Kırım Müslümanları olduğuna dair iddiaların olduğunu bunlardan hangisinin doğru olduğunu sormuştur. Şûra; Bu ihtilafların Rus müverrihlerinden kaynaklandığını eski eserlerde ve yeni resmi belgelerle bu durum ispatlanmadığı sürece bu tezlerden birini öne çıkarmanın mümkün olmayacağını ifade etmiştir. "Murasele Muhâbere", *Şûra,* 1909, S.21 s.665

[694] Bu knezlik Altın Ordu devletinin siyasi nüfuz alanı içinde idi. Başlarında bulunan Prens Witold'un en büyük rakibi Moskova knezliği olduğundan Moskova Knezliğine karşı daima Altın Orda hanlarının yanında olmuştur. Orhonlu, Cengiz. "Lipkalar", *Türkiyat Mecbuası,* İstanbul, 1971, C.XVI s. 57

[695] F, A, "Polyak Tatarları Değil Belki Litva Tatarları", *Şûra,* 1911, S.10, s. 301-303

[696] Bugünkü Polonya sınırları içinde ki en uzun nehirdir.

[697] Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra,* 1915, S.20, s.631-632

öz dillerini zaman içinde koruyamamış bütün eserleri Rusça ve Polokça[698] olarak vermişlerdir. Litva kavmi miladi 13.yy başlarında müstakil bir devlet teşkil ettiler 14. yy ortalarında bugünkü Rusya'nın bütün batı taraflarını zapt ederek Moskova'ya ve kuzey taraftan Kara Deniz'e kadar genişlediler.1382 yılında Litvanya İmparatoru, Polak İmpatoriçesi ile evlenince bu iki memleket birleştirildi. Polşa memleketi taksim edildiği vakitte ise Litva, Rusya'ya verildi. Litva 1340'lı yıllarda Hristiyanlığı kabul etti[699].

Son zamanlarda memleketlerinde olan savaşlardan dolayı Kazan ve Orenburg şehirlerine "Litva[700]" Müslümanları kaçıp gelmeye başlamıştır[701]. Bu Müslümanlar Rus kıyafetleri giyip Rusça konuşmaktadırlar. Bugünkü Litva Müslümanları asıl yerli haklardan olmayıp muhtemelen o zamanlarda oraya gelen Müslümanların ve Türklerin çocuklarıdırlar. Litva ve Polşa' ya Müslümanlar İdil'den ve Kırım şehrinden gitmişlerdi. Timur ile Deşt-i Kıpçak Hükümdarı Tokatmış Han arasındaki savaşlardan sonra Timur'un Deşt-i Kıpçak başkenti Saray şehrini ele geçirmesi Müslüman Türkleri katletmesinin ardından Toktamış Han ailesi ve çocukları ile Bulgar ve İdil Ormanlarına

---

[698] Diğer adıyla Lehçe; Hint-Avrupa dil ailesinden batı Slav dil gurubundandır.

[699] Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.633

[700] XIV. yüzyıldan itibaren Litvanya ve sonraları Lehistan'ın güneydoğu bölgelerinde yaşayan Tatarlar'ı ifade eder. Litva kelimesinin zamanla Lipka şeklinde telaffuz edilmesinden dolayı Litvanya Tatarları'nın Lipka Tatarları diye adlandırıla geldikleri söylenir Hacer Topaktaş, "Lipkalar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2019, C.3, s.158-160

[701] Litvanya Tatarları; Litvanya dağılınca Polonya, Beyaz Rusya, Baltık boyundaki yerlerde kalmıştır. Bu yüzden onlar Polonya Tatarları ve Baltık Boyu Tatarları diye de adlandırılmaktadır. Başka dilli halk arasında dağılıp yaşadıklarından dolayı, Litvanya Tatarları kendi dillerini kaybetmişlerdir. Ancak ataları olan Altın Orda yani Tatar devletinden geldiklerini Tatar adlarını ve Müslümanlıklarını unutmamışlardır. Ercan, Alkaya, "Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* 12-13 Nisan 2014-Kırklareli, s.247

kaçmış oradan da Litva Knezliğine sığınmıştır(1390 yılı)[702]. Bugünkü Litva Müslümanları işte Toktamış Han zamanından gelmedir[703].

Litva Knezliğinde[704] bu Müslüman Tatarların ortaya çıkışı ile ilgili bir diğer görüşe göre; 1380 yılında Knezin bunları sınırları koruması için çağırmasıyla ve Tatarların 40 bin kişilik orduyla gelmesiyle olmuştu. Daha sonra bu Tatarlar Minsk ve Gurudnu gibi vilayetlere yerleştirilmişlerdir. Ön önemli hizmetleri ise "Grunvald" savaşlarında olmuştur. Knezlerin Kırım Tatarları ile olan savaşlarında kendi soydaşlarına büyük darbeler vurmuşlardır. Buraya yerleşen bu Tatarlar Litva kızları ile evlenmeye ve ilginç olarak onların soy isimlerini almaya başladılar. Bu Tatarlar kendi öz milli irade, dil ve adetlerini unuttular[705].

Daha sonraki yıllarda 1409 yılından itibaren Kirmanlar ile Litvalılar arasında şiddetli savaşlar olmuş ve Litva İmparatoru Kırım Hanı Hacı Giraydan yardım istemiştir. Kırımdan gelen atlı birlikler sayesinde Litvalar Kirmanları yendiler. Kırımdan gelen bu birlikler Kırım'a dönecekleri sırada Litva Knezi ve Polşa İmparatoru gitmemeleri ve burada kalmaları konusunda onları iknaya çalıştılar. Daha iyi şartlar sunacaklarını yerli halktan kızlarla evlenebilecekleri vaadiyle Kırımdan gelen ve "Oğlanlar" adıyla anılan bu

---

[702] George Vernadsky, *Moğolar ve Ruslar*. Çeviren Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2007, s.333; Michell, Roberts, ve Nevill Forbes, *The Chronicle of Novgorod 1016-1471*. Londra, 1914, s.173–74; Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.631-632; Çağatay Ulusu devri, 13 ve 14. Yüzyılda Timurlenk tarafından tamamen sona erdirilmiş oluyordu. Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında,* Ankara, 1975, s.1

[703] Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.632; S.C. Rowell, *Lithuania Ascending A pagan empire within east-central Europe 1295-1345*, Cambridge, 2000, s.18; Harry Norris, *Islam in the Baltic*. New York, 2009, s.24

[704] Bu knezlik Altın Ordu devletinin siyasi nüfuz alanı içinde idi. Başlarında bulunan Prens Witold'un en büyük rakibi Moskova knezliği olduğundan Moskova Knezliğine karşı daima Altın Orda hanlarının yanında olmuştur. Orhonlu, "Lipkalar", s. 57

[705] F, A, "Polyak Tatarları Değil Belki Litva Tatarları", *Şûra*, 1911, S.10, s. 301-303; Esas felaket Timur'un Altınordu'yu yenerek Altınordu'ya son yenmesi ile Rusların bölgede güçlenmesiyle başlıyordu artık bu saatten sonra Ruslar, Türkler'in yegâne düşmanı oldular. Çünkü Rus knezlerinden vergi alınması ile sınırlı kalınması, ekonomik ve siyasi açıdan sıkı bir denetime tabi tutulmamaları sonucu, onların kendilerini toparlamalarına ve güçlenmelerine zemin hazırladı. Daha detaylı bilgi için bkz; Hayit, *Türkistan,* s.3; A.Yu. Yakubovski, *Altın Ordu,* s.176-182; İsmail Aka, *Timur ve Devleti,* s.21; Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele,* çev. Ayhan Çelikbay, Ankara-2007, s. 40-41; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara-2010, s.28

Tatar birlikleri burada kaldılar. Bunlarla evlenen kızlar Müslüman olmamaları, Türkçe bilmemeleri ve bu "Kırım Oğlanları"nın Kirmanlar ve diğer düşmanlara karşı savaşmaları gibi sürekli askerlik hizmetinde bulunduklarından bunlardan doğan çocuklar bu kadınlar tarafından kendi dillerinde eğitildiler. Bugün Müslüman olan ancak Türkçe konuşmayan Polakça konuşan Müslümanlar işte bunlardan gelmektedir. Litva ve Polşa, Rus hâkimiyetine girdikten sonra Rusya, bunları tamimiyle Hristiyanlaştırma çabalarına girse de Müslümanlığı tamamen söndüremediler. Bu Kırım Oğlanları gizli de olsa bu konuda varlıklarını korumayı bildiler[706].

Litva ve Polşa Müslümanları ilim, marifet ve medeniyet konusunda Ruslardan çok önde idiler. Ruslar, Polşa ve Litva memleketini ilhak ettikten sonra bunları Rusya'da memurluklara getirdiler. Zaman içinde memurluk bunlar arasında rağbet görmüş sanayi ve ticari işlere ilgisiz kalmışlar bu nedenle bugün dahi aralarından zengin kişiler çıkmamıştır. Bunların çocukları Rus mekteplerinde okuduktan sonra mülkî ve askerî hizmetlere girdiler. Bulundukları memurluklardan daha yüksek yerlere gelmek için zengin kızlarla evlenme yolunu tuttular. Litva ve Polşa Müslüman hatun kızları zengin olmadıklarından evlenemeyip çoğu evde kalmıştır. Makam ve mevkilerinde ilerlemek adına bunların % 5'nin din değiştirdikleri dahi görülmüştür. Polşa ve Litva Müslümanları dini bakımdan Kırım Müftülüğüne bağlı idiler. Kırımda müftülük dini mektepler ve eğitim konusunda yetersiz olmakla birlikte bu konuda yeterli maddi durumu olmasına rağmen ciddi bir girişimi yoktur. Orenburg müftülüğü bu konuda gerekli çaba ve gayreti gösterse de ne kadar yeterli olduğu tartışma konusudur. Önceden Polakça yazıp okuyan bu Müslümanlar son zamanlarda kendi dillerini terk edip Rus dilinde okuryazar oldular.

Son zamanlarda 1886 yıllarında Kırım'dan kaçan bu Polşa ve Litva Müslümanları Orenburg'a sığındılar. Bugünkü günde 40 bin civarında Polşa ve Litva Müslüman'ı olup "Minsk" Guberniyası'nda yaşamaktırlar[707].

Polşa Tatarları

Bugün Polşa Tatarlarına bakıldığında Polşa' da Sidileyst (sydlyts) vilayetin Blaszki uyazı Lumaza?(Lomza) Pasadından bir km mesafede "Astudzanka"? köyü Polşa Tatarları 'nın merkezidir. Burada Müslüman olup mescit inşa etmişler diğer milletler ile de iyi bir yaşam sürmektedirler. Bunların baba tarafları Tatar, anne tarafları Palak (Polak)

---

[706] Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.633

[707] Rızaeddin Fahreddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.633

neslinden olup anadilleri olan Palak (Polak) lisanı ile konuşmaktadırlar. Bunların ne vakit buraya geldikleri hakkında bilgi yoktur. Kendileri hakkında olan kayıtları daha önce mescitte saklamışlar ama çıkan bir yangında bu kayıtların hepsini kaybetmişlerdir. Haklarındaki rivayetlere göre; Polşa Kralı Yan Sobieski[708] Osmanlı Padişahından memurlar ve asker istemiştir. Osmanlı Sultanı da bunlara memurlar ile 400 kişilik bir askeri Varşova'ya göndermiştir. Bunlar 10 yıl kadar hizmet etmişler, Polşa kralı bunlara çok hürmet etmiş onları "Bireset"? iyi yerlere yerleştirmiştir. Ancak bunlar burada yaşamaya devam etmiş kral, bunların kendi Palak soyundan gelen kızlarla evlenmesi gibi imtiyazlar vermiştir. Bu evlenmelere rağmen bunlar dinlerini korumuştur. Lakin bunlardan bazıları hatunlarının soyadını aldığı görülmektedir. Mesela; Lisovski, Bagdanoviç, Romanoviç gibi. Eskiden bu bölge de nüfusları 5 bin kişi olduğu bilinen bu Polşa Tatarları şimdilerde bu köyde 40 kişiden ibaret sekiz aile yaşamaktadır[709].

4) Barabalar

Barabalar, Batı Sibirya'da Tom (Tomsk Şehri olsa gerek) Şehri, Kayın Uyazında Müslüman halklardandır. Etnik kökenleri hakkında hangi Türk soyundan olduklarına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bunların Türkistan'da "Siram"[710] isimli şehirden çıkıp yukardaki yere geldikleri rivayet edilir. Nüfusları 30 bindir. Yaşadıkları yerde 19 mescit ve 17 imam olup mektep ve menderesleri ise yetersizdir. Halk arasında gazete ve dergi okuyanda oldukça azdır. Önceleri Mecusi olan halk sonradan İslamiyet'i kabul etmiştir. 1802 yılında Simbir Guberniyası Pitraks köyünden Süleyman Babay isiminde bir zat altı oğlu ile Barabalar arasına göç etti. Süleyman Babay haleflerinden "İbrahim Karuk" hazret Barabaları ilim ve din ile aydınlatmıştır. Mecusilik inançlarını terk etmelerine vesile

---

[708] Osmanlı Polanya ilşkilerinde genel olarak barış hüküm sürmüş fakat Polonya Kralı III. Jan (Yan) Sobieski Hükümdarlık dönemi sürekli savaşlarla geçmiştir. 1683 yılında Viyana önlerinde Osmanlı ordularını yenilgiye uğratan III. Jan (Yan) Sobieski Hristiyan dünyasının kahramanı olmuştu. III. Jan Sobieski hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Sabire Arık, "Polonya Kralı III. Jan (Yan) Sobieski Hükümdarlık Dönemi (1674-1696)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara, 2005, C.24, S.38, s.213-238

[709]"Polşa Tatarları", *Şûra*, 1911, S.9, s. 286-287

[710] Yazar bu şehir hakkında bilgisi olmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine Çelyabinsk'ten Arif Ayneddin isimli okuyucu gönderdiği mektupta Siram şehrinin Türkistan vilayetinde Sirdey oblastında olduğu bilgisini aktarmıştır. "Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1911, S.13, Ön iç kapak

olmuştur. Daha sonra Rusya'dan Mişerler, Kazan Tatarları ve Başkurtlar gelip Barabalaşmışlardır[711].

Barabalar Rus devletine tabi olduktan sonra Rus ordusunda görev yapmışlardır. Rusların bunların yaşadığı bölgelere göç etmesiyle çoğu yerleri ellerinden alınarak hazineye oradan da Ruslara verilmiştir. Bazıları "Om" ve "Tartas" nehirlerinin iki yanına gitmiştir. 1909 yılına gelindiğinde olarak bazı yerleri kendilerine verilmemekle beraber hukuklarında kısıtlamalar yönünde kararlar alınmıştır. 1910 yılına gelindiğinde baskı giderek artmıştır. Fakat bunlar arasında rehavet ve tembellik başlamış, kolay ve rahat bir yaşam şartları sürdürecek yer arayışına girişmelerinden dolayı yurtlarını terk etmişlerdir. Diğer yandan Rus memurlar Müslümanların ellerinde iyi ve güzel yerleri almak için ne gerekiyorsa uygulamaya koymuşlardır. Bir kısmı ise ellerinde değerli yerleri ormanlar dâhil Ruslara yok pahasına sattılar ve ellerindeki hazırı da tükettiklerinden sefil bir hayat yaşamaya başladılar. Zaman içinde ilim ve irfandan da uzaklaşan Barabalar Allaha da asi olmaya başladılar[712]. Bunun sonucunda Allah tarafından bunların cezalandırıldığına inanılmaktadır.

5) Kazaklar

Şûra dergisinde ele alınan Türk toplulukları ve devletleri ile ilgili konularda ortak nokta ele alınan topluluk ya da devletin; adı, kökeni yaşadıkları yerler gibi geçmişe yönelik tarihi, güncel olarak yaşadıkları sorunlar, geçmişten bugüne gelenek görenek yani örf adetleri, sosyal ve gündelik yaşam gibi konular ele alınıyordu. Ele alınan konular okuyucululer tarafından gönderilen mektuplar, Şûra'nın araştırma makaleleri ve o konu hakkında uzman kişilerin kaleme aldığı bilimsel makaleleri gibi kaynaklar ile işlenirdi. Okuyucu mektupları; kimi zaman seyahat notları, sikkeler, bölgeye ait mezar taşları, eski eserlere ait vesikalar, şecereler içerirken kimi zaman sorular ile birlikte düşünce ve yorumları da barındırmaktaydı. Ayrıca Şûra zaman zaman bahsi geçen devlet ve topluluklarla ilgili kaynak bilgisi de yayınlamaktaydı. Kazaklar hakkında; onların soyu, yaşadıkları yerler, tarihi geçmişleri verilirken güncel sorunları ve sosyal yaşamları da yukarda sözü edildiği şekilde dergide işlenmiştir.

---

[711] Süleyman Karukov, (Kayın Uyazdında Şagır köyünde İmam), "Barabalar Ahvali", *Şûra,* 1911, S.10, s.295

[712] Karukov, "Barabalar Ahvali", s.295-298

Kazakların son dönemlerde soy olarak kendilerini Sahabe Hz. Ukkaşe'ye dayandırdıkları yönünde rivayetler dile getirilmiştir[713]. Kazaklar kendi tarihleri hakkında bilgileri Avrupalıların çalışmalarından öğrenmekte olup Kazak tarihi hakkında kendileri yeteri bir araştırma içinde olmamışlardır. Kazakların Hz. Ukkaşe neslinde geldikleri gerçek değildir. Musa Abdülaziz'in makalesinde belirttiği gibi, bu Kazakların Arap soyundan geldiklerini iddia etmek demektir. Oysa Kazak ile Arapların dilleri, suretleri ve eskiden kalma eserleri arasında hiçbir benzerlik yoktur. İkincisi Kazaklar, Arap soyundan gelse o dönem kaynaklarında buna dair bir şeylerden bahsetmesi gerekirdi. Üçüncüsü Kazaklar çok eski zamanlardan beri Yenisey nehri, Altay, Sayan ve Tiyanşan dağları civarında yaşadıkları bilinmektedir[714].Dahası zamanında bu bölgelerde bulunmuş İbn. Batuta Seyahatnamesinde ve İbn. Haldun'un eserlerinde bu bölgelerde Arap neslinden bir kavmin yaşadığına dair bilgi vermesi gerekirdi. Bütün Avrupa kaynaklarında Kazakların Türk neslinden olduğu belirtilerek onların dil, örf ve kıyafet gibi benzerliklerini ortaya koymaktadırlar[715]. Dil ilişkisi bakımından Kazak dili, Altay ailesinin Türk gurubunun Kıpçak alt grubunun Kıpçak-Nogay bölümüne aittir[716].

---

[713]Kazakların kökeni hakkında dergiye gönderilen soru ve şecereler bunu göstermektedir. Bişkekten S. Çirkasiyev isimli bir Kazak, Kırgızların kendini Kazaklardan ayrı bir kavim ve soy olarak da Hz Ukkaşe'ye dayandıklarını iddia ettiklerini, bunun ne derece doğru olduğunu Şûra'ya sorar. Şûra; bu konuda mümkün değil diyemeyeceklerini ama mümkün demenin de ispat yönünden bir delil sayılamayacağını dolayısıyla bunun ispata muhtaç bir delil gerektirdiğini söyler. Daha da önemlisi Kazak ve Kırgızlar arasında kendilerini sahabe nesline dayandırmak gibi bir hastalık mı var diye de somaktan geri durmamıştır. Çünkü dergiye bununla ilgili şecereler de gönderiliyordu. "Murasele Muhâbere", (Kazaklar ve Kırgız Soyu Hakkında Soru-Cevap), *Şûra*, 1910, S.20, 633; Diğer bir okuyucu tarafından ise Kazakların soyu ile ilgili kendilerini Hz. Ukkaşe'ye dayandıran bir şecere gönderilmiştir. Şecere hakkında Şûra; Kazakların soy olarak Hz. Ukkaşe ile bir ilgisinin bulunmadığını yazarak şecere üzerinde gerekli düzetmeleri de yapmıştır. "Murasele Muhâbere", (Kazakların Soyu Hakkında) *Şûra,* 1911, S.1, s.26

[714] Ayaz Abdullin, "Kazakların Geçmiş Günleri ve Gelecekleri", (Akmola(1994'te Astana oldu ismi) Şehrinden Kazakistanın Başkenti), *Şûra,* 1917, S.8, s.179-180; Musa Abdüllaziz, "Kazak Tarihi Hakkında", *Şûra,* 1911, S.5, s.134-135

[715] Musa Abdüllaziz, "Kazak Tarihi Hakkında", *Şûra,* S.5, 1911: s.134-135

[716] O. İsmagulov, "Kazak Halkının Etnik Yapısı", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s.36

Arkeolojik kazılar Kazakistan'ının ilk insanların yaşadığı bölgelerden biri olduğunu ortaya koymuştur. Güney Kazakistan'ın Karatav tepelerinde yapılan kazılarda bulunan taş malzemelerin yaklaşık 1 milyon yıl öncesine ait olduğu anlaşılmıştır[717].

Diğer yandan Kazakistan'ının eski tarihinin M.Ö. III-II bin yıllarda, Volga ile Altaylar arasındaki bozkırları mesken tutan hayvancılıkla uğraşan göçebelerin tarihidir. Göllerin ve nehirlerin yakınlarında geçici yaylarda yaşayan hayvancılık, çiftçilik balıkçılık ve avcılıkla uğraşan küçük kabileler M.Ö. III. binyılların ortası ile M.Ö. II. binyılların başına gelindiğinde taş silahların yansıra metali de kullanmaya başladılar[718].

M.Ö. I. ile M.S. I. binyılın ilk yarısı boyunca Kazakistan ve Orta Asya bölgesine, küçük veya büyük kafileler halinde Hindo-Avrupaîler ile Batı Sibirya ve Ural civarından proto-Ugor kabileleri göç ettiler. Ayrıca Doğu Sibirya ve Merkezî Asya'nın doğu kısmından Altay kabileleri denilen insanlarda buraya gelip yerleştiler. Zamanla burada proto-Türk dilleri ve proto-Moğol dilleri oluşmaya başladı[719].

a) Kazak Terimi

Yaklaşık olarak iki yüz yıldır araştırmacılar "Kazak" teriminin kökeni bulmaya ve anlamını ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen günümüzde hala hiç kimse "Kazak" kelimesini açıklayan kesin bir sonuç ortaya koyamamıştır[720]. Aynı şekilde Kazak adının ilk defa ne zaman kullanıldığı tam olarak bilinememektedir. Müspet olarak Kazak kelimesi; "hür, serbest, mert, yiğit, cesur, bekâr, asker"[721] menfi olarak ise; avare, dilenci, serseri, maceracı, derbeder, insanları hileyle kandıran, dağlı, hırsız, büyük yol kesici, yağmacı, çapulcu, kaçak manalarına gelmektedir [722]. Bunun dışında Kazak kelimesi Türkçeden alınmış olup Rus dili ile ilgili kayıtlarda geniş bir anlam yükü ile ilk kez 14. yüzyılın sonunda yer almıştır. Kazak'ın versiyonu olan Kozak, Ukrayna ve Leh dillerindeki telaffuzudur. Batı dillerindeki Cossack ise

---

[717] İsmail, Zeyneş, *Kazak Türkleri,* Ankara,2002, s.9

[718] .G Kalyashtorny - T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı,* Çev. D. Ahsen Batur, İsnatbul, 2004, s.11

[719] S.G Kalyashtorny - T.İ. Sultanov, a.g.e., s. 57

[720] O, Komekov, "Kazak" Terimi Hakkında", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s.45

[721] Kayyum Kesici, *Dün ve Bugün Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, 2003, s.19-20; Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya, Kazaklar-1,* Ankara, 2004, s.64

[722] Öztürk, *Kazaklar,* s.64

Kozak'a dayanır[723]. Kazak kelimesi etnik bir topluluktan ziyade bir sıfat olarak, Türk, Rus, Ukrayna vs. gibi toplulukları ifade eder[724].

Etnik köken olarak "Kazak" kelimesine "Kazak Yurdunun" yansıması, "Kasogis" kelimesinden türediği, "khasag-tergen" bağlantısı ve "povozka" (at arabası), Kazgakym olgym (evlatlılarım), "kazlak" gibi anlamlar ve benzetmeler yükleyenler olmuştur ve bunların çoğu da kabul görmemiştir[725]. Diğer bir etnik köken fikrine göre; Kazakların menşei Hazar döneminde Kafkasya'da yaşayan Karakalpak-Kazak uruglarına dayanmaktadır. Altınordu zamanında ise Kazak kıtalarının hassa birliklerinde istihdam edildikleri bilinmektedir. Ruslar tarafından Altınordu Devleti'nin yıkılması ile Kazan ve Astrahan şehirleri Rusların eline geçti. Rusya, eline geçen bu yerleri kendileri ile işbirliği yapan Tatar-Türk beylerine verdi. Buraları Hristiyanlaştırma faaliyetleri sonucunda ciddi oranda Tatar Türkü Hıristiyanlığı kabul etti. Bayların, toprağa bağlı hale getirmeye çalıştığı asi göçebe topluluklar, Kuzey Kafkasya ve Don Nehri etrafında çapul ve yağma hareketlerinde bulunmaya başladılar. Bunlar Türkçe' de asi anlamına gelen Kazak ismiyle adlandırıldılar[726] Kazaklar arasında Kasım Han devrinde milli birlik vardı ancak O'nun ölümünden sonra XVII. yüzyılda Kazaklar, Büyük, Orta ve Küçük Ordalara bölündüler[727]. Kazaklar gerçekten de asi bir millet idi. 18. yy da Rus devlet ve cemiyetindeki sarsıntılar sonunda 1733-1734'de II. Katerina zamanında Moskova'yı telaşa düşürecek ve tehdit edecek kadar etkili olan meşhur köylü isyanı Don Kazağı Pugaçev isyanıdır[728].

Kavim adı olarak Kazak, genellikle; kazak, beyaz kaz veya kaz-sak (gerçek Saka) kelimelerini çağrıştırır. Kazak kelimesinin özel bir kavim adı olarak sistematik bir şekilde kullanımı Geç Ortaçağ dönemi yazılı kaynaklarında geçer. XVIII. yy'da başlayıp XX.

---

[723] Öztürk, *Kazaklar,* s.60

[724] Öztürk, *Kazaklar,* s.62

[725] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz; O, Komekov, "Kazak" Terimi Hakkında", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara-2007, s.46-50

[726] Servet Somuncuoğlu, *Don Kazakları*, İstanbul, 2004, s.48; Nadir Devlet Kazaklarıın, muhtelif devirlerde geniş bozkırlardan göç eden Türk kavimlerinden bakiyelerin birleşmesi ve Sibirya kavimleri ile Moğol Kalmukların sonradan bir kısmını içine almak sureti le aşağı yukarı XV. yüzyılda teşekkül etmiş bir kavim olarak niteler. Bkz, Devlet, *Rusya Türkleri,* s.28

[727]Devlet, *Rusya Türkleri,* s.29

[728] Cafer Seydahmed Kırımer**,** *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* Ankara, 1997, s. 44

yy'ın 20'li yıllarına kadar Kazaklar kısaca Kırgız veya Kırgız-Kayzak diye adlandırıldılar; asıl Kırgızları ise Karagız veya Yabanitaş Kırgız denildi[729]. Etnik açıdan Moğol kabilelerinin, Kazak topraklarını istilalarıyla bağlı olan antropolojik etkileri oldukça ilginçtir. Bu açıdan en önemli benzetme günümüzün Kazakistan kafatasları ile

---

[729] İsmaulov, a.g.m., s.36; Hasan Ata Abeşî, Kırkızları, Kırgız-Kazak Türkleri diye adlandırarak, Kırgızları başka hiçbir halklarla karışmayan saf Türk tipi olarak adlandırır. Kırgız dilini de bozulmamış Türk diline örnek gösterirken Kırgızların dışardan aldıkları tek şeyin İslam dini olduğuna dikkat çeker. Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi,* s.164-165; Çin kaynaklarında adları Kien-kun, K'i-ku, Kie-kou Hsiachis-ssu, Kök Tükçe metinlerde Kırkız, Tibetçe kaynaklarda ise Gir-kis, şeklind geçmektedir. Kırgız isminin meşei konusunda çeşitli görüşler vardır. *Kır* ile *Giz* kelimelerinin birlerşmesinden *kır gezer* anlamında, diğer yandan "kırk" ve "yüz" sayı adlarının kaynaşmasından da teşekkül ettiği iddia edilmektedir. Bunların yanı sıra "kırku" yani kırmızı ve yüz kelimlerinden ibaret olduğu da ortaya atılmıştır. Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi,* Ankara-2011, s. 5; Kırgızların eski vatanı Yenisey kaynakları ve Altay dağları olmakla beraber çok zamanlarda Aral gölü ve Hazar denizinin kuzeyinde ki bozkırlara ve Orta Asya'da Tanrı dağlarına kadar olan bölgeydi. M.Ö. II. yüzyılda Kırgızlar Hun İmparatorluğuna tabii idiler ancak Hun İmparatorluğundaki ihtilalden sonra Kırgızlar 4. asırda büyük bi devlet kurdular. Abdülkadir İnan, "Kırgızlar" *Makaleler ve İncelemeler,* C.I., Ankara, 1998, s.39; Bu devlet Çin kaynaklarında "Hakas Devleti" diye anılır. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.35-36; İnan, "Kırgızlar" s.39; XIII. yy'ın ilk yıllarında Altay dağlarında Oh ve İrtiş nehirleri arasındaki bozkırlarda yaklaşık iki asırdan beri Kimak (Kimek) Kıpçak kabilelerinin karışmasından Kırgız adlı bir kabilenin ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bunlar etnik adını, yazı geleneği ve kültürünü Yenisey Kırgızlarından almıştır. Yenisey Kırgızları, Güney Sibirya'da VI. ve VII. Yüzyıllar arasında I. ve II. Göktürk Kağanlığının hâkimiyeti altındaydı 8. Yüzyılda Uygur Türkleri Kırgızlarla birleşerek Göktürk devletini yıktılar. Göktürk devleti Uygur sülalesi eline geçti. Bir asır sonra da Kırgızlar Uygurları kovup "Kırgız Devleti"'ni kurdular. Ancak bu devlet 10. yüzyılda Kara Hıtaylar tarafından ortadan kaldırıldı. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.35-36; Kırgızlar, Moğol hâkimiyetine girmelerine rağmen dil ve yazıları Uygurlarınkine benziyordu. Kırgızlar, 1218 yılında Cengiz Han'ın oğlu Cuciye boyun eğmişlerken; 1500'lü yıllardan sonra ise Özbeklerin Moğollar karşısında başarısız olması ile Kazaklarla beraber yaşamayı tercih ettiler. Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* çev, Hasan Eren, Ankara, 2006, s.25; Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi,* s.91; İnan, "Kırgızlar" s.41. Ancak Kırgızlar için esas felaket Rusların Kırgızların yaşadığı toprkları ele geçirmesi özellikle 1861 yılında Isık Köl ve civarının Rusların eline geçmesiydi. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.35-36; Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* s.39; İlk Rus işgali sırasında Kazak Türklerine benzedikleri için Kazak etnik adıyla isimlendirildi. Lakin 1855 yıllarında Rus istilası Tanrı Dağlarına ulaşmasıyla Kırgızların Kazaklardan farklı olduğu anlaşılmış ve Ruslar bu Türk boyuna "Kara Kırgız" adını vermişlerdir. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi,* s.97; Kırgızların, 1917'ye kadar yazılı edebiyatları olmadı. Zenginler ve din adamları öğrenimlerini Tatar ve Özbek okul medreselerinde yapıyorlardı. Devlet, *Rusya Türkleri,* s.35-36; Barthold, Türk-Moğol Ulusları Tarihi, s.25; Bugünkü Kırgızistan, kuzey-batıda Kazakistan, batıda Özbekistan, güney-batıda Tacikistan, güney-doğuda Doğu Türkistn ile sınırdaştır. İnan, "Kırgızlar" s.41; Kırgızlardan bazan ne kâfir ne de Müslüman olarak söz edilmektedir. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* s.25,

Türk egemenliği ve Moğollar zamanındaki kafataslarının antropolojik benzerlikleri dikkate çekicidir[730].

Böylece Kazakistan'daki kafatasları ilk çağlardan ortaçağa kadar incelendiğinde genetik görünüm özelliklerinin XIV. ve XV. yy arasında şekillendiğini ve bu şekillenmede birbiri ardına gelen iki büyük ırk arasındaki, Euopoid ve Mongolid yerli halklar arasında süren ve karmaşık etkileşim esnasında oluşmuştur[731]. Antropolojik olarak Kazaklar, melez turanoid (Güney Sibiryalı) bir ırktır ve erkeklerin ortalama boyu 162.2 kadınların ise 153,6 cm'dir. Geniş kafalı brakisefal olarak tanımlanan kafa yapısına sahiptir[732].

Kazaklar, Altay Türklerinden olup asırlardır yaşadıkları Altay dağlarından göçüp Yenisey ve Lina nehirleri bölgesine geldiler ve Maklı? isminde bir devlet kurdular. Ancak zaman içinde başta Moğollar olmak üzere çeşitli kavimlerin hücumuna uğradılar. Daha sonra Maveraünnehir ve Türkistan bölgesine geldiklerinde İslamiyet'e girdiler. Zaman içinde İslamiyet'in özünden uzaklaştıkları görülmüştür[733]. Bu konuda kendilerini ileriye taşıyacak talebeler yetiştirmedikleri gibi medreselere de yeteri kadar önem verilmemiştir. Muhammediye, Hüseyniye ve Aliye medreselerinden Kazak öğrencilerde yetişmemiştir. Bu nedenle ilim, tabiat, sanat gibi konularda bir ilerleme kaydedememişlerdi. Fakat son yirmi yıla bakıldığında aksi bir durum söz konusudur. Çünkü Usul- Cedid hocaları bölgeye gelip şehirlerde ve köylerde her türlü ibadethane, mektep ve medreseler kurdular. Bu kazaklar için eğitimden sanata ve ekonomiye kadar hızlı bir gelişmeyi sağladı. Ancak son zamanlarda Rus hâkimiyetinde kalınarak çocuklar Rus mekteplerine gönderilir olmuş bu nedenle çocuklar dinen ve ahlaken yoz bir şekilde yetişmeye başlamıştır. Öz milli değerlerini dilini, tarihini ve edebiyatını öğrenmekten uzak nesiller yetişmeye başladığından bu vatan ve dini duyguların körelmesine yol açmıştır. Eski ve yeni nesil arasında kuşak çatışması başlamıştır[734].

---

[730] İsmaulov, a.g.m., s.42

[731] İsmaulov, a.g.m., s.43

[732] İsmaulov, a.g.m., s.35

[733] Bugün Kazaklar inanç olarak sünni Müslümandır, ama eski inanç şekillerinden kimi unsurları da muhafaza etmişlerdir. İsmaulov, a.g.e., s.36

[734] Ayaz Abdullin, "Kazakların Geçmiş Günleri ve Gelecekleri," *Şûra*, 1917, S.8, s.179-180; Bu makale o zamanki Akmolla şehrinden 1994'te ismi Astana olan bugünkü Kazakistan'ın başkentinden gönderilmiştir.

Kazakların ortaya çıkışışına gelince bu 500. yıllardır. İlk yıllarda Dinyeper, Don, Volga, Ural nehirlerinin boyları ve Kafkas bölgelerine kimse yerleşmemiş ve yaşamıyordu. Bu yerler Rus hükümeti tasarrufunda bulunuyordu. Devletten kaçan veya herhangi suçtan kaçan başıboş kişiler buralara yerleşmeye başladılar. Bu kişiler zaman içinde Karadeniz'deki tüccarlara ve şehirlere saldırmaya başladılar. Bu başıboş kişiler "Kazak" ismiyle zamanla anılmaya başlandı. Türkçe "Kaçak" isminden hareketle Türkler bu ismi bunlara vermişlerdir. Bazen Kırgızlara[735] da bu isim verilmiştir. Bu dönem Ruslar, Türkler, Tatarlar ve Polaklar ile mücadele içindeydi. Kazaklar, bu sıralarda Ruslarla birlikte hareket ediyor Türkler, Tatarlar ve Polaklar'a karşı savaşıp Rusların kaybettikleri şehirleri alarak bu şehirleri onlara geri veriyorlardı. Ruslar bunlardan asker tesis ediyordu[736].

Büyük Petro döneminde İsveç ile savaş esansında Kazakların ihanetini sezmiş ve onları Türkiye'ye sürmüştü. Ancak Kazakların at üstünde maharet ve savaş yeteneklerini bildiğinden onları tekrar kazınıp onlardan askeri birlikler oluşturdu. Bu birlikler her isimden anılan Kazaklardan oluşmuştur. Türkiye'ye giden Kazaklarda 1732 yılında geri dönerek bu Kazak birliklerine katıldılar. Eski yerleri olan Dinyeper nehri boylarına yerleştiler ve Rusları Kırım Tatarlarından korudular. II. Katerina zamanında dağıtılıp kimileri Türkiye'ye göç ettiler. 1788 yılında askerlik için yeniden çağırıldılar. Rusya'nın İrkust (Erkut) bölgesinde Yarmak? neslinden diye gösterilmektedir. Kazakların bugünkü nüfusu 6 milyondan fazladır. Kazak askerleri Don, Ural, Kuban, Terek, Astrahan, Orenburg, Simbir, Zabaykal, Amur, Simireçinski ve Usuru isminde on bir kısma bölünmüştür[737].

---

[735] Kırgızlar, varlıklarını kesin olarak bildiğimiz ilk Türk halklarındandır. Kırgızlar 700'lü yıllarda Türkçe konuşuyorlardı ve hiç şüphesiz bu dili en azından bin yıldan beri konuşmaktaydılar. Çinliler tarafından derlenen kelime dağarcıklarında yer alan sözcükler de isimleri gibi saf Türkçedir. Çinliler Kırgızları sarışın mavi gözlü olarak tasvir ederken Arap yazarlar kızıl saçlı ve açık tenli olarak tasvir ederler. Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl,* Çev, Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul, 2000, s. 86-88

[736] Ahmetcan Biktemirov, "Kazaklar Ninday Kişiler?", *Vakit,* 1906, S.93, s.2; Ahmetcan Biktemirov, Şûra dergisinde Türkistan Vilayeti hakkında beş adet ve Taşkent Müzesi hakkında bir adet olmak üzere toplamda 6 adet bilimsel makale yayınlamıştır. Bkz: Ahmetcan Biktemirov, "Türkistan Vilayeti", *Şûra,* 1908, S.8, s. 247-248; *Şûra,* 1908, S.12, s.378-379; *Şûra,* 1908, S.13, s. 411-414; *Şûra,* 1909, S.2, s. 43-44; *Şûra,* 1909, S.6, s. 181-182; "Taşkent Müzehanesi", *Şûra,* 1909, S.10, s.303-304

[737] Ahmetcan Biktemirov, "Kazaklar Ninday Kişiler?", *Vakit,* 1906, S.93, s.2

Don nehrinin aşağı tafralarında oturanlara "Don Kazakları" Terek nehrinden Yayık nehrine gelip yerleşenlere "Ural Kazakları" ismi verildi. Volga boyundaki Kazakları Ruslar oradan çıkarıp sürdüler. Bunlar ikiye ayrılarak biri Ural boyuna diğeri Yarmak Timafi Oğlu isimli Ataman ile Kama boyuna gittiler. Oradan Ural dağlarına ilerleyerek Simbir (bugünkü adı Ulyanovs'tur) Hanlığı ile savaşarak Amur ve Kamçatka'ya kadar varıp oralarda yaşamaya başladılar. Bugünlerde bunların nesli buralarda yok olmuştur. Don Kazakları 1632 yılında Azav kalesini feth ettiler. Ural Kazakları Ural Denizi'ne kadar vardılar Hive halkı ile savaştılar ve az sayıda olduklarından zaman içinde helak olup gittiler[738].

b) Kazak Devletinin Oluşumu

Kazak Devleti'nin oluşumu tarihi XV. yy kurulan Kazak Hanlığı ile Kazakistan topraklarında devlet oluşumu ise Sakalar (M.Ö. VIII yy-M.Ö. III yy) ile bağlantılıdır. Sakalar, Kangalılar ile Kazakistan topraklarında ilk proto-Türk devletini oluşturdular. Daha sonraki dönemler de Kazakistan topraklarında 3 devlet kuruldu. Aral Bozkırları, Ceyhun'un ortası ve alt kısımlarda Oğuz Devleti, Orta, Kuzey ve Doğu Kazakistan'da Kimek Hanlığı ve Yedisu bölgesinde Karluklular devleti kuruldu[739].

XI. ve XII. yüzyıllarda İrtiş' ten İdil'in doğusuna ve batıdaki Güney Ural'a kadar uzanan Kıpçak Hanlığı kuruldu. Kıpçak toplumu Kazak halkının etnik genlerini oluşturmaktadır. Cengiz hanedanlığı ve feodal üst yapılar, klanlar ve kabileler arasındaki iç savaşlar ile artan dış saldırılar Kazak klan ve kabilelerinin tek bir devlet altında birleşmesi gerekliğini zaruri kılmıştır. Kazak Hanlığının oluşumuna somut katkı sağlayan bir başka unsur ise Ebu'l-Hayr Hanlığı'nın iç siyasi durumu olmuştur. Kazak Hanlığı en büyük siyasi gücüne Canibek' in oğlu Kasım Han (1512-1523) zamanında ulaştı. Moğol istilasından sonra Kazakistan'daki hemen bütün Kazak klan ve kabileleri ilk kez bir devlet yönetimi altında birleşti. Bu dönemde artık Batı ülkeleri Kazak Devleti'ni tanıyorlardı[740].

---

[738] Biktemirov, a.g.m., s.2

[739] B. Kumekov, "Kazak Devleti'nin Oluşumu", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara-2007, s.54-56

[740] Kumekov, a,g,m, s.57-60

Daha sonraki dönemlerde Kazakistan Rusya egemenline geçti. Lakin bu o kadar kolay olmadı ve 130 yıldan fazla sürdü ve ancak 1867 yılında bu tamamlanabildi[741].

Daha sonra Rusların idari sistemleri, Kazak kültürünü çeşitli yönlerden bozdu. Birincisi vergilerin ruble olarak ödenmesi ve vergilerin hayvanlardan değil çadırlardan alınması fakirleri daha da fakirleştirdi. Zira zengin fakir her ailenin bir çadırı vardı. İkincisi, bir volostta (ilçe) oturuyor olarak kaydedilen Kazaklar, yıl içinde başka volostlara göçüyordu. Rusların karışık bürokrasisi karşısında, bu göçler birçok zorluklarla karşılaşıyordu. Üçüncüsü, Kazaklar Rusların getirdiği seçim usulüne alışık değildi. Geleneksel olarak ailenin başkanı köy' ün başkanı idi. Bundan sonraki gurubun reisi ise ailelerin en büyüğünün başı idi. Bu konuda bir anlaşmazlık olursa aksakallar bir araya gelerek karar alırlardı. Aksakallıların rakip olarak oya başvurmalarını getiren Rus Sistemi; Kazaklar için çok yabancıydı. Oysa Kazaklar eskiden anlaşamadıkları zaman iki tarafında saygı duyduğu birine giderek karar vermesini isterdi. Gidilen kişi tanınan ve güvenilen biri olduğu için kararına herkes saygı gösterirdi. Hâlbuki şimdi Rusların gösterdiği bir hâkime gitmek zorunluluğu vardı. Kazaklar temyiz mahkemesi olan bu kurumlara gitmek istemiyordu. Ayrıca maaşlı Rus memurlar, Kazakların işlerine karışmaya başladılar. Tercüman ve kâtiplerin meseleleri kendi menfaatlerine yorumlamaları Kazakların geleneklerini bozan bir diğer husustu. Diğer yandan 1905 yılındaki Rus İhtilaline kadar da Hükümet Kazakça yayınları da yasaklamıştı[742].

c) Kazak İsyanları

Rus İmparatorluğunun sömürgeci politikası saldırı biçimi alması üzerine ayaklanmalar başladı ve bu başlangıç 1783 yılına kadar gider. Esasında Rus sömürgeciliğin Kazak toplarında yayılışı 16. yy'da başladı. 19. yüzyılın 20'li yıllarında Küçük Cüz Çarlık yönetimine karşı çıktı. Diğer yandan Sercan Kasımov'un isyanı Kazakların 1824'ten 1836'ya kadar süren isyanlarından bir diğeriydi. Batı Kazakistan'ı sarsan büyük ölçekli isyanlardan biri Çarlık yönetiminin "böl ve yönet" politikasına karşı Isatay Taymanov ve Muhammet Utemisov'un önderlik ettiği isyandır. En önemli isyanlardan biri ise Kenesarı Kasımov'un önderlik ettiği kuzey ve güney Kazakistan'ı

---

[741] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz; I., Yerofeeva, "Rus İmparatoluğu Yönetiminde Kazakistan" *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara-2007, s.73-83; E. Bacon, Elizabeth, *Esir Orta Asya,* Çev.Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s.41

[742] Bacon, *Esir Orta Asya,* s.111-112

kapsayan isyandı. Diğer büyük başka isyana gelince Ural ve Tangışlak bölgelerinde 19. Yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında yaşandı[743].

Kazanların sorunları yukardakilerle sınırlı değildi. Müftülük konusu aralarında ciddi bir tartışma konusunu oluşturuyordu. Kazaklarda müftülük meselesi Kazak toplumunda ki yozlaşma ve kanunsuzluklara bir çözüm arayışı neticesinde ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki müftülük meselesi bu konularla sınırlı kalmayarak dergiye konu ile ilgili gelen yazılarında bilgi eksikliği ve yanlışlıkları yüzünden ayrı bir tartışma konusunu doğurmuştur. Bu nedenle düzeltme yazılarını da beraberinde getirmiştir.

Hüseyin Ali Kazaklarda müftülük ihdası konusunda kaleme aldığı makalesinde Kazaklar'ın 2 ye ayrılmış durumda olduğunu belirtir. Ona göre; birinci görüşte olanlar müstakil bir müftülük isterken, ikincil görüşte olanlar Orenburg müftülüğüne bağlı olmayı tercih ediyorlardı. Küçük Cüz Hanı Ebul Hayr Han 1730 Rusya'dan müftülük konusunda bir ruhani lider istediği bilinmekle beraber 1782 yılında Orta Cüz Han'ı Abılay Hanın[744] oğlu Dayra Han II. Katerina'dan ruhani bir lider istemiştir. 1788 yılına gelindiğinde diğer Rusya Müslümanları için Ufa'ya Muhammed Can Hüseyniyev müftü olarak tayin edilince Kazaklar da Müftülük konusunda isteklerini hızlandırdı. Rusya Kazakları Orenburg müftülüğüne bağladı[745].

Diğer yandan Kazaklar cenaze işleri ve bidatlerin önüne geçmek için ısrarla kendilerine din görevlileri de istediler. Kazaklarda evvelden örf ve adetlere dayanarak hazırlanan kanunlara mollalar karar vermekte olduğundan onlarda gelişi güzel bazen rüşvet karşılığı yanlı karar verdiği bilinmektedir. Bu arada ilerleyen zamanlarda müftülük meselesi Kazaklar aleyhinde gelişmeye basılmış ve Kazaklar Orenburg müftülüğüne bağlı olmaktan çıkarılmıştır. Çünkü müftülüğün verdiği kararlar da Kazakların yaşamlarından örf ve adetlerinden öte bir durum oluşturduğundan bir elçi vasıtasıyla durumlarını arz edip Orenburg müftülüne bağlı olmayı istemediler[746].

---

[743] Kazak haklarının sömürgeciliğe karşı büyük ve küçük çapta pek çok sayısız isyanlar meydana geldi. Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz; E, Valikhanov, "Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi" *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007, s.96-104

[744] Şûra'da bu makale de Orta Cüz Han'ı Abılay Han'ın ismi kullanılmayarak "Veli" ismi kullanılmıştır.

[745] Hüseyin Ali, "Kazaklarda Müftülük Meselesi", *Şûra*, 1913, S.9, s.272-273

[746] Hüseyin Ali, "Kazaklarda Müftülük Meselesi", *Şûra*, 1913, S.9, s. 273-274

Muhammedsabir Hüseyni, Hüseyin Ali'nin, "Kazaklarda Müftülük Meselesi" isimli makalesindeki hataları düzeltme yönünde bir makale kaleme aldı. Hüseyin Ali'nin 1731 yılında Ufa'ya Muhammed Can Hüseyinoğlu diye birinin hükümdar Ebul Hayr Han'a elçi olarak gönderildiğinden bahsettiğini fakat bu elçi Muhammed Tevkiliyev olduğunu ileri sürüyordu. İkincisi ona göre; 1788 yılında Ufa'ya Muhammed Can Hüseyinoğlu'nun müftü olarak atandığı bilgisi yanlış olmalıdır. 1731 yılında elçi olarak görevlendirilen biri 56 yıl sonra nasıl olabilir de müftü tayin edilirdi. Onun hesabına göre; 40 yaşlarında elçi olarak görevlendirilse 96 yaşında müftü olması imkansızdı[747]. Üçüncüsü; bu kadar geniş ve büyük oblastlar halinde olan Kazakların Müftülük olarak Orenburg'a bağlı olması konusu hatadır. Zira bu kadar insanın sorunu Orenburg'a giderek tek elden çözemez. Hükümetin Kazak Müslümanların şeri mahkeme sorunlarını çözmek için molla ve azalar gönderdiği maaşlarını bizzat kendisinin ödediği bilgisi eksik bırakılmıştır. Dahası Kazakların Orenburg Müftülüğü 'ne bağlandığı konusuna da katılmaz[748].

Şûra her iki makaleye istinaden bir yazı da kendisi yazmıştır. Buna göre; Kazaklar 1857 yılına kadar Rusya'ya tabi bir devlet idi. Rusya, Kazak ve Kırgızların dinini de tasdik etmişti. Dahası 1857 yılında çıkarılan bir kanunname ile 5 oblasttan oluşan Kazaklar Orenburg'a dini yönden bağlanmıştı[749].

Diğer yandan Kazakların yaşamları ile ilgili Muhammed Fatih Süleymani, Kazak bir rehber eşliğinde gezdiği Kazak yurdundaki gözlemlerini aktarmıştır. Burada insanların yurtlarından göç ettiğini ve toprakların terk edildiğini bu nedenle Kazakistan'da nüfusun azaldığından bahsetmektedir. Bazı yerlerde yaylak ve kışlak şeklinde bir yaşam vardır. Ruslar ile olan mücadele sonucunda Siriderya nehri yakınında bazı köylerin özellikle Karmakçı köyünden itibaren muntazam bir kervan yolu üzerinde bu harabelerin olduğunu ortaya koyuyordu. Buradaki bazı köylere Rusların yerleştirildiği de gözlerinden kaçmamıştır. Rusya'nın tarıma elverişli yerleri sulamak için Siriderya

---

[747] Fakat burada Muhammedsabir Hüseyni de, matematiksel bir hata yapmıştır. 1731 yılından 1788 yılına kadar 57 yıl vardır oysa makalede 56 yıl hesaplamış müftüyü de buna göre 97 yaşında hesaplaması gerekirken 96 diye kaleme almıştır.

[748] Muhammedsabir Hüseyni, "Kazaklarda Müftülük", *Şûra*, 1913, S.11, s. 333-335

[749] "Murasele ve Muhâbere", *Şûra*, 1913, S.11, s. 335

nehrinin suyunu bu yerlere taşımak adına kanal kazma çalışması yaptırdığını fakat tamamlanmadığını aktarıyordu[750].

Kazakların örf ve adetlerine dair Şûra'ya güncel bilgi akışı da geliyordu. Bunlardan bir tanesi Kazak Türklerinde evlilik adetlerine dairdi. Sabircan Kormaşi adlı bir okuyucu son zamanlarda evlilik adetlerine bozulmalar olduğu yönünde bir sitem yazısı göndermişti. Yazıya göre; düğünlerde gereğinden fazla kımız içilmeye başlanmıştır. Kızlar ile erkeklerin evlenmesi için istenilen başlık parası yükseltilmiş ve evlenmeler zora girmiştir. Dahası kızlar gönülsüz olarak başlık paraları karşılığında evlendirilmeye başlanmıştır. Bunun bir çaresinin olması gerektiği üzerinde durulmuştur[751].

Dergi son olarak Kazaklara dair bir kaynak tanıtmıştır. Buna göre; İlminskiy'inin öğrencisi Alekttiyev tarafından "Ukazatel' Knig i Statey o Kirgizakh" isminde kaleme alınmıştır. Eserde; Kazak ve Kırgızlar hakkında yazılan kitap ve makalelerin isimleri vardır[752].

6) Kreşinler

Kreşin hakkında Şûra dergisinde yeterince bilgi yoktur. Kreşin Tatarlarının dini Çin dini olup İslâm dinine sonradan girmişlerdir. Dillerini öf adetlerini korumuşlar soydaşları ile yakın bir yaşam sürmüşlerdir. Hristiyan olmalarına rağmen Müslüman Tatarlar gibi Kreşin ve Mişerler de yağmur duasına çıkmışlar ve bunu yaparken de eskiden olduğu gibi kurban kesmelerini her zaman nehir kenarında yapmışlardır. Bunlar, 19. asrın ikinci başları ile 20. Asrın ilk yıllarında Ruslaşmaya başladılar. Özellikle Nikolay İlminskiy bunda etkili oldu. 1905 yılından itibaren tekrar İslam dinine girmeye başlasalar da ihtilalin ardından tekrar eski dinleri olan Çin dinine dönmeye başladılar. Fakat hürriyet istekleri artan bu Tatarlar diğer Tatarlara da etki etti. 1911 yılında Rusya

---

[750] Muhammed Fatih, Süleymani, "Kazak İçinde", *Şûra*, 1916, S.5, s.120-121; *Şûra*, 1916, S.12, s. 304

[751] Sabircan, Kormaşi, "Kazak Türklerinde Evlilik", *Şûra*, 1914, S.4, s. 113-114; Kazaklarda evliliklerde kabile birliğinin şubeleri arası evlenmek kesinlikle yasaktı. Bu egzogami dairesinden en küçüğü yedinci göbek babasının torunlarından teşekkül eder. Adülkair İnan, "Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı", *Makaleler ve İncelemeler,* C.I., Ankara-1998, s.286-287

[752] Hüseyin Ali, "Tarihimiz ve Rusça Kitaplar Tapkırında", *Şûra*, 1911, S.4, s. 114-115

da 561,463 kreşin olup bunların 122,301 Slav dini, 43,073 Müslüman idi. 12 guberniya ve 60 uyaz ve 910 köy içinde yaşamaktadırlar[753].

Kreşinler köylerdeki diğer yerlerdeki mekteplerde kendi dillerinde ancak Rus harfleri ile öğrenim görmektedirler. Fakat sorun şu ki geçmişte Rus harfi ile yazılmış Tatarca kitaplar yoktur. Buradan Tatar edebiyatının oluşmasının önüne geçilmek istenmiştir. Bu mekteplerde Arap alfabesi ile eğitim öğretim yapılması gerekmektedir[754].

Kreşinler, hiçbir zaman ne milliyetinden ne de dininden ayrılmak istememişlerdir. Ruslar bunlara Kroşin, Türkler ise Mükreh yani kehren ve cebren Hıristiyan yapılmış millettaşlar diyordu. Bunların Türklük ve Müslümanlıkla sıkı bağları olup isimlerinin ekserisi Müslüman isimlerdir. En ağır cezalara rağmen gizli olarak namaz kılıp oruç tutmuşlar ve Türkçeyi bırakmamışlardır. Ruslar bunları Hıristiyanlaştıramayacağını anlayınca çocuklarını zorla ellerinden alarak Kazan'da bunlar için kurulan ve Ortodoks papaz ve misyonerlerin idare ettiği yatılı mekteplere yerleştirdiler. Bu çocukların aileleri ve diğer Müslüman Türkler ile irtibat kurmalarını yasakladılar[755].

7) Mişerler

Mişerler hakkında Rus kaynaklarında açık malumatlar ne yazık ki yoktur[756]. Mişerler, Baltık Denizi'nden Rusya'nın her tarafına yayılmışlardır. Mişerler Penza, Saratov, Simbir, Nijgorod, Ufa, Orenburg ve Kazan gibi şehirlerde daha çok görülmektedir. Rus tarihçiler 16. Asırda Penza bölgesinde Fin uyruğuna bağlı "Mişçra" denen bir taifeden bahsederler. Kasım şehrine de önceden Mişçer şehri denmekte idi. Mişerler'e bazen Fin halkından deseler de onlar kendilerine Tatar demekte, Tatarlar ise onlara Türk demekte idiler. Ruslarda genelde bunlara Tatar diyordu. Mişerlerin neden

---

[753] K. Kerim, "Küçlep Çukındırılgan Tatarlar-Kreşinler Tarihine Aid", *Şûra,* 1917, S.19, s.439-440; Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi,* s.37

[754] K. Kerim, "Küçlep Çukındırılgan Tatarlar-Kreşinler Tarihine Aid", *Şûra,* 1917, S.19, s.441-442; Burada Kreşinler Hangi köyde Kaç kişi yaşadıkları ayrıntıları verilmiştir.

[755] Akçura, *Hatıralarım,* s.47-48

[756] Mişerler hakkında birbirinden farlkı görüşler hala mevcudiyetini korumktadır. Mişerler ziraat, ticaret ve sanatta yetenekliydiler. Milliyet ve dinleri de bağlı olan Mişerler, ticari amaçlı olarak Besarabya'dan Vladivostok'a Kafkas ötesinden Arhangil'e kadar akrabaları oldukları kabul edilen Bulgar ile birlikte boy göstermişlerdi. Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi,* s.92

şehir ismi olarak anıldığına gelince Ruslara Moskov denilmesi gibi bir durumdan başka bir şey değildir[757].

a) Mişerlerin Tatarlarla Münasebeti

Kazan Tatarları ile Mişerlerin arasında milli ve dini yaşamları arasında bir benzerlikler var gibi görünse de çok büyük farklılar vardır[758]. Buna karşın Mişerler ile Çuvaşların arasında örf adet olarak yakın benzerlikler söz konusudur. Diğer yandan Saratov, Samara ve Çistay gibi yerlerde Mişerler ya Tatarlaşmış ya da Ruslaşmışlardır[759].

Mişerler ana dillerinden gün be gün uzaklaşmaktadırlar. Ana dillerinde yedi yüzden fazla Rusça söz kullanılmakta olup günden güne dilleri Ruslaşmaya doğru gitmektedir. Mişerler arasında mollalar dahi dualarında daha çok Rusça kelimeler kullanmakta ve bunu bir meziyetmiş gibi göstermektedirler. Mişerler bu durum karşısında biran önce milli dillerinde okullarda eğitim vererek çocuklarını bu doğrultuda yetiştirmeleri gerekmektedir. Tatarlar ile Mişerlerin dilleri ayrım yapılamayacak kadar birbirlerine yakındır. Mişerler diğer dillerden aldıkları kelimeleri de kendilerince bir şekle dönüştürmüşlerdir. Örneğin Arapça Seyfeddin kelimesi Sabiddin olarak kullanılmaktadır. Dini konularda da Arap harflerini yanlış kullanarak ve yazarak yanlış anlamlara sebebiyet vermektedirler. "İnşallah" yerine "işallah" şeklinde yazmaya başlamışlardır. Atasözlerinde özlü sözlerini zaman içinde unutup manasız şekle dönüştürmüşlerdir[760].

b) Mişerlerde Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat

Mişerlerin son zamanlarda sosyal yaşam, örf ve adetlerindeki yozlaşmalardan ve değişimlerden şikâyet edilen yazılar kaleme alınmıştır. Buna göre; nasıl ki bir acemin evine gittiğinizde evinin duvarında göreceğiniz ilk şey Hz. Ali ve onun kılıcının resmi ise son zamanlarda Mişerlerin kollarında ve boyunlarında "Cenadil Kala" veya "Kan Kala"

---

[757] Ahmet Can Biktemirov, "Mişar veya Mişçerler", *Şûra*, 1908, S.14, s.436-438; Mişarlar Oka boyları ve bunun kolları olan Suri, Muşka, Ansa, Zuya, sahillerinde yani bugünkü Nijnigorod, Ryazan, Simbirsk, Saratov, Tombov ve Kazan vilayetlerinde yaşamışlardır. Mişarlar son zamanlarda isimlerini "Mişer"e çevirmişlerse de güneye doğru gittikçe isimlerinin biraz daha değişmiş olduğu görülmektedir. Peza civarında Mecar, Rus tarih kitaplarında Macar, Türk tarihi kaynaklarında Mecar ve Meçar olarak Arap kaynaklarında ise Me'car ve Macar olarak geçmektedir. Hasan Ata Abeşî kelimenin aslının Mişar olduğu iddasındır. Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi,* s.90

[758] Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra,* 1910, S.1, s. 5-6

[759] Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra,* 1910, S.3, s. 74-77

[760] Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra,* 1910, S.4, s. 106-108; *Şûra,* 1910, S.1, s. 5-6

yazılmış asılı kolyeler vardır. Oysa ne tarih nede coğrafya kitaplarında böyle bir kale söz konusu değildir. Kazan'da "Mişerler Sahabesi" diye kitaplar yazıldığı da görülmüştür. Mişerler kitap okumak yerine birinin etrafında toplanıp kitap okuyan kişiden dinlemektedirler[761].

Öte yandan Mişerler arasında taklit ve özenti baş göstermeye başlamıştır. Örneğin bir köyde üç mescit varsa diğer köyde hemen üç mescit yapardı. Bir zengin mescit yapsa bir başka zengin kişide hemen bir mescit yaptırırdı. Bir köyde 3 mescit varsa 3 te mektep ve muallim vardır. Mektepler açısından olumlu olan şuydu ki, bu mektepler Usul-i Cedid mektepleriydi. Bu durum bayramlarda da görülmektedir. Bayramlarda sadakalar verilmesi gerekenden fazla verilerek bir kişi ne veriyorsa diğeri onu aşmak şeklinde bir yarışa dönüşmüştü. İki ya da üç akçe olması gereken sadakalar yarış şeklini almış 20, 30 derken 70 veya 80 akçelere kadar çıktığı olmuştur. Dahası dini bayramlarda içkiler içmeye başlanmıştı. Mişerler' in giyim kuşamları da hem dini hem de örfi olmaktan uzaklaşıp Avrupai tarz da bir yozlaşmaya dönüştüğünden şikâyet ediliyordu[762].

En kötüsü ise Mişerler arasında tembellik, dilencilik ve sufilik yaygınlaşmaya başlamış olup bu onların medeniyetleri ve geleceği açısından sıkıntılı bir durumdu. Özellikle bu olay Çistay Mişerleri arasında yaygın durumdaydı. Bazı Mişerler şehir şehir köy köy dolaşarak dilenmektedir. Bu kişiler halk arasında "Hayırcı" olarak adlandırılmaktadır[763].

Mişerlerin eski adet, gelenek görenek ve hatun kızları ile ilgili tarihte yeterince malumat yoktur. Mişer kızlarında atalarının giyim ve adetlerine uygun davranışlar görülmektedir. Dahası aşk ve muhabbet işleri pek yoktur. Bununla beraber onlar çok nezaket sahibi değildir. Bu konuda Kırgız kızlarının gerisindedirler. Mişer kızları, iffetli ve saf gönüllü olup namus konusunda hassastırlar. Çünkü Mişer erkekleri son derece su-i zanda bulunmakta idiler. Eğer en ufak bir hatası olsa toplumun diline düşer herkes tarafından ayıplanır ailesi içinde en büyük utanç kaynaklarından biri olurdu. Mişer kızlarının hepsi okumakta olup çoğu ise büyük mekteplerde üst seviye de eğitim almakta idiler. Onlar ev terbiyesi ve işlerinde hünerliydiler. Mişer kızları Şam, Arap ve Çuvaş gibi

---

[761] Usat Rahmanka- Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra*, 1910, S.5, s.147-149

[762] Usat Rahmanka, "Mişerler", *Şûra*, 1910, S.6, s. 173-175

[763] Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra*, 1910, S.8, s. 236-238

diğer millet kızlarından daha güzeldirler[764]. Erkeleri ise; tenleri açık olup sarık ve sakalları vardır. Uzun boylu ve yanakları da uzundur[765].

Mişerlerin kökeni hakkında okuyucu tarafından sorulan bir soruya Şûra idaresinin verdiği cevap yukardakilerden daha geniş ve bilimsel bir tarzdaydı. Buna göre Kazan'dan bir okuyucu, *"Mişer kavminin asılları hangi taifedendir?" Fin kavminin içinde olan Macarlar ile bunların bir alakası var mı? Macar ve Başkurtlar Balamir ve Atila zamanında vamıydılar? Başkurt kavmi ismi tarihte ne zaman görülmeye başlandı?* şeklinde sorular göndererek bu sorularına cevap istemiştir.

Şûra idaresi veya Rızaeddin Fahreddin bu sorulara kaynakları ile beraber bir cevap kaleme aldı. Pek çok müverrihlere göre "Macar" (Madyar) ve Başkurt bir kavmin iki farklı ismidir. Son zamanlarda Ural boylarında kalanlarına Başkurt, Vingeriye(?) de olanlarına Macar ismi verilmiştir. Başkurt kavmi için isimlerini dağlarının isminden alan Macarların "Deym" boyundan göçmüş bir kavim olduğu da söylenmektedir. Balamir ve Atila zamanlarında sefere katıldıkları ve orada yerleştikleri üzerinde durulmaktadır. Mişerler, İbn Daste'nin El-'Alakü'n-Nefis adlı eserinde "El-Mecağriyete" diye zikr edilirken Mecağeriye ile Mişerler arasındaki yakınlık bunu teyit ediyor. Rus Karimzin; Rusya devleti tesis edilirken Murdvalar, Çirmişler ile birlikte "Mişar" isminde bir kavim olduğunu rivayet eder. Sonuç olarak Macarlar, Mecağerler, Başkurt ve Mişerler her biri Türk kabilelerinden olup muhtelif zamanlarda muhtelif isimler aldıkları şüphesizdir[766].

8) Besermenler (Bisermanlar)

Güney doğu Rusya'da tarih bilimciler tarafından unutulmuş bir millettir. Bugün on bin kadar nüfusları vardır. Vyatka Vilayeti Glazovski uyazında yaşamaktadırlar. Çeşitli ilçe ve kasabalarda aileler olarak yaşadıkları da bilinmektedir. Bu milletin kökeni hakkında kesin deliller olmasa da bunların Türk olduğu hatta eski Bulgarlardan olduğu söylenmektedir. Bu onların dil ve konuşmalarından çıkarılmış bir sonuçtur. Besermenlerin tarihi ve hangi kavimden oldukları ile ilgili bugüne kadar bir çalışma yapılmamıştır. Bunlar hakkında 16. e 17. yy seyyahları, Vyatka vilayetinde yaşayan halklar arasında Besermenler' inde varlığından söz ettikleri bilinmektedir. 1782 yıllarında Besermenlerin Glazov ve Slobodsky uyazları Hıristiyanları oldukları zannedilmiştir.

---

[764] Zarif Beşiri, "Mişerler", *Şûra,* 1910, S.7, s. 202-206

[765] Ahmet Can Biktemirov, "Mişar veya Mişçerler", *Şûra,* 1908, S.14, s. 436-438

[766] "Murasele ve Muhâbere", *Şûra,* 1910, S.24, s.760

1613 Asker İdari defterlerinde de Besermenlerin ismi geçmektedir. Zaman zaman bunların Çin'den gelen bir kavim oldukları dahi iddia edilmişse de bu görüş pek kabul görmemiştir. "Biserman" sözünün Busurman'dan geldiğini Büyük Petro zamanına kadar Rusların Müslümanlara "Busurman" dediklerinden çıkarım yapılmıştır. Bisermanların geçmişte Müslüman olduklarına dair kuvvetli deliller de vardır. Ancak Rusların Müslümanların geneli için bu kelimeyi kullanmamış olması bu tezi de zayıf kılmaktadır[767].

Biserman sözü, Fin sözü Finsk karakterlidir ve Macar dilinde Biserma sözü vardır. (Macaristan'da bir şehir ismidir.) Yazar 1662 yılına kadar bütün sözlükleri araştırmış ancak Biserman sözüne rastlayamamıştır. Son dönem lügatlerde (İfrun? ve Birutgavuz?) Bisermanlar'ın Vyatka vilayetinde Glazov uyazında yaşayan Moğol cinsinden bir kavim olduğu şeklinde yer almıştır. Ancak buna dair bir delil sunulmamıştır. Lavrentiyev'nin "Vyatka Vilayeti Coğrafya" sında "Glazov uyazında turucı Kalil'-a'det (az miktarda) Bisermanlar Çuvaşlara müşabih (benzer) olup bunda Tatarlar ile gelmişler bulurga gerek" diye verilmiştir. Lakin burada da bir delil gösterilmemiştir[768].

Diğer yandan 1691 yılında Moskova'da Arkeoloji Cemiyetinde Kazan profesörlerinden Semirnov da bir konuşmasında Bisermanların adından söz etmiştir. Etnografik çalışmalar yapan Prof. Maliyev, Bulgar ve Çuvaşların mezarlarında çalışmalar yaparak kemik ve kafatası ölçümlerinde bulunmuştur. Kazandaki "Arkeoloji, Tarih ve Etnoğrafya" cemiyeti de çeşitli çalışmalar yapmış ve bazı eserler yayınlamıştır. Ama Bisermanlar hakkında önem arz edecek geniş bir çalışma ne yazık ki ortaya koymamıştır. Bu eserlerde (Zolotnitska, Sepitsi? Kurupitev?) delil sunulmaksızın cümleler arasında Bisermanların Çuvaşların kardeşi olabileceği veya Onların Bulgarların nesillerinden geldiği şeklinde kısaca geçiştirilmiştir[769].

Yazar bizzat Bisermanların yaşadığı Galzov uyazı'na 1894 Mayıs'ında gitmiş onların yaşamları hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Bisermanlar; Nijni, Yejiv, Ukan, Yumski, Balezin, Ponin, Gayin, Levkeski köylerinde yaşamaktadırlar. Biserman köyleri Tatar köyleri ile karışmış vaziyettedir. Bu durum buralara Bisermanlar ile Tatarların birlikte gelmiş olabileceğine dair delil kabul edilebilir. Bazı Biserman köylerinin isimleri

---

[767] N. P. Şiteyenfild (Steinfeld), Çev. A. F, "Bisermenler", *Şûra,* 1912, S.7, s.206-207

[768]N. P. Steinfeld, Çev. A. F, "Bisermenler", *Şûra,* 1912, S.7, s. 206-207

[769] Steinfeld, "Bisermenler", s.206-207

Rusçadır, Hıristiyan olanları da vardır[770]. Bazı köylerde kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır. Aileler geniş aile şeklinde olup 5 kişilik aileden 23 kişilik aileye kadar rastlamak mümkündür. Büyüyen çocukların evden ayrılması nadir olup genelde hep birlikte yaşamaktadırlar. En büyük çocuk diğerlerinin başı olup diğer çocuklar ona tabi idiler[771].

Besermenlerin köylerde yaşadıkları evler büyük olup pencereler az, eşikten itibaren iki katlı binalar şeklinde ve genellikle ahşaptan yapılmadır. Evlerin içinde soba ve döşeklik vardır. Bu evlerin yanında ahşaptan yapılan mutfak gibi bir yer olup "Çum[772]" denmektedir. Burada bir sırık ya da sopaya asılmış bir kazan ve altında taştan bir ocak bulunurdu. Çumda çay günlerinde aş pişirmekteler ve yemekteler, ancak ekmeklerini büyük evdeki Rus fırınlarında pişirmektedirler. Çumda toplu halde toplanıp yemek yerlerdi. Hatunlar ev ve ambar işleri ile meşgul olurlardı. Bisermanların yaşam biçimi, din, örf ve adetleri Volga Bulgarlarına benzemekte olup onların bu gelenekleri Vatkalardan veya Volga boyundan gelen Tatarlardan aldıkları düşünülmüştür. Tatarlar 13. asırda Bulgar ittifakına hücum ettikten sonra onlardan İslamiyeti aldılar. Vyatka yerinde Bisermanlar yabancı kavim zannedilip bu ittifakta olduğu sanıldı. Tatarlar ile birlikte aynı dönemde ya da onlardan önce Müslüman oldukları tahmin edilmektedir. Çünkü o dönemde Vyatka Vilayetinde İslam dinini bilen birileri yoktu. Besermenler, 15 ve 16 yüzyıllarda Karin Tatarları ile birlikte Moskova Hükümeti'nin vasalları olarak Moskova hududunu Kazan Hanlığına karşı savaşarak koruma görevinde bulundular. Karin Tatar Mirzaları ve tebaaları arasında Bisermanlarında olduğuna dair belgeler vardır. 1881 yılında Karin Tatar hükümdarlarının kararnamelerinde isimleri yazılıdır[773].

Besermenlerin ev içleri Rusların ki ile aynıdır. Çünkü kendileri ev yapımı ve diğer yapılar konusunda hünerli olmadıklarından Rus balta ustalarına evlerini yaptırmakta idiler. Ancak evleri Rus evlerinden daha büyüktür[774].

---

[770] Steinfeld, "Bisermenler", s. 207

[771] Steinfeld, "Bisermenler" s.207

[772] Çum, Çuvaş ve Başkırt gibi kavimlerin eski medeniyetlerine ait bir eser olup "Ev" ve "Bina" demektir. Steinfeld, "Bisermenler", s. 235

[773] N. P. Steinfeld, Çev. A. F, "Bisermenler", Şûra, 1912, S.8, s. 235

[774] Steinfeld, a.g.m., s. 236

Besermen kadınları giyimleri için kumaşları kendileri hazırlamakta iken ev minderlerini fabrikada üretilmiş bezlerden yaparlardı. Yaz için kendirden, kış için ise yünden elde ettikleri iplerden kumaş hazırlarlardı[775].

Ziraat teknikleri eski usullere dayanmakta olup ya Ruslardan ya da yerli diğer halktan ziraat teknikleri öğrenmekte idiler. Son zamanlarda tarlalarını saban ile işlemekte buğday, arpa, bostan, soğan, pancar, patates, lahana, burçak gibi ürünler bol miktarda yetiştirirlerdi. Bu sabanları kendileri yapmayıp satın alırlardı. Ayrıca arıcılık işleri ile de uğraşıp ambarları doludur. Tarla ve bahçelerde erkekler ve kadınlar birlikte çalışırdı[776] Besermenler sade bir şekilde beslenirlerdi. Tahıl ürünleri, ekmek, soğan, lahana gibi sebzeler ağırlıkta tüketirlerdi. At ve sığır etini bolca tüketip çay içmekte idiler. Besermenlerin Hristiyan dinine mensup olanları dahi domuz eti ve domuz ürünlerini yemezlerdi.[777].

Besermenler, genellikle orta boylu, kara saçlı, kara gözlü, yüzleri uzunca, burunları kısa, kısık gözlü olsalar da Moğollara benzememektedirler. Vatkalardan güzeldirler. Hatun ve kızları doğru boylu (dik) ve hünerli idiler. Tatarlara dış görünüş olarak çok az benzemektedirler. Bunlar yumuşak huylu, işlerinde yavaş hareket eden sabırlı olarak tanımlanmaktadırlar. Besermenler, karakter olarak hilekâr olmayan dürüst ve sabırlı olarak bilinmektedirler. Bisermanlar son derece girişimci olup pek çok sayıda baylar vardır ve dahası anavatanlarına son derece bağlıdırlar[778].

Genellikle kendi aralarında evlenmekte olup az da olsa Ruslarla ve diğer yerli halklarla evlendikleri de görülmektedir. Babası Rus olan bir Besermen genelde Hristiyan olup giyimi de Hristiyan adetlerine göredir. Baba erkil aile tipi söz konusudur. Fakat babası Rus olan Besermenler kendilerini başka bir kavim olarak görmeyip: "Biz Besermen neslindeniz" diye cevap verirlerdi. Bazen ak giyinirler bu halleri Tatar giyimine benzemektedir. Kadınların giyimleri özellikle bayramlarda genelde örf ve adetlerine göre el yapımı el ile işlenmiş giyesilerdendir bazen hazır giyimden giysilerde vardı. Kadınlar yakaları işlemeli ketenden yapılmış gömlek giymekteydi. Gömleklerin eteklerini şeritler ile süslerlerdi. Bayanlar gömleklerinin üzerine kaftan (Çapan)

---

[775] Steinfeld, a.g.m., s. 236

[776] Steinfeld, a.g.m., s. 236

[777] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra*, 1912, S.10, s. 300

[778] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra*, 1912, S.10, s. 300

giymektedirler. Ayaklarına ak ayakkabı giyerlerdi. Kadınlar, genç ve yaşlıların giyeceği şekilde başlık takar bundan genç ya da yaşlı bir kadın olduğu geriden anlaşılırdı. 14 ve 15. yaşlardan itibaren kızlar başlarına kırmızı yün kumaştan yapılmış başlık takarlardı. Bu başlığın üzerine mercan gümüş gibi madenlerden yapılmış takılar dikerlerdi. Kadınlar muhakkak türlü çeşit takılar takardı. Baş giyimleri ve şalvarları onların zenginliğini yansıtırdı[779].

Mekteplerinde eğitime önem vermişler ilköğretim düzeyinde de olsa çocuklarının iyi şekilde yetişmelerine çaba sarf ettikleri biliniyor. İlköğrenimden sonra aileler çocuklarını işlerde çalıştırdıklarından daha sonraki aşamalara devam edememektedirler. Bu nedenle okuma yazma bilenler azdır. Eğitim daha çok erkek çocukların okumasına yönelik bir önem arz ettiğinden kız çocukların okumasına önem verilmemiş hatta geneli okuma yazma dahi bilmezlerdi. Kızlar Rusça konuşamaz ve Rusça konuşanı da anlamazlardı. Buna karşın Tatarca'yı iyi bilmekteydiler. Erkeklere gelince bazıları son derece iyi Rusça konuşurlar geriden onları Ruslardan ayırt etmek son derece güçtür[780].

Dini bakımdan bozuk itikada sahip değildirler. Müslümanlık, Hristiyanlık ve Nasranîlik dini gibi çeşitli dinleri benimsemişlerdir. Glazov ilçesinde ki Besermenlerin tamamı Ortodoks olup bazı Besermen köylerinde harap vaziyette kiliseler vardı. Aralarında Nasranî olanlar vardı. Fakat yaşamlarında eski dinleri olan İslam'ın izlerini sürdürdükleri görülmektedir. Ölen kişiye molla çağırmak adetleri buna örnektir. Hristiyan ruhaniler buna engel olmaya çalışsalar da bunu ısrarla devam ettirdikleri görülmektedir. Ölülülerini İslam ve Hıristiyan adetlerine göre gömmektedirler. İslam ve Hristiyan dinine göre dua ederler ahirette birisi işe yaramazsa diğeri işe yarar diye bu geleneği sürdürmektedirler. Ölünün ardından yemek verilir ruhu için sonraki günlerde dualar edilirdi. Definden üç gün sonra bir araya gelirler dua ederler yemek yerlerdi. Hıristiyan adetlerince 40. günden sonra ölüyü yâd etmek için yemek verilir ekmekler dağıtılırdı[781].

Besermenler, sarıgözlü birini görseler ondan uğursuzluk geleceğine inandıklarından dolayı korkarlardı. Bu türden pek çok hurafe inanışlara sahip olan Besermenler, ormanlarda (Kirimit? ismi) ve suda yaşayan (Vomurt yani su anası isminde) peri olduğuna inanırlar. Bu perilerden korkarlar onları hoşnut etmeye çalışırlardı. Evlenecek her hatun kız, evlilik esnasında suya para ve dilim ekmek atar, çocukları olması

---

[779] Steinfeld, a.g.m., s. 300

[780] Steinfeld, a.g.m., s. 301

[781] Steinfeld, a.g.m., s. 302

için dilekte bulunurdu. Eğer bir kişiye bela musallat olursa bu orman perisinden kaynaklanıyor diye ormana gidilir bir ağaç dibinde kaz kurban edilirdi. Çoluk çocuk sahibi olmak için dilekte bulunurlardı. Çocuk sahibi olanlar ise bunu orman perisinin bir kerameti olarak yorumlayıp ormana gidip ağaç dibinde bir çukur açarak orada kurban keserlerdi. Orada yemekler yenir aileleri ve çocuklarının selameti için dualar edilirdi. Göz değmesi ve nazara inanılır yeni doğan buzağı ve tay bile insanlara gösterilmezdi. Bu inanışların dışında Besermenlerin kutladıkları Mecusi kökenli bir bayramı vardı. Bunun Tatarların saban toylarından alınma olduğu bilinmektedir. Bütün aileler kırlara giderler üç-dört gün boyunca kutlama yaparlar, yerler, içerler, eğlenirler ve bu süre zarfında kırlarda yaşarlardı[782].

Evlenme adetlerinde kız istemede kızın rızası sorulmaz anne baba karar verirdi. Kızı istemeden önce erkek tarafı kız evine önceden ailenin bir büyüğünü ya da sözü dinlenir bir kişiyi gönderirler kız istemek için müsaade isterlerdi. Kız ailesi onay verirse sonra giderler kızın anne ve babasından kızı isterlerdi. Kız tarafı olumlu cevap verirse mihir (o zamanda Besermenler buna "Kalım" diyorlardı) gibi konular burada konuşulur buna genelde kızın anne ve babası karar verirdi o zamanda bu 30 sumu geçmezdi. Daha sonra erkek evi tarafından kıza elbiseler ve ayakkabılar götürülür bunlar genelde kendi el yapımları olup alınan elbiseler nadiren satın alınırdı. Genelde ortalama 14-15 yaşlarında evlikler olurdu. Bazen erkek askerden geldikten sonra evlendirilir, bu süre zarfında kız 3 ya da 4 yıl beklemek zorunda kalırdı[783].

Dilleri, etkileşim içinde oldukları kavimlerin dilleriyle iç içe geçmesi sonucu Besermence ortaya çıkmıştır. Dillerinin içinde pek çok Rusça kelime vardır. Vatkalarla Besermenlerin aynı kavim oldukları ya da Vatkaların Besermenlerin dillerinin etkisi altında kaldıklarına dair iddialar olsa Besermenler Volga nehri civarından geldikleri için bunlar Fin değildiler. Hâlbuki Vatkalar Finlerin en eski kavimi olup dillerine hiç yabancı kelime girmemiştir. Oysa Besermenler'de Vataklardan alınan kelimeler ile Rusça, Tatarca ve Çuvaşça kelimeler de vardır. Örneğin: Tatarca Kayın ağacı Bisermancada Kayspu, Vatakçada Kispu'dur. Ancak bir arada yaşamaları kız alıp verme gibi durumlar sebebiyle diller ve kültürler arasında geçişler olmuştur. Mesela Besermen hikâyeleri,

[782] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra,* 1912, S.11, s. 339-340

[783] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra,* 1912, S.11, s.340

Vataklardan ya da başka milletlerden alınarak aktarılmıştır. Diğer yandan Besermenler'de biri birine Tatar ismi ya da lakapları vermek gibi bir adetlerde görülmekteydi[784].

Bisermanlar Vataklar ve Tatarlar ile yakın akraba olsalar da müstakil ayrı bir kavim olduklarına şüphe yoktur. Zaten Besermenler ile Tatarlar yüzleri şekil olarak birbirine benzememektedir. Kazan Rusların eline geçince Karin Tatarları ile beraber Vyatka vilayetine göçüp geldiler. Bunlar Müslüman olarak buralara gelmişler Tatarlar da İslamiyet'i Volga Bulgarlarından almışlardı. Volga boyundan birlikte hareket etmişler Besermenler Vyatka vilayetine geldikten sonra Vatkaların dillerinden, dinlerinden ve medeniyetinden etkilenmişlerdi. Tatarların kimseyi İslam'a sokmadıkları beyan edilmektedir. Çünkü onlarla birlikte buralara gelen Kalmukların hala Mecusi olmaları buna delil olarak gösterilir. Hâlbuki Besermenler, Tatarlarla Vyatka vilayetine geldiklerinde zaten Müslüman idiler. Buradan onların "Bulgar" ismi adı altında olan kavimlerden biri olduğu aşılmaktadır[785].

Bununla birlikte ilim adamları Çuvaşları, Bulgarların çocukları olarak tarif etmektedirler. Besermenler Çuvaşlardan pek çok kelime aldıkları görülmüş bu zaman zaman bu ikisinin az da olsa kardeş kavim oldukları görüşünü de beraberinde getirmiştir. Çuvaşlar hiçbir zaman Vyatka vilayetinde bulunmadıklarından ve o günde Bisermanlar ile Çuvaşlar arasında beş- altı yüz kilometre mesafe olması ve hiçbir surette iletişim içinde bulunmamalarına rağmen Bisermanlarda bu kadar çok Çuvaş kelimesinin olmasını bunların Volga Bulgarları neslinden geldikleri iddiasını beraberinde getirmiştir. Yazar Bulgarlar hakkında kesin bilimsel veriler henüz olmadığından bu iddianın da sağlam olamayacağının altını çizmeden kendini alamamıştır[786].

Yukarda bilimsel veriler olmadan ortaya atılan bu iddia bilimsel veriler ile geçerliliğini kaybetmiştir. Zira Bulgar-Tatar nazariyesinde Tatarların atasının Bulgarlar olduğu arkeolojik, antropolojik ve linguistik ve diğer bilimsel verilerle ispatlanmıştır. Bulgarlar ile Çuvaşlar arasındaki etnik bağlantıya dair tezler ise mezar taşlarında ki birkaç kelime ile sınırlı kaldığından genel kabul görmemiştir.

---

[784] Steinfeld, a.g.m., s.341

[785] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra,* 1912, S.11, s. 341

[786] Steinfeld, "Bisermenler", *Şûra*, 1912, S.11, s.341-342

9) Türkiye Tarihi

Şûra Türk dünyasına dair bütün gelişmeleri yakından takip ederek bu gelişmeleri sayfalarına taşımıştır. Osmanlı Devletindeki gelişmeleri de muhabirler, okuyucular ve Rızaeddin Fahreddin gibi daimi olarak dergi idaresindeki muharrirleri vasıtasıyla işledirler. Osmanlı padişahları, sadrazamları ve şeyhülislamları gibi önemli şahsiyetlerin biyografileri kaleme alındı. İstanbul'daki gündelik ve sosyal yaşamla ilgili seyyahların notları da sütunlara taşınmıştı. Osman Bey, I. Murad, V. Mehmet, Mithat Paşa, Kamil Paşa, Said Paşa, Asım Efendi ve Şeyh Bedreddin'in biyografileri verilmiştir[787].

Nurali Hadiyev İstanbul'a yaptığı seyahat esansında kaleme aldığı seyahat hatıralarını dergiye göndermiştir. Üç makale olarak yayınlanan bu seyahat hatıralarında İstanbul'un semt, cadde ve sokakları, evleri, camileri, halkın yaşam şekli ile Meclis-i Mebusundaki takip ettiği oturumlar hakkında bilgiler vermektedir. Yazar buradaki en önemli gözlemi; Türklerin kendileri gibi diğer seyyahlara hürmet göstermeleri ve yardımcı olmaları tüm seyyahları memnun etmesidir. Burada diğer seyyahlarla beraber Darü'l- Fünun'u gezmişler Müftü Ahmet Hulisi Efendi bunlara rehberlik ederek gerekli bilgileri ve soruların cevaplarını vermiştir. Daha sonra diğer seyyahlar ile birlikte Fransızca öğretmeni olan Musa Kazım Efendi'nin[788] dersine girerler burada öğrencilerin

---

[787] Biyografiler hakkında detaylı bilgi için bkz: Ş,B. "Kamil Paşa", *Şûra*, 1914, S.6, s.161-163; Ş. B. "Said Paşa", *Şûra*, 1914, S.6, s.163; Rızaeddin Fahreddin, "Asım Efendi", *Şûra*, 1914, S.12, s. 353-356; "Bedreddin Simavi", *Şûra*, 1910, S.21, s. 641-643; "Osman Han", *Şûra*, 1912, S.24, s. 641-643; "Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S.9, s. 257-259; *Şûra*, 1910, S10, s. 289-290; *Şûra*, 1910, S11, s. 321-323; *Şûra*, 1910, S12, s. 353-354; "Murat Han Birinci (Hüdevendigar)", *Şûra*, 1913, S.5, s. 129-130; "Sultan Mehmet Hamis", *Şûra*, 1909, S.10, s. 289-292

[788] Musa Kazım Efendi, (1858-59) Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. Balıkesir 'de Selahaddin Ali Şuuri, İstanbul'da Kazasker Eşref ve Hoca Şakir Efendilerden ders aldı. İstanbul Hukuk Mektebinde, Mektebi Sultani, Darül Fünun ve Darül Muallimin'de hocalık yaptı. 1907 yılında Bâb-ı Meşîhat Tedkîk-i Müellefât Meclisi başkâtipliğine ve daha sonra da bu meclisin kurul üyeliğine getirildi. İttihad ve Terakki'nin bilim kuruluşunda yer aldı. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Sadrazam Mehmet Said Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa ve Talat kabinelerinde dört kez şeyhülislam olarak görev aldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, İttihat ve Terakkinin önde gelen öteki üyeleriyle birlikte tutuklanarak 15 yıl kürek cezasına çarptırıldı. Sürgüne gönderildiği Edirne'de 1920 yılında öldü. Ferhat Koca, "Musa Kazım Efendi", *TDV, İslam Ansiklopedi*, Ankara, 2020, C. 31, s. 221-222

Fransızca sevilerinin iyi olduğu dikkatlerini çekmiştir. Hatta Darvin'in Evrim Teorisi'nin Fransızcaya çevrildiğini burada görmüşlerdir[789].

Okuyucuların Türkiye tarihine olan ilgileri dergideki yazıları takip ettiklerinden ve dergiye gönderdikleri sorulardan açıkça görülmektedir. Bir okuyucu; Mescit ve minarelerdeki ay alametinin Peygamber zamanında kullanılıp kullanılmadığını veya ne zaman kullanılmaya başladı diye sormuştur. Dergi; Peygamber zamanında ay alametinin kullanılmadığı cevabını vererek ay alametinin Müslümanlar için hiçbir kutsiyeti yoktur diye devam etmiştir. Cami ve minarelere özellikle İstanbul'daki Türkler tarafından konulmaya başlandığını belirtir. Başka memleketlerde de kullanılmaya başlandığını fakat İslam dünyasındaki pek çok minare ve camilerde ay sembolünü kullanmadıklarını hatırlatmıştır. Şûra, bu ay sembolünün niçin ortaya çıktığına dair soruya cevabı; İstanbul Askeri Müze müdürü Ahmet Muhtar Paşa'dan aldıkları cevapla yanıt verir. Buna göre; Bizans Devletinin resmi alameti olup Hıristiyanlar tarafından takdis kılındığı ileri sürülmüştür. Şûra, minarelerde peygamberden çok sonra kullanılır olduğunu ve bununda İran ve Rumların tesiri ile gerçekleştiği yönünde çok farklı bir cevap vermiştir[790].

Bir başka okuyucu Şûra'ya; Avrupa padişahları, bütün dünya halkları, coğrafi ve tarihi fenler Türkiye memleketine "Türkiye" diye isim verdikleri halde neden Türkiye Devleti bu isme karşı çıkarak kendilerine "Osmanlı" ismini kullanmaktırlar? diye bir soru göndermiştir. Okuyucu devamında Şûra'da Osman Bey hakkında okuduğu bir makale de Şûra'nın; "*Türkiye Devleti'nin kurucusu Osman Han olmadığı ondan önce de Osman Han Padişah da değildi. Türkiye, Selçuklu Türklerinin bir devamıdır*" denildiği halde neden Türkiye halkı "Türkiye" ismini kullanmıyor? Diye sorusunu devam ettirmiştir. Bu soruya Şûra'nın cevabı ilginç olmuştur. Şöyle ki; "*Üç Tarzı Siyaset" isimli kısa lakin manalı yazılan bir risale var. Bu risale İstanbul'da "Türk Yurdu" idaresinde satılmaktadır. Bu risaleyi okuduğunuzda sorularınızın cevabını orada bulacaksınız"* şeklindedir[791].

Dergi; okuyucularını hazır bilgiye değil bilgiye ulaşacakları kaynakları tarif ederek dergiye yazı gönderenleri okumaya yönlendirerek farklı bir metot uygulamıştır. Daha da önemlisi okuyucuların bizzat kaynaklara ulaşmalarını kendilerinin okuyarak

---

[789] Nurali Hadiyev, "Seyahat Hatıraları (İstanbul)", *Şûra*, 1915, S.19, s. 594-596; *Şûra*, 1915, S.13, s. 398-399; *Şûra*, 1915, S.17, s. 534-536

[790] "Mursale ve Muhâbere", *Şûra*, 1914, S.4, s. 441

[791] "Mursale ve Muhâbere", *Şûra*, 1913, S.17, s. 537

araştırarak bir sonuca varmalarını istemiştir. Bu metodu derginin zaman zaman uyguladığını görmekteyiz.

Şûra özellikle Rızaeddin Fahreddin, bunların dışında kendisi V. Mehmet'in biyografisini kaleme aldığında Türkiye Selçuklu yönetim sistemini eleştirmiştir. Eleştirisinde, Türker'deki özellikle Selçukluları ülkenin hanedanlığın bir malı sayılması ve Sultanın ölümünden sonra ülkenin çocuklara pay edilmeye çalışılması sonucu devletin yıkıldığını ifade ediyordu. Osmanlı'nın bunu kesin bir şekilde kaldırdığını ancak Padişahların tahtta iken kardeşlerini öldürttüklerini bunun Osmanlı Sultanları arasında bir kaide hükmüne girdiğini ifade etmiştir[792]. Fakat burada Şûra idaresi veya Rızaeddin Fahreddin bir yanılgıya düşmüşlerdir. Türklerde Ülke hanedanın ortak malı sayılırdı ancak Sultan'ın ölümünden sonra ülke pay edilmezdi. Türkiye Selçuklularında da böyle bir yönetim anlayışı söz konusu değildi.

10) Türkistan Türkleri

Şûra, Uygurlar, Türkistan, Doğu Türkistan[793], Kaşgar vb. konularda güncel ve özgün eserler ile yazarları tanıtarak bunların içeriğinden bahseden tanıtım yazılarını bu konularda da sütunlarına taşımıştır. Buna göre; Kaşgarlar ve tarihleri hakkında eski iki kitap bulunmuş olup birinci kitap 500 beyitten oluşurken kitapların yazarları ve tarihleri malum değildir. Ancak Kaşgar' da yazılmıştır. İkinci kitap coğrafya, hayat bilimleri gibi konuları içeren ilmi bir kitaptır. Bu kitaba "Acayibü'l-Mahlûkat, Garaibü'l-Mevcudât" denmiştir. Kitapta padişahlara Hakan denilmekte olup, Hakanların kabirleri önünde secde etmekte olduğundan bahsedilmiştir. Diğer yandan Buhara hakkında, Buhara'nın

---

[792] "Sultan Mehmet Hamis", *Şûra*, 1909, S.10, s. 289-292

[793] Doğu Türkistan bugün, Çin Halk Cumhuriyetinin sınırları içinde, bu ülkenin kuzeybatısında yeralan özerk bir eyalettir. Yüzölçümü yaklaşık 1.800.000 kilometrekaredir. Moğolistan, Rusya, Kazakistan Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan ile komşudur. Tarihi İpek Yolu'nun üzerinde olan Doğu Türkistan, yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Doğu Türkistan, Hun İmparatorluğundan sonra, 93-121 yılları arasında Çin istilasına uğramıştır. 121 yılından 220'ye kadar bölgede Kaşhan hâkimiyeti kuruldu, bu devletin çekilmesinden, 360 yılına kadar Doğu Türkistan'da bulunan Yarkent, Lop, Hoten, Kaşgar, Kuca ve Turfan gibi devletleri müstakil oldular. Bu tatrihten itibaren Doğu Tüğrkistan bölgesine sırasıyla Şiyenbi, Toba, Cücen, Göktürk, Türgiş Uygur, Karluk, Karahanlı ve Karahıtay hanedanları hâkim oldular. Cengiz devrinde bölgenin kuzeyinde Uygur, güneyinde de Doğlat sülaleleri oluştu. Cengiz'den sonrada bunlar Çağatay Hanlığına bağlandı. Doğu Türkistan hakkında geniş ve detaylı bilgi için bkz; Konuralp Ercilasun, "Doğu Türkistan 1", s.18-21; https://www.academia.edu/1314995/ (Erişim Tarihi: 30.05.20023); "Doğu Türkistan 2", s, 20-22; https://www.academia.edu/1314996/ (Erişim Tarihi: 30.05.20023)

genellikle ilimle uğraştığını şehirde cahil bir kimsenin bulunmadığından bahsedilmiştir. Kaşgar halkından Buhara'dan ilmi olarak beslendiği, Kaşgar'ın havasının temiz, yerinin muntazam olduğundan bahsedilmiştir. Velhasıl dünyanın her yeri hakkında bilgi verip oradaki hayvanlar hakkında da malumat vardır. Birinci kitabın 18. beyiti Kaşgar Türkleri'nin İslamiyet'i kabulü hakkındadır. Kaşgar vilayetinin nasıl ve ne şekilde fethedildiğine dair bilgi içermektedir[794].

Diğer yandan İslam'da mezhepler ve ahlaklar hakkında Farca yazılmış "Bedestan-ı Mezhâib" adlı bir eserden bahsedilmektedir. Bunun yanında Cengiz Han için yazılmış sonunda Türkçe tercüme edilmiş "vasafül huzurat" isimli bir diğer kitap tanıtılmıştır. Lakin bu ikinci kitap o dönem hükümeti tarafından yasak edildiğinden bahsedilir[795]

Şûra'da "Eski ve Kıymetli Eser" başlığı altında yazar ve eser hakkında detaylı bilgi verilen başka bibliyografik makale vardır. Bu makale diğerlerine nazaran daha dikkat çekicidir. Dikkat çekici olmasının sebebi yazarı bir Osmanlı Türk'ü olması ve Abdülhamit'in sırdaşı olarak tanıtılmasına rağmen izine rastlayamadığımız bir yazar ve eser olmasıdır. Bu kişi burada bahsedildiğine göre; İstanbul'da Darülfünun mektebinde Tıp bölümünü bitirerek Yıldız Sarayı'nda yaşamış Sultan Abdülhamid'in yakın sırdaşlarından olan Mahmud Ekrem'dir. Mahmut Ekrem Efendi anadili gibi Çince konuşabilmektedir. Mahmut Ekrem Efendi'nin Rusya ve Çin seyahati ile ilgili Rusya'da basılmış bir eseri vardır. O, İdil boyu coğrafyası ile orada yaşayan Müslüman köylere seyahat eden bütün kişileri de bilmektedir Mahmut Ekrem, 60 yaşlarında Afganistan ve Çin'e seyahatte bulunmuş bütün Doğu Türkistan'ı gezmiş Afganistan Emiri Abdurrahman Han huzurunda onun çocuklarına ilmi terbiye vermiştir. Kabil şehrinde maden ve kimya hakkında Farsça "Risale-i Ab Hayi Şifa-i Sihani" matbu bir eser bastırmıştır. Seyahati esnasında iki önemli eser bulmuştur. Bunlardan biri "Divân" olup yazarı belli değildir. Celi yazısı ile 465 yılında yazılmış, altın sırmalı bir cilde sahip ve 400 sayfadan oluşan bu eser, dini ve içtimai meselleri ele almaktadır. İkinci eser ise "İlm-i Alâfâk"?'tır. Ne zaman yazıldığı bilinmeyen bu eser; kelam, coğrafya, maden ve mantık gibi dört bölümden oluşmakta, 330 sayfadan ibaret ve talik yazısı ile yazılmıştır. Eserde coğrafya 'ya ait 25 resim vardır ve gayet güzel bir şekilde çizilmiştir. Emirü'l-Müminün Hazer Zeki İbrahim Muhammedü'l-Müminün'e yadigâr telif edilmiştir. Mahmut Ekrem

---

[794] Abdüssamed Nazarhoca, "Kaşgar Türklerinin İslam Kabu İtüleri ve Eski Kitaplar", *Şûra*, 1913, S.11, s. 332-333

[795] "Mursale ve Muhâbere", *Şûra* 1917, S.16, s.365

bu eserleri Turfan şehri yakınlarında Uygur Türkleri kışlaklarından birinde devşirmiştir[796].

Diğer yandan Şûra'da Rusyalı Özbeklerden Zarif Kari'den bahsedilmektedir. Bu yazarın eserleri basılmamış ve tercüme edilmemiştir. Zarif Kari'nin yazdığı eserler kendi evinde ve kendi kütüphanesinde bulunduğundan ve "Edebiyat-ı Türkiye" adlı mühim bir eser kaleme aldığından bahsedilir[797].

Türkistan ve Doğu Türkistan'a dair yazıları ile iki şahsiyet dergi de ön plana çıkmaktadır. Biri Abdüssamed Nazar Hoca diğeri Nuşirvan Yavuşev'dir. Dünyevi görüşleri ve gönderdiği yazılarda ki bilimsellikten son derece entelektüel bir aydın olduğu anlaşılan Abdüssamed Nazar Hoca tam ceditciydi. Altı Şehir'i ve diğer şehirleri gezerek buralara ait gözlemlerini makaleler halinde dergiye gönderir. Gezdiği yerler deki o döneme ait sosyal hayat, gündelik yaşam, örf ve adet, ticaret eğitim, din hakkında güncel ve özgün veriler olması yazılarını önemli kılmaktadır. Nazar Hoca'nın tarih bilgisi konusunda ciddi bir alt yapısının olması ve gezdiği yerlerin tarihi hakkında bilgiler göndermesi yazılarının önemini bir derece daha artırmaktadır.

Abdüssamed Nazarhoca Türkistan'da Aksu ve İli gibi şehirleri gezerken onların tarihlerini ve sosyal yaşam ve gündelik hayatlarını aktarmıştır. İli şehrinde Tarançi Türklerinden bahseder. Çin hükümeti uçlarda ve sınırlarında bulunan askerlerine azık temin etmek ve buraları medenileştirmek adına Kaşgarlar'dan altı bin kişiden oluşan bir aile gurubunu buraya yerleştirdiğini ve bunlardan da 800 kişilik bir gurup "Mukdin" kalesine konuşlandırıldığı bilgisini aktarır. Daha sonra buraya Hitay(Çin)taifesinden "Şiya" ismiyle isimlenen bir gurubun da yerleştiğini ve bunların bir kısmının askeriyeye alınmış Tarançi Türkleri' ne hizmet ettiklerinden bahsetmektedir[798].

18. asır ortalarında Tarançi Türk Vilayeti haline gelmişi. Özellikle Kaşgar'dan gelen göçler neticesinde bir yığılma olmuş kanun nizam ve düzenden yoksun denecek bir noktaya gelmişti işler. Hiçbir Bek yaptığı işlerden dolayı mesul değildi. Diğer yandan

---

[796] Ş. İzmailiyev, "Eski ve Kıymetli Eser", *Şûra*, 1915, S.17, s.2.

[797] Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", *Şûra*, 1917, S.17, s.389-392

[798] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri", *Şûra*, 1914, S.14, s.425-427; Abdüssamed Nazarhoca, "Yol Hatıratımda", *Şûra*, 1914, S.8, s.233-237; Nazarhoca, Uygur bölgesinde Türklerin yaşadığı 6 önemli şehirden bahseder ve bunların isimlerini Kaşgar, Yarkent, Hotan, Aksu, Kuça ve Turfan olduğunu belirtmektedir. Bu şehirler daha sonra "Altı Şehir Vilayeti" ismi ile anılacaktır.;"Kolça Sultanlığı ve TarançiTürkleri" *Şûra*, 1908, S.16, s.503-505

Çinli memurlar halka özellikle vergiler konusunda zulmetmekteydi. Bu durum halk da yılgınlığa ve intikam alma duyularının oluşmasına neden oldu. Bu arada Hitay Müslümanları Dunganlar Avrupa'da horlanmışlar, kendi memleketlerinde ise zulme tabii tutulmuşlardı. Bu nedenle bir arya gelerek birlik olup isyan çıkardılar. Çin Hükümeti isyanı bastırmak için ciddi askeri birlikler hazırladı ödüler vadetti. Sayıca ve hazırlık bakımından yetersiz olan Hitay Müslümanlarının bu girişimi ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlandı[799].

Abdüssamed Nazarhoca 1865/1866 yıllarında İli vilayetinde Kulca Hanlığı isminde bir Türk hanlığının vücuda geldiğinden bahsetmektedir. Bu hanlık hakkında bilgiler son derece kısıtlı olup hakkında yeterince kaynak ve yazı yoktur. Tarançiların ilk sultanı Abdürresul dense de bu doğru olmayıp Onların ilk sultanı Muazzam Bek'dir. Tarançiların her biri sadece kendi başlarında bulunan Bey (Bek) lere itaat eder bu nedenle bir bütünlük içinde yaşamazlardı. Tarançilar "Bayanday" kalesini kuşattıkları vakitte muhasarayı kaldırmak için Çin'den birlikler gelmiş yapılan savaşta her Bek kendi birliğini kurtarmak adına savaştıklarından ağır bir yenilgi aldılar. Ahmet Han Hoca bu savaşta kaçmak zorunda kaldı ve meydanda pek çok askerini kaybetti. Bu şeklide birlik olmadan yok olacaklarına dair kanaat getirdiler. Molla Nasreddin Ahund girişimi ile büyük bir meclis toplandı ve burada Muazzam Bek'ni "Sultan-ı Muazzam Han" unvanı ile Sultan yaptılar. Abdürresul Bek'ni Emir, Molla Nasreddin Ahund'u Kadı, yaptılar. Sultan-ı Muazzam Han, ilk iş olarak başsız askerleri bir birlik altında topladı defterlere kaydettirdi. Bu nedenle Kulca'nın ilk Sultanı Muazzam (Maramat) Han idi. O'nun yakınlarından Emin Han'ının Hoca Ahmet Han olduğu zannedilmektedir. Abdürresul, Muazzam Bek'in Han olmasını içten içe kabul edemedi. Zamanla düşman kâr tavırlar takındı onun bu tavrı sonucu Muazzam Han ile Hoca Ahmet Han Onu ortadan kaldırttı. Ahmed Han Hoca'ya Hoca Mahmud (Giray Hoca) adında biri gelip katıldı. Ancak bu kişi Muazzam Han'a itaat etmedi. Bu iki Hoca Muazzam Han'a karşı birlik oldular. Muazzam Han bu durumu halka anlatmaya çalışsa da halk nazarında Hocalar itibarlı olduğu için bu durumu dikkate almadılar. Abürresul'ün ölmesine neden olan Ahmed Han Hoca bu kişi ile birlik olarak Muazzam Han'ı öldürdüler ve Giray Hoca kendini Sultan ilan etti. İlk iş olarak tüm Bek'leri öldürttü yüzlerce Bek vardı. Sadece Muazzam Han'ın Sakçı Askeri'nin başı Ala Han'ı hapse attırdı. Daha sonra Muazzam Han'ın taraftarları Giray Hoca Han'ı öldürdüler ve Ala Han'ı hapisten kurtararak Sultan ilan ettiler. Ancak Molla

[799] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri", *Şûra*, 1914, S.14, s.425-427

Şevket Talaşkaç halkının ekserisinin desteğini aldığından kendi Sultan oldu Ahmed Hoca Han ise kaçtı. Molla Şevket Emir, kadı gibi kurumların hepsini kaldırdı. Keleşgir vilayetine elçiler gönderdiği sırada elçileri yolda Kalmaklar tarafından öldürüldü. Kalmaklar Sultan'dan Ala Hanı ser asker yapmasını talep ettiler. Sultan bunu kabul etti ve bununla taraftar sayısı da arttı. Ancak bir müddet sonra halk Şevket Sultan'dan memnun olmadılar ve yerine Ala Han'ı Sultan ilan ettiler. Şevket Han Ahmet Hoca Han'ın yanına iltica etti. Onlar Dungani halkını isyana teşvik ettiler. Ala Han Dungani Hanı Yağur Han'dan bu iki isyancı elebaşını teslim etmesini istedi ise de teslim etmediği gibi gönderdiği elçiyi de öldürttü. Bunun üzerine Ala (İla) Han, Yağur Han üzerine yürüdü yapılan savaşta Yağur Han öldürüldü. Halk ise isyancı başı Ahmed Hoca ve Şevket Han'ı teslim etti. Her iki isyancı başı öldürüldü[800].

Kısa ömürlü olan bu Hanlık, çevre vilayetlerle iyi ikili ilişiler kuramamıştır. Kaşgar'dan kervan gelmez olmuş, Rus ve Çinliler ile iyi ilişkiler gerilmeye başlamıştır. Dört yıl hanlık yapan Ala Han ıslah çalışmalarında başarılı olamamış bir Han idi. Üstelik Rusya Hükümeti ile arası açıldı. Onların kendi aralarındaki ve diğer vilayetlerle olan sıkıntılarını fırsat bilen Rus General Kolpakovski Kulca Hanlığı üzerine asker gönderdi. Tarançilar buna başarılı bir şekilde karşı koyup yapılan savaşta Rus askeri kaçmaya zorlasalar da Rus top atışları karşısında tutunulamamış ve Kulca Hanlığı son bulmuştur[801].

Kulca Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakından sonra Tarançilar, Rusya'ya doğru göç ettiler. Çünkü kendilerine devlet hizmetlerinde görevler verilmeye başlandı ya da mecbur tutuldular. Tarançilar bir milyon nüfuslu Yedi su bölgesinde ise 55 bin civarında idi. İli vilayetinde resmi bir kayıt olmayıp Tarançiların bölge de çoğunluğa sahip olduğu malumdur[802].

---

[800] Zakir Rahmankulu ve Abdüssamed Nazarhoca, "Kolça Sultanlığı Hakkında", *Şûra*, 1911, S.18, s.561-563; A. F, "Kolça Sultanlığı ve TarançiTürkleri", *Şûra*, 1908, S.18, s. 563-565

[801] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri", *Şûra*, 1914, S.14, s. 426-427; A. F, "Kolça Sultanlığı ve TarançiTürkleri", *Şûra*, 1908, S.18, s. 563-565

[802] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri", *Şûra*, 1914, S.15, s.455-457; TarançiTürkleri yaşamları ve yurtları da 2 devreye ayrılmaktadır. İlki bunların Altı şehirden göçüp gelmeleri ve Buhara taraflarına yerleşmeleridir. Sonrası "Kolça" Hanlığının Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra "Yedi Su" bölgesine gelip yerleşmeleridir. Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri Kandak Turalar?" *Şûra*, 1915, S.10, s. 93-95; A. F, "Kolça Sultanlığı ve TarançiTürkleri", *Şûra*, 1908, S.18, s. 563-565

Tarançilarda kıraathane, kütüphane, Cemiyet-i Hayriye ve öksüzler yurdu gibi yerlerin ismi dahi olmamakla birlikte, muntazam mektep ve medreseler pek çok idi. Lakin eğitim usul-i cedit programlarına göre değil geleneksel yapıda olup daha çok dini eğitim veriliyordu. Eğitim molaların kendince seçtiği kitaplar üzerinden verilirken bunlar kendilerini yenilemiyordu. Bu alanda ehil muallimler de yetiştirilmedi. İptidai mekteplerde muallimlere yurt dışında çok önem verilirken bu önem Tarançilar arasında göz ardı edilmişti. İptidai mekteplerin önemine dikkat çekmek isteyen Nazarhoca: *"Prusya-Fransa savaşında Fransa'yı yenen Prusya askeri değil belki İptida-i Mektep muallimleri yendi"* denmiştir[803]. Diğer yandan Tarançi Türklerinin kışın yaşamları sakin olup nerdeyse hiçbir hareketlilik yoktur. Ancak mart ayı geldiğinde ziraat ekim ve dikim işleri ile hareketlilik başlar ve ekim işlerinde saban kullanılırdı[804].

Tarançi Türklerinde eskiden beri Hatun-Kızların eğitim ve öğretimine asla önem verilmemiştir. Çünkü kadınların sadece erkeklerin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak için yaratıldıkları inancı vardır. Yazar: *"Dünyada artık 20. Asırda başka milletlerde kadınların eğitim ve öğretimi konusunda gerekli imkânlar sağlanırken bugün bizler geçmişte babalarımızın annelerimize karşı bu yanlış bakış açısından kurtulmamız gerekmektedir."* diyerek bu inanca tepkisini ortaya koyar. Annelerin evlatları yetiştirmedeki önemini vurgulamakta ve bu milletleri örnek almaya davet etmektedir. Sadece erkeklerin okuma yazma bilmesiyle bir toplumun gelişemeyeceğini kızların da eğitim ve öğretim imkânlarından yararlandırılarak top yekûn bir gelişme ve kalkınma içinde olunabileceği hakikatini empoze etmeye çalışmıştır. Şark halkı kadınlarının bu anlayıştan dolayı acziyet içine düştüğünü dile getirmiştir. İlerleyen dönemlerde bu durumun Tarançi Türkleri tarafından fark edilmesiyle kızların da eğitimine önem verilmeye başlanmış hemen köyde kızlar için mektepler açılmıştır. Ancak burada sıkıntı eğitimin en son usullere göre olmayışı kızların da muallim olamamaları istenilen eğitim seviyesine ulaşılamamasına neden olmaktadır[805].

Tıpkı Abdüssamed Nazarhoca gibi Türkistan'a ait sosyal hayat, gündelik yaşam, örf ve adet, ticaret eğitim, din hakkında geçmiş, güncel ve özgün bilgiler veren Nuşirvan Yavuşev' in yazıları da bu bağlamda çok önem arz etmektedir. Nuşirvan Yavuşev Altı Şehir'i ve diğer şehirleri gezerek buralara ait gözlemlerini, mülakatlarını ve ele geçirdiği

---

[803] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri", *Şûra*, 1914, S.15, s. 455-45

[804] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürkleri Kandak Turalar?" *Şûra*, 1915, S.10, s.93-95

[805] Abdüssamed Nazarhoca, "TarançiTürklerinde Hatun-Kız" *Şûra*, 1917, S.11, s.255-256

bilgileri uzun süre ve düzenli olarak makaleler halinde dergiye gönderir. O şimdiye kadar ki Türk Aydınları içinde en ceditci olanıdır.

O Türkistan'daki seyahatlerinde Türklerin yaşadıkları yerlerde toprakların genişliği ve verimliliğinin hayli zenginliğine dikkat çeker. Fakat elde edilen ürünlerin işlenmesi ve daha çok pazarlara girmesi açısından bu durum ne yazık ki aynı ölçüde değildir. Artık dünyada ilim ve fen ilerlemiş bu ürünler fabrikalarda işlendiği gibi topraklarda ilim ve fen sayesinde hem daha çok işlenmesi ve verimliliğinin artırılması söz konusu olmuştur. Bu sebepledir ki Türkistan Türkleri daha büyük pazarlara giremedikleri gibi el ile işledikleri mahsullerin maliyetinden dolayı da pazarlara da bir talep oluşmamaya başladı. Dahası Türklerin üzerlerinde yaşadıkları topraklarda altın, gümüş, demir ve bakır yönünden zengin olmasına rağmen ilim fen yönünden yeterince maden çıkarıp işleyememektedirler[806].

Kızların 8-9 en fazla 12-13 yaşlarında evlendirilmesi, erken yaşlarda çocuk sahibi olması, kız çocuklarının eğitim ve öğretimden mahrum kalması ve bu kızların çocuklarına eğitim konusunda bir anne olarak yeterince katkı verememesi gibi nedenlerden dolayı da Türkler arasında ilim ve fen son derce fakir kalmıştır[807].

Erkeklerin giyim kuşamları kendi öz adet ve örflerine göre iken kadınların ki Rus mallarından ibaret onların kültürlerine göre idi. Kadınların altın ve gümüşten olan takıları ile beraber başlarına erkekler gibi börk ve tübetey giyerlerdi. Ayaklarında büyük ökçeler sırmalı ve süslü idi. Kadınlar yüzlerini güzel boyalar, gözlerine sürmeler çeker, iki kaşlarının arasına kızıl bir boya sürerlerdi[808].

Şehir ve köy yaşamı aşağı yukarı bir birine benzemekteydi. Haneler arasında yardımlaşma ve dostluk ön plana çıkmıştı. Evler sıradan ve sade yapılar olup kış ayları hayli soğuk olmasına rağmen soğuktan etkilenmeyecek derecede muntazam şekilde yapılardı. Sokaklar arasında divaneler ve dilenciler sıklıkla bulunmakta halk, divanelerin(mecnun) bedduasını almaktan hayli korkalarlardı[809].

Türkistan Çini Müslümanlarına gelince belki en vahimi olanı bunlardır. Çünkü hala kimlikleri konusunda tam olarak kim olduklarını dahi bilmiyorlar. Kendilerine kim

---

[806] Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan", *Şûra*, 1915, S.15, s. 168-169

[807] Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan", *Şûra*, 1915, S.15, s. 168-169

[808] Nuşirvan Yavuşev "Altı Şehir" Türkleri Turmuşundan" *Şûra*, 1915, S.8, s. 232-233

[809] Yavuşev "a.g.m" s. 232-233

oldukları sorulduklarında kendilerini "Çantu"? diye adlandırmaktalar. Oysa bu Çinliler tarafından kendilerine verilmiş bir isim olup Çince de "çalmalı baş" demektir. Buralarda kendi dillerini ve milli edebiyatlarını öğreten mektep ve medreseler bulunmamaktadır[810]. Türkistan Rusya'sı diye adlandırılan bölgedeki Türkler ile kardeşliklerini de bilemedikleri gibi aralarında da düşmanlık sürmekteydi. Bir ara Yakup Bey Türkistan Çinindeki Türkleri hâkimiyetine alıp birleşmek istedi ise de mukavemetle karşılaştı[811].

Nuşirvan Yavuşev, kendi bir mektep açar özellikle çocuklara yeni usulde eğitim vermeyi amaçlar ancak buna halk nazarında bir rağbet olmaz. Gerekli kırtasiye malzemelerini ücretsiz temin etmiş, kitapları olmadığı için yazdırıp okutturmuştur. Öğrenciler bir aya kalmadan okumaya başlarlar. Ancak 40-50 öğrenci ile başlanan eğitime velilerin çocukları eğitimden alması sonucu 6-7 öğrenciye düşer. Fakat sonunda bu altı öğrenci gayet güzel okuma ve yazma öğrenmiş eğitim hayatlarını topluma örnek olacak şekilde tamamlamıştır. Nuşirvan Yavuşev, bu konuda Abdullah Bubî'nin hizmetlerinin takdire şayan bir örnek olduğunu belirtir[812].

Nuşirvan Yavuşev**,** Kocadan Kaşgara seyahatinde Koca bölgesinde gördüğü tarihi eserler taşlar ve taşların üzerindeki yazı ve resimler hakkında bilgi vermektedir. Resimler çeşitli hayvan ve insan resimlerinden oluşmakta ve bazı nakışlarda bulunmaktadır. Ne yazık ki bir önceki yıl Almanya'dan İkov isminde bir seyyah bölgede inceleme yasağı olmasına rağmen 51 adet tarihi eseri alıp götürmüştür. Onun götürdüğü eserlerin tarihi bundan 2 bin yıl evvellerine dayanan Hindiler tarafından oluşturulan zamanla Kamaklar, birinci asırdan sonra da Araplar tarafından istila edilen köylerden toplama idi[813].

Maral Başı (Şehir); bu şehirde evler son derece bakımlı ve güzeldir. Burada halk hem dünyevi hem ahiret yaşamını göz önünde bulundurarak bir yaşam içindedirler. Burada Rus tebaası az Tatarlar ise yoktur. Bu şehirde dikkat çeken en önemli husus ise Ruslara yer satmanın yasak olmasıdır. Buradaki Aykul köyünde 2-3 arşın kalınlığında

---

[810] Nuşirvan Yavuşev "İlm Taratu" *Şûra*, 1915, S.9, s. 280-281; Nuşirvan Yavuşev "Altı Şehir" Türkleri Turmuşundan" *Şûra*, 1915, S.8, s. 233

[811] Yavuşev "Altı Şehir" Türkleri Turmuşundan", s. 232-233

[812] Nuşirvan Yavuşev "İlm Taratu" *Şûra*, 1915, S.9, s. 280-281; Nuşirvan Yavuşev, "Din Âlimleri Arasında" *Şûra*, 1915, S.9, s. 261-262

[813] Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat" *Şûra*, 1915, S.11, s. 332-333

ağaçlar olup buradan köyün tarihinin hayli eski olduğu anlaşılmaktadır. Bu köyde Mevlana Seyid Celaleddin Buhari'nin mezarı bulunmaktadır[814].

Nisan'nın 16'sında Kaşgara gelen Nuşirvan Yavuşev Doğu ve Batı Türkistan'ı kıyaslar. Gelişmişlik yönünden birbirlerine yakın olduklarını belirtse de batı Türkistan'ın Rusya hâkimiyetine girdikten sonra demir yolunun gelmesiyle daha bir medenileştiğini, ticaret, ziraat, eğitim işlerinin daha bir yoluna girdiğine dikkat çeker[815].

Nuşirvan Yavuşev' in buralardaki seyahatinde en önemli tespiti ulemanın usul-i cedide karşı halk da nefret duygusu uyandırdıklarına dairdir. Bunlar, halka usul-i ceditçilerin maksadının halkı küffara davet etmekten başka bir şey olmadığını söylemektedirler. Oysa Nuşirvan Yavuşev gözlemlerinde bilakis usul-i cedit eğitimi alan genç nesil ve çocukların İslamiyet ruhu ile yetiştirildiklerini bu eğitimle çocukların hızlı bir şekilde bir yıl gibi kısa bir zamanda okuma ve yazma öğrendiklerini görmüştür. Din ilmi ile dünya ilmini birlikte öğrenmektedirler. Önceleri Altı şehirde halk erken yaşlarda kızlarını ve erkek çocukları Hıtaylılara satmakta idiler. Fakat usul-i cedit eğitiminde kendilerini yetiştirip kimseye muhtaç olmayıp erken yaşta da çocuklarını Hıtaylılara satmamaya başlamışlardır. Burada halk dünyada açlık ve muhtaçlıktan kurtulmak için insanların zengin olması gerektiğine zengin olmak için de ilim ve hüner sahibi olmalarının gerekli olduğuna inanmaya başlamışlardır[816].

Kaşgarda; Hazret-i Afak Hocam, Murad Bahşi Atam, Çeharşanba Mezar, Seyid Arslan Han, Kutbullah Hocam, Ak Mezar Hocam, Çakçak Hocam, Kara Han Padişahım ve Abdurrahman Hocam diye adlandırılan Türbeler vardır. İnsanlar buralara gelerek dua ve dileklerde bulunmaktadırlar[817].

Türkistan Çinin merkezi Kaşgar şehri, nüfusu 55-60 bin kadar olup Türklerden başka Rus, İngiliz ve Afganlar yaşamaktadır. Aynı zamanda burada Rus ve İngiliz konsolosluğu, Rus hastanesi ve bir Rus bankası ve bir Rus mağazası bulunmaktadır. Bu mağazadan Müslümanlarda alışveriş etmektedir. Halkın yaşam şekli üç kısımda incelenebilir. Birincisi zenginlerin yaşamı ki lüks evlerde yaşarlar. Lakin pek de zengin bir yaşam sürdükleri söylenemez. Bu zenginler yaz günü geldiğinde şehir dışındaki

---

[814]Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", s. 334-335

[815] Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat", s. 336

[816] Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Çinide Seyahat" *Şûra*, 1915, S.13, s. 390-392

[817] Nuşirvan Yavuşev, "Afak Hocam Mezarı" *Şûra*, 1915, S.12, s.362-363

bahçelerindeki işleri ile meşgul olurlar. İkincisi din adamlarının yaşamı: Bunların çoğu mescit ve medreselerde ikamet etmektedir. Maaş almayıp vakıflardan elde edilen gelirler ile yaşamlarını sürdürmektedirler. Üçüncüsü sıradan halkın yaşamı: Bunların %20 si bahçelerde zirai işlerinde işçilik ve hamallık yaparlardı. Bununla birlikte kendi bahçe ve hayvansal ürünlerini pazarda satan küçük bir gurupta vardı[818].

Halk, genelde gazete okumayıp sadece gençlerin bir kısmı gazete okumakta ve gelecekleri hakkında endişe etmektedirler. Bunların gazete okumaları da Balkan savaşını takip etme isteklerindendir. Yetimhaneler ve hastaneler Türkler arasında yok denecek derece de olup, bu nedenle çocuklar satılmaktadır[819].

Nuşirvan Yavuşev, Türkistan seyahatinin asıl amacını: *"Türkistan tarihine dair eski eserler ve yazmalar görmek içindi"* diye anlatmaktadır. Yazar bu seyahati esnasında pek çok yazma eser kitap ve belgeler ile tarihi eserlerin Avrupalı seyyahların eline geçtiğini onlarında bu eserleri yurt dışına çıkardıklarını belirtir. Nuşirvan Yavuşev orada Abdulkadir Efendi denen bir ileri gelen ile görüşür. Abdülkadir Efendi Avrupalı Seyyahların yüzer sum vererek buradaki bütün yazma kitapları toplayıp gittiklerini anlatmıştır. En önemlisi ise Türkistan İmparatorluğu tarafından tasnif edilen "Kutadgu Bilig" 'i ise İngiliz seyyahların alıp gittiğini aktarmıştır. Nuşirvan Yavuşev burada önemli bir gözlem daha aktarır. Ona göre; bu eserlere ve geçmişine sahip çıkmayan bu millet, özünden, dilinden ve kimliğin uzaklaşmakta gün geçtikçe kendilerini Arap soyundan gibi görmektedirler. Çünkü burada uydurma pek çok şecereler düzülmektedir. Bu doğrultuda "Seyid" ve "hoca" gibi unvanlar isimlere eklenmekte olup bunları da Türklük derecesinden daha önemli saymaktalar ve hocalar Türklere kız vermemektedirler. En kötüsü de bu unvanı taşıyanlar mesleki eğitim ve bilgisi olmamasına rağmen hâkimlik mesleğini icra etmeye başlayarak daha imtiyazlı ve kazançlı yaşam sürmeye başlamalarıdır[820].

---

[818] Nuşirvan Yavuşev, "Şarkî Türkistan Türkleri Turmuşından" *Şûra*, 1915, S.14, s. 424-425

[819]Yavuşev, "Şarkî Türkistan Türkleri Turmuşından" s. 425-426

[820] Nuşirvan Yavuşev, tüm bunların sonunda Kaşgar'da Hocalar'ın ortaya çıkışı ve daha sonra Ak-Dağlık ve Kara-Dağlık olmak üzere ikiye bölünmesini örnek verir. Evliyalara hurafeler ile beraber olmadık kerametler yüklenmesi gibi hurafalere değinir ve halkı bu tür kişilere karşı itibar etmemeleri ve aldanmamaları konusunda uyarır. Bkz. Nuşirvan Yavuşev, "Türkistan Tarihi", *Şûra*, 1915, S.15, s. 455-457; Nuşirvan Yavuşev, "Artuş Te'siratı", *Şûra*, 1915, S.17, s. 518-520; Nuşirvan Yavuşev, "Aldanmanız!", *Şûra*, 1915, S.18, s. 626; Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri", *Şûra*, 1915, S.23, s. 714-715; Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri", *Şûra*, 1915, S.24, s.747-748

Hotan'da meşhur zenginlerden Musa Bey evlerinin yüz haneleri (Moyka) olup manzarası ve doğası itibari ile son derece güzel bir yerdir. Orada yün yıkayıcı kadınlar şarkı söylüyor adeta bir bayram havası estiriyorlar. Orada yaşam kalitesi ve refahı yüksek olup yardımseverlik ön plandadır. Yazar orada Kara Kaş köyünde Hotan'dan gelmiş daha önce Türkiye'ye seyahat etmiş Hacı Yusuf isminde birinin vasıtası ile Kadı cenapları ile tanışır. Bu kişi el yazması olarak Altı Şehir tarihine ait bir eserden bahseder. Bu eser 25 sayfa olup Farsça olarak yazılmıştır. Eser İrka (İrke) Bey Han'ın emri ile Şah Mahmud b. Mirza Fazıl tarafından tasnif edilmiştir. Eserde Şah Mahmud b. Mirza Fazıl; eserin Yunus Han'dan başlayıp bugüne kadar gelen hanların, ünlü emirlerin, sultanların hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ancak kitabın hangi tarihte kaleme alındığına dair bir bilgiye yer verilmemiştir[821]. Nuşirvan Yavuşev, bu makalenin ardına ilk defa tarih düşmüş ve bu kitap ile Türkistan Tarihine dair bilinmeyen ve karanlık kalmış pek çok tarihin aydınlatılacağını ümit etmiştir.

Bu bağlamda Nuşirvan Yavuşev, seyahat ve seyahatçilerin daha farklı rollerine dikkat çeken bir yazı kaleme alıp gönderdi ve bunu örnekleri ile açıkladı. Buna göre; İngilizler Hindistan'a seyahatler düzenlediler. Altın gümüş demir gibi çok kıymetli madenlerin yerlerini keşfettiler. Bununla kalmadılar çeşitli bitki ve hayvan türlerini de saptadılar ve haritalar hazırladılar. Coğrafi eserler hazırladılar. Tarihe dair kitaplar ve tarihi eserleri toparlayıp bunlar hakkında malumatlar yazdılar. Seyyahlar sadece kendi milletleri için hizmet eden değil aynı zamanda bütün insanlık için hizmet eden kişiler olduğunu vurgulayarak maalesef Türklerin bu tür seyahat ve seyyahlardan mahrum olmasından duyduğu üzüntüyü aktarıyordu[822].

Doğu Türkistan'da yenileşme ve eğitim son derece geri olup bir tane dahi usul-i Cedid metotlarına göre eğitim veren okul yoktur. Bu metotlarda kurulmak istenen okullar Çinliler tarafından her defasında engellenmiştir. İngilizler ve Ruslarda bulundukları bölgelerde Türklerin bu tür girişimlerine izin vermediler. Nuşirvan Yavuşev, Kaşgar' da toplum ileri gelenleri ile yaptığı görüşmede Türkler ve Müslümanların usul-i cedit

---

[821] Nuşirvan Yavuşev, "Musabayevler Moykasında", *Şûra*, 1916, S.8, s.320-321; İsmail Han b. Abdürrahim Han b Abdürreşid Han b. Ahmed Han b. Sultan Yunus Han b. Veyis Han b. Şir Ali Han b. Muhammed Han b. Hoca Han b. Tuğluk Timur Han b. İsen Han b. Buka Han b. Deva Han b.Burak Han b. Yusun Han b. Kara Han b. Mamkan Han b.Mamkan Han b. Çağatay Han b. Cengiz Han b. Sugay Han b. Birnan Han b. Kabl (kbl)Han b. Tümne(Tuman) Han b. BaySungur Han b. Kadu Han b. Dumtan Han b. Buka Han b. Alanku Han…Ayrıca bu kitapta Abdullah Han ve Babür Han isimleri de zikr edilmiştir.

[822] Nuşirvan Yavuşev, "Türlü Meseleler (Seyahat ve Seyahatçiler)", *Şûra*, 1917, S.8, s.174-176

okulları açmak istediklerini bunun için Kazan ve İstanbul'dan muallimler getirtildiğini ancak başta Kıtay memurları olmak üzere Rus ve İngiliz Konsolosların buna engel oldukları bilgisi kendine aktarılmıştır. Onlar Rusya'daki gibi bir ihtilalin burada olması durumunda kendilerinin de bu tür okullar açabileceklerini ve çocuklarını okutabileceklerini ümit etmektedirler. Nuşirvan Yavuşev ne yazık ki bunun boş bir ümit olduğunu Türk ve İslam dünyasının burada ki Türklere yardım eli uzatması ve bunun da boyunlarının borcu olduğunu vurgular[823].

Altı Şehir Türkleri Nuşirvan Yavuşev' in gözlemlerine göre; havasından mı suyundan mı insanları halsiz görünmekte karakaşlı yumru gözlü ve uzunca yüzlere seyrek kara sakallara sahip Türkler olduğu yönündedir. Afyon ile keyiflenmektedirler. Beden giyim temizlikleri yönünden temiz değiller çünkü sabun kullanmıyorlar. Zenginlerde fakirleri her işlerinde çalışmaya mecbur tutup onları boğaz tokluğuna çalıştırmaktalar. Fakirler faiz karşılığında zenginden borç almaktalar ödeyecek durumları olmadıklarından veya bazıları tembelliklerinden dolayı çalışıp ödemeyi düşünmediklerinden bu borçlar yüzünden zenginlere köle gibi çalışmakta idiler. Bu yüzden ellerindeki arazileri de baylara kaptırdılar[824].

Altı Şehirde demir yolları ve düzenli bir kervan yolları yoktur. Yollar kumlu ve taşlı olup araba yürümesi imkânsız durumdadır. Genelde yüklerini at, eşek ve deve ile yapmaktadırlar. Yazar Kara Şehir Deresi diye bir yerden bahsetmektedir. Buradaki dağlarda kullanıma uygun normalden farklı dağ atlarından (tuti) bahseder. Bu atların o kadar sağlam ve dayanıklı olduklarından bahseder ki adeta demir bir otomobile benzetir. Bu atlar günde 70-80 km mesafe yol kastedebilmektedir. Yarkent'ten Hotan'a Hindistan'a yanlarında götürdükleri altınlar ve türlü nebati yağlar ile Rusya'dan götürülen yün, tire (deri), yefak (ipek) ve buz iken oralardan; demir, çay, şeker ve her türlü boya gibi mallar getirmekteydiler[825]. Altı Şehir Türkleri hüner ve sanat konusunda yetenekli insanlardı ressamlık, ağaçlardan tambur ve dutar[826] gibi enstrümanlar yapıyorlardı. Başta demircilik, kuyumculuk, dokumacılık gelişmiş idi. Ayrıca bakırdan kazanlar, tabak ve

---

[823] Nuşirvan Yavuşev, "Şarkî Türkistan", *Şûra*, 1917, S.12, s.273

[824] Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", *Şûra*, 1917, S.15, s.345-348

[825] Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", *Şûra*, 1917, S.16, s.367-370

[826]Genellikle dut ağacından yapılan, armudi şeklinde, iki telli olup parmaklarla çalınan bir Uygur enstrümanıdır.

semaver gibi eşyaların yapımı da gelişmiş durumdaydı. Taş işlemeciliği konusunda da yetenekli olan Altı Şehir Türkleri kıymetli taşlardan yüzük ve bilezik yapıyorlardı[827].

Doğu Türkistan'da kızlar arasında müzik enstrümanı çalarak nağmeler okumak yaygındı. Dutar çalmasını bilmemek büyük ayıplardan ve cahilliklerden sayılırdı. Kızlar boş vakitlerinde dutar ve gazeller öğrenirdi. Diğer yandan kızların "meşreb" adında ilmi ve edebi bir meclisleri vardı. Bu meşreblerde 3-4 kişiden oluşan bir orkestra olur ve halk şarkıları söylenirdi. Nağmeler okuyan erkeklerde iyi bir şekilde milli gazeller okurlar buna tamburlar eşlik ederlerdi[828].

11) Çuvaşlar

Çuvaş kelimesi Tatarca ve Bulgarca da "sakin, alçak gönüllü, barışsever" anlamlarına gelmektedir[829]. Çuvaş ismi Rus kaynaklarından başka yani Arap, Yunan ve Avrupa kaynaklarında geçmemektedir. Rus kaynaklarında ise 1551 yıllarından itibaren rastlanılmaktadır. Bu tarihe kadar başka isimde zikredildikleri düşünülmektedir[830].

Çuvaşlar; Kazan, Samara, Simbir ve Saratov bölgelerinde genellikle bulunmaktadır. Bunlar başlangıçta hepsi bir arada yaşamakta idi. Bazı siyasi vakalardan dolayı farklı bölgelerde yaşamak zorunda kalmışlardır[831].

Mercanî ve Hasan Ata Abeşi gibi bilim adamları Çuvaşları Finliler olarak adlandırmaktadır. Ancak çoğunluk bu görüşe katılmamaktadır. Bunların Hazez oldukları dahi iddia edilmiştir. Fakat buna dair bir delil bugüne kadar ortaya konmuş değildir. Tatişov ve Riçkov gibi bilim adamları Çuvaşları Volga Bulgarları olarak niteleyip asıl vatanlarının Kazan ve Simbir bölgeleri olduğunu dile getirmişlerdir. Ufa Çuvaşları Kazandan göçme iken Orenburg tarafındaki Çuvaşlar ise "Dağ Tatarları" (Halk dilinde Dağ Keçileri lakabıyla da anılmışlardır) olarak iddia etmişlerdir[832]. Çirkov'a göre: Çuvaş,

---

[827]Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından", s.367-370

[828] Nuşirvan Yavuşev, "Altı Şehir Türkleri Hayatından Halk Edebiyatı", *Şûra,* 1917, S.21, s. 486-487

[829] Nuri Yüce, "Çuvaşlar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. VIII, s.388(-399); Celalettin Yücel, *Dış Türkler,* İstanbul, 1976, s.55; Metin Yılmaz, "Çuvaşistan", *Yeni Türkiye,* Yıl 3, S.16, Ankara, 1997, s.1541-1542(1537-1547)

[830] Muhammed Fatih, Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir", *Şûra*, 1908, S.9, s.270; Ancak Çuvaşların Rus Kroniklerinde 1521 yıllarında rastlanıldığı belirtilmektedir.

[831] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir" s.270

[832] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir" s.270; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri,* Ankara, 1983, s.75-76

Çirmiş, Vataklar, Kama ile Ural Dağları arasında olan yerlerin asıl sahipleriydi. Eski soyları Sarmatların varisi idi. Vasili Asbuyev, Bunların bir "Tas" طاس olduklarını (Karamzin Tasları Murdva olarak niteler) iddia eder. Bunların Türkoğlu Türk oluklarına şüphe olmadığını da vurgular. Coğrafya atlaslarında Çuvaşlar Finlilerden ayırt edilirken Türk neslinden oldukları vurgulanarak ayırt edilirdi. Vasili bu iddiasını ispat yönünde Mes'ûdî ve İbn. Haldun gibi Arap bilim adamlarını referans olarak gösterir. Bunlara göre; Taslar, Hazarlar ile Bulgarlar arasında İdil nehrinin ön kıyısında yaşamışlardır. Yakut Hamevi'nin dediğine göre ise; Tasların yaşadığı yerin uzunluğu 20 günlük yoldur. Yani 750 km'dir. Yani Taslar Volga boyunca Saratov ve Simbir bölgelerinde yaşamakta idiler. Bunların "Bir Tas" ve Sivar isminde iki şehri olmuştur. Taslar evlerini ağaçtan inşa edeler ve kış günlerini bu evde geçirirlerdi[833].

12. Asırda Taslar kuzeyde yaşamakta Moğollar tarafından kuzeyden güneye göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. Tas yerlerindeki nehir ve köy isimleri bugüne kadar Çuvaşça olarak zikredilmektedir. Ancak bugün buralarda Çuvaşlar yaşamamaktadır. Bu Tas yerlerinin kuzey hudutlarında "Sinğili" سينغلى ve "Sinbir" isimleri Çuvaşça olma ihtimali vardır. Sini, Kil, Yana, Ev, "Sini Port" Yana; Yurt demektir[834].

Dil bilimcilerin geneli ise Çuvaş dilinin Türkçe ve Slav dilleri ile kaynaşmış bir Fin dili olduğunu düşünmektedirler[835]. Ancak bazı Rus bilim adamları buna karşı çıkmaktadır. Çuvaş dili has Türkçedir. Arap, Fars ve Rus kelimeleri karışmıştır. Araplar ile ticaret yapmaları hasebiyle kelimelerin dillerine geçtiği düşünülmektedir. Moğolca unsurlar da vardır. Buna karşın Fin kelimeleri görülmemektedir. Çuvaşçada bazı kaideler farklıdır. Mesela Türkçe mak-mek mastarlarını Çuvaşlar As-Yaz diye telaffuz ederler. Örneğin: Avlanmak yerine Avlanas; Bulmak-Bulas; Demek-Dis; Maktanmak(Övünmek)-Mahtanas; Tabmak-Tabas; Sevmek-Seyvas; Birmek(Vermek)-Birvas; Bilmek-Bilas gibi. O ve E harfleri ile başlanacak kelimelerin önüne bir V harfi

---

[833] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir", s.270; Bunların dışında "Burtas" diye bilinen Çuvaşlar var idi. Bazen batılı tarihçiler bu Burtas ismini Çuvaş, Çirmeş ve Murdva için hepsini kapsayacak şekilde kullanmışlardır. İbn. Dasta Burtas'tan bahsederken Çubuksarı'nın doğu tarafı, Saratov'un batı ve güney tarafı olarak beyan eder. Tatarların bunların şehirlerini yağma etmeleri ile şehirleri de ortadan kalkmıştır. Ancak daha sonra bunlar Bulgarlar ile kaynaşarak dost ve kardeş oldular atlı ordularında ve devlet yönetimlerinde yer aldılar. "İdil Boyunda Olan Eski Kavimler", *Şurâ,* 1909, S.23, s.712-714

[834] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir", s.270

[835] V.P., Alekseyev, *Oçerk Proisxojdeniye Tyurskix Naodnov Vostoçnoy Evropı,* Moskva,1971, s. 248; Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir", s.271

getirirler. Örneğin: Olum-Veylim, Olmak-Vilas, Ot-Vort, Uruş-Vuruz(Muharebe), Uğurlamak-Vurlas. B harfini p olarak telaffuz ederler. Örneği: Balan-Palan, Batır-Battar(Bahadır) diğer yandan Z harfini R harfi olarak telaffuz ederler. Mesela: Göz-Gör, Savsız-Savsır(Sağsız) Yüz-Sur gibi. Y, C, Yu ile başlayan kelimelerin önüne S harfi getirilir. Yuz-Sur, Yel-Sel, Cir-Seyir, Yok-Syok, Yol-Syol, Yılan-Syulan, Yurga-Syurga gibi. Öte yandan K harfini H harfi olarak telaffuz edeler. Örneğin: Kabak-Hobah, Kazak-Hozah, Hıyar-Kıyar, Kurt-Hurt kelimeleri gibi[836].

Çuvaşların önceki dinleri hakkında pek bir bilgi yoktur. Zira Çuvaşlar 1743 M. senesinde Hristiyanlığa girmişlerdir. Çuvaşlar hakkında yazılan eserler genelde bu tarihten sonra olduğu için öncesi pek bilinmemektedir. Ancak elde edilen eski eserlerden Çuvaşların öncesinde Müslüman oldukları ispatlanmaktadır. Hicri 660-767 tarihleri arasında Çuvaşça ile Arapçanın karışık yazıldığı mezar taşları bunun delillerinden biridir. Birge ve Canibek Han zamanlarında Çuvaşlar Müslüman idi[837].

Çuvaşların dinleri hakkında Mecusi, dinsiz ya da müşrik gibi söylentiler olsa da bu bir hatadır. Çünkü Çuvaşlarda itikat inancı vardır. Allah'ın varlığına birliğine inanırlar Nuh peygamberin Nuh tufanına atıfta bulunurlar. Bugün Çuvaşlar her ne kadar Hıristiyan olsalar da geçmişte Nuh peygamberin Allah'ın resulü olduğuna inandıkları için onun sünneti olduğu şeyleri mukaddes kabul edip uygulamakta idiler. Mesela bazı günlerde kırlara çıkıp çay içerler, kaz ve ördek kurban ederler ve kabir ziyaretinde bulunurlardı[838].

---

[836] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir" s.272; Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Dilleri ve Söyleşileri", *Şûra,* 1909, S.11, s.337-339

[837] Murtazin, "Çuvaşlar Kimlerdir" s. 271-272; Muallim Zafer Yakubi; Samar bölgesi Abduku köyünde Şuşme Kalesi, Çirimşan Kalesi ve Kondurça Kalesi isminde büyük köyler vardır. Bu kalelerde ağır toplar olduğunu halkın geçmişte yapıp kullandıkları söylenmektedir. Bu köyler ve çevresi Çuvaş, Murdva ve Ruslardan ibaret olup isimleri Karamalı, Usaklı gibi Türkçe isimlerdir. Bu nedenlerden dolayı Murdva ve Çuvaşların ilk zamanlarda Müslüman olup olmadıkları hakkında sorulan soruya verilen cevap onların öncesinde Müslüman olduğu yönündedir. Şûra dergisi Yakup Hameviye göre verdiği cevapta; Bir zamanlar Murdvalar, Çuvaşlar ve Çirmişler'in İslamiyet'i kabul etiklerini ve bunların Müslüman olduklarını söyler. Bununla beraber Şûra; Karamalı, Usaklı gibi sözlerin İslamiyet'le alakalı olmadığını kavimle yani Türk milletiyle ilişkili olduğu cevabını verir. Diğer yandan Çuvaşların esas vatanlarının buralar değil Volga Nehri'nin sol tarafları olduğu Çuvaş, Murdva ve Çirmiş Ruslar Kazanı aldıkları sıralarda bu taraflara göç etmişlerdir. Bu kale ve topların Bulgarlar tarafından Tatar hücumlarına karşı saklanmak ve savunmak amaçlı yapıldıkları da Şûra tarafından dile getirilmiştir. *Şûra,* 1909, S.12, s. 373

[838] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Çuvaşların Dinleri ve Eski Eserleri", *Şûra,* 1909, S.10, s.300

İslam adetleri de Çuvaşlar arasında görülmekte idi. Mesela oruç tutanları, koyun ve keçi kurban edenleri görmek mümkündü. Çuvaşların geçmişteki atalarını oldukça düşündükleri ve değer verdikleri iki türbe ve kabir vardır. Biri Tatarlardan diğeri Çuvaşlardan olan iki türbedir. Tatarlardan kalan türbe Hoca Hasan türbesi olup Çuvaşlar bu kişiye çok hürmet ederler. Ziyaretlerinde dualar ederek bu kişinin vesilesi ile dualarının kabul olacaklarına inanırlar. Yaşlı Çuvaşlar bu kişinin eski ataları olduğuna inanmaktadırlar. Yazar burada yaşlı bir Çuvaş'a : "Bu kişi neden sizin babanız olsun? Bu kişi bir Müslüman" diye sorar yaşlı adam gülerek: *" Evvelde bizde Müslüman idik. Bu kişi bizim atamız o nedenle köyümüze bile Hoca Hasan ismi verilmiştir"* diye cevap verir. Yukarı Kırbaş köyünde Mulgay isminde ziyaret edilen bir türbe olup mezar taşında Sülüs hattı ile yazılmış yazılar vardır. Rum köyünde 2 türbe olup buralardaki mezar taşında Talik ve Sülüs yazısı ile yazılmış yazılar vardır ancak taşlar çok yıpranmış ve bakımız oluklarından yazıları okumak son derece güçtür. Rum köyü diye geçen bu köyün gerçek ismi "İstari Tari Birdi" dir. İkinci bir ziyaretgâh "Seyid" köyüne yakındır. Çuvaşlar bu türbeyi "Seyid Babay Cağfer" diye isimlendirip ziyaret etmektedirler. Seyid Cafer'e nispet etmektedirler. Gölbaşı köyünde de benzer taşlar vardır ancak okunacak durumda değillerdir. Yukarı Beva, Tuban Beva ve Giksar köylerinde pek çok Müslüman olup buradaki Çuvaşlar 17 Ekim1909 dan sonra resmen Müslüman oldular. Çuvaş köylerinin pek çoğu yakınlarında olan Müslüman köylerle isimdaştır. Çuyul bölesinde; Çotu, Saraylı, Teteviş? Bölgesinde; Aksu, Beva bölgesinde; Timaş gibi. Çuvaşlar Müslümanları kardeşleri olarak gördüklerinden genelde onları severler bizde eskiden Müslümanlık derler[839].

Çuvaşlarda manalı sözler pek çoktur. Manilerin çoğu kısa ve manaları geniştir. Yerli yersizde kullanmazlar. İşi olanın erken kalkması gerektiği sözü onların gelecek için

[839] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Çuvaşların Dinleri ve Eski Eserleri", *Şûra,* 1909, S.10, 3 s.301-302; Tarihi süreçte Çuvaşlardan İslâm'ı kabul edenler ve Hıristiyanlaşanlar olmuş, ancak onlar, bu dinleri kabul etsin ya da etmesin, geleneksel dini inanışlarını ve törenlerini muhafaza etmiştir. Çuvaşların öteden beri diğer dinlerin kutsal kitapları gibi bir din kitabı bulunmamıştır. Bu nedenle onların geleneksel dini inanışları hakkındaki bilgiler daha çok, sözlü ve yazılı olarak günümüze kadar ulaşmış çeşitli törenlerde okunan dua metinlerinden, mitolojilerden, halk inanışlarından ve bu konu ile ilgili yapılmış çeşitli araştırmalardan öğrenilebilmiştir. Durmuş Arık, *"Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine", The International Association of Central Asian Studies,* Taşkent, 2007, s.19

yaşam felsefelerinden biridir. Dünyada geçinmek ve yaşamak için gerek olan şey az olsa da yeter, çok olsa da biter gibi sözleri vardır[840].

Hikâyelerinin çoğu Tatar yaşamından alınmıştır. Bazıları komik ve ibret vericidir. Hoca, Müezzin ve bir Rus köylüsünün birlikte yaptıkları bir yolculuk esnasında aralarında geçen pişmiş bir kaz yeme hikâyesi komik ama bir o kadar ibret verici bir fıkra Çuvaşlar arasında yaygın şekilde anlatılır[841].

Çuvaşların kendi dillerinde şarkıları da pek azdır. Burada da genellikle Tatar şarkılarını söylemektedirler. Kendilerine ait şarklılarda Tatar kültürü izlerini görmek mümkündür. Çuvaşlar daha çok ağaç taş vs. gibi doğa kökenli şarkılar söylerlerken bunlardan ibret alarak aşk, sevgi ve muhabbet gibi daha hisli şarkı türlerine yönelmişlerdir[842].

a) Gündelik Yaşam ve Sosyal Hayat

Çuvaşların kendilerine özgü esaslı şeri bir itikatları yoktur. Bu neden dolayı Çuvaşların bu konudaki itikatlarını da manasız bulmaktadırlar. Çünkü yaşamlarında hurafeler çok yer kaplamıştır. Mesela: falan kişiyi cin çarpmış, falan kişiyi bir yerde yer yutmuş, falan yerde bir ev göğe uçmuş, Japonya-Rusya savaşında Ruslara karşı gökten sarıklıların gelip savaştıkları gibi hurafeler yaygındır. Gömleklerinin herhangi bir yerinde fare görse ya da herhangi saman çöp görseler o gömleği giymezler yok pahasına satarlar[843].

Sıkıntılı zamanlarında Müslümanlardan da yardım aldıkları hatta onlara kuran okutmaya giderlerdi. Fakirler için bazı yerlere akça bırakırlar ya da yemek pişirir bırakırlardı bunlar Çuvaşların ihlaslı adetleridir. Onların her köylerinde kırlarda belirli bölgelerde üzerleri kapalı yerleri vardır[844].

---

[840] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Makale, Tabuşmak, Hikâye ve Çırlar", *Şûra,* 1909, S.12, s. 366-367

[841] Beşiri, "Çuvaşlar, Makale, Tabuşmak, Hikâye ve Çırlar" s.366

[842] Beşiri, "Çuvaşlar, Makale, Tabuşmak, Hikâye ve Çırlar"s.367

[843] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Adet ve İtikatları", *Şûra,* 1909, S.13, s. 404-405; Çuvaşlarda evlilik ve doğumla ilgili bunun gibi benzer batıl inanışlar bulunmaktadır. Yegorova O. V. "Predstavleniye o Dushe v Rodil'noy Obryadnosti Chuvashey" *Izvestiya Uralskogo Gosudarstvennogo Universiteta,* Çelyabinsk, 2009, s.248-255.

[844]Beşiri, "Çuvaşlar, Adet ve İtikatları",, s. 404-405

Cenazeleri gömerken de yemekten getirip içi yemek dolu teneke koyup tabutla beraber gömerler. Ayrıca ölen kişinin bazı eşyaları da onunla beraber gömülürdü. Gümüş teneke ile gömülenler için kıyamette terbiyeli duracaklarına inanırlardı. Müslümanlarda ki gibi ölen kişinin üçüncü ve yedinci yıllarını anarlar. Yemek verirler hayır ve hasenatta bulunup dua ederlerdi[845].

Adetlerinin en kötüsü kan içmeleridir. Davar kestiklerinde hayvanı yüzerken onun kanını içerler ya da kanı kurutup yerlerdi. Ancak bu zamanda bu adetlerini bıraktılar. Müslüman onları da inanışları gereği bu âdeti terk ettiler[846].

Çuvaşların en sevilen adetlerinden biri pazara çıkma âdetidir. Pazara çoluk çocuk kadın kız demeden çıkarlar. Hatun kızlar bayramlık giyimlerini giyerler yürüyerek pazara giderlerken, erkekler at ile pazara çıkarlardı. Pazara vardıklarında bir kaba ekmek, tuz koyup, bohçalarında hıyar, elma vs. gibi meyveler alıp yiyerek giderlerdi. Elma ve hıyar mevsimi olmasa tuzlu balık alıp yerlerdi. Sonuç olarak pazar onlar için önemli idi onların milli bayramı idi bu pazar iş zamanına gelse halktan herkes yine de bu pazara gelirdi[847].

Çuvaşların en takdir edilen yönleri iktisadi beceri ve yetenekleri ile namus ve milliyetlerine olan düşkünlükleridir. Dahası talancılık ve hırsızlık gibi kötü huyları da yoktur. Bu durum iktisatta ustalık, namusluluk ve milliyet gibi duygulara itibar edilmesine yöneltmiştir. Açlıktan mecburiyetten hırsızlık yapmak zorunda kalınsa bunu saklarlardı. Bunu kişiden ziyade milletlerine bir söz gelmesin diye yaparlardı. Çuvaşlar bir saati iş yapmadan geçirirlerse bu onlar için bir kötülüktü. İşlerini aksatmadan ve hilesiz şekilde yapmaya çalışırlardı. Başlıca yaptıkları işler; orman kesimi, ayçiçeği ekimi yani tarım ve hayvancılıktır. İhtiyaç fazlası ürünleri satarlarken olası bir kıtlık ve kuraklık kaşsında tedbirli davranarak ürünlerin bir kısmını saklarlardı. Bu nedenle Çuvaşlar arasında pek açlık görülmezdi. 1908 yılında 27 bölgede açlık oldu. Pek çok bölgede insanlar açlıktan telef olup yok olma noktasına gelirken Çuvaş köyleri bu durumlar karşısında hazırlıklı olduklarından açlık çekmediler. Kızıl Haç tarafından burada ki köylerde insanların doyurulması sağlanmaya çalışıldı. Bazı Çuvaş köyleri birlik olup

[845]Beşiri, "Çuvaşlar, Adet ve İtikatları", s. 404-405

[846] Beşiri, "Çuvaşlar, Adet ve İtikatları", s. 404-405

[847] Beşiri, "Çuvaşlar, Adet ve İtikatları", s. 404-405;

Müslüman köylerindeki insanların açlıktan ölmesine engel oldular onlara yardım ettiler[848].

Çuvaş köylerinin hiç birinde atsız, sığırsız ve evsiz bir Çuvaş hanesi görmek mümkün değildir. Bu yüzden onların Cemiyet-i Hayriye ya da Darü'l-Acze gibi kurumları yoktur. Giyim kuşamları düzenli ve bakımlı yeme içme konusunda ise cimri değildirler. Çuvaşlar et ve süt ürünlerinden başka ekmek, patates, tuzlu hıyar, lahana ve burçak aşı gibi yiyecekleri tüketirlerdi. Çay günlerinde patates yaprağı, baldıran (ağıt otu), zerde(safran), kozalak gibi şeyler burçak ile pişirilir yenilirdi. Sığır sütü içerler, sade ve tereyağı genelde pazarlarda satarlardı. At etinden başka, ayı, koyun etini de yerler hayvan keserken besmele çekerlerdi. En sevip yedikleri şey "راق" Rak'tır. Çayı seyrek içerler. Onun yerine ayran ve bazı bitkilerden yaptıkları meyve suları ve şerbetler içerlerdi[849].

Çuvaşların bu güne kadar eğitim yönünden geri oldukları düşünülürdü. Çuvaşlar, eğitim konusunda diğer milletlerin ne seviyede olduklarından habersizlerdi. İçlerinden bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar kişi ilim ve eğitim sahibiydi. Kalanlar ise okuma yazma bilmeyen son derece cahil insanlardı. Çuvaşlar Hristiyan olduktan sonra hükümet onların eğitimine son derece önem verip köylere kadar eğitim seferberliği başlattı. 20-30 yıl kadar sürede Çuvaşlar eğitim konusunda ciddi ilerleme kaydettiler. Köylerde iptidai-i mekteplerde çocukların okumaları sağlandıktan sonra bununla yetinilmedi eğitim hayatlarını sürdürmelerine olanak verildi. Eğitimin öneminden ziyade kendi aralarında üstünlük yarışına dönüştüğünden ilerleme sağlamaya çalıştılar. Daha sonraları okuyanlar bir nebze olsun aydın bilge olma yolunda ilerlediler. Bunu yaparken de Tatar gençler gibi kendi milletine küfür etmediler, milli adetlerini terk etmediler. Kendi değerlerine sahip çıktılar. Çuvaşların kendi dillerinde yazılmış ister dini ister ilmi herhangi bir kitap ya da makale yoktu. Fakat Rus harfi ve Tatar lisanıyla iptida-i mektepler için yazılmış ders kitapları vardı. Bugünde bu mekteplerde bu gibi kitaplar kullanılmaktadır[850].

---

[848] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, İktisad, Namus ve Millilikleri", *Şûra,* 1909, S.14, s.430-431

[849]Beşiri, "Çuvaşlar, İktisad, Namus ve Millilikleri", s.431-432

[850] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, M'ârif ve Yaşlar Hem Matbû'âtları", *Şûra,* 1909, S.15, s. 459

Çuvaşlarda yaşlılar arasında millet bilinci son derece kuvvetlidir gençlerde de neredeyse böyledir. Gençler arasında yaşlıların sözlerine ve ilimlerine itibar eden onlara hürmet etmeyi de göz ardı etmeyen kişi sayısı bir elin parmakları kadardır[851].

Matbuat Çuvaşlar arasında yoktu ne işe yaradığını bildikleri dahi söylenemezdi. 17 Ekim manifestosundan sonra Çubuksar'da aydın bir Çuvaş tarafından "Hiçar" خيچار Çuvaş dilinde ve Çuvaşlara mahsus bir gazete çıkarılmaya başlanmıştı ancak çok uzun sürmedi yayın hayatı durduruldu. Bu gazetenin yayın hayatının durdurulma sebebi olarak muharririnin sosyalist olmasıydı[852].

Çuvaşların günlük yaşam ve sosyal hayatlarına gelince; temiz ve kirli evlerde otururlar, bulaşık ve kirli kaplardan yemek yerler, yaşam yerleri tozlu çamurlu adeta çöplük gibidir. Yaşam yerleri evlerindeki odaları karanlık, sobaları sırçasız olup tüten duman evin içine dolmaktadır. Çıkan dumanı evden çıkarmak için sobanın iki yanında yukarı doğru iki tahliye yeri vardır. Bu sobaların üstünde kaplarda yemek pişirirlerdi. Her ne kadar duman için tahliye olsa da evlerinin içi tüten dumandan dolayı kapkara olurdu. Odalarda kalın minder ve duvar yastıklar bulunurdu. Bu yastıklar ve minderler kendir kabukları ve kuru çayırlardan bazen de tavuk ve kaz tüylerinden doldurulurdu. Sonuç olarak Çuvaşlar temizliğe dikkat etmedikleri gibi başka kavimlerden pek haz etmezler idi. Bu durum başlangıçta onların eğitimsizliklerinden kaynaklanıyordu. Ancak son dönemlerde bu yaşam şekillerinde ciddi gelişme sağladırlar. Çünkü eğitim konusunda son zamanlarda ilerleme kaydettiler. Özelikle eğitimli gençler aldıkları eğitimleri yaşamlarına yansıtmaya başladılar. Evlerdeki elbiseleri genelde eskiden kalmadır[853].

Yemek için kullandıkları araç gereçler ise ağaç ve kızıl çamurdan yapılan toprak kaplar idi. Çömlek, taştan ve topraktan tabaklar yemekler için yapılan ve kullanılan eşyalar idi. Çeyizler kayın ağacından yapılan ve boyanmayan bir sandık içinde saklanırdı[854].

Çuvaşların bayram ve özel günleri özellikle köylerde daha çok idi ve bu günler itinalı şekilde kutlanırdı. Haftada bir Cuma gününü de herkes mutlaka toplanmaktaydı. Ancak Hristiyan dinine giren Çuvaşlar fazla olduğundan onlar kadar kalabalık olmaları

---

[851] Beşiri, "Çuvaşlar, M'ârif ve Matbû'âtları", s. 459-460

[852] Beşiri, "Çuvaşlar, M'ârif ve Matbû'âtları", s. 459-460

[853] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Turmuşları ve Bayramları", *Şûra*, 1909, S.16, s.498

[854] Beşiri, "Çuvaşlar, Turmuşları ve Bayramları", s.499

söz konusu değildi. Dini olarak ayrışsalar da işler konusunda birlik oluyorlardı. Yemekleri beraber yerler düğün dernek ve diğer dini olmayan özel günlerde birlikte kutlama yaparlardı. Bayramların, eğlencelerin ve özel günlerin en önemli azıkları; patates, hamur işleri, mantı, börek, turtalar ve yumurtalar idi. Bu durumun onların gün be gün Ruslaşması olarak da değerlendirilmiştir. Bazı Müslüman köyleri kendilerini Hristiyanlardan soyutlamış durumdalardı ve tamamen inanışlarına göre yaşam sürmekteydiler. Genç erkekler ava giderlerken kızlar kırlarda bir araya gelip çay günü düzenleyip şarkılar söylerler hava kararana kadar gezer eğlenirlerdi[855].

Giyimleri için neredeyse para harcamayacak durumdadırlar. Gömlek, pantolon ve kaftan gibi elbiseleri genelde kendirden yaparlardı. Çuvaşlarda kendir bolca olduğundan bu onların giyim kuşam ve diğer günlük yaşamlarında kullandıkları bezlere kadar kullanılmıştır. Kadınlar bu kendirleri soyup ustaca işleyerek onlardan güzel ve sağlam ipler elde ederlerdi. Bu ipleri de genelde kırmızı, sarı, siyah ve beyaza boyarlardı. Bunlardan nakışlar işlemekteydiler. Kadınlar bu ip elde etme ve kumaş işleme yani kendir tokmaklama ve dövme işlerini kendilerinden sonrakilere de aktarmışlardır. Kışa girdiklerinde deriler ve kürkleri yayarlar bunlar üzerine otururken gece lamba ışığından faydalanırlardı. Kızlar bir araya geldiklerinde el işlerini de yanlarında götürürlerdi. Kızlar başka köylere diğer kızları ziyarete giderken bir yandan süslenir güzel kokular sürerler diğer yandan el işlerini de beraberlerinde götürüyorlardı. Bir araya geldiklerinde hem el işi yaparlar hem de sohbet ederlerdi. Çuvaş kadınları süslenmeyi sevdiklerinden takı işlerinde de mahirdirler. Çuvaş kadınları gömlek, kaftan, minderi yastık, çarşaf, takı gibi el işlerini satarak aile bütçesi ve geçimine de yardımcı olmaktadırlar[856].

Ayak giyimleri erkek ve kızlarda bir renkte olup erkeler de uzun ve büyük kalın kadınlarda ise daha kısa gösterişli ve güzeldir. Erkek ve kızlar doğduklarında ayaklarına ak kendirden kalın ayakkabılar giydirilirdi. Kış günlerinde daha çok deriden içi kürklü kalın ayakkabılar giyerlerdi[857].

Bayram ve özel günlerde temiz ve şık giyinirlerdi. Erkekler ak kendirden yapılan siyah ve mavi karışımı, kızlar ise kırmızı, mavi ve siyah karışımı elbiseler giyerler idi. Erkeklerin forma tarzı giyimleri Ruslardan ayırt edilemeyecek kadar benzerlik göstermektedir. Gömlek dar kısa iken pantolon dar ve uzundur. Ceketleri de Rusların

---

[855] Beşiri, "Çuvaşlar, Turmuşları ve Bayramları", s.499-500

[856] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Giyimleri ve Kul (Dünya) İşleri", *Şûra*, 1909, S.17, s.531-532

[857] Beşiri, a.g.m., s.531-532

milli yakasız ceketlerine benzemektedir. İnce belli ceketlerinin üstüne kırmızı ve yeşil renkli sargıyı kuşak şeklinde sarmaktadırlar. Baş giyimleri furajka denilen askeri şapka gibi Rusların şapkasını andıran bir şapka ile Tatarlarınkine benzeyen börk idi. Öte taraftan kızların baş giyimleri ve ziynet takıları diğer milletlerinkine benzememekte tamamen kendilerine has bir şekildedir. Kızlar mavi gömlek giyerler ise kırmızı başlık, kırmızı gömlek giyerler ise yeşil veya mavi başlık giyerler idi. Bu durum Kazan tarafındaki bazı köylerde de görülmektedir. Buna "Koştan Aytak" yani fantezi denilmektedir. Kızlar Tatar ve Mişerler de olduğu gibi boyunlarına ve başlarına şal bağlarlardı. Bayramlarda ise Takıya denilen başlarına işlemeli bir örtü örterlerdi. Bunların yarım karpuz kabuğu şeklinde olanları vardır. Evli kadınlar başlarına tastar denilen yünden dokunmuş bir örtü örtüyorlardı. Bu örtülerin kırmızı veya beyaz kürk tarzında yapılanları da vardır. Ancak Kuzey Çuvaş kadınları erkeklerin aksine ak kendirden gömlekler giymezlerdi. Buna karşın iş yaparlarken giydikleri elbiselerin temizliğine dikkat etmezler, iş elbisesi için kaliteli kendir de kullanmazlar kara kendir kullanırlardı. İş için kullanılan kendirin işçiliği de zarif olmazdı. Çay günlerinde kızlar ceket, bluz giyerlerdi[858].

Kızlar ve hatunlar boyunlarına takılar takarken kulaklarına ve kulak arkalarına da takı ile ziynet eşyaları takmayı ihamal etmezler, parmaklarına yüzükler takıp süslenirlerdi. Bunların en itibar ettikleri eski gümüş teneke ve takılardır[859].

Çuvaşların kendilerine mahsus duaları vardır. Eski zamandan beri ağızdan ağıza aktarılarak gelmiş dualardır. Hatta Hıristiyan dinine geçtiklerinde bile eski mukaddes saydıkları kendilerine has duaları bırakmadılar ve kendi çocuklarına dahi öğrettiler. Dualarının ancak gök kapısı açıldığında Allah tarafından kabul edileceğine inanılırdı. Yıldız kaymasında keselerinin akçe ile dolması dileğinde bulunurlardı. Duaları daha çok iktisadi, sağlık ve kazalardan korunmak gibi dünyevi beklenti ve istekler doğrultusunda idi. Bazen da doğruluk dürüstlük ve şeytan korunmak gibi dilekleri de vardı. Buna karşın ahiret gibi diğer dünyaya dair beklenti be istekleri yok denecek kadar azdır[860].

Duaları gayet eski ve ağır sözlerden ibaret olmakla birlikte kısa ve manaları geniştir. Dualara Allah'ın adı ile başlarlar. Bazı duaları da: *"Ey gökteki atamız!" "Senin ismin büyük ve gafurdur" Senin padişahlığın geniş ve dileklerin büyüktür ve hazırdır." "Bizim yaşadığımız zorlukları ferahlat ve temiz kıl" Sana borcumuz olsa, sen onu affet*

---

[858] Beşiri, "Çuvaşlar, Giyimleri", s. 532-533

[859] Beşiri, "Çuvaşlar, Giyimleri", s. 533-534

[860] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Duaları ve Dilekleri", *Şûra,* 1909, S.18, s. 557

*bağışla. Bize bu günkü günümüzü geçirmek için ekmek ver, günahımızı görme, kötülüklerden ve şeytandan bizi uzak kıl! Ey bizim yukarıdaki yahşı atamız! Ben şimdi uyumak için yatamıyorum. Gelecekteki rızkımı yemek, dağında selametle yürümeyi nasip et! Eğer ölsem dünyada benim yaman ismimi kaldırma! "*Yağmur yağdırmak için duaları ise; *"Ey büyük padişah olan Allah! Yağmuru çok ve zararsız yağdır. İyi insan bana misafir olsa, ekmeği tuzsuz gönderme! Bana işlerimde selamet ver!*[861].

Çuvaşlarda kızları erkeklerden ayırmak kolay değildir. Giyimlerinde bu ayrım görülse de hukuksal anlamda kadın erkek ayrımı pek yoktur. Ahlak ve terbiye konusunda erkekler ile yaşam şekilleri aynıdır. İş yaşamında erkekler kadar hayata atılmışlar bunu adeta bir vazife görmüşlerdir. Ormandan ağaç kesme, odun taşıma, orakla ekin biçme, çayır biçme, ay çekirdeği hasadı gibi işlerde erklerle beraber çalışırlardı. Kızlar 15-16 yaşına geldiğinde çayır biçmeye başlarlar. Bu işleri yapmayan öğrenmeyen kızlara tembel kız gözüyle bakarlar haz etmezlerdi. En övgüye değer kızlar çayır biçenleridir. Atları beslemek büyütmek bakmak diğer milletlerde pek görülmeyen adetlerdendir. Kement, dizgin vs. hayvanlar için deri işlerini genelde erkekler yapardı ancak kadınların da bu işlerde erkeğe yardım ettiği görülür. Hâsılı kızlar evde anne tebriyesi aldıktan sonra hemen her işte yaşamın içinde idiler. Dahası çocukların terbiye eğitimi ve ev işlerinden kadın sorumlu idi. Kadının bu kadar ağır iş yükünün olması haliyle onların ev içleri ve temizliğinin pis kirli ve hoş olmayan bir görüntü içinde olmasına neden oluyordu. Fakat kadınların ağır işlerde çalışması mecburi değildir. Kadınlar sadece bunu yaşamlarının bir parçası olarak kendiliğinden erlerine yardım etmektedirler. Çuvaş kadınları işlerini çok iyi yaptıklarından işleri konusunda eşlerinden kötü bir söz işitmezler. İsraftan kaçınırlar gereksiz ve lüzumsuz harcamalarda bulunmazlar[862].

Kızların iş yüküne ek olarak cahil olmaları onların olması gerek bir kız gibi zarif, nezaket sahibi, cazip görünümlü, yumuşak huylu olmalarına mani oluyordu. Ancak kadınların çocuk yetiştirirken çocuk terbiyesinde millik ruhunu aşıladıkları, iktisadi konularda onları yaşama hazırladıkları da bir gerçekti. Çuvaş kadınları bu kadar ağır işlerde çalışmaları ve yoğun bir yaşam temposunda hayat sürmelerine rağmen hemen yaşlanmamaktadırlar. Kızlar karakaşlı, kara dudaklı keskin gözlü olup son derece güzel kızlardır. Ancak tüm bunlara rağmen erkeksi tavırları ve giyimlerinin sıradanlığı bu

---

[861] Beşiri, "Çuvaşlar, Duaları" s. 557-558

[862]Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Hatun Kızları, Yurt ve Bala Terbiyeleri", *Şûra,* 1909, S.19, s. 591

güzelliklerinin önüne geçmektedir. Güzel giyim konusunda çaba göstermedikleri gibi hevesli de değildirler[863].

İzdivaç konusuna gelince kızın ve ailesinin rızası alındıktan sonra evlilik yapılırdı. Ailesi kızı istemediğine birine vermek gibi bir duruma girmezdi. Kız ile erkek görüşür anlaşır evlilik konusunda kendi aralarında karar verirlerse aileleri onların bu kararına uyar ve onları evlendirirlerdi. Hatta bu anlamda Çuvaşlarda bir söz vardır: *"Kendi sevip varır, isteyip alır"* Nikâh kıymak gibi ya da şahitler huzurunda bir nikâh defterine kayıt gibi işlemler yoktur. Aileler arasında " Kızın rızası ile aldım-verdim" şeklinden ibarettir. Kadın: "Bu benim erimdir" dedikten sonra dua edilir. Çuvaşlarda sık boşanma ve çok eşlilik görülmediği gibi aile içi geçimsizliklere de pek rastlanılmaz. Çünkü birbirini tanıyarak severek ve tamamen kendi rızaları ile evlendiklerinden dahası hayatı müşterek yaşadıklarından birbirine dayanak olduklarından evlikleri huzurlu bir geçim şeklinde sürerdi[864].

İffet konusunda rahat olan Çuvaşlarda kızın bakire olup olmadığının bir önemi yoktur. Evlilik öncesi kızlarda bakirelik şartı aranmazdı. Kızlarının erkelerle arkadaşlığı görüşmüşlüğü olmasa anne baba bundan rahatsız bile olur sanki kendilerini ayıplı ya da dışlanmış gibi hissederlerdi. Çuvaş kadınları işlerini çok iyi yaptıklarından (bu ev işi olmasa gerek) işleri konusunda eşlerinden kötü bir söz işitmezler. İsraftan kaçınırlar gereksiz ve lüzumsuz harcamalarda bulunmazlar. Çuvaşlarda yalan söylemek ve gıybet etmek en büyük ayıplardan sayılmaktadır. Diğer yandan Tatarlarda ise üç dört hatun bir araya gelseler hemen gıybet ederler bu ise işsizlikten kaynaklansa gerektir. Çuvaş hatunlar bir araya gelseler gıybet değil iş hakkında konuşurlar çünkü onlar işsiz güçsüz değildirler[865].

b) Kültürel Yaşam

Başlangıçta şarkıların sözleri ağaçtan, dağdan, taştan ve doğan bahsederken zamanla Tatarlardan etkilenerek sevgiden aşktan ve soyut kavramlardan hislerden oluşmaya başladı. Çuvaşların müzikleri muhabbetleri, milli şarkı ve melodileri o kadar bayağı, hissiyatsız ve ruhsuzdur. En önemli müzik aleti Dombra ve اسکرپیکه(?) dir. Toylarda, bayramlarda ve boş vakitlerinde Dombra çalıp oynuyorlar. Gençler kendi

[863] Beşiri, "Çuvaşlar, Hatun Kızları, Yurt ve Bala Terbiyeleri" s. 591-592

[864] Beşiri, "Çuvaşlar, Hatun Kızları, Yurt ve Bala Terbiyeleri" s. 592-593

[865] Beşiri, "Çuvaşlar, Hatun Kızları, Yurt ve Bala Terbiyeleri" s. 592-593

arasında müzik çalıp eğlenirken yaşlı kişilerde bu ortamda bulunur eğlenirlerdi. Müzik eşliğinde eski hikâyeler anlatıp dertlenirlerdi. Genç kızlarda müzik aleti çalma âdeti yoktu. Ancak eşleri çalıp onların birlikte eğlendikleri görülürdü. Hiç bir Çuvaş yoktur ki çalışırken şarkı söylemesin[866].

Çuvaşlarda misafirperverlik en görkemli ve önemli işlerden birisi idi. Allahtan yağmur ve bereket isterken *"Beni misafirler ve yahşı zatlardan eyle! Konuklar yanında beni utandırma!"* şeklinde dua ederlerdi. Hangi dinden ve milletten olursa olsun bir yabancı bile kapılarına gelse *"Allah Konuğu"* diyerek onu yedirir içirirler hürmet ederler misafir o evden hoşnut olarak ayrılsa Allah'a şükür ederler. *"Misafirlere hürmet, acizlere yardım, yaşlılara bakmak, saygı göstermek, bize babalarımızdan mukaddes miras olarak kaldı"* derlerdi[867].

Yazarın Çuvaşlarla ilgili bu son yazısında önemli bir ricası vardır. Şimdiye kadar yazdıkları arasında bir yanlış var ise okuyucuların bunu düzeltmek için gönderecekleri yazı kendisinden ziyade Milli Matbuat için büyük bir hediye olacağına vurgu yapmaktadır.

c) Bir Doğu Bilimcinin Gözünden Çuvaşlar

Macarlı bir doğu bilimcinin Çuvaş ve Tatarların dillerini, nesillerini, itikat ve adetlerini incelemek için İdil havzasına geldiği oradaki çalışmalarından aktarılmıştır. Macar doğu bilimci bir sandık dolusu ilmi veriler toplamıştır. Bu doğu bilimci bu çalışmalarına ilişkin özellikle Çuvaşlar hakkındaki pek çok verileri ve bulguları Yusuf Akçura ile paylaşmıştır.

Çuvaş diline İslamiyet'ten pek çok Arapça kelimeler geçmekle birlikte Farsça kelimelerde geçmiştir. Mesela: Pihimper (Peygamber), Pirişte (Ferişte), Saramat Küpçeri (Salavat Güçeri) ve Aram (Haram) gibi. Bu durum kişilerin isimlerinde de görülür. Apdulla (Abdullah), Sariha (Zarife), Şeriha (Şerife) gibi. Dinlerinde de İslami benzerlik görülür. Tek tanrılı inanışa sahip olup Tengri onlar için tek ilahtır. Toğuramış (Tengri Anası) Bulacı (Bulucu) Tengri ile Kişi arasını bulucu vasıtalar vardır. Çuvaşları din konusunda pek çok araştırmacı Müşrik gibi görse de Macar doğu bilimci bu görüşe genelde katılmaz. Çuvaşlar Allah'ın birliğine inanan tevhit inancı olan kimselerdi. Putları olmadığı gibi tanrının da suretini çizmenin günah olduğuna inanırlardı. İbadetleri,

---

[866] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Köyleri (Ezgi, Şarkı), Muzika ve Hissiyatları", *Şûra*, 1909, S.22, s.654-656

[867] Zarif Beşiri, "Çuvaşlar, Misafirperverlik, Yahşılık ve İffetlikleri", *Şûra*, 1909, S.22, s. 685-686

ayaküstü dua okumak ve kurban kesmekten ibaret idi. Dua esnasında İslamiyet'teki gibi kıbleye dönerler, büyük ibadetlerde secde edilir kurban kesilirken besmele çekilirdi. Çuvaşlar domuz eti yemezlerdi. Rakı içmek de günah sayılırdı. Kadın erkek yan yana birlikte ibadet etmezlerdi. Çuvaşlarda Haftalık Bayram denilen gün de Cuma günü idi. Bu benzerliler doğrultusunda Macar doğu bilimciye göre Çuvaşlar, bir zamanlar İslam inancına girmişlerdi. Hatta bu doğu bilimciye göre; Çuvaşlar, Bulgarlar ve Tatarlardan önce Hazar Hanları zamanında Miladi 7. Asırda İslam dinine girmişlerdir. Hazarların payitahtının Volga yanında İdil Nehrinin bulunması hasebiyle bunların Avrupa'nın ve Rusya'nın doğu ve güney Tatarlarına hükmettikleri yedinci asır sonlarında Araplar ile ticari münasebetlere başlamaları sonucu İslam dinine girmeye başladıkları hatta o bölgedeki Hazar halkının bir kısmının da Müslüman oldukları bilinmektedir. Çuvaşların İslamiyet ile eski dinlerinin kaynaşıp yeni bir şekle bürünmesi ise Macar doğu bilimci tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: "Çuvaşlar arasında İslamiyet yerleştikten sonra doğudan gelen muhacirler kuzeye sürüldüler bunlar İslamiyet'in merkezinden ayrıldıkları için Çuvaşlar orada İslamiyet ile eski dinlerini harmanlayıp yeni bir dini inanış biçimi ortaya koydular"[868].

Bu Macar doğu bilimciye göre; Kan bağı bakımından Çuvaşlar Kazan Bulgar Türklerine en yakın Türkler olup dil bakımından da Tatarca'ya en yakın olduğu bilinmektedir. Çuvaşlarda millet hissi güçlü olup bu hissi de Türklüklerinden almaktadırlar. Kazan Hanları gibi Çuvaşlarında efsane ve destanları vardır. Macar doğu bilimci bu hikâyeleri "Suyıl" bölgesinde bir köyden ve Buva bölgesindeki diğer köylerden derlemiştir. Bu eserlerin Rusların eline geçtiği ama Rusların bu eserlerin bazılarını yaktıkları diğerlerini de kimseye göstermedikleri bilinmektedir. Yusuf Akçura, Macar doğu bilimcinin kim oluğunu söylememekle onun Türklük adına verdiği bu ilmi hizmetlerden dolayı kendisine ne kadar teşekkür edilse az olacağını belirterek bu kişini yolundan gidilerek dini, milli, tarih ve edebiyatımıza ait eserlerin toplanması yolunda bir çağrıda bulunmaktadır[869].

Yusuf Akçura'nın ismini vermek istemediği Macar doğu bilimci daha sonra onun yayınları eserleri ve onun topladığı veriler üzerinden yapılan çalışmaların sonucunda tespit ettik. Yusuf Akçura'nın görüştüğü bu Macar Doğu Bilimci Gyula Mészáros'tan başkası olamazdı. Bunu Çuvaşlar hakkında burada veri toplarken Bülent Bayram'ın

---

[868] Yusuf Akçuraoğlu, "Bir Müsteşarikin Seyahati Semerlerinden", *Şûra*, 1908, S.4, s.104-105

[869] Akçuraoğlu, "Bir Müsteşarik", s.105-107

Gyula Meszaros'un[870] 1908 yılı raporu ile ilgili "Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler" adlı çalışmasından tespit edebildik. Burada Bülent Bayram tarafından Gyula Meszaros'tan bahsedilirken "Yirminci yüzyılın başında İdil-Ural bölgesinde Tatarlardan ve özellikle Çuvaşlardan önemli malzemeler derleyen bu bilim adamının eserleri halk bilimi, dil, dinler tarihi, halk edebiyatı alanlarında temel malzemeleri teşkil etmektedir". Şeklindeki ifadesi bizi bu sonuca götürmüştür.

C) DÜNYA TARİHİNE BAKIŞI

Şûra Tarihi açıdan Türk Dünyası ile sınırlı kalmayarak Dünya Tarihini de ele alarak bu konuda ciddi yazılar kaleme almışlardır. Avusturalya, Amerika, Belçika, Japonya, Yunan, Arabistan, İngiltere, Çin, Letonya, Estonya, Portekiz, Rusya, Tacikistan, Afganistan, Farsî topluluklar, Fransa, Finlandiya, İsveç ve Hindistan Tarihi hakkında onlarca, bilimsel makale ve okuyuculardan gelen yazılar burada yayınlanmıştır. Bunlar içerisinde en fazla yazı ve makale Araplar hakkındadır. Bunun da sebebi Rusya Türklerinin genelinin Müslüman olmasından dolayı anlaşılabilir bir durumdur.

Bunlar arasında en az yazı kaleme alınan Başta Avusturalya[871], o zaman ki adı Belçika[872], Letonya ve Estonya[873], Portekiz[874], Finlandiya[875], İsveç[876] olup sadece birer yazı haklarında yayınlanmıştır.

Kadı Abdürreşid İbrahim Yukarı Udin şehrinden 20 km güneyde Kazlar Gölü yanında Burat/Buryat Milletinin büyük ibadethaneleri olan Datsan'a gitmiştir. Bunların geneli Budist olup onların rahipleri ile sohbet etmiş oradaki izlenimlerini aktarmıştır. Bunların köylerindeki evler diğer millet milletlerin evlerine göre daha muntazam ve gösterişlidir. İnsanları güler yüzlü mütevazı ve misafirperverdir. Budist rahiplerinden

---

[870] Geniş bilgi için bkz: Bülent Bayram, "Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler" *TÜRK DÜNYASI Dil ve Edebiyat Dergisi,* S.40, Ankara, 2015, s.21-35

[871] "Murasele ve Muhâbere", *Şûra,* 1914, S. 24, s.764; Bir okuyucunun Avusturalya halkının geçmişte Müslüman olup 17. yüzyıldan sonra Hıristiyan olduklarına dair bir yazısıdır.

[872] Ali Habib, "Belçika ve Belçikalılar", *Şûra,* 1915, S.12, s. 358-360

[873] Yoldaşoğlu, "Latışlar, Estonnar, ve… Biz", *Şûra,* 1909, S.17, s. 527-529

[874] "Portekiz Memleketi", *Şûra,* 1910, S. 20, s. 609-611

[875] M. Yarov, "Finlandiya Hatıratı", *Şûra,* 1909, S.22, s. 700-702

[876] "Nobel", *Şûra,* 1913, S.22, s.673-675; Bu yazıda Alfred Bernhard Nobel'in hayatı hakkında ve bu bunun sonradan hangi alanlarda verilen ödüle dönüştüğü konusunda kaleme alınmış bir yazıdır.

Hampelama ünvanlı bir rahip ile onların kitabı hakkında ve orada Rusların yürüttüğü misyonerlik gibi faaliyetler hakkında konuşmuşlardır. Ruslar burada Misyonerlik faaliyetlerinde istedikleri başarıları elde edememiştir[877].

Amerikan Tarihi ile ilgili olarak bizzat Rızaeddin Fahreddin tarafından "Rothchild" başlığı altında Rothchild ve Rockefeller gibi iki zengin aile kaleme aldı. O dönemde Rockefeller Amerika'nın Rothchild ailesi de Avrupa'nın zenginleridir. Bu ailelerinin zenginlikleri ve bu zenginliklerini insan ve devletlere borç vererek elde ettikleri yazılmaktadır. Rothchild'lerin bankasının Avrupa'nın en zengin bankası olduğu hakkında bilgi verilir. Amschel ve Nathan Rothchild'in biyografisi verilmiştir[878].

Amerika'daki devlet adamları hakkında onları tanıtan bir makale kaleme alınmıştır[879]. Bunun dışında Thomas Edison'un biyografisine yer verilirmiştir[880]. Öte yandan Amerika'da yaşayan Türk, Kürt, Arap, Boşnak ve Arnavutlardan oluşan on binden fazla Müslüman olduğuna ve bunlara dair makaleler yayınlanmıştır. Bunların dışında Çin'de, Hindistan'da ve diğer ülkelerden gelen Müslümanlarla beraber 450 bin Müslüman olduğu bilgisi verilir. Ancak burada derginin verdiği önemli ve güncel bilgi Mormanlar ve Babiller hakkındadır. Amerika yaşayan bu Mormanlar Hristiyan olmasına rağmen yaşam şekillerinden Amerikan halkının onları Müslüman zannetmesidir. Çünkü bunların bazı inanışları İslamiyet'le örtüşüyordu. Mesela evlilik öncesi ve sonrası nikâhsız cinsel ilişki zina sayılmakla beraber çok eşlilik görülmekteydi. Dahası uyuşturucu ve alkol gibi alışkanlıklardan uzak dururlardı. Diğer yandan Bahailikte görülmektedir. Burada belki en çarpıcı çıkarım Amerikalıların İslam dinine yakın bir halk olduğu İslam âlimlerinin bunlara verecekleri vaazlar ile bunların kolaylıkla İslam dinine girebilecekleri yönünde bir çıkarımdır. Çünkü bunlar için Hz. Muhammed'i inkâr etmedikleri yönünde bir iddia ortaya atılmıştır[881].

---

877 "Buryat Milleti", *Şûra*, 1909, S. 3, s.79-81

878 Rızaeddin Fahreddin, "Rothchild", *Şûra*, 1914, S.19, s. 577-579; *Şûra*, 1914, S.20, s. 609-611

879 "Amerika'da Altın ve Gümüş Padişahlar", *Şûra*, 1914, S. 18, s. 554-556

880 "Amerika'nın Büyük Adamı (T. Edison)", *Şûra*, 1911, S.20, s. 618-620

881 "Amerika'da Müslümanlar, Mormonlar, Bâbîler", *Şûra*, 1917, S.17, s.397-399

İngilizler hakkında Şûra'da Müslüman İngilizler, ünlü dil bilimciler[882] ve muharrirler[883], Britanya Müzesi[884] Kral VII. Albert Edward[885] gibi devlet adamları diğer aydın kişilerin biyografilerine dairdir. Özellikle 1903 yılında vefat eden Müslüman Lord Stanly'in Müslüman olduktan sonraki ismiyle Abdurrahman'ın İslami usullere göre defin edilmesinin Büyük Britanya'da ki etkisi anlatılır. İngiltere de yapılan mescitler ünlü kişilerin İslam'ı kabul etmesi gibi faaliyetler hakkında bilgiler bu makalede mevcuttur. Şûra İngiliz Müslümanlığı için Abdullah Gulyam'ın "Liverpool Müslümanlığı" adlı bir eserinin olduğunu burada daha ayrıntılı bilgilerin bulunduğuna dikkat çeker[886].

Şûra burada daha dikkat çekici bir makale kaleme almıştır. İbn. Tevmiye ile Luther'i bir başlıkta vererek her ikisinin ortak yönünü işlemiştir. Buna göre; İbn. Tevmiye yaşadığı dönem içinde İslam dinine sonradan din akideleri gibi sokulan örf, adet ile bidatlerle mücadele ederek İslam dinini Peygamber döneminde ki saflığına döndürmek için yaptığı ıslah çalışmalarından bahsedilir. İbn. Tevmiye' den 150 yıllar kadar sonra dünyaya gelen Rahip Luter Hristiyan dinine sonradan sokulan bidatları temizlemek ve Hristiyanlığı eski haline getirme hareketini "Protestanlık" veya "Luteryan" lığı İbn. Tevmiye'nin çabaları ile eş değer görülmüştür[887].

Araplar ve Arap dünyası ile ilgili yüzden fazla yazı dergide yayınlanmıştır. Bunlar başta dört halife olmak üzere ünlü din ve felsefe ve tarih âlimleri[888], ünlü devlet

---

[882] M. Pervuhin, "Ünlü Linguist" *Şûra*, 1916, S.16, s.400

[883] William Stead 1949-1912 ünlü İngiliz gazeteci ve âlim olarak tanıtılıp geniş bir biyografisi verilmiştir. Ancak bu biyografi "el-Hilâl" gazetesinden iktibas olarak verilmiştir. *Şûra*, 1912, S.23, s.705-709

[884] "Britanya Müzehanesi", *Şûra*, 1914, S.5, s.140-141

[885] Kral Edward'ın ölüm tarihi Şûra'da 23 Nisan 1910 tarihi olarak verilir. Sonra yerine oğlu yeni Kral V. George'nin tahta geçişi anlatılır. "Kral Edward" *Şûra*, 1910, S.10, s.291

[886] Emin Agayev, "Müslüman İngilizler", *Şûra*, 1915, S.24, s.750-751

[887] "İbn. Tevmiye ve Luther" *Şûra*, 1911, S.13, s. 396-398

[888] "İbn. Haldun" *Şûra*, 1910, S.6, s.188-199; 1914, S.14, s.417-421; "İbn. Rüşd", *Şûra*, 1910, S.19, s. 590; "Yakut Hamevi", *Şûra*, 1910, S. 2, s.33-36; "İbn. Arapşah" *Şûra*, 1909, S.22, s. 673-675

adamları[889], Arap seyyahlar[890], Endülüs Arapları[891], ilk İslam paraları[892], Halep[893], Suriye[894], Hicaz Demiryolları[895], eski Mısır tarihi ve bazı tarih kaynakları[896] ve İslam Tarihi kaynaklarının güvenirliğine dair çeşitli konulara yer verilmiştir.

Fransız tarihine gelince Napolyon'un biyografisi ve onun Müslüman birisi olup olmadığına dair tartışmalar, Süveyş Kanalı'nın açılmasını sağlayan Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps'in[897] hayatı bilimsel anlamda ele alınıp makaleler yayınlanmıştır.

Celal Nuri'nin Hatemü'l-Enbiya adlı eserinin altmış ikinci sayfasında Napolyon Bonapart'ın Müslüman olduğuna dair bir iddianın bulunduğu yönünde Şûra'ya bir yazı gönderilmiştir. Bu sayfada yazar, Napolyon'un sadece Mısırı işgal etmek istediğinde kendisini Müslüman gösterdiği iddiasının şarlatanlık ve dolandırıcılık olarak nitelendirildiği ve Napolyon'un ölene dek Müslüman olarak yaşadığını ve Müslüman olarak öldüğünü iddia eder[898]. Ancak Alimcan İdrisi, Napolyon'unun hayatının hiçbir döneminde Müslüman olmadığını buna dair hiçbir kaynak ve verinin bulunmadığını bir

---

[889] "Selahattin Eyyubi", *Şûra*, 1910, S.19, s.587-590; "Nizamü'l-Mülk" *Şûra*, 1910, S.5, s.449-451;"Muaviye", *Şûra*, 1912, S. 18, s. 545-547; S.19, s.577-580

[890] "İbn. Batuta" *Şûra*, 1909, S. 20, s. 608-611; "Zamahşeri", *Şûra*, 1917, S.1, s.1-4; Ahmet Seyitşerif, "Zamahşeri", *Şûra*, 1917, S.10, s.131

[891] Fatih Kerimi, "Endülüs Arapları", *Şûra*, 1908, S.22, s.704-706

[892] "Eski Endülüs Akçaları", *Şûra*, 1909, S. 3, s. 95; Rızaeddin Fahreddini "İlk İslam Akçaları" *Şûra*, 1908, S.16, s. 512-513; S.17, s.543-545; S.19, s. 597-601; S.20, s.630-634; S.21, s. 668-671; S.22, s. 695-698

[893] İranlı bir seyyah olduğu belirtilen Sakmari'nin bölgeye dair hatıratlarına ciddi derece de yer ayrılmıştır. Sakmari, "Halep Hatıraları" *Şûra*, 1915, S.6, s.167-168; S. 7, s. 211-215; S.8, s.234-236; S.9, s.262-265; S.10, s. 296-299; S.21, s. 647-648; S.22, s.685-687

[894] "Suriye Ahvali" *Şûra*, 1913, S. 2, s. 36-37; Sakmari, "Şam Hatıratı", *Şûra*, 1913, S.18, s.551-553; S.19, s.579-581; S.20, s. 612-614; S.21, s. 645-646; S. 22, s.678-680

[895] "Hicaz Demir Yolu", *Şûra*, 1909, S. 17, s.537; 1909, S.1, s.7-9; 1909, S.2, s. 39-43; 1909, S.3, s. 68-69

[896] "Mısır Mumyası" *Şûra*, 1916, S.16, s.399-400

[897] "Ferdinadan De Lesseps", *Şûra*, 1916, S.3, s.65-67; S.4, s. 89-90; Abdülhamit Müslimî, "Napolyon ve Ferdinand de Lesseps", *Şûra*, S1916, S. 13, s. 315-318

[898] "Murasele ve Muhâbere", *Şûra*, 1910, S.15, s.452, 453; Napolyon'un Müslüman olduğu yönünde bu iddialara Şûra dergisinden cevap vermesi istenmiştir. Bu yazıya cevap bundan 4 yıl sonra gibi uzun bir süre sonunda kapsamlı bir cevap verilmiştir.

takım siyasi çıkar amaçlı tutum ve davranışlarından bu tür yorumlar çıkarmanın yersizliğine dair bir yazı kaleme aldı[899].

[899] Alimcan İdrisi, "Napolyon Müslüman mıydı?", *Şûra*, 1914, S.14, s. 433-437

SONUÇ

Rusya Türklerinin Rus hâkimiyetine girdikleri dönemlerden itibaren sosyal, siyasi, kültürel, iktisadi ve dini gibi pek çok alanlardaki yaşamları olumsuz etkilenmiştir. Rusların asimilasyon ve misyonerlik çalışmaları özellikle milli ve dini konularda Rusya Türklerinin millet olma şuurunu yok etmeye yönelikti. Rusya Türkleri ise Rusların bu politikalarına karşı çareyi İslam'a sarılmakta gördüler. İslam'ı bir kalkan olarak kullanıp Ruslaşma tehdidine karşı kendilerini bu şekilde muhafaza etme yolunu seçtiler. Tatar toplumu, bir yandan milli karakterini korurken bir yandan da kendisini geliştirmek istiyordu. Bu sefer direnç dini çevrelerden geldi. Bu durum onların kendilerini geliştirmelerinin önünde başka bir engel olarak ortaya çıktı. Söz konusu direnç, dinde ve mekteplerde bir takım yenilikçi reformların uygulamaya sokulmasını geciktirdi. Bu durum eğitim başta olmak üzere pozitif bilimler, iktisadi ve kültürel gibi önemli konularda Rusların ve Avrupa ülkelerinin hayli gerisinde kalmalarına neden oldu.

Fakat on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasındaki yaklaşık yüz yıllık dönem, Rusya Türkleri için bir takım değişim ve yenileşme hareketlerinin yaşandığı bir dönem oldu. Rusların ve diğer ileri medeniyet sahibi milletlerin seviyesine gelmek için sosyal, siyasi, fenni, kültürel ve dinî alanda olabildiğince ciddi adımlar atmaya başladılar. Abdünnasır Kursavi, Kayyum Nasıri, Mercani, ve Otuzimeni gibi aydınlar bu adımların öncüleri oldular ve İsmail Gaspıralı ile de sistemli bir metoda büründü. Ceditcilik adı altında yenilikçi eğitim planları ile eğitimde yenileşme çalışmalarının temellerini attılar.

Kuşkusuz bu yenileşme hareketinde matbuat önemli bir rol üstlendi. Şûra dergisi yayınladığı makaleler ile Rusya'da yaşayan Türkler'in ilmî, fennî gibi maarif konularından dinî, medenî ve iktisadî konulara kadar değişik disiplin ve alanlarda bilgi sahibi olmaları yönündeki amaçlarını gerçekleştirdi. Bununla Rusya Türklerinin medeniyetinin gelişmesinde ve ilerlemesinde pay sahibi oldu; kapatılana kadar da bu doğrultuda hizmet etmeyi kendine vazife edindi. Şûra, Türk milletinin hal ve durumunu tüm dünyaya, dünyanın hal ve durumunu da Türk Milletine aktarmayı başarmıştı. Dergide çıkan yazılar büyük bir dikkatle okunmuş kısa sürede sadece Türk dünyasında değil dünyanın çeşitli yerlerinde takip edilir olmuştu. Şûra ilgi çekmeyi başarmış en ücra köşelerden dahi dergiye yazılar gönderilir olmuştu. Özellikle ortak dil oluşturma ve saf Türkçe kullanma konusunda başlattığı yarışma, müsabakalar, yazılar ses getirmiş, istenilen netice tam olarak alınamasa da, bir mesafe kat etmiştir.

Rızaeddin Fahreddin'nin Şûra dergisindeki redaktörlük yılları onun ustalık dönemini oluşturdu. Çünkü en verimli yılları bu dönemdi. Bu yıllar içinde çok önemli eserler ve makaleler kaleme aldı. Hayatındaki önemli eserlerinin tamamını neredeyse bu dönemde verdi. Dil konusunda ortaya koyduğu dil birliği, saf Türkçe ve milliyet konuları pek çok aydın ve okuyucular ile Türk dünyası tarafından kabul gördü. İster dil konusundaki düşünceleri olsun ister başta Tatarlar ve Bulgarlar üzerinden ele aldığı tarihi konular olsun tüm bunların asli bileşenin Türk kavmi olduğunu gösterdi. Ele aldığı tarihi konularla ilgili kaleme aldığı 32 kitap ve 180 makale tarih yazıcılığının gelişmesine büyük katkı sağladı. Özellikle Türk-İslam dünyasından ve dünyanın her yerinden yüzlerce meşhur kişilerin biyografisini kaleme alarak başta Rusya Türkleri olmak üzere tüm Türk dünyasına bunları tanıttı. Onun bu gayret ve çalışmaları okuyucular ve halk nazarında bir "Milli Tarih Bilinci" oluştururken Rusya Türkleri arasında yenilikçi diğer aydınlar üzerinde örnek teşkil etti ve pozitif bir katkı sağladı.

Kimlik konularını başlattığı tartışmalarla sorgulatmış; bu konuda ciddi akademik makaleleri sayfalarına taşıyarak milli bir şuur ve bilinçlenmenin önünü açmıştır. Çünkü gelen yazılar insanların kendilerine ne isim verirlerse versinler kendilerinin Türk kavminin asli bir parçası olduğunu öğrenmesini sağladı; kendi etnik kökenlerini ve atalarını öğrenmesine vesile oldu. Tatar-Türk, Sart-Türk, Bulgar-Türk, Saklab-Türk gibi tartışmalarının asli unsuru yani temel bileşeni "Türk" idi. Bu durum etnik aidiyetliğin Türk Kavmi olduğu gerçeğinin zamanla Tatarlar arasında ve Türk dünyasında kabullenilmesini sağladı.

Usuli-i Cedit eğitimin önemini ve başarılarını sayfalarına, sütunlarına taşıması çeşitli bölgelere örnek olmasını da sağladı. Doğu Türkistan bölgesinde Usul-i Cedit metotlarına göre eğitim veren okul yokken beklentilerine cevap verecek aydın ve zenginleri teşvik edip okullar açılmasına katkıda bulundu. Kaşgar'da Türkler ve Müslümanların açmak istedikleri Usul-i Cedit okulları için Kazan ve İstanbul'dan muallimler getirtildi. Buhara bölgesinde Ulemadan Usul-i Cedit Mekteplerinin caiz olduğu konusunda fetvaların alınması sağlandı. Usul-i Cedit Mekteplerinin, buna karşı çıkan âlimlere rağmen sayısının artması sağlandı. Usul-i Cedit okulları için yazılan ders kitaplarının tanıtımı yapılarak pozitif ilimler alanında ders kitaplarının yazılması sağlandı. Zeki Velidi, bu okullarda derslerde okutulması için Resimli Türk Tatar Tarihi'ni kaleme aldı. Bu eserinde Z.Velidi çok sayıda haritalara yer vermiştir.

Usul-i Cedit hareketinin gayret ve başarılarıyla pek çok taraftarı oldu. Bunlardan İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin Fatih Kerimi, Burhan Şeref, Cemaleddin Velidi,

K. Bekerler, Abdullah Tukay, Alimcan İbrahimov, Hadi Atlasi, Musa Bigiyev, Zeki Velidi, Ayaz İshaki, Yusuf Akçura Nuşirvan Yavuşev, Alimcan İdrisi gibi isimler önde gelenleriydi. Bu isimlerin çoğu, aynı zamanda Şûra dergisinin yazar kadrosunu da oluşturmaktaydı.

Şûra, Milli tarih öğrenimi ve halkta tarih şuuru oluşturma konusunda ciddi çalışmalar içinde oldu. Dergi, tarih bilincini oluştururken Rus, Avrupa ve doğu kaynaklarından ve oryantalistlerinden istifade etti. Bu durum okuyucu kitlesinin giderek artmasını sağladı. Tarih bilmenin ve öğrenmenin ne için gerekli olduğunu ve daha ziyade tarihi bilmenin bir zorunluluk olduğunu aşıladı. Tarih ilminin nasıl öğretileceği metot ve yöntemleri üzerinde durularak bilimsel tarih yazıcılığı Rusya Türkleri arasında ilk defa işlendi. Çünkü Şûra, İslam dünyasındaki tarih yazımında, olaylardaki sebep-sonuç bağlantı eksikliği başta olmak üzere, Taberi, İbn'ü-l Esir, Ebul Fida gibi ünlü İslam tarihçilerini de hikâyeci tarih yazımlarını eleştirdi. Bu eleştiri o zamana kadarki Tük tarihçileri için de geçerliydi. Türk Aydınları dergiye gönderdikleri makalelerde dahi kendi yazıları üzerinden metot tartışmaları yaparak bilimsel tarih yazıcılığının gelişmesine büyük katkı sağladı. Şûra, yayınladığı tarihi konuları, genelde, bu kriterleri göz önüne alarak yayınladı.

Türk Tarihi hakkında Türklerin yaşadıkları yerler, geçmişte kurulan Türk devletleri, Hanlıklar ve Türk topluluklarının makaleler şeklinde dergide yayınlanması okuyucuların tarihe olan yoğun ilgisini çekmeyi başardı. Özellikle o zamana kadar bilinmeyen ve ihmal edilen Besermenler, Sartlar, Saklablar, TarançiTürkleri ve Kulca Sultanlığı gibi Türk topluluklarına dair Şûra tarafından kaleme alınan yazılar okuyucuların dergiyi soru yağmuruna tutmalarını ve ellerinde olan tarihi bilgi, belge ve kaynakları paylaşmalarını sağladı. Ellerinde olan şecere, sikke, el yazması eserler, mezar taşlarına ait notlar ve dahası ne varsa, Şûra ile gün yüzüne çıkması sağlandı. Dünya Tarihine dair ele alınan konularda okuyucuların Dünya tarihinden haberdar olmaları sağlanırken Avrupa ülkelerine yönelik ilgilerini arttırdı.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV VE KÜTÜPHANELER

1. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi (Kazan)
2. Orenburg Oblastı Devlet Arşivi (Orenburg)
3. Türkiye Cumhuriyeti Kızılay Arşivi (Ankara)
4. Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi (Kazan)
5. Tataristan Milli Kütüphanesi (Kazan)
6. Tataristan Fennler Akademisi Şihabettin Mercani Tarih Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan)
7. Türkiye Cumhuriyeti Millî Kütüphane (Ankara)
8. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Ankara)
9. Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi (Ankara)
10. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi-İSAM (İstanbul)
11. Rusya Federasyonu Milli Kütüphanesi (Petersburg)
12. Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Petersburg)
13. Rusya Devlet Kütüphanesi (Moskova)
14. Kazan Federal Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan)
15. Kazan Federal Üniversitesi Laboçevski Kütüphanesi (Kazan)
16. Tataristan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü Kütüphanesi(Kazan)
17. Orenburg Hüseyin Yamaşev Kütüphanesi (Orenburg)
18. Başkurdistan Zeki Velidi Togan Millî Kütüphanesi (Ufa)
19. Muhammet Fatih Kerimî Müzesi (Elmetyevsk- Minnibayevo/Tataristan)
20. Kayyum Nasırî Müzesi (Kazan)

B. TARANAN SÜRELİ YAYINLAR

Ahbar (Kazan) 1907-1908

An (Kazan) 1921-1918

Avıl (Simbir) 1918

Azad (Kazan) 1906

Azad Halık (Kazan) 1906

Beyanü'l-Hak (Kazan) 1906-1914

Başkurd (Ufa)1917-1918

Çükeç (Orenburg) 1906-1910

Din ve Maîşet (Oreburg) 1906-1918

Duma (Petersburg) 1907

Ed-Din ve'l Edeb (Kazan) 1906-1908; 1913-1917

El'Asrü'l Cedid (Uralsk) 1905-1906

El-Islah (Kazan) 1907-1909

İdil (Atrahan) 1907-1914

İl (Moskova) 1913-1915

İktisâd (Samara) 1908-1913

İslam Mecmuası (İstanbul) Karışık Sayılar

İttifak (1918) Kazan

Karmak (Orenburg),1915-1917

Kazan Muhbiri (Kazan) 1905-1911

Koyaş (1912-1918), Kazan

Marif (Kazan) 1918

Malumat-ı Şer'iyye-i Orenburgiyye (Ufa) 1908-1917

Mektep (Kazan) 1913-1914

Millet (Petersburg) 1913-1915

Milli Bayrak (Mukden) 1936-1937

Muallim (Orenburg) 1913

Muhtariyet (Ufa) 1917-1918

Nur (Petersburg) 1905-1914

Sırat-ı Müstakim (İstanbul) Karışık Sayıları

Sibirya (Tomsk) 1912-1913

Söz (1915-1916), Moskova

Süyümbike (Kazan)1913-1918

Şûra (Orenburg) 1908-1917

Tan Yıldızı (Kazan) 1906

Teârüf-i Müslimin (İstanbul) 1910-1911

Terbiye-i Eftal (Moskova) 1907

Tercüman (Bahçesaray) Karışık Sayıarı

Turmış (Ufa) 1913-1918

Uluğ Türkistan (Taşkent) 1917

Ural (1907), Orenburg

Ülfet (Petersburg) 1905-1907

Vakit (Orenburg) 1906-1918

Yana Vakit (Orenburg)1917-1918

Yanğa Milli Yul (Berlin) 1936-1937

Yeni Yapon Muhbiri (Tokyo) 1933-1935

Yuldız (Kazan) 1906-1918

C. BİRİNCİ ELDEN KAYNAKLAR

1) Kitaplar

Ahmer, Ş. *Matbacılık Tarihi,* Kazan, 1909

Ahmerov, Ayneddin, *Bulgar Tarihi*, Kazan, 1909

Ahmerov, Ayneddin, *Kazan Tarihi*, Kazan, 1910

Atlasî, Hadi, *Kazan Hanlığı,* Kazan, 1914

Bigiyef, Musa Carullah, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele,* Kazan, 1912

Fahreddin, Rızaeddin, *Asar*, C.I, Kazan, 1900

Fahreddin, Rızaeddin, *Kitab'ül-İtibar,* Kazan, 1887

Fahreddin, Rızaeddin, *Rihletü'l-Mercânî*, Kazan, 1897

Fahreddin, Rızaeddin, *Şûra'nın Til Yarışı,* Orenburg, 1910

Fahreddin, Rızaeddin, *Tercimem,* Ufa, 1909

Fahreddin, Rızaeddin, *Ahmed Bay,* Orenburg, 1910

Fahreddin, Rızaeddin, (Gafil b. Abdullah müstear ismiyle), *Selîme Yakî İffet,* Kazan, 1899

Fahreddin, Rızaeddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg, 1913

Fahreddin, Rızaeddin, *Esmâ Yâki Amel ve Ceza*, Orenburg, 1903

Fahreddin, Rızaeddin, *Meşhur Hatınlar*, Orenburg, 1904

Fahreddin, Rızaeddin, Rihletü'l-Mercânî, *Kazan*, 1897

Fuks, Karl, *Kazan Tarihi*, Kazan, 1908

Kerimî, Muhammed Fatih, *Andan Bundan*, Orenburg, 1907

Remiyev, İsmail *Vakıtlı Tatar Matbuatı,* Kazan, 1926

Fahreddin, Rızaeddin, *Asar*, C.1, Cüz. 7, Orenburg, 1904

Roberts, Michell, ve Nevill Forbes, *The Chronicle of Novgorod 1016-1471*. Londra, 1914

Rychkov, P.İ. *Topografiya Orenburskoy Gubernii,* Orenburg, 1887

Sadi, *A. Tatar Edebiyatı Tarihi,* Kazan, 1926

Şecere-i Cengiz, Kazan 1906

Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan, 1912

Velidi, Cemaleddin, *Millet ve Milliyet*, Orenburg, 1914

Vambery, Arminius, *Türk Hanımları,* Çev. M. Fatih El-Kerimî, , Orenburg, 1901

Velyaminov-Zernov, V.V., *İssledovedovenia o Kasımıvskih Tsaryah i Tsareviçah (Kasım Hanları ve Hanzadeleri Hakkında Araştırma),* C.III, Petersburg, 1866

Zeynep ve Esma Hatıraları, TİAGİEA, Fond125, Tasvirleme 3, Muhafaza birimi 1, s.24-25

2) Makaleler

A, İ. "Ahmed Bay Vakfı", *Şûra*, 1908, S1, s.13-15

A. N., "TarançiTürkleri", *Şûra,* 1914, S.15, s.455-457

Abbasi, A. M. "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XII), *Şûra,* 1911, S.19, s. 589

Abdullah, Muski, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXVI), *Şûra,* 1911, S.20, s.614-615

Abdullayev, Abdulbahir "Adetlerimiz ve Cehaletimiz", *Şûra***,** S.6, 1914, s.178-181

Abdullin, Ayaz, "Kazakların Geçmiş Günleri ve Gelecekleri," *Şûra*, 1917, S.8, s.179-180

Abdulmeneva, H. G. "Djadıdizm: Novometodnıe "Medrese Husainiya" i "Jenskaya Şkola Bagbostaniya*", İslamskoe Obrazobanie: İstoriya, Sovremennoe Sostoyanie i Perspektivı Razvitiya,* Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg, 2010, s.17-21

Abdüllkübbar, Molla Emir b. "Karançı Türkler Kandak Turalar" Digen Makaleni İntikad", *Şûra*, 1915, S.18, s.558-559

Abdüllaziz, Musa, Kazak Tarihi Hakkında", *Şûra,* 1911, S.5, s.134-135

Abdürreşid, "Rusya'da Hüseyinof Biraderleri", *Teârüf-i Müslimîn*, 2 Eylül 1326, C. I, S. 14, s.229

Abeydi, Mücahit, "Tarih-i Milli**",** *Şûra,* 1911, S.4, s.116-117

Abidev, Muallim Habibullah "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra,* 1913, S.12, s.364

Abidov, Habibullah, "Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I", *Şûra,* 1913, S.22, s.687

Adlı, Fatih, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XI), *Şûra,* 1911, S.19, s. 588-592

Afi, S. "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap III), *Şûra,* 1911, S.18, s.552-556

Agayev, Emin, "Müslüman İngilizler" , *Şûra,* 1915, S.24, s.750-751

"Ahmed Bay Vasiyeti" *Şûra,* 1909, S.11, s.339-341

Ahmeriyev, Ayneddin "Tatarca, Türkçe, Müslümanca", *Yıldız*, 1906, S.6, s.1

Ahmerov, "Vatan ve Millet Tarihi", *Kazan Muhbiri*, 12 Nisan 1906, S.67, s.2

Ahmetcanov, M. "Rıza Fahreddinov Şeceresi", *Kazan Utları*, S. 1, 1984, s. 164-168

Aitov, Muhammedcan Süleymanoğlu,"Pugaçev", *Şûra*, 1913, S.13, s. 396-397

Akçura, Yusuf, "Ahmet Mithat Efendi" *Türk Yurdu*, 1912, C.I, S.6, s.173-177

Akçura, Yusuf, "Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir", *Türk Yurdu Dergisi*, C. I, S.24, 4 Teşrinievvel 1328 (17 Ekim 1912), s.428

Akçuraoğlu,Yusuf, “Bir Müsteşarikin Seyahati Semerlerinden”, *Şûra,* 1908, S.4, s.104-105
Akçurin, A, “Sart Sözü Hakkında”, *Şûra*, 1912, S.9, s. 274
Akçurin, Âlim, “Toktamış Han ve Yarlığı”, *Şûra,* 1912, S.2, s.49-51
Akçurin, Âlim, “Toktamış Han’ın 2. Yarlığı”, *Şûra,* 1912, S.10, s.307-309
Albanov, Sadık, “Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I”, *Şûra,* 1913, S.22, s.687
Alhanov, Zakircan, “Müsülmanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında Mülahazalar”, *Şûra,* 1912, S.11, s.337-339
Ali, Habib, “Belçika ve Belçikalılar” *Şûra,* 1915, S.12, s. 358-360
Ali, Hasan, “Eski Türklerde Tormış”, *Şûra,* 1912, S.23, s.716-718
Ali, Hasan, “Tarihimizni Tikşeru (Analiz etmek İncelemek) Hakkında Beyan ve İzah”, *Şûra,* 1915, S.3, s.83-84
Ali, Hasan, “Tarihimizni Tikşeru Hakkında Beyan ve İzah”, *Şûra,* 1915, S.4, s.104-105
Ali, Hüseyin, “Kazaklarda Müftülük Meselesi”, *Şûra,* 1913, S.9, s.272-274
Ali, Hüseyin, “Tarihimiz ve Rusça Kitaplar Tapkırında”, *Şûra,* 1911, S.4, s. 114-115
Alican Tırışkavî, “Til Meselesi”, *Şûra,* 1916, S.10, s. 446-449
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.22, s.693-694
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.23, s.724-725
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.20, s. 630-631
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.16, s. 500-501
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.17, s. 532-534
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.18, s. 563-565
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.19, s. 595-598
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.21, s.658-659
Alim, Merd, “Fenni Terbiye (Pedagogiya)”, *Şûra*, 1913, S.24, s. 756-758
“Amerika’da Altın ve Gümüş Padişahlar” *Şûra,* 1914, S. 18, s. 554-556
“Amerika’nın Büyük Adamı (T. Edison)”, *Şûra,* 1911, S.20, s. 618-620
“Amerika’da Müslümanlar, Mormonlar, Bâbîler”, *Şûra,* 1917, S.17, s.397-399
“Ana Mektebi”, *Şûra,* 1910, S.9, s.276-278
“Arslan Ali (Alb Arslan)”, *Şûra,* 1909, S.16, s.481-482
Apanay, Bedreddin, “Cevaplar Hakkında Fikirler”, *Şûra*, 1911, S.23, s.719-720
“Asar-ı Atika”, *Şûra,* 1910, S.19, s.593-596
Atlasi, Hadi, “Biz ve Misyonerler”, *Şûra*, 1910, S.17, s.527-529
Atlasi, Hadi, “Biz ve Misyonerler”, *Şûra*, 1910, S.22, s.676-678
Atlasov, Hadi, “Biznin Terakki” *Şûra,* 1910, S.24, s.745-748
Atlasov, Hadi, “Başkurtlar”, *Şûra,* 1913, S.10, 297-299

Atlasov, Hadi, “Başkurtlar Hakkında Bir Söz”, *Şûra,* 1913, S.9, s.261-263

Aziz, Ubeydullah, “Milliyetni Niçik Anlıysız?”, *An,* 1913, S.21, s.368

B, M. “Harezm Hanı Şir Gazi Han Hakında”, *Şûra,* 1913, S.7, s. 217-218

B, M. “Şir Gazi Han Hakında”, *Şûra,* 1913, S.12, s.370-371

Bahbud Hoca, Mahmud Hoca b. (Semerkand Müftü Darü’l- Kadısı),”Sart Sözü Meçhuldur”, *Şûra,* 1911, S.19, 581-582

Battal, Abdullah, “Mekteplerimizde Tatar Tili”, *Mektep,* 1913, S.9, s. 215-218

Battal, Abdullah, “Milliyetni Bilgilev”, *Mektep,* 1913, S.6, s.149-153

Battal, “Katay Başkurtları”, *Yıldız,* 1912, S.52, s.3

Bayezidov, “Tatarlıktan Rücu”, *Nur,* 4 Şubat 1906, S.21, s.3-4

Bayezidov, Ataullah, “Biz Türk mü Tatar mı?”, *Nur,* 11 Şubat 1906, S.22, s.2

Bayezidov, Ataullah, “Biz Tatarmız Digen Kişiler Rücu Kılmalı, Bu Fikirden Kayıtmalı (Tercüman), *Nur,* 30 Şubat 1906, S.18, s.2

“Bedreddin Simavi”, *Şûra,* 1910, S.21, s. 641-643

Behrambek, Devletşayev, “Türkistanlılar”, *Şûra,* 1913, S.1, s. 12-15

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Adet ve İtikatları”, *Şûra,* 1909, S.13, s. 404-405

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Çuvaşların Dinleri ve Eski Eserleri”, *Şûra,* 1909, S.10, s.300-302

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Duaları ve Dilekleri”, *Şûra,* 1909, S.18, s. 557-558

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Giyimleri ve Kul (Dünya) İşleri”, *Şûra,* 1909, S.17, s. 532-534

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Hatun Kızları, Yurt ve Bala Terbiyeleri”, *Şûra,* 1909, S.19, s. 592-593

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, İktisad, Namus ve Millilikleri”, *Şûra,* 1909, S.14, s.430-432

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Köyleri (Ezgi, Şarkı), Muzika ve Hissiyatları” *Şûra,* 1909, S.21, s. 654-656

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, M’ârif ve Yaşlar Hem Matbû’âtları”, *Şûra,* 1909, S.15, s. 459-460

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Makale, Tabuşmak, Hikâye ve Çırlar”, *Şûra,* 1909,S.12, s. 366-367

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Misafirperverlik, Yahşılık ve İffetlikleri”, *Şûra,* 1909, S.22, s. 685-686

Beşiri, Zarif, “Çuvaşlar, Turmuşları ve Bayramları”, *Şûra,* 1909, S.16, s.498-500

Beşiri, Zarif, “Mişerler”, *Şûra,* 1910, S.1, s. 5-6

Beşiri, Zarif, “Mişerler”, *Şûra,* 1910, S.3, s. 74-77

Beşiri, Zarif, “Mişerler”, *Şûra,* 1910, S.4, s. 106-108

Beşiri, Zarif, “Mişerler”, *Şûra,* 1910, S.7, s. 202-206

Beşiri, Zarif, “Mişerler”, *Şûra,* 1910, S.8, s. 236-238

Bigi, Abdullah "Yeni Örgeçnge Barganda", *Şûra*, S.4, 1914, s.110-112
Bigi, Abdullah, "Yanga Ürgençnge Barganda" *Şûra*, 1913, S.21, s.650-651
Bigiyef, Musa, "Rahmet-i İlahiye Umûmiyeti Hakkında Berâhinim", *Şûra,* 1909, S.2, s. 750-756
Bigiyef, Musa, "Rahmet-i İlahiye Umûmiyeti Hakkında İtikadım", *Şûra,* 1909, S.23, s.716-720
Bikkolayef, İmam Ahmed Latif, "Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? II", *Şûra,* 1913, S.22, s.685
Biktemirov, Ahmet Can "Mişar veya Mişçerler", *Şûra*, 1908, S.14, s.436-438
Biktemirov, Ahmetcan, "Taşkent Müzehanesi", *Şûra*, 1909, S.10, s.303-304
Biktemirov, Ahmetcan, "Türkistan Vilayeti", *Şûra*, 1908, S.12, s.378-379
Biktemirov, Ahmetcan, "Türkistan Vilayeti", *Şûra*, 1909, S.2, s. 43-44
Biktemirov, Ahmetcan, "Kazaklar Ninday Kişiler?", *Vakit*, 1906, S.93, s.2
Biktemirov, Ahmetcan, "Türkistan Vilayeti", *Şûra*, 1908, S.13, s. 411-414
Biktemirov, Ahmetcan, "Türkistan Vilayeti", *Şûra*, 1908, S.8, s. 247-248
Biktemirov, Ahmetcan, "Türkistan Vilayeti", *Şûra*, 1909, S.6, s. 181-182
"Biz Tatar Değiliz", *Yıldız*, 1906, S.3, s.1
"Britanya Müzehanesi", *Şûra*, 1914, S.5, s.140-141
"Buhara Memleketi", *Şûra*, 1910, S.4, s.100-102
"Bulgarların Hükümet ve Dinleri", *Şûra*, 1912, S.19, s. 590-591
"Bulgarların Nesil ve Lisanları, Eserleri ve Şehirleri", *Şûra*, 1912, S.20, s.627-628
"Bulgarların Payitahtları Olan Bulgar Şehri", *Şûra*, 1912, S.22, s.677-681
"Bulgarların Savaşları ve Devletin Yıkılışı, Tatarlar", *Şûra*, 1913, S.1, s. 10-12
"Buryat Milleti", *Şûra*, 1909, S. 3, s.79-81
"Büyük Mesele", *Din ve Maişet,* 1907, S. 16, s.256–257
"Can Ali Han", *Şûra*, 1909, S.14, s.419
Canay, Muhammed Salah el-, "Müsülmanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında Mülahazalar", *Şûra*, 1912, S.11, s.338
"Canbay", *Şûra*, 1909, S.13, s.387
"Canibek Han", *Şûra*, 1908, S.4, s. 97-101
"Cengiz Han", *Şûra*, 1909, S.4, s. 97-100
"Cengiz Han", *Şûra,* 1909, S.5, s.129-133
"Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra*, 1911, S.22, s.687-688
"Cuci Han", (Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler), *Şûra*, 1909, S.6, s.161-165
"Cuci Han", (Meşhur Adamlar ve Uluğ Hadiseler), *Şûra,* 1909, S.6, s.161-165

"Danyal", *Şûra*, 1909, S.13, s.385-386

Derviş, (Bu Rızaeddin b. Fahredin'in Dergideki lakabıdır), "Özümüze Ait", *Şûra,* 1908, S.4, s.107-110

Derviş, (Bu Rızaeddin b. Fahredin'in Dergideki lakabıdır), "Özümüze Ait", *Şûra*, 1908, S.3, s.80-81

Devletşayev, Behrambek, "Bizler Türkmüyüz? Sartmıyız?", *Şûra*, 1911, S.16, s. 504

Devletşayev, Behrambek, "Türkistanlılar", *Şûra*, 1913, S.1, s. 12-15

Dinisi, İhsan b. Şah Amhmed ed-, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav? (Cevap XVI), *Şûra,* 1911, S.19, s.590-591

Dokayev, Abdülhadi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXXII), *Şûra,* 1911, S.21, s.649

Dulyakomov, Molla Muhammedcan, "Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü? I", *Şûra,* 1913, S.22, s.685

Ebulyeş, "Türkmen İlinden", *Şûra*, 1917, S.12, s.274-277

"Eski Endülüs Akçaları" , *Şûra*, 1909, S. 3, s. 95

"Eski Secere" **,** *Şûra*, 1914, S.22, s. Arka kapak

F, A, "Polyak Tatarları Değil Belki Litva Tatarları", *Şûra*, 1911, S.10, s. 301-303

F, A. "Kulca Sultanlığı ve Tarançi Türkleri", *Şûra*, 1908, S.18, s. 563-565

F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra*, 1910, S.17, s. 523-524

F. G, "Ufa Vilayeti Tarihi", *Şûra*, 1910, S.17, s.519-522

F. K., "İptidai Talim ve Müslüman Fraksiyası", *Vakit,* 1917, S.2161, s.1

F.K., "Hukuk İçün", *Vakit,* 1911, S.794, s.1-2

F.K., "Islahat-ı Dinîye", *Vakit,* 1913, S.1308, s.2

F.K., "Müslümanlarda Maârif", *Vakit,* 1911, S.877, s.2

F.K., "Tatalar ve Sûdâgelik III", *Vakit,* S.1911, S.802, s.1

F.K., "Tatarlar ve Sûdâgelik II", *Vakit,* 1911, S.800, s.1

F.K., "Tatarlar ve Sûdâgelik IV", *Vakit,* 1911, S.810, s.1

F.K., "Tatarlar ve Sûdâgerler I", *Vakit,* 1911, S 799, s.1-2

F.K., "Türk Hanımları", *Şûra,* 1909, S.15, s.461-462

F.K., "Ufa'da Muallimeler Kursu Açılu Münasebetiyle", *Vakit,* 1915, S.1778, s.1

Fahreddin, Rızaeddin, "Şeyh Cemalettin", *Şûra*, 1917, S.14, s. 313-316

Fahreddin, Rızaeddin, "Şeyh Cemalettin", *Şûra*, 1917, S.15, s. 337-341

F. R., "Şeyh Cemaleddin, *Şûra*, 1917, S.16, s.361-365

F. R., "Şeyh Cemaleddin, *Şûra*, 1917, S.17, s.386-388

F. R., Şeyh "Şeyh Cemaleddin, *Şûra*, 1917, S.18, s.409-413

F. R.,. Şeyh "Şeyh Cemaleddin, *Şûra*, 1917, S.19, s.433-436
R.F. "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.20, s.457-461
R.F. "Şeyh Cemaleddin", *Şûra*, 1917, S.23-24, s.513-517
Fahreddin, R. "Kızlar Terbiyesi" , *Şûra*, 1909, S11, s.345-346
Fahreddin, Rızaeddin, "Hatınların Mescidlerge Yürğvleri" *Şûra*, 1916, S.21, s.501-504
Fahreddin, Rızaeddin, "Hatınların Mescidlerge Yürğvleri" *Şûra*, 1916, S.22, s.524-526
Fahreddin, Rızaeddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman*, 16 Ocak 1906, S.4, s. 2
Fahreddin, Rızaeddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman*, 20 Ocak 1906, S.6, s.2
Fahreddin, Rızaeddin, "Bizler Tatar mı Değil mi?" *Tercüman*, 18 Ocak 1906, S.5, s.1
Fahreddin, Rızaeddin, "Dini ve İçtimai Meseleler", *Şûra*, 1914, S.24, s.766
Fahreddin, Rızaeddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi I", *Şûra*, 1913, S.14, s.436-437
Fahreddin, Rızaeddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi III", *Şûra*, 1913, S.16, s.494-496
Fahreddin, Rızaeddin, "Uyganu ve Yanalık Tarihi IV", *Şûra*, 1913, S.18, s.558-561
Fahreddin, Rızaeddin, "İslam Dini ve Ata Dili" , *Şûra*, 1917, S.3, s.64-66
Fahreddin, Rızaeddin, "İslam Dinine Fenni Hakikatlerin Muvaffakiyeti" *İslam Mecellesi,* 1926, S. 17, s.684-688
Fahreddin, Rızaeddin, "Asım Efendi", *Şûra*, 1914, S.12, s. 353-356
Fahreddin, Rızaeddin, "Litva Hem Polşa Müslümanları", *Şûra*, 1915, S.20, s.631-634
Fahreddin, Rızaeddin "İslam Dinine Fenni Hakikatlerin Muvaffakiyeti" *İslam Mecellesi,* 1926, S. 17, s. 688-691
Fahreddin, Rızaeddin, "El-Muktebas ve Şûra", *Şûra*, 1908, S.13, s.1
Fahreddin, Rızaeddin, "Meslek ve Maksat", *Şûra*, 1908, S.1, s.1
Fahreddin, Rızaeddin, "Şurâ Mecmuasını Okuçulara", *Şûra*, 1909, S.2, s.3
Fahreddin, Rızaeddin, "Dini Meseleler Hakkında ", *İslam Mecellesi,* Mayıs 1926, S.13, s.514-519
Fahreddin, Rızaeddin, "Endülüs İslamları(İslam Tarihinden Bir Yaprak), *İslam Mecellesi*, Haziran 1926, S.14, s. 557-563
Fahreddin, Rızaeddin, "İltimas ve Rica", *Şûra*, 1912, S.22, s. Ön kapak
Fahreddin, Rızaeddin, "Kuran ve Mushaf", *İslam Mecellesi,* 2 Ağustos 1924, S.1, s.2-7
Fahreddin, Rızaeddin, "Dostlarımız ve Yakınlarımıza Mahsus Açık Mektub" *Şûra***,** 1912, S.21, s.önkapak2
Fahreddin, Rızaeddin, "Şûra Mecmuasını Okuculara", *Şûra*, S.2, 1909, s.65
Fahreddin, Rızaeddin " Mercâni", *Şûra*, 1915, S.9, s.283-285
Fahreddin, Rızaeddin, "İsmail Gasprinski Hazretleri Vefat Buldu", *Şûra*, 1914, S.18, s.576

Fahreddin, Rızaeddin, “İsmail Bey Gasprinsky”, *Şûra*, 1914, S.21, s. 641-642
Fahreddin, Rızaeddin, “İsmail Bey Gasprinsky”, *Şûra*, 1914, S.22, s.673-675
Fahreddin, Rızaeddin, “İsmail Bey Gasprinsky”, *Şûra*, 1914, S.23, s.701-708
Fahreddin, Rızaeddin, “İsmail Bey Gasprinsky”, *Şûra*, 1914, S.24, s.737-741.
Fahreddin, Rızaeddin, “Rotşild”, *Şûra*, 1914, S.19, s. 577-579
Fahreddin, Rızaeddin, “Nasan Rotşild”, *Şûra*, 1914, S.20, s. 609-611
Fahreddin, Rızaeddin, “Dini ve Milli Mekteplerimiz Hakkında”, Şûra, 1913, S.24, s. 737-740
Fahreddin, Rızaeddin, “Dini ve Milli Mekteplerimiz Hakkında” , *Şûra*, 1914, S.2, s.37-40
Fahreddin, Rızaeddin, “Ebulgazi Han 1014-1074”, *Şûra*, 1914, S.16, s. 481-484
Fahreddin, Rızaeddin, “İdareden”, *Şûra*, 1916, S.19, s. 472
Fahreddin, Rızaeddin, “İslam Medreselerinin Islahı”, *Şûra*, 1913, S.24, s.661
Fahreddin, Rızaeddin, “Litva Hem Polşa Müslümanları”, *Şûra*, 1915, S.20, s.631-632
Fahreddin, Rızaeddin, “Mercâni”, *Şûra***,** 1914. S.8, s.225-228
Fahreddin, Rızaeddin, “Mercâni”, *Şûra***,** 1914, S.9, s.289-291
Fahreddin, Rızaeddin, “Mercâni”, *Şûra*, 1915, S.1, s.1-3
Fahreddin, Rızaeddin, “Meslek ve Maksat”, *Şûra*, 1908, S.1, s.1
Fahreddin, Rızaeddin, “Muhammed Şakir Efendi Remiyev”, *Şurâ*, 1913, S.6, s. 186-188
Fahreddin, Rızaeddin, “Türk Kavmi”, *Vakit*, 1906, S.2, s.2
Fahreddin, Rızaeddin, “Uyganu ve Yanalık Tarihi”, *Şûra*, 1913, S.16, s.494-496
Fahreddin, Rızaeddin, “Tatarlık Hakkında”, *Şûra*, 1916, S.20, s.487-488
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.16, 512-513
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.17, s.543-545
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.19, s. 597-601
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.20, s.630-634
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.21, s. 668-671
Fahreddin, Rızaeddin “İlk İslam Akçaları”, *Şûra*, 1908, S.22, s. 695-698
Fahreddin, Rızaeddin, “İltimas Mektupları”, *Şurâ,* S.23, 1912: s. 2
Fahreddin, Rızaeddin, “Milli Matbuatımız”, *Şûra*, S.10, 1908, s.324-327
“Fatma Sultan”, *Şûra*, 1909, S.16, s.483
“Ferdinadan De Lesseps”, *Şûra*, 1916, S.3, s.65-67
“Ferdinadan De Lesseps”, *Şûra*, 1916, S.4, s. 89-90
Feyruşin, Alimcan, “Tarih”, *Şûra*, 1910, S.1, s.6-8
Feyzullani, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXXI), *Şûra,* 1911, S.21, s.649
Feyzullin, M. “Tarih Ta’alimî”, *Şûra*, 1912, S.2, s.57

"Fitneçilik", *Vakit*, 1911, S.720, s.2
Fitret, Abdurrauf, "Câhilane Ta'asubga Misâl", *Şûra*, 1917, S.2, s.34-35
Gaffari, Abdullahad, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap I), *Şûra,* 1911, S.18, s.552-556
Gencen, Abdullah, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XVII), *Şûra,* 1911, S.19, s.591
Gubeydullin, Aziz "Tarih-i Umimi Tenkidine Karaş (Bakış)", *Şûra*, 1912, S.6, s.170-172
Gubeydullin, Aziz, "Marko Polo Hakkında Bir Tercibe", *Şûra*, 1915, S.11, s. 340-341
Habib, Ali, "Fenni Terbiye", *Şûra*, 1915, S.8, s.249-251
Hadi Hoca, Said, "Sart Lafzı Asılsızdır", *Şûra*, 1911, S.24, s.754-757
Hadiyev, Nurali, "Seyahat Hatıraları (İstanbul)", *Şûra*, 1915, S.19, s. 594-596
Hadiyev, Nurali, *Şûra*, 1915, S.13, s. 398-399
Hadiyev, Nurali, *Şûra*, 1915, S.17, s.534-537
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.15, s.456-458
Hadiyev, Mahir "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.10, s.310-312
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.12, s. 392-394
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.16, s. 485-487
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.11, s.327-329
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.16, s.495-496
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.17, s.529-531
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.21, s. 653
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.13, s. 428-430
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra,* 1909, S.14, s.455-457
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.6, s. 165-167
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, 1910, S.7, s. 196-199
Hadiyev, Mahir, "Başkurtlar", *Şûra*, S.1909, S.18, s. 557
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1911. S.21, s.641-642
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S. 22, s. 673-675
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S.23, s. 705-707
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S. 1, s.1-2
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.2, s. 33-35
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.3, s. 65-67
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.5, s. 129-131
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1912, S.6, s. 161-163
Hadiyev, Molla Münir, "Pugaçev", *Şûra*, 1911, S.20, s. 609-611

"Halk ve Baylık" , *Dünya ve Maişet,* 1907, S.13, s.198
Hanefi, Mübarekşah el-, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap IX), *Şûra,* 1911, S.18, s.556
"Harezm Hanı Şir Gazi Han Hakında", *Şûra*, 1913, S.7, s. 218
Hayreddinov, A. G., "Rızaeddin Fahreddin ve Musa Bigiyev", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan-2003, s.282
Hayrullahoğlu, Ehlullah, "Oş Şehri ve Taht-ı Süleyman", *Şûra,* 1915, S.2, s. 63-64
"Hicaz Demir Yolu",*Şûra*, 1909, S. 17, s.537
"Hicaz Demir Yolu", *Şûra*, 1909, S.1, s.7-9
"Hicaz Demir Yolu", *Şûra*, 1909, S.2, s. 39-43
"Hicaz Demir Yolu", *Şûra*, 1909, S.3, s. 68-69
"Hicri Takvim ile Miladi Takvim Meselesi", *Şûra*, 1912, S.6, s.187-188
"Hive (Harezm) Memleketi Hakkında", *Şûra*, 1909, S.17, s. 519-520
Hucaşi, Molla Nareddin, "Milliyet İsmi, Misyonerler Faydası", *Şûra*, 1910, S.19, s. 607
"Hürmetli Ukuyucularımızga", *Dünya ve Maişet*, 1906, S.1, s.9
Hüseyni, Muhammedsabir, "Kazaklarda Müftülük", *Şûra*, 1913, S.11, s. 333-335
İbrahimov, Alimcan, Biz Tatarmız, *Şûra*, 1911, S.8, , s. 236-238
"İptidai Talim Meselesinde", *Vakit,* 1910, S.675, s.2.
"İdarege Mektuplar", *Vakit***,** 1917, S. 2286, s.4.
"İdil Boyunda Olan Eski Kavimler", *Şûra*, 1909, S.23, s.711-712
İdrisi, Alimcan, "Napolyon Müslüman mıydı?", *Şûra,* 1914, S.14, s.433-437
"İslam Tarihi", *Şûra*, 1915, S.12, s. 356-358
İzmailiyev, Ş. "Eski ve Kıymetli Eser", *Şûra*, 1915, S.17, s.2
"Kalem Müsabakası", *Şûra*, 1909, S.15, s. 467
Kamalova, Gülsüm, "Türkler Yaşayacaktır", *Şurâ*, 1913, S.9, s. 175-176
"Karmışev, Halil, "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s.364
"Karşumızdağı Mühim Mesele Münasebetiyle", *Din ve Maişet*, 1914, S.20, s.317–318
Karukov, Süleyman, "Barabalar Ahvali", *Şûra*, 1911, S.10, s.295-298
"Kasım Han", *Şûra*, 1909, S.12, s.353-355
"Kazakların Soyu Hakkında" *Şûra*, 1911, S.1, s.26
Kazanlı, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XIX), *Şûra,* 1911, S.19, s.591
Kemal, Muhammed, "Başkurtlar" *Şûra,* 1917, S.15, s.347-348
Kerim, K. "Küçlep Çukındırılgan Tatarlar-Kreşinler Tarihine Aid", *Şûra*, 1917, S.19, s.439-442

Kerimî, Fatih, “Medrese-i Hüseyniye II”, *Vakit,* 1908, S.386, s.2-3
Kerimî, Fatih, “Medrese-i Hüseyniye”, *Vakit,* 1908, S.385, s.1
Kerimî, Fatih, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, *Türk Yurdu,* C. III, S. 6, 27 Kânûn-ı Evvel 1328 (9 Ocak 1913), s.161-164
Kerimi, Fatih “Endülüs Arapları”, *Şûra,* 1908,S.22, s.704-706
Kerimi, Fatih “Tilsizlik Faciası”, *Şûra,* 1914, S.13, s.399
Kerimof, Fatih, “Kız Mekteplerinde Kol Hünerleri, *Vakit,* 1913, S.1190, s.2
Kışlaki, “Yine Sart Lafzı Hakkında”, *Şûra,* 1913, S.7, s. 200
“Kızlar Terbiyesi”, *Şûra,* 1909, S.11, s.345-346
“Kiyim Hakkında”, *Din ve Maişet,* 1908, S.6, s.85-86
Kolankı, Kayyum, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XVIII), *Şûra,* 1911, S.19, s.591
“Kulca Sultanlığı ve Tarançi Türkleri” *Şûra,* 1908, S.16, s.503-505
“Kulca Sultanlığı ve Tatarançılar Kimler?”, *Şûra,* 1908, S.16, s. 503-505
Kormaşi, Alimcan, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XIV), *Şûra,* 1911, S.19, s.589
Kormaşi, Muhammed Zarif Şerik’ü-l “Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I”, *Şûra,* 1913, S.22, s.687
Kormaşi, Sabircan, “Kazak Türklerinde Evlilik”, *Şûra,* 1914, S.4, s. 113-114
Kormaşi, Sabircan el- “Bizim Türklerde Cehâlet Cil Davl Birle Beraber” *Şûra,* 1914, S.23, s.719-720
Kormaşi, Sabircan el- “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap VII)”, *Şûra,* 1911, S.18, s.555
“Kral Edward” *Şûra,* 1910, S.10, s.291
Kurmaşev, İhsan Şeyh, “Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I”, *Şûra,* 1913, S.22, s.687
“Kuzey Bulgar Devleti”, *Şûra,* 1912, S.18, s. 558-559
M. A. (İmam) “Cevaplar Hakkında Fikirler”, *Şûra,* 1911, S.23, s.719-720
Mahmud Ataullah el-Müslimî, “Türkler İçin Umum Bir Til” *Şûra,* 1913, S.12, s.364
Maksudî, A. Hadî, “Biz Tatar Tügil”, *Yıldız,* 29 Ocak 1906, S.3, s.1
Maksudî, A. Hadî, “Din ve Millet”, *Yıldız,* 17 Aralıık 1913, S.1083, s.2-3
“Matbuat Hülasası”, *Şûra,* 1913, S.1, s.27-28
“Medrese-i Hüseyniye Hakkında İdil Gazetesine Tashih”, *Vakit,* 1909, S.518, s.1-2
“Mısır Mumyası” *Şûra,* 1916, S.16, s.399-400
“Millet Muhabbetinin Alameti”, *Din ve Maişet,* 1916, S.20, s.238

"Millî Ne Lugat", *Din ve Maişet*, 1910, S. 32, s.503–504
"Millî ve Resim", *Din ve Maişet*, 1910, S. 29 s.457
Mirmuhsin (Mir Muhsin Mir Muhammedev), "Dinçiler, Terakkiçiler", *Şûra,* 1917, S.20, s.468-469
"Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S12, s. 353-354
"Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S.9, s. 257-259
"Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S10, s. 289-290
"Mithat Paşa", *Şûra*, 1910, S11, s. 321-323
Molla Keşşaf Tercümanî, "Tiatır Hakkında", *Dünya ve Maişet*, 1907, S.3, s.39-40
Mollayev, Y. "Türkler İçin Umum Bir Til" *Şûra*, 1913, S.12, s. 363
Mortazin, M. Fatih, "Asar-ı Kadime", *Şûra*, 1910, S.9, s. 275-276
Muhammed Hanefi Muhammedcan Oğlu Mustafa, "Cevaplar Hakkında Fikirler", *Şûra*, 1911, S.24, s.748-750
Muhammedov, Merdalim, "Çayık Boyundaki Müslüman Karaçılar", *Şurâ,* 1910, S.11, s. 327-330
"Muhammed Rahim Bahadır Han", *Şûra*, 1909, S.18, s.545-547
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1910, S.20, s.633
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1909, S.12, s. 272-273
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1909, S.19, s. 607-608
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1909, S.21 s. 665
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1910, S.10, s. 309-310
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1910, S.15, s. 452-453
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1911, S.13, s. Ön iç kapak
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1912, S.16, s. 507
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1912, S.16, s. 507 (Bulgarların ne zaman Müslüman olduğuna dair soru-cevap)
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1912, S.23, s.705-709
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1913, S.8, s. 249
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1914, S. 24, s.764
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1915, S.5, s. 153-154
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1917, S.16, s. 365 ("Bedestan-ı Mezhâib" hakkında okuyuculardan gelen yazılar Soru-Cevap)
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1917, S.5, s.118
"Murasele Muhâbere", *Şûra*, 1909, S.12, s. 373
"Murasele ve Muhâbere", *Şûra*, 1909, S.15, s. 471

"Murâsele ve Muhâbere", *Şûra*, 1913, S.8, s.249
"Murâsele ve Muhâbere", *Şûra*, 1912, S24, s.757
"Murâsele ve Muhâbere", *Şûra*, 1914, S.20, s.638-639
"Murâsele ve Muhâbere", (Tarih Kitapları Hakkında Soru –Cevap), *Şûra*, 1912, S.2, s.60-61
"Murat Han Birinci (Hüdevendigar)", *Şûra*, 1913, S.5, s. 129-130
Murtazin, Muhammed Fatih, "Çuvaşlar Kimlerdir", *Şûra*, 1908, S.9, s.270-272
Musa Kamil, "Başkurtlarda Muhabbet-i Milliye'nin Bir Misali", *Şûra*, 1916, S.4, s. 94
Muzaffer, A. Rauf, "Türkistan'da Bugünkü Hayat" (Ana Dil ve İmla), *Şûra,* 1917, S.6, s.126-128
Muzaffer, G. Rauf, "Türkistanda Bugünkü Hayat", *Şûra* 1917, S.4, s.82-84
Muzaffer, G. Rauf, "Türkistanda Bugünkü Hayat", *Şûra,* 1917, S.1, s.10-13
Muzaffer, Muhammed Hanefi, "İlim Taralmavnın Sebepleri Hakkında", *Şûra,* 1912, S.14, s.426-427
Muzaferrov, Muhammed Kemal, "Hazırda Bizde Rusça Okuvdan Korkurga Yol Yok", *Şûra,* 1917, S.13, s.297-297
Muzaferrov, Muhammed Kemal, "Müslümanlar Arasında İlim Taralmav Hakkında", *Şûra,* 1912, S.7, s.202-203
Muzaffer, Muhammed Hanefi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap VI)", *Şûra,* 1911, S.18, s.554
Muzafferov, Muhammed Kemal, "Başkurtlar" *Şûra*, 1917, S.15, s. 347-348
Muzafferov, Muhammed Kemal, "Başkurtlar" *Şûra*, 1917, S.16, s.376-377
Müderris, Abdülkadir, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XX)", *Şûra,* 1911, S.19, s.591-592
"Müsavat, Hukuk Bar mı?", *Vakit*, 1910, S.681, s.1
Müslimî, Abdülhamit "Napolyon ve Ferdinand de Lesseps", *Şûra,* S1916, S. 13, s. 315-318
N. A. (Nazarhoca, Abdüssamed), "Tarançı Türkleri", *Şûra,* 1914, S.15, s.455-457
Nadiyef, Zeki "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.5, s.125-126
Nadiyef, Zeki, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.4, s.104-106
Nadiyef, Zeki, "Başkurtlar", *Şûra*, 1916, S.7, s.174-175
Naşirler Namına: Zakir Remiyev, "Vakit İdaresinden", *Şûra*, 1917, S.18, s.412
Nazarhoca, Abddüsamed, "Müslümanlar Arasında İlim Taratılmav Hakkında Mülahazalar", *Şûr*a, 1912, S.11, s. 337
Nazarhoca, Abdüssamed, "Tarançı Türklerinde Hatun-Kız" *Şûra,* 1917, S.11, s.255-256

Nazarhoca, Abdüssamed, “Yol Hatıratımda,” *Şûra*, 1914, S.8, s.233-237
Nazarhoca, Abdüssamed “Türkler İçin Umum Bir Dil” *Şûra*, 1913, S.12, s.365
Nazarhoca, Abdüssamed, “Kaşgar Türklerinin İslam Kabu İtüleri ve Eski Kitaplar”, *Şûra*, 1913, S.11, s.332-333
Nazarhoca, Abdüssamed, “Tarançı Türkleri Kandak Turalar?” *Şûra*, 1915, S.10, s.93-95
Nazarhoca, Abdüssamed, “Tarançı Türkleri”, *Şûra*, 1914, S.14, s.425-427
Nazarhoca, Abdüssamed, “Tarançı Türkleri”, *Şûra*, 1914, S.15, s.455-457
Nazife, Hatime, “Kız Balalarnı Yaşlı Okuvdan Alu”, *Şûra,* 1915, S.12, s.373-374
Nermi, M., “Türklere Aid Eserler”, *Şûra*, 1913, S.17, s. 2-3
Nermi, M. “Türk Yurdu, Türklere Aid Eserler”, *Şûra*, 1913, S.17, s.2-3
“Nobel” *Şûra*, 1913, S.22, s.673-675
“Nogay Mirza”, *Şûra*, 1909, S.9, s.257-260
Numanov, Abdulkayyum, “İşinde Cedit, Faaliyet, Progres, Tabmav Çinde Müsülmaçılık Şiddet mi?”, *Şûra,* 1913, S.17, s.516
Numanzade, Muhammedcan, “Murasele ve Muhâbere”, *Şûra,*1910, S.19, s.611-612
“Nur Devlet”, *Şûra*, 1909, S.13, s.386-387
“Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 1906, S.18, s.3
“Orenburg Haberleri: Ahmed Bay Vakfı”, *Vakit*, 1908, S.391, s.3
“Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 1910, S.677, s.3
Osman, Ali b. “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXI)”, *Şûra,* 1911, S.19, s.592
“Osman Han”, *Şûra,* 1912, S.24, s. 641-643
Osmani, İsmail, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap IV), *Şûra,* 1911, S.18, s.552-556
Osmani, A. “Hive Memleketinde Medreseler”, *Şûra*, 1912, S.18 s.559-561
“Özbek Han", *Şûra*, 1908, S.8, s.71-72
“Özbek Han, *Şûra*, 1908, S.8, s.65-72
“Özümüze Ait”, *Şûra*, 1908, S.4, s.107-110
Özünüzde Malum, “Cevaplar Hakkında Fikirler”, *Şûra*, 1911, S.22, s.687-688
Özünüzge Malum Kişi, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXXIII), *Şûra,* 1911, S.21, s.649
Pervuhin, M. “Ünlü Linguist” *Şûra*, 1916, S.16, s.400
“Polşa Tatarları”, *Şûra*, 1911, S.9, s. 286-287
“Portekiz Memleketi”, *Şûra*, 1910, S. 20, s. 609-611

Rahmankulu, Zakir-Abdüssamed Nazarhoca, “Kulca Sultanlığı Hakkında”, *Şûra*, 1911, S.18, s.561-563

Rahim, Muhammed Kari “Ruhsuz Alim Makalesine Karşı”, *Şûra*, 1909, S.20, s. 632-633

Raif, A. “Türkistan’da Bugünkü Hayat”, *Şûra*, 1916, S.19, s.455-457

Raif, A. “Türkistan’da Bugünkü Hayat”, *Şûra,* 1916, S.21, s.505-507

Ramazan, Abdullahad, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XIV)”, *Şûra,* 1911, S.19, 589-590

Remiyev, Zakir “Vakit İdaresinden”, *Şûra*, 1917, S. 18, s.412.

“Rızaeddin’e Açık Mektup”, *Din ve Maişet*, 1911, S.14, s.215

“Rusya Müslümanları, Cenubı Afrikada Müslümanlar, Kaşgar Müslümanları”, *Şûra*, S.24, 1910, s.742-744.

“Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., *Şûra*, 1908, S. 4, s.113

“Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., *Şûra*, 1908, S.10, s.308

Sadov ve Mihail, “Asar-ı Atika Dair”, *Şûra*, 1911, S.22, s.685-68

Sagidov, Abdülkerim “Buhara”, *Şûra*, 1909, S.2, s. 46-47

Sagidov, Abdülkerim, “Buhara”, *Şûra*, 1909, S.5, s.147

Sagidov, Abdülkerim “Buhara”, *Şûra*, 1909, S.5, s.147-149

Sahillin, Tuhfetullah, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap V)”, *Şûra,* 1911, S.18, s.552-556

Saib, “Kızgız ile Tatar”, *Vakit*, 1906, S.5, s.2

Said, Abdülkerim “Ruhsuz Alim”, *Şûra*, 1909, S.18, s. 549-551

Said, Abdülkerim, “Ruhsuz Alim”, *Şûra*, 1909, S.19, s. 583-584

Said, Abdülkerim, “Ruhsuz Alim”, Şûra, 1909, S.20, s. 616-618

Said, Abdülkerim, “Ruhsuz Alim”, *Şûra*, 1909, S.24, s. 648-649

Saidev, Abdülkerim “Ruhsuz Alim”, *Şûra*, 1909, S.23, s.728-729

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S. 7, s. 211-215

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.19, s.579-581

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.21, s. 645-646

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.8, s.234-236

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.9, s.262-265

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.22, s. 678-680

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.10, s. 296-299

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.20, s. 612-614

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra,* 1915, S.21, s. 647-648

Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.22, s.685-687
Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şûra*, 1915, S.6, s.167-168
Sakmari, “Şam Hatıratı”, *Şûra*, 1913, S.18, s.551-553
“Sart” Tahkir Sözümü?, *Şûra*, 1912, S.22, s. 692-693
“Satılgan”, *Şûra*, 1909, S.13, s.387
Sefa, Devletşah b., “Tarih Talimi”, *Şûra,* 1912, S.8, s.244-245
Semberi, Abduurahman Abduurahim “Bugünkü Meseleler”, *Şûra,* 1913, S.9, s.263-267.
Serdar, Ahmet, “Özbeklerin Nesebi Hakkında”, *Şûra*, 1916, S.24, s.593-594
“Seyid Burhan”, *Şûra*, 1909, S.16, s.482-483
“Sikkeler Hakkında”, *Şûra*,1909, S.8, s.246.
Steinfeld, N. P. Çev. A. F, “Bisermenler”, *Şûra*, 1912, S.7, s.206-207
Steinfeld, N. P. Çev. A. F, “Bisermenler”, *Şûra*, 1912, S.8, s. 235
Steinfeld, N. P. Çev. A. F, “Bisermenler”, *Şûra*, 1912, S.10, s. 300
Steinfeld, N. P. Çev. A. F, “Bisermenler”, *Şûra*, 1912, S.11, s.339-342
“Sultan Mehmet Hamis”, *Şûra*, 1909, S.10, s. 289-292
“Sultan Mehmet Hamis”, *Şûra*, 1909, S.10, s. 289-292
Sultaniyef, Abdurrahman, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXIII)”, *Şûra,* 1911, S.20, s.614-615
“Suriye Ahvali”, *Şûra*, 1913, S.2, s. 36-37
Süleyman, Fatih, “Milli Meselelerimiz Tiresinde(Hakkında)”, *Şurâ*, 1916, S.14, s.342-344
Süleymani, Muhammed Fatih, “Kazak İçinde”, *Şûra*, 1916, S.5, s.120-121
Süleymani, Muhammed Fatih, “Kazak İçinde”, *Şûra*, 1916, S.12, s. 304
Ş, B. “Kamil Paşa”, *Şûra*, 1914, S.6, s.161-163
“Şah Ali Han”, *Şûra*, 1909, S.14, s. 417-419
Şeref, Alimcân, “Türk Tatar Tarihi”, *Şûra*, 1916, S.13, s.311-314
Şerkî, Yusuf, “İbtida-i Mekteplerde Okutu”, *Şûra,* 1912, S.16, s. 500-501
Şerkî, Yusuf, “İbtida-i Mekteplerde Okutu”, *Şûra,* 1912, S.17, s. 532-533
Şerkî, Yusuf, “İbtida-i Mekteplerde Okutu”, *Şûra,* 1912, S.18, s. 566-567
Şerkî, Yusuf, “İbtida-i Mekteplerde Okutu”, *Şûra,* 1912, S.4, s. 120-121
Şerkî, Yusuf, “İbtida-i Mekteplerde Okutu”, *Şûra,* 1912, S.5, s. 149-150
Şerkî, Yusuf, “Mekteplerimizde Oku Raveşi”, *Şûra,* 1912, S.2, s. 56-57
“Şeyh Evliyar Sultan”, *Şûra*, 1909, S.14, s.417
Şûra dairesi, “Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebebleri”, *Şûra*, 1914, S.1, s.18-21
Şûra dairesi, “Okuyuculardan Rica”, *Şûra*, 1911, S.13, s. Önkapak 2

Şükrüllah, Muallim Hacı Mu'in ibn. "Sart Sözü Hakkında", *Şûra*, 1911, S.20, s. 616
Tahiri, Hadi, "İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXIX)", *Şûra,* 1911, S.20, s.616
Tahiri, Hadi, "Niçün Terakki İderge?", *Şurâ,* 1912, S.7, s.213
"Tarih İlmi", *Şûra*, 1911, S.1, s.10-11
"Tarih ve Müverrihler", *Şûra*, S.1915, S.13, s. 389-390
"Tarihimize Ait; Hun Türkleri, Bulgarlar, Hazarlar, Avarlar, Nogaylar Başkurtlar", *Şûra*, 1909, S.17, s. 522-525;
"Tatarca Tügil Türikçe", *Şûra*, 1910, S.23, s.2
Tataroğlu, "Biz Kim Meselesi", *Şûra*, 1911, S.4, s. 2
Tataroğlu, Biz Kim?, *Şurâ*, 1911, S.2 s. 2
Tercüman (Tercüman gazetesinden iktibas), "Lisan Gerek Lisan", *Şûra*, 1912, S.1, s.18-19
"Til Yarışı ve Onun Bahadırları", *Şûra*, 1912, S.10, s.311-312
Trişkavi, Alican, İskender el-Hamzevi, Feyzurrahman Rekavi, Azim Kasimi, Kayyum Kolatka, "Mollalıktan Gönül Sovunu ve Anın Sebebleri", *Şûra*, 1914, S.1, s.18-21
Tugru (Nazarhoca Abdüssamed),"Şûra İdaresine Mektuplar V", *Şûra*, 1913, S.1, s. Ön kapak 2
Tüntâri, Muhammed Necib, "Bizge Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra,* 1908, S.15, s.470-473
Tüntari, Necib, (Hayat Gazetesinden İktibas), "Bize Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra*, 1909, S.11, s.338-343
Tüntari, Necib, (Hayat Gazetesinden İktibas), "Bize Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra*, 1909, S.10, s.309-312
Tüntari, Necib, (Hayat Gazetesinden İktibas), "Bize Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra*, 1908, S.9, s.267-270
Tüntari, Necib, (Hayat Gazetesinden İktibas), "Bize Kaysı İlimler Lazımdır?", *Şûra*, 1908, S.7, s.197-200
"Türkiye Devleti'nin İsmi Hakkında Soru-Cevap", *Şûrâ,* S.17, 1913: s.537
Türk Oğlu, "Tilimiz Unutulmasın", *Şûra*, 1910, S. 6, s.177-179
Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şurâ*, 1912, S.1, s.19-21
Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şurâ*, 1912, S.2, s.55-56
Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şurâ*, 1912, S.3, s.79-80
Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şurâ*, S.11, 1911, s. 327-329
Türkoğlu, "Biz Türkmez?", *Şurâ*, S.8, 1911, s. 238-241

Türkoğlu, H.A. “Murasele ve Muhabere”, *Şurâ*, S.3, 1910: s.89

Ubeydillin, A. “İz İstorii Torgovogo Klacca u Privoljickih Tatar”, *Vostokodenie*, Bakü, 1926, C.II, s. 49-74

Ubeydullah, “Milliyetnin Esasları”, *An*, 2 Aralık, 1913, S.23, s.407-410

Ubeydullin, Aziz, “İski Til hem Milliyet” *Mektep,* 1913, S.8, s.191-192

Usat Rahmanka- Zarif Beşiri, “Mişerler”, *Şûra*, 1910, S.5, s.147-149

“Usul-i Cedide ve Dinsiz Muallim”, *Din ve Maişet,* 1910, S.13. s.197

“Usul-u Cedidin Evvel Tatbike Koyuluvunun 25. Yılı”, *Terbiye-yi Etfâl,* 1 Şubat 1907, S.3, s.50-51

“Uyganu ve Yanalık Tarihi”, *Şûra*, 1913, S.14, s. 36-38.

Uygur Balası (Nazarhoca, Abdüssamed), “Kuteybe b. Müslimin Kaşgar Bölgesine Gelmesi Hakkında”, *Şûra,* 1914, S.22, s.699

“Vakitcilere Açık Mektup”, *Din ve Maişet* 1911, S.21, s. 315

Vehbi, C. “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap IX)”, *Şûra,* 1911, S.18, s.556

Velidi, Ahmet Zeki, “Börcan Başkurtları Arasında I”, *Şûra*, 1913, S.19, s.587-589

Velidi, Ahmet Zeki, “Börcan Başkurtları Arasında II”, *Şûra*, 1913, S.20, s. 618-619

Velidi Cemaleddin, “Kavim ve Kabilemiz Arasında”, *Şurâ*, 1912, S.1, s. 8-9

Velidi Cemaleddin, “Yana Gazete ve Jurnaller” , *Vakit*, 6 Şubat 1913, S.1125, s.3

Velidi, Cemaleddin, “Milliyet Kavgaları-I”, *Vakit*, 19 Ocak 1916, S.1964, s.1

Velidi, Cemaleddin, “Milli Mektep ve Milli Til-I” *Vakit*, 9 Kasım 1916, S.2125, s.3

Velidov, Sabir, “Milliyetni Niçik Anlıysız?”, *Ang*, 2 Aralık 1913, S.23, s. 399-400

“Yadigâr”, *Şûra*, 1910, S.8, s. 247

Yadigarî, M. Halil, “Mekteplerimiznin Balalarga Milli Ruh Bire Almavı”, Şûra, 1914, S.21, s.665-666

Yarmakef, Harun, “İslamlar Arasında İlim, Niçün Lazım Derecede Taralmav?(Cevap XXII)”, *Şûra,* 1911, S.20, s.614

Yarov, M. “Finlandiya Hatıratı”, *Şûra*, 1909, S.22, s. 700-702

Yavuşev, Nuşirvan, “İlm Taratu”, *Şûra*, 1915, S.9, s. 280-281.

Yavuşev, Nuşirvan, “Şarkî Türkistan”, *Şurâ*, 1917, S.12, s.273

Yavuşev, Nuşirvan, “Türk Dili”, *Şûra*, 1916, S.1, s.8-9

Yavuşev, Nuşirvan, “Türk-Tatar Dili”, *Şûra*, 1917, S.11, s.246-247

Yavuşev, Nuşirvan “Altı Şehir Tarihinden Bir Parça”, *Şûra*, 1916, S.20, s. 479-481

Yavuşev, Nuşirvan “Altı Şehir Türkleri Hayatından”, *Şûra*, 1917, S.15, s.345-348

Yavuşev, Nuşirvan “Altı Şehir Türkleri Hayatından”, *Şûra*, 1917, S.16, s.367-370

Yavuşev, Nuşirvan, “İlm Taratu” *Şûra,* 1915, S.9, s.280-281
Yavuşev, Nuşirvan “Musabayevler Moykasında”, *Şûra*, 1916, S.8, s.320-321
Yavuşev, Nuşirvan “Şarkî Türkistan”, *Şûra*, 1917, S.12, s.273
Yavuşev, Nuşirvan “Türlü Meseleler (Seyahat ve Seyahatçiler)”, *Şûra*, 1917, S.8, s.174-176
Yavuşev, Nuşirvan, “Türkistan”, *Şûra*, 1915, S.15, s. 168-169
Yavuşev, Nuşirvan, “Afak Hocam Mezarı”, *Şûra*, 1915, S.12, s.362-363
Yavuşev, Nuşirvan, “Aldanmanız!”, *Şûra*, 1915, S.18, s. 626
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri Hayatından Halk Edebiyatı”, *Şûra*, 1917, S.21, s. 486-487
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri Hayatından”, *Şûra*, 1917, S.17, s.389-392
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri Hayatından”, *Şûra*, 1917, S.16, s.367-370
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri”, *Şûra*, 1915, S.24, s.747-748
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir” Türkleri Turmuşundan”, *Şûra*, 1915, S.8, s. 232-233
Yavuşev, Nuşirvan, “Din Âlimleri Arasında”, *Şûra*, 1915, S.9, s. 261-262
Yavuşev, Nuşirvan, “İlm Taratu”, *Şûra*, 1915, S.9, s. 280-281
Yavuşev, Nuşirvan, “Şarkî Türkistan Türkleri Turmuşından”, *Şûra*, 1915, S.14, s. 424-426
Yavuşev, Nuşirvan, “Türkistan Çinide Seyahat”, *Şûra*, 1915, S.13, s. 390-392
Yavuşev, Nuşirvan, “Türkistan Çinide Seyahat”, *Şûra,* 1915, S.11, s.332-336
Yavuşev, Nuşirvan, “Türkistan Tarihi”, *Şûra*, 1915, S.15, s. 455-457
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri”, *Şûra*, 1915, S.23, s. 714-715
Yavuşev, Nuşirvan, “Altı Şehir Türkleri”, *Şurâ,* 1916, S.15, s.362-363
Yavuşev, Nuşirvan, “Ceditlik, Tırışlık, Müslüman İşi Tügül mü?I”, *Şûra,* 1913, S.22, s.686
Yavuşev, Nuşirvan, “Artuş Te’siratı”, *Şûra*, 1915, S.17, s. 518-520
Yavuşev, Nurşirvan, “Türkistan”, *Şûra*, S.1914, S.8, s.238-239
Yavuşev, Nuşirvan, “Millet ve İslâmiyet”, *Şurâ*, S.13, 1917, s. 292-293
Yoldaşoğlu, “Latışlar, Estonnar, ve… Biz”, *Şûra*, 1909, S.17, s. 527-529
Yumagukova, Rabia, “Başkurtlarda Hatun Kızlar”, *Şûra*, 1916, S.4, s.95
Yuniçi, F, “Sart Sözü Hakında”, *Şûra*, 1912, S.9, s.273-274
Ziynetullah, Nuşirvanzade, “Milli Tarihten Bir Kicek”, *Şûra*, 1914, S.13, s.388-391

D. İKİNCİ EL KAYNAKLAR

1) Kitaplar

Abeşî, Hasan Ata, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001

Ahmedov, B. A. *İstoriya Belha, İzdatel'stvo "Fan"* Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982

Ahmer, Ş. *Matbacılık Tarihi,* Kazan, 1909

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti,* Ankara, 2000

Akçura, Yusuf, *Türk Yılı 1928,* İstanbul, 2009

Akçura, Yusuf, *Damolla Âlimcan el Barudî Tercüme-i Hali,* Haz. A. Kanlıdere, İstanbul, 2019

Alekseyev, V.P., *Oçerk Proisxojdeniye Tyurskix Naodnov Vostoçnoy Evropı,* Moskva, 1971

Alp, Alper, *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı,* Ankara, 2011

Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Çev. D. Kömürcü, İstanbul, 2002

Arık, Durmuş, *Buhara Yahudileri,* Ankara, 2005

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları,* İstanbul, 2016

Aydın, Suvai, *Modernleşme ve Milliyetçilik,* Ankara, 1993

Bacon, E. Elizabeth, *Esir Orta Asya,* Çev.Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977

Bauman, Gerd, *Çokkültürlük Bilmecesi*, Çev. Işıl Demirakın, Ankara, 2006

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. YY,* Ankara, 1966

Bennigsen, Alexandre**.** *Chantal Lemercier-Quelquejay, La Presse Et Le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920, Mouton & Co,* Paris, 1964

Benningsen, Alexandre -Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* Çev. Nezih Uzel, Ankara, 2005

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri,* Ankara, 1983

Calhoun, Craig, *Milliyetçilik,* Çev. B. Sütçüoğlu, İstanbul, 2007

Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Ulemâsı(1770-1876),* İ.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) SBE, Sakarya, 2009

Dautov, R. H-Rahmani, R. F, *Edipleribiz,* Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2009

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi,* Ankara, 1999

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarların Millet Meclisi 1917-1919),* İstanbul, 1998

Devlet, Nadir, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914),* Ankara, 1988

Devlet, Nadir, *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varluş Mücadelesi,* İstanbul, 2011

Devletşin, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi,* Çev. Albina Tuzlu, Ankara, 2013

Devletşin, Temurberk, *Sovyet Tataristanı,* Çev. Mehmet Emircan, Ankara, 1981

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî,* İstanbul, 2006

Ebu Hâmîd Muhammed El-Gırnâti, *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhvetu'l-Elbâb ve Nuhvetu'l-Ac'ab*), Çev. Fatih Sabuncu, İstanbul, 2011

Fahreddin, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2003

Fahreddin, Rızaeddin**,** *Bulgar ve Kazan Türkleri,* haz. Enver N. Hayrullin, Kazan, 1993

Fahreddin, Rızaeddin, *Fenni Biyografik Cıyuntık,* Hazırlayanlar: Raif Merdanov, Ramil Minullin, Süleyman Rahimov, Kazan, 1999

Fahreddin, Rızaeddin, *Bolğar Wa Qazan Töreklare,* Kazan, 1997

Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi,* Çev. Bir heyet tarafından Macarca'dan Türkçeye çevirisi yapılmıştır, Ankara, 1999

Gaynullin, Muhammed, *Tatar Edipleri,* Kazan, 1978

Gımadiyev, Üzbek, *Satira Koralı Bilen,* Kazan, 1977

Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme,* Ankara, 1999

Gömeç, Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi,* Ankara, 2011

Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef,* Ankara, 1994

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu, Atillâ, Cengiz Han, Timur,* Ter. Halik İnalcık, Haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, Ankara, 2011

Gumilev, L. N. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003

Gündoğdu, Abdullah, *Türk Jeopolitiği Akdeniz'e Bir Kısrak, Hazara Bir Kartal Başı Gibi Uzanan Bu Memleket,* İstanbul, 2009

Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik,* İstanbul, 1999

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri,* İstanbul, 2004

Hablemitoğlu, Şengül -Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920),* İstanbul, 2004

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında,* Ankara, 1975

Hemidullin, Lipon, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, *Bertugan Remiyevler Fenni-Biografik Jıyentık,* Kazan 2002

Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi,* Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kamalov, Ankara-2009

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi,* Haz. R.Şeşen, İstanbul, 1975

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi,* İstanbul, 2002

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, 2015

İstoria Tatarskoy A.S.S.R, C.1, Kazan, 1955,

Kanlıdere, Ahmet, Reform Within İslam: The Tajdid And Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Concılıation Or Conflict?, İstanbul, 1997

Kanlıdere Ahmet, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahatçılık ve Ceditçilik,* İstanbul, 2021

Kanlıdere, Ahmet, *Kazanlı Islahatçılardan Musa Carullah Bigi,* Marmara Ünv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988

Kanlıdere, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî,* İstanbul, 2019

Karamzin, N.M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo Kniga I,* Moskova, 1990

Kerimi Fatih, *İstanbul Mektupları,* İstanbul, 2001

Kerimullin, Ebrar, *Kitap Dönyasına Seyahet,* Kazan, 1979

Kesici, Kayyum, *Dün ve Bugün Hedefteki Kazakistan,* İstanbul, 2003

Kırımer, Cafer Seydahmet**,** *Gaspıralı İsmail Bey,* İstanbul, 1996

Kırımer**,** Seydahmed Cafer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* Ankara, 1997

Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916),* Ankara, 2010

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* İstanbul, 1980

Kovalevskiy, P., *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.* Harkov, 1956

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),* Ankara, 2011

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri,* Ankara, 1972

Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş,* Ankara, 1995

Layponov, Kazi T. İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* Çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2008

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Ankara, 2008

Madariaga, İsabel de, *Rossia v Epohu Ekaterinı Velikoy,* Moskva, 2002

Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme(1850-1917),* İstanbul, 2002

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, 2018

Mehmedov, Veli, *Ekinci Gazeti,* Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1976,

Mercanî, Şehabeddin-i *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar,* çev. Mustafa Alkan, Ankara, 2008

Merdanov, R.F.-F.H. Şekurov, *XX. Yüzyılbaşı Tatatr Vakıtlı Matbugatı Bibliografik Kursetkeç,* Kazan, 2000

Merdanov, R. F.- Gallemev, İ. K., *XX. Yüzbaşı, Tatar Teglim-Terbiya Jurnallarının Bibliyografik Kürsetkeçi,* Kazan, 1997

Mollaer, Fırat, *Kimlik, Tanınma Mücadelesi ve Şarkiyatçılık*, İstanbul, 2018

Muhammedşin, R. G. *Tatarskiy Traditsionalizm Osobennosti i Formi Proyavleniye,* Kazan, 2005

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul, 2019

Norris, Harry, *Islam in the Baltic*. New York, 2009

Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu,* Ankara, 1995

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2018

Ostroumov, N.P. *Sartlar, Etnografik Malzemeler,* Taşkent, 1908

Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya, Kazaklar-1,* Ankara, 2004

Özyetkin, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi,* Ankara, 1996

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç, *Pugaçev İsyanının Tarihi,* Çev. Metin Yardımcı, İstanbul, 2002

Raşit İskandarov, *Orenburgskie Tatarı*, Kazan, 2009

Refika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını,* İstanbul, 1996

Remiyev, İsmail, *Vakıtlı Tatar Matbuatı: 1905-1925,* Kazan, 1926

Rorlich, Azade-Ayşe *Volga Tatarları,* Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, 2000

Ross, Danielle, *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu,* Türkçesi: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, 2020

Roux, Jean-Paul *Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl,* Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan, İstanbul, 2015

Rowell, S.C. *Lithuania Ascending A pagan empire within east-central Europe 1295-1345,* Cambridge, 2000

Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931,* İstanbul, 1994

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara, 2010

Sharafullina, Aliya, *Hıristiyanlaştırılmış Türkler (Tatarlar - Kreşinler),* SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2017.

Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* Çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997

Schuyler, E., *Türkistan Seyahatnamesi,* çev. Kolağası Ahmed, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğu-Kemal Özcan, İshak Keskin, İstanbul, 2003

Somuncuoğlu, Servet, *Don Kazakları*, İstanbul, 2004

Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, 1994

Subaşı, Nihat, *Gazete ve Tekniği,* Ulusal Basımevi, Ankara, 1970

Sultanov T.İ.-G Kalyashtorny, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004,

Suyargulov, Rifat, *XIX. Asırda ve XX. Asrın Başlarında İdil-Ural Bölgesi Ceditçilerinin Temel Kelamî Meselelere Bakışları,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E. Ankara, 2018

Tanuğur, Eda, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar Adlı Eserin Latinizesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, SBE, İstanbul, 2019

Tatar Edipleri Megrifetçilere (XX. iöz Başı) Biobibliografik Süzlek, Haz. Ramil İslamov-Rife Harrasova, G. İbrahimov Til, Edebiyat hem Sengat İnstitutu, Kazan, 2005

Taymas, A.B. Kazanlı Türk Meşhurlarından, III, Âlimcan Barudî, İstanbul, 1958

Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri,* Ankara, 1966

Taymas, Abdullah Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddin Oğlu,* İstanbul, 1958

Temir, Ahmet, *Vatanım Türkiye (Rusya-Almaya-Türkiye Üçgeninde Memleket sevgisi ve Hasretle şekillenmiş Bir Hayat Hikayesi),* Ankara, 2011

Togan, Zeki Velidi *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul, 1970

Togan, A. Zeki Velidi, *İbn Fadlan's Reisbericht. Deytsche Morgenlandische Gesellschaft,* Leipzig, 1939

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketi'nin Öncülerinden Rızaeddin Fahredin,* İstanbul, 2000

Usmanov, Mirkasım, *Zavetnaya Meçta Hüsaina Feizhanova,* Kazan, 1980

Usmonov, Q. M. Sodıqov ve S. Burxonova, *O'zbekıston Tarıxı, O'zbekıston Respublıkası Olıy va O'rta Maxsus Ta'lım Vazırlıgı,* Toshkent, 2006

Ütken, Selim Serkan, *Buhara Hanlğı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868),* Ankara Üniversitesi SBE (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara, 2015

Vernadsky, George, *Moğolar ve Ruslar,* Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2007

Yakubovski, *A.Y. Altın Ordu ve Çöküşü***,** Çev. Hasan Eren, Ankara, 1976

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1977

Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri,* İstanbul, 2013

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* Haz. Mustafa S. Kaçalin, Ankara, 2006

Yuzeyev, A.H. *Prosvetitelckaya Mıcl Tatarckova Haroda (XIX-XX),* Kazan, 2014

Yücel, Celalettin, *Dış Türkler,* İstanbul, 1976

Zekiyev, Mirfatih Z. *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2007

Zeyneş, İsmail, *Kazak Türkleri,* Ankara, 2002

Ziyaev, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele,* Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara, 2007

Muhammedşin, G. R., *Tatarskiy Traditsionalizm Osobennosti i Formi Proyavleniye,* Kazan, 2005.

2) Makaleler

Aça, Mehmet, "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliğnde Yeni Ulusların İnşaası Adına Tatar Nüfuzunu Kırma Girişimleri", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* Kırklareli, 12-13 Nisan 2014 s.219-242

Ahmetjanov, M.İ. "Rızaeddin Bine Fahreddinnen Nesil Şeceresi hem Nesili Hakkında", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s.94-105

Akpınar, Yavuz, "Hasanbey Melikzâde Zerdâbî (1842-1907)", *DİA,* C.IV, s. 128-129

Alkaya, Ercan, "Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* Kırklareli, 12-13 Nisan 2014, s.243-271

Alpargu, Mehmet, "Nogaylar", *TDV,* C.33, Ankara, 2007, s.202-204,

Alptekin, Coşkun "Atabeg", *DİA,* C. IV, İstanbul 1991, s. 38

Amurhanov, R.U. "Rızaeddin Fahreddin Kak İstorik", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s.32-54

Arık, Durmuş "Tatar Türkleri Arasındaki Hıristiyanlar: Kreşinler", *A.Ü.İ.F. Dergisi,* C. XLIX, S. II, Ankara, 2008, s. 57-75

Arık, Durmuş, "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dini İnanışları," *A.Ü.İ.F. Dergisi,* C. 47, S. l, Ankara, 2006, s. 67-86

Arık, Durmuş, "Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine", *The International Association of Central Asian Studies,* Taşkent, 2007, s.18-36

Arık, Sabire, "Polonya Kralı III. Jan (Yan) Sobieski Hükümdarlık Dönemi (1674-1696)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara, 2005, C.24, S.38, s.213-238

Arslanov, A. A. "R. Fahredinov İcatında Doğu Kaynakları", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman***,** Kazan, 2003, s.111-121

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatoluğunda Teşkilat ve Müesseselerin Şer'iliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* İstanbul, 1945, C.XI, S.34, s.203-224

Bayram, Bülent "Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S.40, Ankara, 2015, s.21-35

Beşirova, İ. B. "Tatar Edebî Dili ve Rızaeddin Fahreddinov İcatı", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s.206-218

Binark, İsmet, "Kazan Türklerinde Matbaacılık Sahasındaki Çalışmalar" *Kazan,* S.18, İstanbul, 1976, s.13-22

Çağatay, Saadet "Müftü Rızaeddin bin Fahreddin Hazretlerinin Muharrirliği", *Yanga Milli Yıl,* S.7/101, Berlin 1936, s.427-438

Denisov, D. N. "Rol Orenburgskovo Medrese "Husainiya" v Razvitii Musulmanskovo Obrazovaniya", *Uçeniye Zapiski Kazanskovo Gasudarstvennovo Universiteta, Gumanitarnıye Nauki,* T. 152, 2010, s. 68-79

Devlet, Nadir, "Âlimcan Barudî", *TDVİA,* C.II, İstanbul, 1989, s.463-64

Devlet, Nadir, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdimend)", *Kazan,* S. 4, 1971 s.32-38

Devlet, Nadir "1995'ten Bugüne İdil-Ural" *İdil-Ural Çalıştayı,* Kırklareli, 2014, s.7-16

Feher, G. "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1943, s.290-320

Garimov, H.K: "Diyatelnoct R. FAhreddinova B Sostave Orenburskava Duhovnoga Sabraniya *(1891-1906)", Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s. 290-301

Gayneddin, Mesud, "Rıza Fahreddinov-Puplisit", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s. 163-1170

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türk Tarihinde Bulgarlar" *Mustafa Keskin Armağanı,* İstanbul, 2014, s.484-486

Grigorev, A.N. "Hristianizatsiya Hiruskih Naradnostii Kak Adin Metodov iz Hatcionalno Kolonialnoy Politiki Carizma" *Meteryali po-İstorii Tatarii,* C.1, Kazan, 1948, s.233-245

Gündoğdu, Abdullah, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C.VIII, Ankara, 2002, s.606-615.

Gündoğdu, Abdullah, Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması, *Turkiz*, S.17, Ankara, 2012, s. 11-24

Gyula Mészáros, A.A., "Buharskiy Traktat o Çihan i Zvaniyah i ob Obzayannostyah Nositeleyih v Srednevekovoy Buhare", *Sovetskoe Vostokovedenie, V, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR,* Moskva 1948, s. 144-150

Hakan, Mehmet; "Kimlik Nedir?", *Türkiye Günlüğü,* (Mart-Nisan 1995), Sayı 33, s.146-149

Hayreddinov, A. G. "Rızaeddin Fahreddin ve Musa Bigiyev", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s.279-289

Hayreddinov, R.G. "Tatar Ruhanileri hem Siyaset (Rıza Fahreddinov Misalında)", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan, 2003, s.106-110

Hesenov, M.X. "R. Fahreddin Mirası ve Tatar Dünyası" *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman, Kazan,* 2003, s.16-23

İnan, Abdülkadir, "Kırgızlar" *Makaleler ve İncelemeler, C.I.,* Ankara-1998, s.39-41

İnan, Adülkair, "Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı", *Makaleler ve İncelemeler, C.I.,* Ankara-1998, s.286-287

İslamov, F.F. "Rızaeddin Fahreddinov-Meşhur Marifetçe, Pedagog", *Rıazaeddin Fahredin: Mirası ve Hezerge Zaman,* Kazan-2003, s.188-205

İsmagulov, O. "Kazak Halkının Etnik Yapısı", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara-2007, s.35-43

İsmayıl, M., "20. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara,2002, C.19, s.287-296

Kafalı, M. "Şibani Han Sülalesi ve Özbek Ulusu" *Atsız Armağanı,* İstanbul, 1976, s.295-306

Kafalı, Mustafa, "Özbek Han" *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 34. Ankara, 2007, s.107-109

Kerimov, Tahir "R. Fahreddinov Şeceresi", *Kazan Utları,* S. 4, Kazan, 1994, s.144-145

Kerimullin, Ebrar, "Birinçi Tatar Kitapları", *Kazan Utları,* Kazan, 1979, s.71-80

Kırımer, C. Seydahmet "Bazı Hatıralar", *Emel,* S.26, İstanbul, Şubat 1965, s. 42-64

Koca, Ferhat "Musa Kazım Efendi", *TDV,* İslam Ansiklopedi, Ankara, 2020, C. 31, s.221-222

Kumekov, B., "Kazak Devleti'nin Oluşumu", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s.54-56

Komekov, O, "Kazak" Terimi Hakkında", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s. 45-50

Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi,* C. XXIV, Ankara, 1966, s. 3-4

Maraş, İbrahim, "İdil-Ural'da Kimlik Tartışmaları: Ceditçi ve Kadimci Gelenekte Millet ve Milliyet Anlayışı", *Milliyetlerin Çalışma Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı,* 12-13 Nisan 2014, s.17-26

Minnullin, Ramil "Derdmend Şigırge Yugarı Ber Sengat Dip Karıy İde", *Gasırlar Avazı, S.* 1/2, 1999, s.176- 188

Orhonlu, Cengiz, "Lipkalar". *Türkiyat Mecbuası,* İstanbul, 1971, C.XVI s. 57-87

Özyetkin, A. Melek "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *Türkoloji Dergisi,* C.13, S.1, Ankara, 2000, s. 167-169

Sabbağ, Abbas "Mirahur" *DİA,* C. XXX, İstanbul 2005, s. 141-143

Sümer, Kutluk Kağan "Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Harekete", *Türkiz,* S.17, Eylül-Ekim 2012-Ankara, s.231-254

Şekurov, F.N. "Türek Uglı Psevdonimı Hakkında", İctoriçeski i İcledoveniya po İctori Tatarskogo Haroda, *Kazan,* 2006, s. 464-466

Şekurov, F.N. "Türek Uglı" Kim Ul?", *Asırlar Avazı, Eta Bekov,* Kazan, 2000, s.260-261

Şekurov, F.N. "Razvitie İctoriçeckih Znaniy u Tatar do Fivralya 1917 goda" *Tatarskaya Cadidictckaya İctoriografiya,* Kazan, 2002, s.50-62

Şeşen, Ramazan, "Buhara", *TDV* İslâm Ansiklopedisi, C.6, İstanbul, 1992, s.363-367

Tahir, Mahmut, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Rızaeddin bin Fahreddin", *Emel,* S.153, Mart-Nisan 1986, s.12-14

Taşağıl, A., "İnak", *DİA,* C. XXII, İstanbul 2000, s. 255-256

Taymas, Abdullah Battal, "Usul-i Kadim", *Türk Kültürü IV,* 1965-1966 s.403-410

Toker, Mustafa, "İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 16, Konya, 2004, s.31-45

Topaktaş, Hacer, "Lipkalar", *TDV,* Ankara, 2019, C.3, s.158-160

Türkoğlu, İsmail, "Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları Türk-Tatar Aydınları", *Türkiz,* S.17, Eylül 2012, Ankara, s.113-150

Türkyılmaz, Selçuk "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* S.18, İstanbul, 2010, s.123-210

Valikhanov, E, "Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi" *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s.96-104

Yegorova, O. V. "Predstavleniye o Dushe v Rodil'noy Obryadnosti Chuvashey" *Izvestiya Uralskogo Gosudarstvennogo Universiteta,* Çelyabinsk, 2009, s.248-255

Yerofeeva, I., "Rus İmparatoluğu Yönetiminde Kazakistan" *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s.73-83

Yılmaz, Metin, "Çuvaşistan", *Yeni Türkiye,* Yıl 3, S.16, Ankara, 1997, s. 1537-1547

Yurdusev, A. Nuri,“18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa’da Türk Kimliği”, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik İçinde,* Haz: Nuri Bilgin, İstanbul, 1997, s.102-103.

Yuri Bregel, “Inak”, *EI, Supplement,* C. XII, Leiden 2004, s. 419-420

Yüce, Nuri, “Çuvaşlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul, 1993, s.388-399

3) İnternet Kaynakları

Gündoğdu, Abdullah, “Türkiye ve Kazakistan'da Ortak Tarihin Uluslaşma Sürecine Etkisi”, s. 5-6; https://www.academia.edu/76008957/ (Erişim Tarihi: 23.01. 2023)

Gündoğdu, Abdullah, “Servereddin bin Miftaheddîn’in İslâm, Terakkî, Islâh” Adlı Eseri ve İdil-Ural Bölgesinde Geleneksel Düşüncenin Bunalımı”, s.23-42; https://www.academia.edu/16653507/ (Erişim Tarihi: 30.05. 2023)

Ercilasun, Konuralp, “Doğu Türkistan 1”, s.18-21; https://www.academia.edu/1314995/ (Erişim Tarihi: 30.05.20023)

Ercilasun, Konuralp, “Doğu Türkistan2”, s, 20-22; https://www.academia.edu/1314996/ (Erişim Tarihi: 30.05.20023)

ÖZET

17 Ekim 1905 manifesto ile beraber Rusya'da yaşayan gayr-i Rus halklar bir takım siyasi, sosyal ve kültürel kazanımlar elde etti. Bunlar içerisinde en öne çıkanı basın-yayın faaliyetlerindeki serbestlik hakkı idi. Bu kazanımlar, Çarlık sansürünün aşılmasıyla yenileşme hareketinin ortaya çıkmasını sağladı.

Rusya Türklerinin medeni, dinî, iktisadi ve kültürel alanlarda gelişmesinde pay sahibi olan en önemli dergi Şûra dergisiydi. Dergi, 24 Ocak 1908-13 Ocak 1918 tarihleri arasında on yıl boyunca kesintisiz olarak çıkmıştır. Şûra, İdi-Ural Tatarlarının çıkardığı en uzun ömürlü, en büyük ve aynı zamanda en iyi dergi olarak kabul edilmektedir. Dili umumi Türkçeye yakındır ancak Tatarca ve diğer Türk lehçelerinde de yazılar bulunmaktadır. Şûra, Zakir ve Şakir Remiyevlerin finansörlüğünde, Rızaeddin Fahreddin'in editörlüğünde çıkmıştır. Dergi, bir kısmı Türk aydınlarından oluşan çok geniş ve zengin yazar kadrosuna sahipti. Ticaret, eğitim ve matbuat gibi birçok yönden geri kalmış Rusya Müslümanlarını aydınlatmak ve sefaletten kurtarmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Milli tarih öğrenimi ve halkta tarih şuuru oluşturma konusunda ciddi yayınlar yaptı. Kimlik konularını tartışmaya açarak milli bir şuur ve bilinçlenmenin önünü açtı.

Anahtar Kelimeler: Şûra, İdil-Ural, Kimlik, Tarih, Aydınlanma

ABSTRACT

With the 17 October 1905 manifesto, the non-Russian peoples living in Russia achieved some political, social and cultural gains. The most prominent among these was the right to freedom in press and broadcasting activities. These gains provided the emergence of the innovation movement after the Tsarist censorship was overcome.

The most important journal that had a share in the civil, religious, economic and cultural development of the Russian Turks was the journal Shura. The journal was published uninterruptedly for ten years, from January 10, 1908 to December 31, 1917. Shura is accepted as the longest-lasting, largest and at the same time the best magazine published by Tatars. Its language is general Turkish, but there are also articles in Tatar and other Turkish dialects. The Shura was published under the sponsorship of Zakir and Şakir Remiyevs and under the editorship of Rızaeddin Fahreddin. The journal had a very large and rich staff of writers, some of whom were Turkish intellectuals. He made an intense effort to enlighten the Russian Muslims, who were backward in many ways such as trade, education and printing, and to save them from misery. He made serious publications on national history education and creating a historical consciousness in the public. He opened the way for a national consciousness and awareness by opening identity issues to discussion.

Keywords: Shura, İdil-Ural, Identity, History, Enlightenment

EKLER

Ek-1: Tercüman gazetesinin yayın hayatına başladığı ilk sayısı.

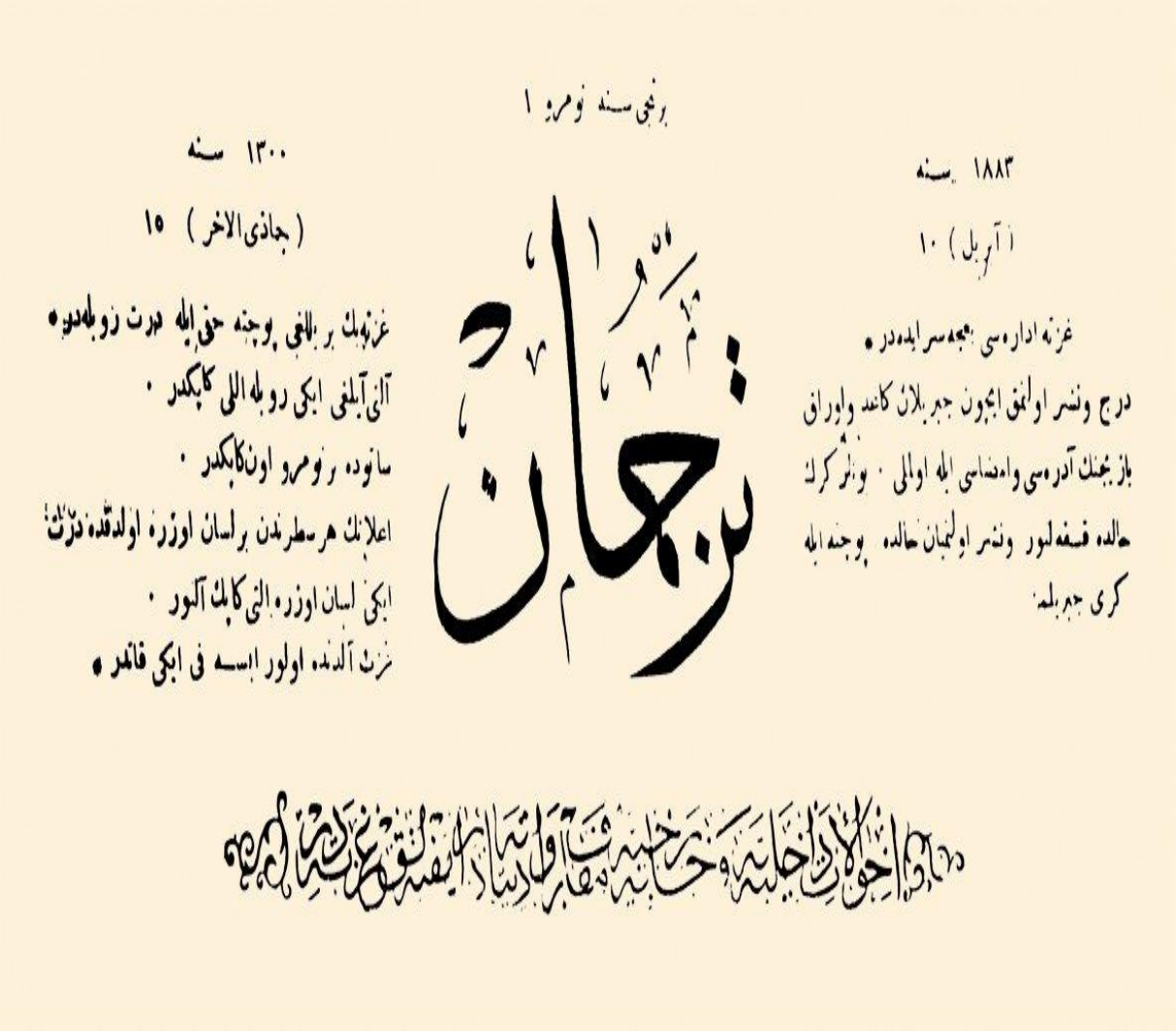

برنجی سنه نومرو ۱

۱۳۰۰ سنه

(جمادی الاخر) ۱۵

غزتهنك بر بالغی بوجنه حق ایله درت زوبله‌دور ٭
آلنی آیلغی ایکی روبله اللی کاپیکدر ٭
سانوده بر نومرو اون کاپیکدر ٭
اعلانك هر سطرندن بر لسان اوزره اولدقده درت
ایکی لسان اوزره التی کاپیك آلنور ٭
ترجمه آلدنده اولور ایسه فی ایکی قاپیکدر ٭

ترجمان

۱۸۸۳ سنه

(آپریل) ۱۰

غزته اداره‌سی بیجه‌سرایده‌در ٭
درج ونشر اولنمق ایچون جریدلرك کاغد واوراق
بازیجنك آدرسی وامضاسی ایله اوالمی ٭ وبلکه کرك
حالده قبقه‌لنور ونشر اولنمیان حالده بوجنه ایله
کری جریده

دنیا احوالاتی داخلیه وخارجیه مقابلسنده ایسه ایقسه‌لنور غزته‌در ٭

Ek-2 Kazan Muhbiri

قزان مخبری

۱۳۲۳

نومر ۱ — ۱ رمضان ۱۳۲۳ — شنبه — ۱۹۰۵ سنه اوکتابر ۲۹ — صحیفه ۱

عزته بیاسی

بر نسخه‌سی ۵ تین

هفته‌ده ایکی مرتبه چیقار

بر نومرده آلتی صحیفه‌در

قزان مخبری

مسلمانلر ایچون نومرلر هم آکتاته

مطبعه‌سی

ادارهٔ مخبری

Ek-3 Muallim Dergisi

معلم

اوکتابر - ۱۰ * ۱۹۱۳ - یل

№ 1

بو نومرده:

باش سوز
محمد (جلد السلام) پیداغوغ
قوراجی
اقتصادی اوسو
معلم
ادبیاتمز
تربیه
علم تربیه تاریخی
حساب آوانتو طریقی
آچق خطلار
آنسکیت‌لار
تاشماقلار
اغات‌له‌ر

باسدروجی هم
باشقاروجی: حسن علی

Редакторъ - Издатель:
Хасанъ Алиевъ

Ek-4 Şûra ilk sayı

Ek-5 Şûra ilk sayı önkapak 2

ДОКУСФЕРА

„ شورا „

مجموعه نك بابلری اوشبو ترتیبده بولنور :

۱) مشهور آدملر والوغ حادثه‌لر. بو بابده ایسکی وکیلردن بررسوك آدمنك ترجمه حالی درج اولنور ، پادشاهلردن بحث ایدلندیکی وقت مملکتلرینك قسقه‌چه جغرافیه وتاریخی سویله‌نور.

۲) مقاله‌لر . بو بابده ادبی ، تاریخی ، اجتماعی مقاله‌لر بولنور .

۳) تربیه وتعلیم . بو بابده جفا صحت، تدبیر منزل ، تعلیم ، مکتب ومدرسه ، شاگرد ومعلملرگه دائر بندلر یازلنور .

۴) کشفیات واختراعات

۵) متنوعه . مملکت ایچنده وطشنده اولان هر تورلی خبر ومعلومات یازلنور .

۶) تقریظ وانتقاد . یکی چیقمش اثرلر (کتاب ، رساله وغیره هم ژورنالر) حقنده معلومات ویرلور .

۷) احوال سیاسی . روسیه‌نك ایچنده وطشنده اولان ایکی علمه‌لك سیاسی حالتلر قیسقه‌لق ایله بیان ایدلنور .

۸) مراسله ومخابره . سوآل جوابلر وهر تورلی مکتوبلر یازلنور .

۹) حکایات . اشعار . لطائف ومقاللر .

ناشرلری محمدشاکر ومحمد ذاکر رامییفلر . محرری: رضاءالدین بن فخرالدین

آبونه بدلی : بیللق دورت روبله — ٦ آیلق ۲ روبله ۲۰ کاپیك .
«وقت» ایله برگه آلوچیلرغه بیللق بدلی ۳ روبله ٦۰ آیلق ۱ روبله ۸۰ کاپیك .
اجنبی مملکتلر ایچون بر بیللقی ۱۰ فرانق .

آدرس : Оренбургъ , редакція «ШУРО»

Ek-6 Rızaeddin Fahreddin Şecere

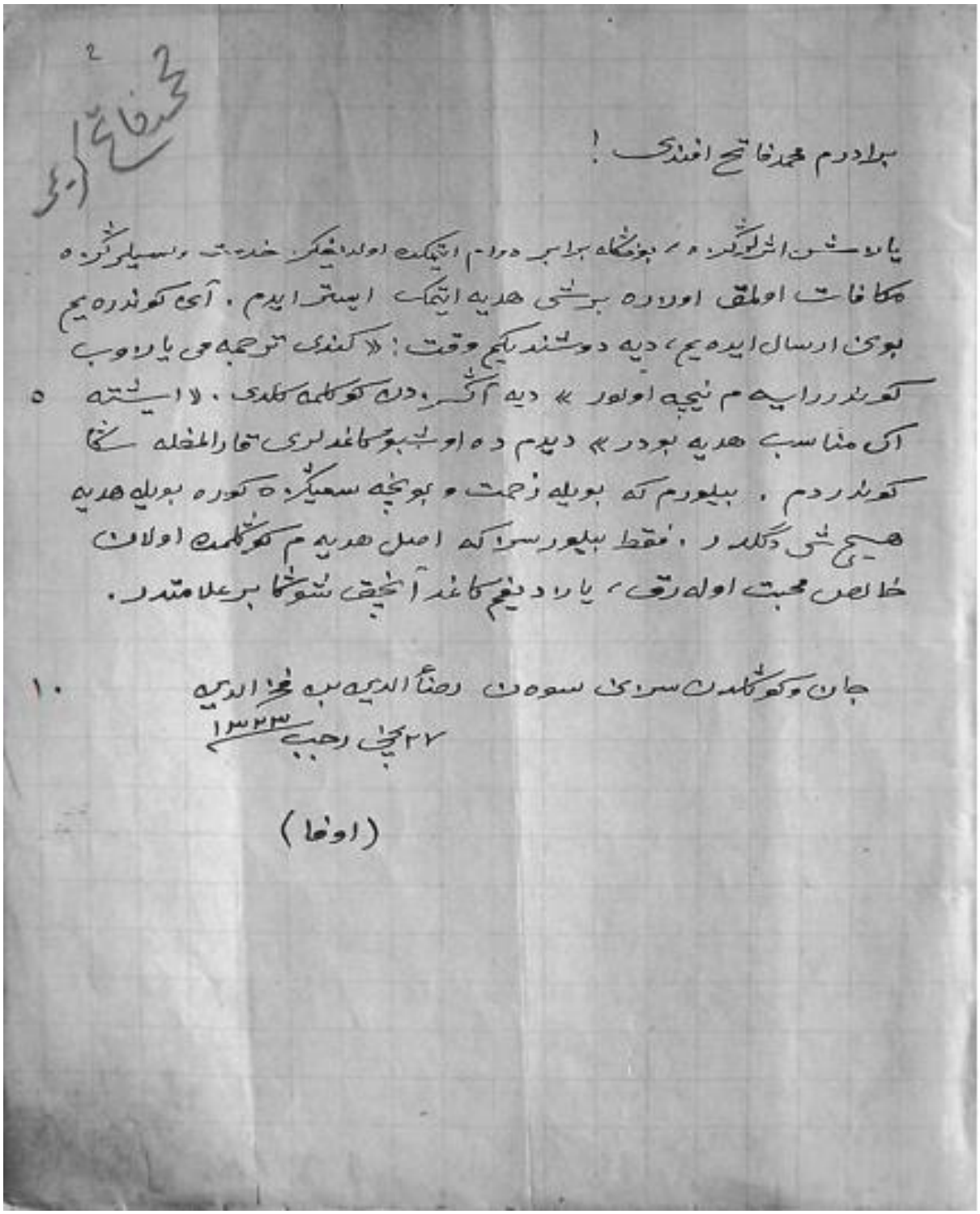

برادرم محمد فاتح افندی !

یاد و شنی اثر لوکز ده ، بونگاه برابر دوام ایتمکده اولدیغمز خدمت و تسهیلر کز ده مکافات اولمق اوزره بر شی هدیه ایتمک ایستر ایدم . آی کوندره یم بونی ارسال ایده یم ، دیه دوشندیکم وقت : « کندی ترجمه حالی یازوب کوندرایه م نیجه اولور » دیه آکلر ، دره کوکلمه کلدی . « ایشته آک مناسب هدیه بودر » دیدم ده اوشبو کاغدلری تحاریر المحله سنی کوندردم . بیلورم که بویله زحمت و بونچه سعیکز ده کوره بویله هدیه هیچ شی دکلدر . فقط بیلورسز که اصل هدیه م کوکلمده اولان خالص محبت اوله رق ، یازدیغم کاغد آنجق شوکا بر علامتدر .

جان و کوکلدن سزی سوه ن رضاء الدینه بنه فخر الدینه

۲۷ نجی رجب ۱۳۲۳

(اوغا)

Ek-7 Rızaeddin Fahreddin Şecere-2

ترجمهٔ حال

رضاء الدین بن فخر الدین بن سیف الدین ، بوگلمه اویارادی (کیچوچات)
اولنده (۱۲۷۱ - ۱۸۵۸) تجی ییلی ۷ تجی جمادی الاخیرة (۳۱ تجی
دکابر) ده چهارشنبه گون تاتی وقتنده بو محنت یورتی اولان
دنیایه گلدی . ولادتندن بشیجی گون تاریخیله آیمی (۱۸۵۹) تجی
میتر بقیه - سنه ۴ تجی نیوار و ۲۰ تجی نومیر اوردنه پارلمشدر .

بوگلمه اویارادی (توبان چوتشلی) قریه سنده اولان
مدرسه ده تحصیل ابتدایی صوکی (۱۳۰۶ - ۱۸۸۹) شوال ۳ تجی
(۲۱ تجی مای) یکشنبه گون مدرسه دن مفارقت ایدوب ، امام
اوله جق قریه سی ، مذکور اویارادہ (ایلباک) اوردرینه
۲۳ تجی شوال (۲۴ تجی ایلول) واروب اورنلاشدی . (ایلباک)
خلقینک صایلاولری موجبنجه مذکور قریه مسجدی حصنور رینه
امام ومدرس اوله رق تصدیق اولنوب (۱۸۸۹) تجی ییلی ۱۱ تجی
ایلول تاریخلی منشور آلدی . (۱۸۹۰) تجی ییلی ۹ تجی نیوارده
تصدیق ایدلن نظام موجبی (۱۸۹۱) تجی ییلی ۱۲ تجی نیوارده
داخلیه نظارتی طرفندن ، اورنبورغ دوخطاولری صوبر اینه محکمه سنه
اعضاء نصب اولندی وشوندن بوگونه قدر اوچ ییلدن اوچ
ییله طوتاشدن ، مذکور خدمته نصب ایدلنوب دوام ایلدی .
(۱۸۹۱) تجی ییلی ۲۴ تجی آوغوستده ، اولگی درجه سینه «آخوند» لق
علاوه ایدلدی . کیچوچات خلقی طرفندن صایلاندیغی جهتله
(۱۸۹۲) تجی ییلی ۸ تجی نیوارده کیچوچات مسجدی

Ek-8 Şûra dergisinin neşredilmesi için verilen ruhsat.

М. В. Д.

ОРЕНБУРГСКАГО ГУБЕРНАТОРА

КАНЦЕЛЯРІЯ

19 Декабря 1907 г.

№ 3894

Оренбургъ.

СВИДѢТЕЛЬСТВО

Дано на основаніи VII Отд. п. I ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 24 ноября 1905 года закона о повременныхъ изданіяхъ, проживающимъ въ г. Оренбургѣ, Орскимъ купцамъ Мухамедъ-Шакиру и Мухамедъ-Закиру Мухамедъ-Садыковичамъ Рамѣевымъ въ томъ, что разрѣшено издавать въ г. Оренбургѣ двухнедѣльное повременное изданіе на татарскомъ языкѣ подъ названіемъ „Шуро" (Совѣтъ) по слѣдующей программѣ:

1) Краткіе отчеты изъ иностранной и отечественной политической жизни.

2) Смѣсь.

3) Объявленія.

4) Рисунки.

Отвѣтственнымъ редакторомъ изданія будетъ состоять крестьянинъ Самарской губерніи Реза Эддинъ Фахретдиновъ. Подписная цѣна въ годъ четыре рубля, а какъ приложеніе къ газетѣ „Вактъ" три рубля. Печататься изданіе будетъ въ типографіи „Товарищества печатнаго дѣла Карамовъ, Хусаиновъ и К-о въ Оренбургѣ. Гербовымъ сборомъ оплачено.

Губернаторъ

Управляющій Канцеляріей

Ek-9 Rızaeddin Fahreddin Ufa'da iken 1892 yılı

Tatarca Tügil, Türkiçe

Muhterem “Şûra” mecmûa’sı muharriri cenabları!

Minim şu keçkine iltimasımı “Şûra” nın kabında derç itüb koyunuznu ütenemin. Eski zamanlardağı yazuçılarga, sözde yok olarnın hudây-i ruhların şad kılunsun. Bu zamandağı yazuçılarnın kübleri özlerden “Tatar”, sözlerin “Tatarca” sanab mataşalar. Özlerince:Rusyadağı yirmi milyon Müslümanını “Tatar Milleti” diyib yürgezeler. 30 alfabe, 41 tecvid, üstüne 29 tarih-i enbiyâ koşub şuna “Tatar Edebiyatı” diyib at koyalar. Kişinin avızına kapça, koluna karavl bulur hal yok. Niçek bile-şulay yazadır.

“Şûra” idaresi bıltır Şâv Türkice bir makale yazuga öndede. Yazdılar. Şol makaleler barı birge koşulub “Til Yarışı Mecmuası” atı üzre basılub çıkdılar. Bu mecmuanın ilanıda “70 den artık Tatarça yazılgan sözler” diyüledir. Min bu sözge ürencimin(*üzüldüm*). Çünkü, min hem iki makale yazsammda “Tatarça” tügil, belki Türkice idiler.

Min özüm hem “Tatar” tügil min, belki “Türkoğlu” min. Hemde oş bu dünyada, yani Koyaş(*güneş*) tiresinde seyr kaluçu toğuz seyyarenin biri bulgan “cir” yüzünde “Tatar” atlı bir millet bardır diye itikad kalmaymın. Makale yazucılar tileseler ne işler. Ama minim makalelerimni “Tatarça” diye görmeniz.

“70 makale Tatarça, iki makale Türkiçe” diyüge elbette künmessez. İndi “Tatar” sözünden ayrılmav mutlaka lazım bulsa minekelerne koşub sanamağay sizler.

Kitab yazucılar barsunlar “Tatar” bulsunlar. Ama min hemde on dokuz milyonda, tokuz yüz toksan tokuz minde, tokuz yüz kişi “Türkî” bulamız. Vesselam.

Til Yarışı Mecmuasıga Söz Yazıçılardan “Biri” *Şûra,* 1910, s. 23, s. Önkapak 2

Biz Kim?

Şûra’nın 23 üçüncü nomir kabında “Biz Tatar Tügil! Biz Türk” diyib yazılgan bir makale okudum. Naçar esir alganga tübendekin yazarga mecbur buldum. Biz Rusya Müslümanlarının mundan 5-10. Yıl ilk, yahşılayıkına medeniyet, ağaru yoluna basarga oylagan çağıbızdan, turmuşmızını üzgertünü,(*değiştirmek*), kireksinüb işge girüşürge niyet itkan vaktimizde (ma’üt’-tessüf işke tüşerem) yirde girekmegan, konulmagan,

yukga ömür özdürürge sebeb ve şunun bilen birge, tileklerimizge ayak çalucu tuzsuz meseleler biznin başnı çuvaltub taşlagan idi. Ol vakitte yani çıkkan bir gazete: “Biznin Tatar” diyib söylense, kara, giru halk birden dev kile turganlar idi. “ Nik (*iyi, güzel*), avl alay-ı İslâm dinin miskalli!? Ol özü kafir! Biz Tatar Tügil!” diyib olagan mujiklardan(*rus köylüsü*) başka “biz “Bulgar” larmız, filanlarmız, tuganlarmız, lakin biz Tatarlar tügülmiz! “Tatar” ismi bik topas(*bayağı*)! Biz Alây-ı Tatar bulmıyk!” diyib çeynegen ba’z bir “Bilgeç” lermizde utka may kuyalar idi.

Hazırda indi, elekki: Usul-i cedide, Rusça oku, çeç, palto, biz Tatar tügil ve büten artuk temsiz meseleler sunub baralar idi diyib içden gene soyunub turgan ille nindi bir “Türkoğlu” efende şular nuk kuzgarga uylab yaza, yok idiyi Efendin, kalemgizni biraz yuna(*yöne*) tüşünüz. Biraz oylab karanız. İn artta kalgan “Tatar Miletin” çın “Tatar Milletin” Türk katnaşsız kirekmegen ve tüzü bitkan meseleler bilen sataşdururga oyalamanız.

“Şûra” jurnalinde özüne “Azık” içün diyib anday “artu” hatalarnı basmas.

Tataroğlu, “Biz Kim”, Şûra, 1911, S. 2, s. ön kapak 2

Biz Kim?

Beşinci aded “Şûra” kabında koyulurga vad idilmiş cevablar irte kilüb yetişfiklerinden iş bu 4 üncü adedge basılmaknı muvvâk gördük. Her ikisi aynen basıldılar.

I

Biz Kim Meselesi

Muhterem “Şûra” nın 23 üncü adedinden “Biz Tatar Tügil Türk, Biznin Tilimizde Tatarça Tügil, Türkçe” diyib dava kılıngan “Türkoğlu” efendinin davasına karşı min bu yılgı 2 inci “Şûra” da bir cevab yazgan didim. Ol cevabımın manası şûşi idi:

Niçeme yıllar boyu biznin yanağında güterile, açulabaşlagan tumanlı başımız-nire yağımızda hüküm sürücü medeniyet, mâ’rif, ve yakınlık dingizine göz salurgada olgurmadı. Anı elle kaydan çıkkan kireksiz nizâ’ ve talâşûlar sataşdurub taşladılar. İndi

kübden tüzüb bitkan “Biz Tatar Tigül” melesin tağu göz aldmızğa gitürüb mataşabız ve hâl şolki ol meselege biznin guruşlık da, ihtiyacıbız yok.

İslam felâgı külagası(*gölge)* astında(alt, aşağı) cıyılgan(toplanmış) türlü türlü isimli halklarnı unutmaska kirek: Kırgız, Sart, Tatar, Türk, Arab ve başkalar. Alarnın isimleri başka bulgan kebek(gibi) tillerinde özgelikler bar.

Alarnı her birisin özlerine mahsusen isim bilen atavda hiç zarar görünmi. Tarihte biz Tatar ismi bilen yürütülüb kildik, andan birde oyalurga(*utanmak*) yaramı. Baz zatlar “Kalakula” sözleri üçüngüne bişer bit (*sayfa, yüz*) ve onar kat yazuları şekilli küb yazmim, afv idesiz.

Minim sözüm şulgına(*bu kadar*). Minim ilkde tilegim bahisleşü, ızgışu tügil, belki büten kardeşlernide anday meselelerge batudan tuyu idi. Deliller tüzü minim üstge avmı.

Muhterem “Şûra” nın biznin içün husûsi urun birge ışandıruvı içün teşekkür item, şunun bilen mezkûr jurnalden ütencim şul: Yana ve yeş Tatar Edebiyatına sahifelerinde kübkine urun birsun ve anı bayturga(*artırma zenginleştirme*) tıruşsun (*çaba, gayret, teşebbüs*) idi. Bu mektubum bilen Şâraga tıgızlavıma (*temizlemek*) afv ütenem.

“Tataroğlu”, Şûra, 1911, S.4 s. Önkapak 2

II

Biz Tatar İmesmiz(Biz Tatar Değiliz)

Bizim ilim cihetinden bulgan tarihimiz 3-4 devirge bulunadır. İn songusu ve yangısı ise esaslı surette senelerden başlanadır. Burungu devrimiznin ayağında hem oşu yana devrimiz

Başlangandan birü milli (yani Türkî) tarihimiz hakkında türlü türlü sözler söylendi. Ve yana yana fikirleri mebni milli gazete ve jurnallerimizde tatlı tatlı bahisler yazıldı. Şu hususta muhterem “Tercüman” gazetesi ile “Şûra” mecmuası bitlerinde yazılgan bahisler burungu devirlerde kaplangan

Galatât perdelerini cırtub, hurafat uykularından uyagatub küb kişilernin gözlerin açub idi.

Şu muhteren gazete ve mecmuanın bitlerin tezyin (*süzlemek bezemek*) itken kalemler okucularına bir “Nazure” (Tiliskob) hıdmetin kalub burunda ine gözünden karab

buldurab(görünür-görünmes bulub) turgan bahislernin hakikatin cevheri ile gürsetüb adaşkan fikirlerini tüzücünge salub cibere başlamış idi.

Şu halde, arz-ı fasid (Fasid: doğru olmayan bozuk, bozguncu) iteleri tarafından bizim mimezge yağılgan (Sin Türk, min Tatar, tegi Moğol) gibi meşum(*içermek*) buyavlar kangırgan başımızdan silünub taşlanuvu memul idi.

Şu umutmuznun ne derece ikânın sınamak içün tügil, yalğız içimizdeği zarnın menden biren boşaltmak, koyub yanub poşkan açımızını yubatmak(*rahatlatmak)* içün 23 üncü sanlı "Şûra" nın kabında bir söz yazmış idik.

Meğerde "Tatarlıkdan" ayrılurga istemesmiş "Tataroğulları" nın barlığı 4 üncü cild şuranın 2 kinci sanında maa'ü't-teessüf görüldü.

Muhterem "Şûra" idaresi bu hakda bulgan davalarımıznın delillerini 5inci sanlı "Şûra" nın kabına derç itüvini tabşır itedir.

Munday millî, umumi ve hayat meseleleri gibi ülken *(büyük*) meseleler kablardağı 5-10 yol ile uçlanmayacağı bedihidir(*açıktır*). Biz bu hakda bulgan delillerimizni mufassal surette "Şûra" bitlerinde yazacakmızını söyleb şunun ile söznü kıskartamız.

"Tataroğlu" gibi zâtlarga yolnu açık koyub, aldan ol zatnın çabuvını ütenemiz. Biz sonundan yolga çığub tulganub bağaçıkmız.

Bir yasgan tanrım töz(dik, doğru), ve cünge saltab özü kollasun. İsmimni faş(*ortaya çıkarmak*) itü itmav "Şûra" muharririnin ihyiyarındadır.

"Türkoğlu" Şûra, 1911, S.4 s. Önkapak 2

Bez Türkmez

Muhterem Şûra'nın 2 inci sanının kabında "Tataroğlu" imzası ile birev "Bez Kim?" diye bir su'al birub; bu su'al bize müteveccih olduğu içün cevab kayırunı biz üstümüze almış idik.

İşte bu urunda şunun cevabın yazacak bulduk. Lakin Tataroğlu yahşı bulsun ki, bu sözlerini biz münazara ve bahisleşü yollu yazmaymız. Biz münazara ve bahs artından ve bahsle çübek(*tokmak, çomak*) çaynab yürmege üyrenmegenmiz. Onday nerselerge

matbuat beyitlerinde urunda birilmeske tiyüş diyib bilemiz. Fakat Tataroğlu misallerine bir niçe "oğullar" özleride sataşub, halknıda sataşturub illa nindey "Tatarlık" ka yabışalar. Şul hakda canımı acıgandangına bez bir niçe söz yazmak bulduk. Maksadımız-"Bilim satmak" imes, belki özlenib bir doğru yol tabmaktır. Bizden büyük cirde oturub, dürbin ile karab tamaşa kılub turucılar kübdür. Adaşsak, bizni bitmezge kuya birmesler; bir tüzü cünge silterler. Ol vakit Tataroğlu da, Türkoğlu da faidelenüb kalurlar.

II

Dünyada in eski ve in ataklı halklarnın in kübü Türklerdir. Tarih zabt ite başlangandan birlü Türklernin yaşamakda bulgan urunları, bu günkü coğrafya atları ile ayatkanda: Altay tavları, Sibirya, Türkistan, Ural boyları, Volga boyu, Anadolu, Kafkazya, ve garbda Tuna üzenine çaklı bulgan kin (*en, geniş)* cirlardır.(*yerlerdir*)

Bular Tufandan miladka kadar bulgan zamanlarda türlü halklar tarafından kuyulgan türlü isimler ile türlüce atalub "Esâtîr'ul-Evvelin" *Öncekilerin Hikâyeleri*) türlice yazılmışlardır. Miladdan burun İskit, Sarmat(yahud Midyalılar), Masağut (yahud Masğotlar), Hun, Uygur, ve Türkmen gibi atlar ile atalub; Miladdan son ise Hun, Alan, Avar, Oğuz(oğur-oyğur) Kıpçak, Türkmen, Hazar, Bulgar atandılar. Şu atlardan hiç biri, hiçbir asırda şu'ab kabile yahud nesil ve neseb cihetinden koyulgan atlar imesdirler. Hah (*ister*) çitler tarafından bulsun, hah özleri tarafından koyulsun şu atlar cir(*yer)*-Suga(*suya*), ova-kırga ile koyulgan isimlerdir.

Mesela; asker hıdmetinde bulungan bir niçe min halkaskerlik münasebeti ile ulan atalur; Türk balası bulduğu münasebet ile "Türkmen" atalur; bozkırlarda yaşadığı münasebet ile "Kıpçak" atalur idi. (Alan yahud Avlan Rusçası уланский Ulanskiy*(Süvariler)* sözü askeri bir unvan bulmak suretinde bu zamanımızga kadar gilmektedir.) Şu halde Türkler filan asırda Hun, Uygur, Kıpçak, kabilelerine ayrulurlar, dimek-dürüst söz bulmasa girek. Bularnı bulay ayrım görsetken yalğız (yalnız), seyyahların idraksizliği bulsa girek.

Mesela; miladdan burungu zamanlarda Oğuz-Han atlı bir han bar idi. Bu zat barça Türkî illerinin "İl Hanı" idi. Munun kolu astında burun büten atlar ile yürgüzülgen halklardan kübü, munun sonunda Oğur-Oğur, On Oğur, Uygur, atala başaldılar. Mundan son müverrih ve seyyahlarga tağı bir ism artub, Uygurlar zahir buldu diye başladılar.

Çal birabirine hükümet hıdmetinde yürüçülerge burunga "Ongut" dimişler. On-Emir ve hükümdar manasında bulub- güb- müstacer(Kiralanan şey) manasındadır.

Zamanımız ıstlahınca memur sözüne müsaviddir*(Denk, eşit)*. Memurlar hıdmetlerine göre türlü türlü isimler ile atalur idiler. Teleut, mangut, mesagut, sözleri, “Tül ongut, man ongut, mas yahud bas ongut” sözlerinden bozululuru şüphesizdir. Bes sabit buladır ki, şu ünvanlar ile yürügezliken halklar elbette hükümet hıdmetinde bulganlardır. Türkmen bu gün hıdmette bulunduğu münasebet ile “Tülengut” atalub, irtek hıdmetinden çıksatülengut, bulmaska tiyuşdur.Lakin tarih ve coğrafya yazucılar anı munu tikşirmeyince, avuzlarına niçek tüşse, kulaklarına niçek irişse şul halinçe yazabilmişlerdir.

Burungu zamanlarnı ve eski halklarını kuya turub, bulunduğumuz ilim ve irfan asrındağı hallerge bir göz yürgezik bu zamanda da, burungularıngı raveşinde hilaf-ı vaka’ atlar tağulu küb görünedir.

Misaller: 1) bugün Türkistan’da ve Sibirya’da cidde(*yedi*) oblasttan ve guberniyada yaşagan ve Kırgızlık ile asla münasebetleri bulunmagan cide milyon “Kazak” ga Ruslar ve bütün Garblar “Kırgız” lakabın takmışlardır. Halbuki, Kazak ile Kırgız arasındaki ayırıma İmen(*kayın*) ile kayın arasındağı gibi tamam başkadır.

Ve birde Ruslar Kırgız sözünü çalış avızlarına salub ve kim imlaları ile yazub “Киргиз” “Kirgiz” suretine evirdiklerinden son İslam harfi ile yazılsa “ كيرگيز ” “Kirgiz” suretine eviredir. Andan bir arab tercüme etse “Circiz” suretine evirmeyi mi? Şu halde, bir Kazak halkından Kirgiz, Girgiz, Circiz, atlı (Mevhum) halklar barlığı tarih kitaplarına yazılub kalmayı mu? Şulay yanlış yazılub bitken bitken son, bir niçe asır ütkan(*geçmiş*) son kilgan halklar: Kazaklardan son tarih meydanına Kirgizler, Girgizler, ve Circizler zahir bular diye yanlışa başlamıyılar mı?

2) Şu bulunduğumuz ilim ve medeniyet asrında Kazak cirine Poltava guberniyasından molla Ruslar göçürüldü. Hohol boşta, serin ruh hali) diyuge Kazaknın tili kilmey “Kukal”(örtmek) didiler. Köçüb oturuçılar arasında yalgız molla Ruslargına bulmay, Vatka guberniyasındandan (Votaklar) Perm Guberniyası’ndan Zıryanlar Kazak cirine göçtü. Lakin kimnin kim ikanın Kazak tikşirmesinden, barına birden “Kukal” diye isim birdiler.

Şu halde Cava adasından bir seyyah kilubde, Kazak arasında Atna- on gün cürübde, mundağı halklarnı görübde Kazaknın Aytuy?(*söylemez)(eytüve)*, Autuy? “*Dışarı)* boyunca şu muhacirlernin barın “Kukal” atab seyahatname yazması mı? Şu hilaf vaki

yazılgan sözlerni göçürüb Avusturalyanın kamus alimlerinin sahifeleri pıçranmas*(kirlenmez mi)* mı?

3)Bugün halk arasında bir adet var: Maveraünnehirde ve Buhara ülkesinde yaşagan halklarnın barın birden "Sart" dib ataymız. Eğer Ural boyundan barub bir Başkırd, İrandan çığub bir Farsî, Arabistandan kilub bir Arab başına çalma sarub, üstine çapan kiyub, sırtından bilen busa şunlarnın muyınınada(*Boynunada*)elbette Sart atı tağıladır. Şu üç türlü manadan kuralgan kuramanın balaları bir niçe yıllarda minge ve milyonga çitseler "ilim ehli" atlı kişilerde elbette şularnın Barın*(Moğol devrinde Orta Asya'da büyük boylardan biri)* Sart atab tarih yazacakları şüphesizdir.Gerçi bular öz aralarında bütünley ayrım cinsler ikanın(*İken, ad*) bilselerde, ve şunu atub tursalarda….

Halklarga şunday şunday hilâf vaka' atlar tağalu bazan idraksizlikden bazan siyasi maksadlar için, kay zamanda ve kay asırda bulsada küb vaka' bulmuştur. Şunday misallerden bir nicesin her kim gönlünde tutarga tiyuşdur.

III

Miladdan 5-6 ıncı asırlar idi. İdil ve Ural ülkesinde bulgan Türki iller Bulgar atalub; Tuna yılgasından Altay tavlarına kadar bulgan Kin*(geniş)* cirlerge tolgan yalpak (*Düz*) iller ise Kıpçak; Kıpçak içinde Uygur; Uygur içinde Hun, Hun içinde Alan; Alan içinde Avar; Avar içinde Paçnak gibi türlü ve türlü atlar ile tanılmışlardır. Şu vakitlerde elde Hazar atı yok idi. Şu mezkûr halklar Volga, Ural boylarında, Kırım, Kafkaz, Türkistan ve Sibirdeki cirlerde yaşamakda bulgan Türki illerinin babalarıdır. Şu vakitlerde hiç kim Tatar imes idi. Ve hiç kimnin Tatar ile münasebeti yok idi. Şu mezkûr Türki illerinin her birinin ali hide(*gizlemek*) aldıllarına hanları yahud bey ve töreleri ve müstakil idareleri bulub; barçasının üstünden "İl Han" nezaret iter idi. Ol günün İl Hanı "Mumin Han" bulub, ordası "Alatav" da idi. Şu zamanlarda şark dünyasında Rum, Fars, Çin atlı hükümetler bulub, Türki hükümetler ise şularnın in şevkatlisi, İl Han da in azametlisi idi. Ol zamangı şu Türkî hükümetinin şekil idaresi zamanımızın Girmaniya İmparatorlluğuna müsavi bulsa girek.

Halklarnın bir kısmı göçmeli bulub, kire kışlar ve çağa caylar idi. Ve bir kısmı hemde hükümetnin askeri "Catak" halinde yaşab, her türlü divanları, kala ve salaları bulur idi. Şu kala ve divanlarının barı da ehl-i hüner ile tolu bulub, timircilik, baltacılık, içilik (*Keçecilik*), basmacılık, tegencilik, itekçelek ve emsali hünerlernin barı öz kollarında idi.

Çiberlernin kollarında işlenüb çıkkan tavarlarnı ütkezü üçün seudegerleri dünyanın dört burşına yürüb bazar kurur idiler. Dünyalarında savdagirlerinin ayak basmagan çirleri bulmas idi. Şark yağında *(taraf)* muhit-i kebirden başlanub garbda muhit-i atlasıga çaklı bulgan çirlerde Türk Savdagirlerinin(Sûdegâr olmalı) kervanları daryalar misalinde ağub curur idi.

Binâena'leyhTürk kavimleri ol zamanlarnın in medeni ve in m'ârifli halklarından sanaladır. Özlerine mahsus oku ve yazularu bulub, aziz dilimiz Türkî dilinin ol vakitte in bay ve edebiyatımıznın in mul(*böl, gür*) vakti idi. Her cir ve her kır bir türlü mahsulat citüşdürü içun bilgilenmiş idi. Münbit(*verimli*) çirlerde iken Aygırlar; otlavlarda mal asrarlar (yüzyıllar); kopallarda avlar idiler. Mal asrav (*beslemek*) ve anı ürçetü dünyada olarga mahsus bir maharet idi. Her hal tabii' raveşde turgan ve her eş(*iş*) özünün tabî' yolundan yürgan ol zamanlarda şu eş ve hünerlerde özlerinin tabî' ehilleri kolunda bulur idi. Yani; bir halknın tabiatı seudege meyyâl; bir evnin mal asravga meyyâl bulub, her kaysı özünün tabiatı tekazzi kılgança eş görür idi. Tabîa't arsı bulduğu üçün Türkiler demişler:

"Atanın kılganın-kal"

Yani ata babanın ne kesb kılmışlar ise sende şunu işle dimektir.

Tabiatın kanunlarına üzgermek (*Değişmez sabit*) yokdur. Ve onun yolları kıyşaymak yoktur. Bazen kişiler özleri isyan kılıb yoldan çığub bir az adaşub (Yoldan çıkmak) bursalarda ayağında dahi öz yolların tabmay kalmaslar.

Bu günkü Kazan Nogaylarının tabiatları sûdegirlikge; Bulgar ve Saray hükümetleri kolağan son dalada(bozkır) yürüb Kazak bulgan halklarnın tabiatnı mal asravga; Mişarlarnın ikinçiligge meyyal buluy şu 5-6 ıncı asırlarda yaşagan Türkî babalarımızdan kalgan miras ikanlıgında şübhe yoktur.

(Aheri bulur)

Türkoğlu, *Şûra,*1911, S.8, s. 238-241

تاتارچه توگل، تورکیچه.

محترم «شورا» مجموعه‌سی محرری جنابلری!

مینم شو کچکنه التماسمی «شورا» نك قابینه درج اینوب قوبوکزنی اوتنه‌من.

ایسکی زمانلرده‌غی یازوچیلرغه، سوزده یوق. اولرنك خدای روحلرن شاد قلسون. بو زمانده‌غی یازوچیلرنك کوبلری اوزارن «تاتار»، سوزلرن «تاتارچه» ساناب ماناشالر. اوزلرنچه: روسیه‌ده‌غی یگرمی میلیون مسلماننی «تاتار ملتی» دیب بورگره‌لر. ۳۰ الفبا، ٤١ تجوید اوستینه ۲۹ تاریخ انبیا قوشوب شوکه «تاتار ادبیاتی» دیب آت قویالر. کشی‌نك آوزینه قاپقا، قولینه قاراول بولور حال یوق. نیچك بله‌ـ شولای یازادر.

«شورا» ادارمسی بلنر شاو تورکیچه بر مقاله یازوغه اونده‌دی. یازدیلر. شول مقاله‌لر باری برگه قوشلوب «تل یاریشی مجموعه‌سی» آتی‌اوزره باصلوب چقدیلر. بومجموعه‌نك اعلانی تورلی تورلی بلیغ ترکیبلر ایله باصلادر. اعلانده «۷۰ دن آرتق تاتارچه یازلغان سوزلر» دیوله‌در. مین بوسوزگه اره‌نجیمن. چونکه، مبن هم ایکی مقاله یازسه‌مده «تاتارچه» توگل، بلکه تورکیچه ایدیلر.

مین اوزم هم «تاتار» توگل‌من، بلکه «تورك اوغلو» من. همده اوشبو دنیاده، یعنی قویاش نیره‌سنده سیر قلوچی توغز سیاره‌نك بری بولغان «جیر» یوزنده «تاتار» آتلی بر ملت باردر دیه اعتقاد قلمایمن. مقاله یازوچیلر تلمسه‌لر نه اشلر. اما مینم مقاله‌لرمنی «تاتارچه» دیه کورمه‌کز.

«۷۰ مقاله تاتارچه، ایکی مقاله تورکیچه» دیوکه البته کونمه‌س سز. ایندی «تاتار» سوزندن آیرلماو مطلقا لازم بولسه مینکی‌لرنی قوشوب صاناماغای سزلر.

کتاب یازوچیلر بارسونلر، «تاتار» بولسون لر. اما مین همده اون توغز میلیونده، توغز یوز توقسان توغز مکده، توغز یوز کشی «تورکی» بولامز. والسلام.

تل یاریشی مجموعه‌سیغه سوز یازوچیلرنك «بری».

بز کم؟

« شورا » نك ۲۳ نچی نومیر قابنده «بز تاتار توگل! بز تورك!» دیب یازلغان بر مقاله اوقودم. ناچارلر آلغانغه توبه‌ندەگن یازارغه مجبور بولدم.

بز روسیه مسلمانلرینك موندن ۵ ـ ۱۰ یل الك، یاغشیلابقنه مدنیت، آغارو یولینه باصارغه اویلاغان چاغیزدن، طورمشمزنی اوزگەرتونی کیره‌کسنوب اشکه کروشرگه نیت اینکان وقتمزده (مع التأسف ایسکه توشورم) برده کیره‌کمه‌گان، کونولمه‌گان، یوقغه عمر اوزدررغه سبب

و شونك بلمن برگه، تله‌کلرمزگه آیاق چالوچی طوزسز مسئله‌لر بزنك باشنی چووالنوب طاشلاغان ایدی. اول وقتده باکی چققان بر غزیته: «برنك تاتار» دیب سویله‌نسه، قارا، کیری خلق بردن دو کیله طورغانلر ایدی.

« نیك اول آلای اسلام دینن مسقللی!؟ اول اوزی کافر! بز تاتار توگل!» دیب اولاغان موژیکلردن باشقه، «بز «بلغار» لرمز، فلانلرمز، توگانلرمز، لکن بز تاتارلر توگلمز!» «تاتار» اسمی بیك طوپاس! بز آلای تاتار پولمیق!» دیب چینه‌گان بعض بر «بلگچ» لرمزده اوطقه مای نوبالر ایدی.

حاضرده آندی، ألککی: اصول جدیده، روسچه اوقو، چەچ، پالتو، بز تاتار توگل و بونه‌ن آرتق نه‌مسز مسئله‌لر سونوب بارالر ایندی دیب اچدنگنه سوینوب طورغانده ئالله نیندی بر «تورك اوغلو» ئه‌ه‌ندەی شولار نوق فوزغارغه اویلاب یازا. یوق ایندی افندم، قلمگزنی بر آز یونا نوشکز. بر آز اویلاب قاراکز. ایك آرتده قالغان «تاتار ملتی»، چن «تاتار ملتی» تورك قاننانسزن کیره‌کمه‌گان و طوزی بتکان مسئله‌لر بلمن صاتاشدررغه اویلاماکز.

« شورا » زورنالیده انشاء الله اوزینه « آزق » ایچون دیب آندی « آرتق » خطلرنی باصماس.

تاتار اوغلی.

« شورا » :ـ اوقوچیلر، دعوالرکزنی ایشتدیلر؛ ایمدی بو دعوالرکز حقنده اولان دلیللرکزنی ده ایشدرگه آرزولری اولسه کرك. ۵ نچی « شورا » قابندن بر بیتنی یالکز سزنك ایکیکز ایچون تخصیص ایته‌چك اولدق. دلیللرکزنی یازوب بیارسه‌کز شونده باصلور. هر ایکیکز ادب وتربیه معلمی اولدیغکز ایچون شاید مناظره‌کز اوز وظیفه‌کز ایله متناسب صورتده اولور. اسم و فامیلیه‌کزنی اظهار ایدرگه برگه رخصت قیلوکز! مکتوبلرکز ۲۰ نچی فیورالدن صوکغه قالمازغه تیوشلی.

بز کم!

۵ نجی عدد «شورا» قابنه قویلورغه وعده ایدلمش جوابلر ایرته کلوب یتشدیکلرندن اوشبو ٤ نجی عددگه باصلمقنی موافق کوردك. هر ایکبسی عینا باصلدیلر.

I

بز کم مسئله‌سی.

محترم «شورا» نك ۲۳ نجی عددنده «بز تاتار نوگل - تورك، بزنك تلمزده تاتارچه نوگل، تورکچه» دیب دعوا قیلغان «تورك اوغلی» افندینك دعواسینه قارشی مین بو یلغی ۲ نجی «شورا»ده بر جواب یازغان ایدم. اول جوابمنك معناسی شوشی ایدی:

نیچه‌مه یللر بویی بزنك یاکاغنه کوته‌رله، آجولا باشلاغان طومانلی باشمز - نیره یاغمزده حکم سوروچی مدنیت، معارف و یاقتیلق دینگزینه کوز صالورغه‌ده اولگورمه‌دی، آنی ثالله قایدن چققان کیره‌کسز نزاع وطالاشولر صاتاشدروب طاشلادیلر. ایندی کوبدن طوزوب یتکان «بز تاتار نوگل» مسئله‌سن طاغی کوز آلدمزغه کیتوروب ماتاشابز وحال شولکه اول مسئله‌گه بزنك غروش‌لقده احتیاجی یوق.

اسلام قلاگی کوله‌گه‌سی آستنده جیبلغان تورلی تورلی اسملی خلقلرنی اونوتماسقه کیره‌ك: قرغز، صارت، تاتار، تورك، عرب و باشقه‌لر. آلارنك اسملری باشقه بولغان کبك تللرنده‌ده اوزگه لکلر بار.

آلارنی هر برسن اوزلرینه مخصوصوك اسم بلن آطاوده هیچ ضرر کورنمی. تاریخده بز تاتار اسمی بلن یورتلوب کیلدك، آندن برده اویالورغه یارامی. بعض ذاتلرنك «نالا-قولا» سوزلری اوچونگنه بیشمر بیت واونار قات یازولری شیکللی کوب یازمیم، عفو ایده‌سز.

مینم سوزم شولغنه. مینم آلکده نله‌گم یعنله‌شو، ارغشو توگل، بلکه بونه‌ن فرده‌شلرنیده آندی مسئله‌لرگه باطودن طییو ایدی. دلیللر نزو مینم اوستکه آومی.

محترم «شورا» نك بزنك ایچون خصوصی اورن بیرگه اشاندروی ایچون تشکر ایتنم، شونك بلن مذکور ژورنالدن اونچم شول: یاکی ویه‌ش تاتار ادبیاتینه صحیفه لرنده کوبکنه اورن بیرسون و آنی بایطورغه طرشسون ایدی. بو مکتوبم بلن شورانی طغزلاومه عفو اوتنه‌م. اسمنی بلگرتمیم.

«تاتار اوغلی».

II

بز تاتار ایمه‌سمز.

بزم علم چیننده بولغان تاریخمز ۳-٤ دورگه بولنه‌در. ایك صوکغیسی ویاکیسی ایسه اساسلی صورنده ۱۹۰۰ سنه لردن باشلانادر. بورنغی دورمزنك آیاغنده هم اوشی یاکی دورمز باشلانغاندن بیری ملی (یعنی تورکی) تاریخمز حقنده تورلی تورلی سوزلر سویله‌ندی ویاکی یاکی فکرلرگه مبنی ملی غرته وژورنالرمزده تاتلی تاتلی بحثلر بازلدی. شو خصوصده محترم «ترجمان» غرته‌سی ایله «شورا» مجموعه‌سی بیتلرنده یازلغان بحثلر بورنغی دورلرده قابلانغان غلطات پرده‌لرینی جرتوب، خرافات اویقولرندن اویغاتوب کوب کشیلرنك کوزلرن آچوب ایدی.

شو محترم غرته ومجموعه‌نك بیتلرن تز بین اینکان عزیز قلملر اونوچیلارینه بر «ناظوره» (تیلبسقوب) خدمتن قلوب بورنه‌ایته‌کوزندن قاراب بولدراب (کورنور-کورنمه‌س بولوب) تورغان بحثلرنك حقیقتن جوهری ایله کورسه‌توب آداشقان فکرلرنی توز وجونگه صالوب جبه‌ره باشلامش ایدی.

شو حالده، غرض فاسد ایه‌لری طرفندن بزم میمزغه یاغلغان «سین تورك، مین تاتار، نگی ماغول» کبی مشئوم بویاولر فاکغرغان باشمزدن سیلنوب ناشلانووی مأمول ایدی.

شو اومونمزنك نه درجه‌ده ایکانن صنامق ایچون توگل، یالغز اچمزده‌گی زارنك مکدن برن بوشالتمق، کویوب بانوب یوشقان اچمزنی یوبانمق ایچون ۲۳ نجی سانلی «شورا»نك قابینه بر سوز یازمش ایدك.

مگرده «ناتارلق» دن آیرلورغه ایسنه‌مه‌مش «تاتار اوغللری» نك یارلغی ٤ نجی جلد شورانك ۲ نجی سانده مع التأسف کورلدی.

محترم «شورا» اداره‌سی بو حقده بولغان دعوالرمزنك دلیللرینی ۵ نجی سانلی «شورا» نك قابینه درج اینوبنی تبشیر ایته‌در.

مونداى ملی، عمومی وحیات مسئله‌لری کبی اولکه‌ن مسئله‌لر قابلرده‌غی ۵-۱۰ یول ایله اوچلانماباچغی بدیهیدر.

بز بو حقده بولغان دلیللر مزنی مفصل صورنده «شورا» بیتلرنده یازاچغمزنی سویلاب شونك ایله سوزنی قسقارتامز.

«تاتار اوغلی» کبی ذاتلرغه یولنی آچق قویوب، آلدن اول ذاتنك چابوبنی اونته‌مز. بز صوکندن یولغه چغوب تولغانوب باغاچغمز.

بر یاصاغان تاکرم توز وجونگه سلته‌ب، اوزی قوللاسون. اسمنی فاش ایتو ایتماو «شورا» محرریك اختیارنده‌در.

«تورك اوغلو».

بز تورکمز.

I

محترم «شورا» نك ۲ نجی سانی نك قابنده «تاتار اوغلی» امضاسی ایله بره‌و «بز کم؟» دیه بر سؤال بیروب؛ بو سؤال بزه متوجه بولدیغی اوچون جواب قایرونی بز اوستمزه آلمش ایدك.

ایشته، بو اورنده شونك جوابن یازاچق بولدق. لکن تاتار اوغلی یاخشی بلسون‌که، بو سوزلرنی بز مناظره و بحثله‌شو یوللو یازمایمز. بز مناظره و بحث آرتندن چوبك چاپناب یورمکه اویره‌نمه‌گه‌نمز. اوندای نرسه‌لرگه مطبوعات بیتلرنده اورنده بیرلمه‌سکه تیوش دیب بلمز. فقط، تاتار اوغلی مثاللرینه برنیچه «اوغللر» اوزلری‌ده صاتاشوب، خلقنیده صاتاشدروب، أللہ نینده‌ی «تاتارلق» نه یابشالر. شول حقده جانمز آچیغاندن‌غنه بز برنیچه سوز یازمق بولدق. مقصدمز - «بلم صاتمق» ایمه‌س، بلکه ازله‌نوب بر توغری یول تابمقدر. بزدن بیوك جیرده اوتوروب، دوربین ایله فاراب تاماشا قیلوب تورو-چیلر کوبدر. آداشسه‌ق، بزنی بیتمزگه قویا بیرمه‌سلر؛ بر توزو جونگه سلته‌رلر. اول وقت تاتار اوغلی‌ده، تورك اوغلوده فائده‌له‌نوب قالورلر.

II

دنیاده ایك ایسکی و ایك آناقلی خلقلرنك ایك کوبی تورکلردر. تاریخ ضبط ایته باشلاغاندن بیرلی تورکلرنك باشامقده بولغان اورنلری، بو کونگی جغرافیه آتلری ایله آیتقانده: آلتای تاولری، سیبیریا، تورکستان، اورال بویلری، ژولغا بویی، آناطولی، قافقازیا و غربده طونا اوزه‌نینه چاقلی بولغان کیك جیرلردر.

بولر طوفاندن میلادقه قدر بولغان زمانلرده تورلی خلقلر طرفندن قویلغان تورلی اسمار ایله تورلیچه آتالوب

«اساطیر الاولین»گه تورلیچه بازلمشلردر. میلاددن بورن اسکیت، سارمات (یاخود میدیالیلر)، ماساغوت (یاخود ماسغوتلر)، هون، اویغور و تورکمه‌ن کبی آتلر ایله آتالوب؛ میلاددن صوك ایسه هون، آلان، آوار، اوغز (اوغر - اویغور)، قپچاق، تورکمه‌ن، خازر، بولغار آتاندیلر.

شو آتلردن هیچ بری، هیچ بر عصرده شعب، قبیل یاخود نسل و نسب جهتندن قویلمان آتلر ایمه‌سدرلر. خواه چیتلر طرفندن بولسون، خواه اوزلری طرفندن قویلسون شو آتلر جیر - صوغه، اوی - قرغه نسبت ایله یاخود تورمشده بولغان خدمتلری مناسبتی ایله قویلمان اسملردر.

مثلا: عسکر خدمتنده بولنغان بر نیچه ملك خلق، عسکرلك مناسبتی ایله «اولان» آتالور؛ تورك بالاسی بولدیغی مناسبت ایله «تورکمه‌ن» آتالور؛ بوز قرلرده یاشادیغی مناسبت ایله «قپچاق» آتالور ایدی. (آلان یاخود اولان روسچه‌سی Уланскiй سوزی عسکری بر عنوان بولمق صورتنده بو زمانمزغه قدر کیلمکده‌در.)

شو حالده، تورکار ذلان عصرده هون، اویغور، قپچاق قبیله‌لرینه آیرلورلر، دیمك - درست سوز بولماسه کیرك. بولرنی بولای آیرم کورسه‌تکه‌ن یالغز، سیاحلرنك ادراکسرلیکی بولسه کیرك.

مثلا: میلاددن بورنغی زمانلرده اوغز - خان آتلی بر خان بار ایدی. بو ذات بارچه تورکی ایللرنك «ایل خانی» ایدی. مونك قولی آستنده بورن بوته‌ن آتلر ایل بورگزلگه‌ن خلقلردن کوپی، مونك صوکنده اوغر - اوغر، اون اوغر، اویغور آتالا باشلادیلر. موندن صوك مؤرخ و سیاحلرغه تاغی بر اسم آرتوب، اویغورلر ظاهر بولدی دیه باشلادیلر.

چال برابرینه حکومت خدمتنده بوروچیلرگه بورنده «اوکنگوت» دیمشلر. اوك - أمیر وحکمدار معناسنده بولوب - گوت - مستاجر معناسنده‌در. زمانمز اصطلاحنچه - مأمور سوزینه مساویدر. مأمورلر خدمتلرینه کوره تورلی تورلی اسملر ایله آتالور ایدیلر. تله‌وت، منغوت، مساغوت سوزلری «تول اوکنگوت، ماك اوکنگوت، ماس یاخود باس اوکنگوت» سوزلرندن بوزلمش بولولری شبهه‌سزدر. بس ثابت بولادرکه، شو عنوانلر ایله بورگزلگه‌ن خلقلر البته حکومت خدمتنده بولغانلریدر. بر تورکمه‌ن بو کون خدمت ده بولندیغی مناسبت ایله «تولکنگوت» آتالوب، ایرته‌ك خدمتدن چقسه تولکنگوت بولماسقه تیوشدر. لکن تاریخ و جغرافیا یازوچیلر آنی‌مونی تیکشرمه‌ینچه، آوزلرینه نیچك نوشسه، قولاقلرینه نیچك ایرشسه شول حالنچه یازا بیرمشلردر.

بورنغی زمانلرنی و ایسکی خلقلرنی قویا توروب، بولندیغمز علم و عرفان عصرنده‌غی حاللرغه بر کوز بورگزه‌یك. بو زمانده‌ده، بورنغیلرنغی روشنده، خلاف واقع آتلر تاغلو کوب کورنه‌در.

مثاللر: ۱) بو کون تورکستانده و سیبیر یاده جیدی اوبلاستده و بر غوبیرناده یاشاغان و قرغزلق ایله اصلا مناسبتلری بولماغان جیدی میلیون «قازاق»غه روسلر و بوتون غربلیلر «قرغز» لقبن تاقمشلردر. حالبوکه، قازاق ایله قرغز آراسنده‌غی آیرما - ایمه‌ن ایله قاین آراسنده‌غی کبی نمام باشقه‌در.

و برده، روسلر قرغز سوزینی چالش آوزلرینه صالوب وکیم املالری ایله یازوب «Киргиз» صورتینه أوردکارندن صوك اسلام حرفی ایله یازلسه «کیرگیز» صورتن آلادر. بو سوزنی بر فارسی سیاح یازسه ألبته «گیرگیز» صورتینه أوره‌در. اوندن بر عرب ترجمه ایتسه «جیر جیز» صورتینه أورمه‌یمی؟ شو حالده، بر قازاق خلقندن کیرگیز، گیرگیز، جیر جیز آتلی (موهوم) خلقلر بارلغی تاریخ کتابلرینه یازلوب قالمایمی؟ شولای یاکلش یازلوب بتکه‌ن صوك، برنیچه عصر اونکه‌ن صوك کیلگان خلقلر: قازاقلردن صوك تاریخ میدانینه کیرگیزلر، گیرگیزلر، و جیر جیزلر ظاهر بولالر دیه یاکلشا باشلامایلرمی؟

۲) شو بولندیغمز علم و مدنیت عصرنده قازاق جیرینه پولتاوا غوبیرناسندن مالاروسلر کوچرلدی. خاخول دیوگه قازاقنك تلی کیلمه‌ی «قوقال» دیدیلر. کوچوب اوتوروچیلر آراسنده یالغز مالاروسلرغنه بولمای، واقعه غوبیرناسندن «ژوته‌قلر»؛ بیرم غوبیرناسندن «زیره‌نلر»ده قازاق جیرینه کوچدی. لکن کمنك کم ایکانن قازاق تیکشرمه‌سدن، بارینه بردن «قوقال» دیه اسم بیردیلر.

شو حالده، جاوا آطه‌سندن بر سیاح کیلوبده، قازاق آراسنده آتنا - اون کون جوروبده، مونده‌غی خلقلرنی کوروبده قازاقنك آیتوی بوینچه شو مهاجرلرنك بارن «قوقال» آتاب سیاحتنامه یازماسمی؟ شو خلاف واقع یازلغان سوزلرنی کوچروب آوسترالیانك ناموس علمیلرینك

صحیفه‌لری پچرانماسی ؟

۳) بو کون خلق آراسنده بر عادت بار : ماوراء النهرده و بخارا اولکه‌سنده باشاغان خلقلرنك بارن بردن «صارت» دیب آتایمز. اگر اورال بویندن باروب بر باشقرد، ایراندن چفوب بر فارسی، عربستاندن کیلوب بر عرب باشینه چالما ماروب، اوستینه چاپان کیوب، صرتندن بیلن بوسا شولرنك موبنینه‌ده البته صارت آتی تاغلادر. شـو اوچ تورلی ماتدن فورالغان فورامانك بالالری برنیچه یللرده مکتبه و میلیونغه جیتسه‌لر «علم اهلی» آتلی کشیلرده البته شـولرنك بارن سارت آتاب تاریخ بازاچفلری شبهه سزدر؛ گرچه بولر اوز آرالرنده بونونله‌ی آیرم جنسلر ایکانن بلسه‌لرده، وشونی آیتوب تورسه‌لرده . . . .

خلقلرغه شوندای، شوندای خلاف واقع آتلر تاغلو بعضا ادراکسزلکدن و بعضا سیاسی مقصدلر اوچون، فای زمانده و فای عصرده بولسه‌ده کوب واقع بولمشـدر. شوندای مثاللردن بر نیچه‌سن هرکم کوکلنده تونارغه تیوشدر.

III

میلاددن ۵ - ٦ نجی عصرلر ایدی.

ایدل و اورال اولکه‌سنده بولغان تورکی ایللر بولغار آتالوب؛ تونا بلغاسندن آلتای ناولرینه قدر بولغان کیك جیرلرگه تولغان بالپاق ایللر ایسه نیچاق؛ قیچاق اچنده اویغور؛ اویغور اچنده هون، هون اچنده آلان؛ آلان اچنده‌آوار؛ آوار اچنده پاچناق کبی تورلی وتورلی آتلر ایله تانلمشلردر. شو وقتلرده اُلده خازر آتی بوق ایدی. شو مذکور خلقلر بوکونکی ژولفا، اورال بویلرنده، قریم، قافقاز، تورکستان و سبرده‌گی جیرلرده یاشامقده بولغان تورکی ایللرنك بابالریدر. شو وقتلرده هیچ کم تاتار ایه‌مس ایدی. وهیچ کمنك تاتار ایله مناسبتی بوق‌ایدی.

شو مذکور تورکی ایللرنك هربرینك علی حده اوز آلدیلرینه خانلری یاخود بی وتوره‌لری ومستقل اداره‌لری بولوب؛ بارچه‌سینك اوستندن «ایل خان» نظارت ایتمه‌ر ایدی. اول کوننك ایل خانی «مومن خان» (۱) بولوب، اورداسی «آلاتاو»ده (۲) ایدی.

شو زمانلرده شرق دنیاسنده روم، فرس، چین آتلی حکومتلر بولوب، تورکی حکومت ایسه شولرنك ایك شوکتلیسی، ایل خان‌ده ایك عظامتلیسی‌ایدی. اول زمانغی شو تورکی حکومتنك شکل اداره‌سی زمانمزنك گیرمانیه ایمپیراتورلغینه مساوی بولسه کیره‌ك.

خلقلرنك بر قسمی کوچمه‌لی بولوب، کره قشلار وچفا جایلار ایدی. و بر قسمی همده حکومتنك عسـکری «جاتاق» حالنده یاشاب، هر تورلی دوانلری، قالا وسالالری بولور ایدی. شو قالا و دوانلرنك باری‌ده اهل هنر ایله تولو بولوب، تیمرچیلك، بالتاچیلق، ایچیلك، باسماچیلق [Ткачество]، نگنچیلك، اینکچیلك و امثالی هنرلرنك باری اوز قوللرنده ایدی.

چیبه‌لرنك قوللرنده اشله‌نوب چقفان ناوارلرنی اونکه‌زو اوچون ساوده‌گیرلری دنیانك دورت بورشینه بوروب بازارقورور ایدیلر. دنیالرنده‌ساوده‌گیرلرینك آباق‌باصماغان جیرلری بولماس ایدی. شرق باغنده محیط کبیردن باشلا نوب غربه محیط آتلاسی‌غه چاقلی بولغان جیرلرده تورك‌ساوده‌گیرلرینك کروانلری دار بالر مثالنده‌آغوب‌جور ور ایدی.

بناءعلیه تورك قوملری اول زماننك‌ایك مدنی وایك معارفلی خلقلرندن صانالادرلر. اوزلرینه مخصوص اوقو و بازولری بولوب، عزیز تلمز تورکی تلینك اول وقتده ایك بای و ادبیاتمزنك ایك مول وقتی ایدی.

هر جیر و هر قر بر تورلی محصولات جینشـدرو اوچون بیلـگیلی‌نمش ایدی. منبت جیرلرده ایگن ایگارلر؛ اوتلاوقلرده مال آصرارلر؛ نوپالرده آلك آولار ایدیلر. مال آصراو وآنی‌اورجیتودنباده اولرغه مخصوص بر مهارت ایدی.

هر حال طبیعی روشنده تورغان و هر اش اوزینك طبیعی بولندن بورگان اول زمانلرده شو اش و هنرلرده اوزلرینك طبیعی اهللری قولنده بولور ایدی. یعنی: بر خلقنك طبیعتی ساوده‌گه میال؛ بره‌ونکی مال آصراوغه میال بولوب، هر قابوسـی اوزینك طبیعتی تقضی قیلغانچه اش کورر ایدی. طبیعت ارثی بولدیغی اوچون تورکیلر دیمشلر:

«آتاکنك قیلغانن ـ قل».

یعنی آتا باباك نه کسب قیلمشلر ایسه سنده شونی اشله دیمکدر.

طبیعتنك قانونلرینه اوزگارمك یوقدر. واونك یوللری قیشایمق یوقدر. بعضا کشیلر اوزلری عصیان قیلوب یولدن

(۱) مومن ـ قوین وزننده بولوب، تورکی سـوزدر. مونی مؤمن، بومین، و بومن صورتلرنده یازو غلطدر.

(۲) آلاتاو ایله آلتای باشقه باشقه‌در. صاناشدرلماسون.

چغوب بر آز آداشوب یورسه‌لرده آیاغنده دخی اوز بوللرن تاپمای قالماسلر.

بوکونکی قازان نوغایلر بنك طبیعتلری سوده‌گیرلـکـکه؛ بولغار وصارای حکومتلری قولاغان صوك دالاده یوروب قازانی بولغان خلقلرنك طبیعتی مال آصراوغه؛ میشارلرنك ایگنچیلـکـکه میال بولوی شو ۵ ـ ٦ نچی عصرلرده یاشاغان تورکی باباارمزدن قالغان میراث ایکانلـگنده شبهه یوقدر.

(آخری بولور).

تورك اوغلو